

Кази Булук

ПОХОРОН БОГІВ

торрент-толока
оцифровано
ГУРТОМ
toloka.to

Іван Білик

ПОХОРОН БОГІВ

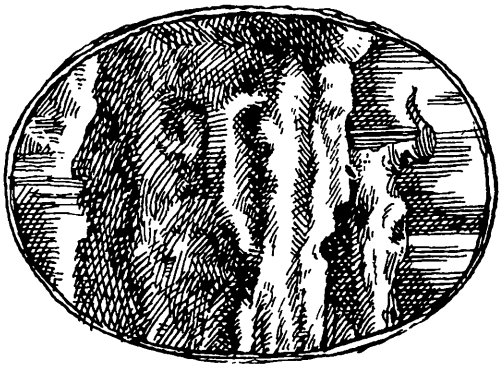

Роман

КИЇВ
«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
1986

84Ук7-44
Б61

Роман
отражает
исторические события
периода становления
и укрепления
древнерусского
Киевского государства.
В книге ярко,
образно, в оригинальной форме
отражены обстоятельства,
в которых действуют
киевские князья
Святослав, Владимир, Ярополк,
легендарные, воспетые в былинах
Добрыня и Муромец;
подробно описаны боевые походы,
мужество и героизм русичей
в их справедливой борьбе за свободу
и независимость.
Перед читателем
раскрывается сложный
и противоречивый мир
взаимоотношений
между представителями
различных слоев общества.

Рецензенти:
М. Ф. Котляр,
доктор історичних наук
Р. М. Федорів

Б $\frac{4702590200\text{-}095}{M223(04)\text{-}86}$ Б3.41.22.85

© Видавництво «Радянський письменник», 1986

РОКУ 974-ГО

Місяця грудня
в п'ятий
день

Це вже повторювалося вдруге: розпачливий надсадний зойк, наче когось підіймали мечем під пазуху. Настас перехрестився правою рукою і тричі ляснув себе по щоці, а коли той самий моторошний звук пролунав утретє, перехрестився лівою й нараз відчув, як волосся під шапкою настовбурчилося й змокло.

Настас не знав до пуття жодної християнської молитви, тому хрипким від переляку шепотом прошарудів першісінькі поганські слова, які годилися від перестріту: цур тобі пек, ні з-пад гори, ні із долу, ні з лівої руки, ні з-під землі, ані з хмари, цур тобі, маро людська й звірянича!..

Він почав обережно пробиратися крізь кущі — замова додала йому сміливости, й коли пройшов отак сажнів з двадцять п'ять, дивний звук повторився вчетверте. Настас аж присів. Крізь голе галуззя у видолку видніла бурувато-сіра

пляма. Він ліг на вогке опале листя і підповз до товстелезного дубового пня, з одного боку присипаного мурашником. Тепер Настас побачив те, чого досі не міг розгледіти за низькою порістю дубків-нелинів.

Під старим берестом зійшлися в смертному поєдинку чоловік і старий сивий бик тур. Чоловік ухопив тура за роги й намагався скрутити йому в'язи, а бик, широко розставивши короткі передні ножища, випруживши змійно хвіст, силкувався потягти дивного мисливця, щоб випростати роги, прохромити й розчавити його.

Сухе листя довкола було перемішане з землею, неначе змагання тривало цілий день, немовби людина могла боротися з диким бугаєм на рівних.

Настас лежав коло пня, як заворожений. Він зроду не був ловцем, не відзначався силою чи спритністю, але мав у рукаві довгого міцного ножа, й рука його мимоволі потяглася до кістяної колодочки. Настас випростався за пнем, геть обліплений тирсою з мурашника, й почав обережно скрадатися до чоловіка та бика. Намагався ступати якнайтихіше, зайшов бугаєві ззаду й укляк. Тур угруз ратицями в чорну вогку землю, всі жили на його спині й могутньому карку нап'ялись так, що аж тремтіли, але чоловік тримав його за обидва роги й щосили пригинав лівого до землі. Настас мусив підскочити й двічі-тричі вдарити гостряком ножа в найчутливіше місце — в потиличний виямок за великом ріг, оглушити звіра, він одразу втратить тяму й упаде, спершу навколішки, й потім треба лише не дати йому отямитись і перерізати горлянку біля самої голови.

Настас уже намірився підскочити, та цієї миті мисливець покосував наллятими кров'ю очима й угледів його. Він нічого не міг сказати від напруження, лише головою ледь крутнув, перепиняючи Настаса. Той отетеріло вкляк, тримаючи ніж над головою. Тур, певно, теж відчув присутність іще одного ловця, спробував перевести вагу тіла на ліву ногу, й тут сталося те, чого Настас і ввісні не бачив. Чоловік скористався з миттєвого розслаблення м'язів бугая. Досі роги дивились один у небо, а другий майже вниз. Тепер чоловік раптом загородив нижній у землю й притиснув ногою, водночас крутнувши верхній трохи вгору й наперед. Щось у могутніх в'язах тура хруснуло, він болісно заревів, став на одне коліно й поволі почав хилитися.

У чоловіка ще вистачило сили відскочити вбік, щоб не опинитись під важенною тушею. Він навіть став ногою на змоклу від поту кудлату холку, чорну й розтіпану в цю передсмертну мить, і переможно крикнув, але тут і сам

розм'як, одійшов п'яним кроком і важко впав на перемішане з землею листя. Його вид, іще хвилину тому червлено-буряковий, поволі бліднув і жовк.

Довели одне одного до смерти, подумав Настас, і його зненацька пройняв гострий жаль до цього чоловіка. Остережливо присівши над ним, Настас почав квапливо й плутано проказувати молитву, єдину з тих, якої навчився в отця пресвітера:

Отче наш, їжу їси на небеси,
та приїде царствіє твоє,
та будить воля твоя...

Настас не розумів слів молитви, але вони примарливо шаруділи й у дивний спосіб заспокоювали його. Настаса вже не так лякала й близькість наглої смерти, яка щойно забрала ще одне людське життя, вкриваючи прозорою жовтизною чоло й щоки загиблого мисливця.

Настас покинув ніж, якого й досі судомно стискав за білу колодочку, й підніс молитовно руки догори. А коли скінчив звернення до бога, мисливець широко посміхнувся й запитав:

— Ти німець?

Настас мало не зомлів — схопився й шаснув утікати задки, та перечепився об жорстку гілку ожини й розплатався горілиць на землі. А потім переляк одхлинув так само враз, поступившись місцем великій радості. Пресвітер Григорій багато розповідав, на яке диво спроможна щира молитва, а вийшло так, що новий бог удостоїв цієї честі новонаверненого християнина. Настас аж тепер відповів на посмішку воскреслого ловця:

— Як то «німець»?

— Ти ж не по-нашому щось бурмотів. Чи, може, ти дурне-енький?

Настас ображено відвернувсь. Одна нога тура випросталась і дрібно затремтіла — це вже прийшла смерть. Вона забрала була душу й цього замазури, але Настас її переміг — своєю щирою молитвою новому богові, наймогутнішому серед усіх богів — Ісусові Христові. Тим часом ловець поволі зводився, обтрушуючи землю й налипле листя з рукавів та холош. Один рукав його майже відірвався — тріснуло ниття на плечі, й Настас зі злістю подумав, піднімаючи з багнюки свого ножа: засміявся б ти на кутні, коли б не я. Та про це не личило говорити погапинові.

Аж тепер, коли ловець випростався, він спостеріг, який то здоровило.

— А ти хто сам? — спитав той, знову зігнувшись і знизу дивлячись на Настаса.

— Ніхто,— буркнув Настас.

— Імено ж якесь ма-аєш? Як тебе?

— Буданко,— не без вагання назвав Настас своє колишнє поганське ім'я. Цей велетень викликав у нього підозру й острах: то міг бути київський боярин або княжий дружинник. Тепер Настас мав підстави уникати таких людей.

— А мене кличуть Му-уромцем,— добродушно протяг ловець.

— Ти з Муромського краю?

— Та де! З Подолу. В Києві бував?

Настас покрутив головою. Він народився і виріс у Вишгороді навпроти гирла Десни, йому й про це не хотілося б говорити, одначе велетень знову запитав:

— А в Берестовому? В Передславиному селі? В Ольжиному?

То все були назви навколокиївських сіл, і Настас мимоволі крутив головою: він справді досі ще ніде не бував, окрім свого Вишагорода.

— А куди йдеш? — спитав велетень, бо Настас так нічого й не відповів.

— Нікуди.

— Як же то? Такого не бува-ає... Он я...

Настас поквапливо перевів розмову на інше:

— А ти ж як оце?.. Ходив лісом, а тур на тебе й напав?

Здоровило засміявся:

— Я сам на пього пішов!

— А де ж твоя... сула чи бодай сулиця?

— Та на-ащо вони мені? Хіба рук не маю? Сулою кожен прохромить тура, а я хочу та-ак, сила на силу, хто кого, о!

Муромець розчепірив могутні руки й потрусив кулаками, глянувши на переможеного в герці бугая.

— В тебе все лице в багнищі,— запопадливо сказав Настас.

— Підняв був мене трохи на ро-оги. Але ж і я не пускав!

— І ти часто таких ото турів?..

— Таких — ні. Отакого впе-ерше, досі здолав був чотирьо-ох, але набагато менших.

Настас підійшов до нього впритул, та тут же мусив позадкувати: він не сягав Муромцеві й до плеча.

— А ти ж ким у Києві? — спитав Настас.— Боярином чи княжим гриднем?

— Хто — я? Хіба схожий на рудого варя-ажина? Я руси-ин, а русинові до гридниці... як долині до гори-и.

— То чого ж звешся Муромцем, коли ти русин?

— Мого прадіда ще князь Олег водив до Мурома. То через те. Нас у городі й на Подолі всі зовуть Му-ромцями.

Волосся у велетня було темне й майже сягало пліч, як і в кожного полянина, густі чорні брови дивилися кінцями трохи вниз, а на бороді ще й не сіялось. Настас аж тепер збагнув, що перед ним отрок. Після дивного герцю Муромець трохи відпочив, щоки його порожевіли.

— Що думаєш чинити з отсим?

Настас із повагою глянув на мертву тварину.

— З отси-им? — Юний велетень мав звичку перепитувати.— Збігаю додому й приведу волі-ів.

— До Києва?!

— А то батько духу дадуть, як почують, що я зламав в'язи турові й покинув отут, у Дорогожицькій пущі. Ти постережи, щоб вовки не подерли шкуру, а я туди й назад.

Він ще раз обтрусився й побіг легким підтюпцем, неначе допіру й не лежав мертвий на витолоченій мокрій землі.

— Опудало шмаркате,— вилаявся Настас, бо той навіть не спитав його згоди. Настасові засмоктало під ребром — страшенно хотілося їсти, але в пазушному кашшуку, крім пригорщі жита, нічого не було. Він дістав пучку зерен і заходився жувати. Тоді втупивсь у ще не захололого дикого бугая — міг би відрізати найліпший шмат і дати ходу, але чужий ліс і близькість великокняжого Києва не дозволяли витягти ніж з рукава. Доручення цього дитиська ні до чого його не зобов'язувало, кожен мусив сам дбати про свій живіт. Настас вирішив трохи посидіти, поки той віддалиться на якусь версту, а тоді встати і йти далі своєю дорогою.

Але де ж вона, ота клята дорога, з несподіваною журбою подумав Настас. Дорогожичі, потім Поділ і город над ним, але що він там чинитиме? Та й хто його впустить туди, бездомного ізгоя? Було б таки схилитись перед батером і нікуди не йти, якось перетерпіти, подумав Настас, та в уяві виник образ суворого отця пресвітера, й він лише сердито крутнув головою в бік невидимої Десни, де лишився рідний дім та батько з матір'ю. Вороття назад не було, тепер мав сам про себе дбати.

Знову кинувши на зуби кілька зернин, він жував їх доти, доки каша зробилася солодкою й перед очима поплив теплий туман.

Прочумався Настас від одчуття невиразної тривоги. Між деревами теж зависав надвечірній туман, і це ще дужче лякало Настаса. Він глянув на забитого бика, з роззявле-

ного рота якого текла червонувата піна, схопився й побіг майже в той самий бік, де зник за хащами Муромець, та згодом звернув ближче до Дніпра, щоб не зіткнутися з тим київським здоровилом.

Але цілоденні мандри давалися взнаки. Настас відчув голод і лихе тремтіння в колінах. Він спинився й зиркнув назад, де лишив тушу забитої тварини. Не завадило б одрізати собі бодай невеликий шматок, а вранці спекти й наїстись. Проте обережність узяла гору й погнала Настаса ще далі до Дніпра. В княжих лісах небезпечно було ходити із свіжиною за пазухою — міг натрапити на випадкового дружинника або лісника, а Настасові тепер доводилося начуватись.

Він пройшов понад якимось ручаєм сажнів із сто, й коли глянув праворуч, од несподіванки мало не зомлів: на високій лисій горі проти ще зовсім ясного неба височів чорний хрест!.. Настас поклав на себе знамення. Душу його заполонило досі не звідуване почуття: холодний страх і разом з ним щемлива радість. Не добираючи стежок, він почав квапливо дертися крутосхилом, ковзаючи по слизькій глині й чіпляючись обома руками за колючі прутики дерези. Й коли подолав кручу, скинув шапку і знову перехрестив лоб: раз, удруге й утретє.

Тепер він уже знав, де опинився. Це була відома всім навколишнім християнам свята гора Хорив, а на ній не менш знапа церква, про яку отець пресвітер так багато розповідав йому. Церква була невеличка й рублена, над дверима стояв трохи перекошений хрест, а Настасові вона здалася більшою й пишнішою за вишгородський теремний дім, до якого новий володар, великий київський князь Ярополк, ще й не заглядав після смерти свого батька Святослава.

У божниці Христовій Настас іще зроду не бував. Його пойняла ляклива цікавість: заглянути у вузеньке причілкове вікно, зиркнути бодай оком — а там хоч нехай що, навіть коли б довелось осліпнути від божого сяйва. Настас навшпинячки підійшов до церкви й спробував заглянути в чорне вікно, та воно було занадто високо. Він глянув туди й сюди, шукаючи пенька чи каменюки, але нічого не вздрів поблизу, а навколо вже лягли сутінки. Й коли в церкві щось зашаруділо і з вікопця вискочив чорний кіт, Настас кинувся бігти з гори й спинивсь аж у долині, де холодно зблискувала проти блідого місяця вода ручая.

Зо страху пересохла горлянка. Бог його покарав. Такого знаку Настас не міг і сподіватися: мари в личині чорного

кота. Хрест на божниці й тут його переслідував. Настас розглянувся й чкурнув униз понад ручаєм, і коли хреста не стало видно, підійшов до берега й хлюпнув собі в рот пригорщ холодної води. А коли підвівся, над ним стояв кремезний чоловік. Настас хотів був знову перехреститися — то могла бути та сама мара, що допіру вискочила з церкви. Він стулив два пальці й підніс до чола, та чоловік блискавично перехопив його руку:

— Це він?

— Він, ма-абуть...

Настас утупився туди, звідки долинав другий голос, і вирізнив у темряві вже знайому постать здоровезного ловця. Потім уздрів і третього чоловіка: той стояв трохи далі і тримав за палигач круторогих сірих волів, схожих на вбитого тура.

— Куди біжиш? — запитав Настаса крем'язень.

— Нік-куди...— пробурмотів Настас.

— Бреши, бреши!

Настас не озивався й тим ще дужче дратував кремезного чоловіка. Той сказав:

— Тебе ж прохано було постерегти яловичину?

— Заходило на ніч... і я злякався,— майже правду мовив Настас.

Ця напівправда його зрадила. Крем'язень сказав:

— Ходи з нами. А щоб не втік, прив'яжемо тебе до борозного. Ратко! — гукнув він до того, що тримав волів. Той повів Настаса до воза і зв'язав йому руки вільним кінцем налигача. Була вже ніч, але світив прояснілий місяць, і воли впевнено йшли ледь видимою колією. Настас плентався поряд і сам себе проклинав. Нізащо втьопався, думав він, намагаючись трохи розслабити налигач. Усі троє були схожі на братів, і він спробував послухати, про що вони гомонять.

Наймолодший, сьогоднішній здоровило-ловець, щось доводив найстаршому, але той грубо перебив його: «Не твоє дітеське діло!» Більше Настас нічого не почув, бо вони йшли за возом. Середульший брат важко ступав по той бік ярма. Настаса розібрала злість на цих київських дурнів: чого вони його схопили й куди ведуть? Міг би при бажанні обережно випустити ніж з рукава й перерізати налигач, але Настас подумав і вирішив цього не чинити — від такої братії однаково далеко б не втік. Лише ножа міг позбутись, а він був тепер головне.

Старший, мовби відчувши Настасові думки, двічі нагадував Раткові перевірити вузол на руках бранця. Голос

у старшого був грубий і різкий, і Настасові майнуло, що то, можливо, й не їхній брат, але в жовтому місячному світлі всі троє облич здавались однаково синіми.

Старанно змащені колеса без залізних шин котилися нечутно, і Настас думав про цих трьох киян, що вони швидше за все опівнічні тати,— не забули змастити й коліс, від таких можна було сподіватись чого завгодно.

Чекати порятунку належало хіба що від отого ловця, але в нього ще молоко на губах не обсохло — навряд чи спроможний заперечувати старшим братам.

Настас уже був зважився трохи випустити ніж і якось перетяти налигач, доки не доїхали до забитого бугая, але тут наперед вийшов наймолодший і сам потяг волів за налигач — Настас од несподіванки мало не дав сторчака.

— Он та-амечки,— тихо сказав молодик.

Морда в тура була погризена, певно, похазяйнував сіроманець-вовк, але брати тільки зраділи.

Настаса почали бити холодні дрижаки. Він тремтів, аж поки розбишаки розпалили велике багаття,— біля самого ярма, так і не відв'язавши свого бранця. Ті втрьох управно білували бугая, мовби скидали з нього сіре повстяне корзно, що слалося долі, згинисте й пухке. Найстарший, орудуючи довжелезним ножем, схожим на печенізьку шаблю, раз у раз позирав у його бік, і від того зиркання Настасові стало млосно.

Оббілують бугая, а тоді візьмуться й за мене, думав він, бо сподівання на малого здоровила швидко згасали: навряд чи той зважиться заперечувати братам. Настас так непомітно для себе совався й крутився, що аж ніж виліз із рукава, застрявши біля мотуза самою колодочкою. Настас хотів був одвернутися спиною до вогню, та лезо зрадливо зблиснуло. Старший підійшов і витяг колодочку з вузла.

— А в нього є й ножик! Ти знав про ніж? — запитав він наймолодшого.

— Він хтів був мені помогти-и... Хтів ударити тура межи роги, коли я сьогодні оту-ут...— Наймолодший зніяковів під осудливим поглядом старшого.

А старший засунув Настасового пожа за халяву й мовчки відійшов од вогню. Невдовзі тушу розділили на частини, склали в сіно між полудрабків і прикрили рядном. Воли неохоче підставляли шиї. Вогонь брався жаром. Ратко розкидав недогорілі головешки. Настаса розпирала непотрібна вода, але після того ножа він не зважувався проситись. Його налигач знову прив'язали до борозного вола, а старший

чомусь не казав рушати. Настас намагався вгадати, чому кияни й досі стоять.

Певно, це саме дивувало й середульшого.

— То з богом? — спитав він.

— З яким там богом! — гримнув старший брат.— Треба спершу з цим ось упоратися.

Наймолодший сказав:

— Хай іде своєю доро-огою.

— А ми тоді куди? Ти хіба відаєш, хто він є? Як він тобі назвався?

— Будан... Буда-анко,— згадав юнак.

— Буданко? То ти вишгородський тивун! — аж мовби зраділо накинувся на Настаса старший.

— Я не тивун! — розпачливо зарепетував бранець. Він тепер остаточно зрозумів, чому його схопили й не відпускають: щоб не виказав їх, адже вбили тура у княжому лісі.— Я не тивун і не Буданко...

— А хто ж?

Настас підняв угору скручені руки в несвідомому потязі захиститися. Він збагнув, що ще дужче ускладнив своє становище, та вороття назад не було. Мусив тепер сказати всю правду й упав навколішки:

— Хоч вірте, хоч ні!.. Я не Буданко, я теперечки Настас, Анастасій...

— То ти варя-аг! — підскочив до нього юний переможець тура.— А я тоді лежу й думаю собі: по-яко-ому це він белько-оче?

— Я тоді тебе від смерти спас.

— Од якої смерти! — засміявся юнак.

— Од наглої. Ти вже був помер, а я врятував тебе своєю молитвою...

— Стривай! — перебив їх старший.— Ти сказав, що «теперечки» не Буданко. Ім'я дається людині раз. Чи ти, може, хрестатий?

— Угу... Був досі Буданком, а теперечки став Настас...

— Ану ж погляну...— Старший розірвав зав'язку Настасового комірця. Під сорочкою висів натільний хрест на сировій ремінячці.— Ти ба, яке паскудне? — проказав чоловік.— Зреклося богів дідніх і пішло шукати чужинських! І в нас, у Києві, вже чимало таких.— Він підійшов упритул і спробував заглянути Настасові в очі: — То ти з Вишагорода, речеш?

— З Вишагорода.

— А чий же єси?

— Буданка Смоляковича.

— Ну, є такий. Невже й він зрікся?

Настас проказав:

— Батер вигнав мене з дому. І громада вулична й куткова. Тепер став я ізгоєм...

Настаса душили сльози, але він не заплакав і підвівся з землі. Вирішив більше не принижуватись перед поганами.

— Ось тепер тебе б розчавити й покинути падло вовкам! — крикнув старший, але підійшов до Настаса й полоснув налигач ножем: — Іди к погибелі, хай інші за тебе гріх на душу беруть.

Настас довго розтирав набряклі від мотуза руки, потім пошкандибав під кущ ліщини і стояв там, аж поки плечі йому пересмикнуло. Тоді підступив до воза й став оддалік.

— Чого спинився? Ось твій паскудний ніж! — Лезо тьмяно зблиснуло проти місяця, ніж ляпнув у багно перед Настасом. Він обтер його полою й знову встромив у рукав, тільки вже колодочкою назовні, щоб недовго вовтузитися в слушну мить, і нараз відчув себе дужим і впевненим — як ніколи дотепер.

— Та-ату! — благальним голосом озвався здоровенний юнак.— Ну куди ж він пі-іде проти но-очі?

— Гей! Соб! — сердито потяг волів старший, що виявився батьком цих двох. Воли вивели віз на невидиму лісову дорогу, але в протилежний од Києва бік. Молодший Муромець перевальцем ступав поряд із батьком, зазирав йому в вічі й доти щось турчав, аж поки той махнув рукою. Син повернувся на галявину й смикнув Настаса за плече:

— Ходімо з на-ами.

— Куди?

— До Ли-ибеді.

— А нащо вам туди?

— Коптити м'ясо. Бо тут, у Дорогожичах, може наїхати тивун або княжий лісник: вельми близько до Києва. Трохи ще поспимо, а вдосвіта... Наш тато кличе й тебе-е... Як же тебе звати, я вже й не той...

— Як хочеш...— непевно відповів Настас. Він щойно бачив, скільки відрази викликав його хрест у цих поганів, і не хотів узайве дратувати їх, бо так чи так мусив згодитися на запрошення, не мавши де прихилити голову в холодну місячну ніч.— Зви хоч Буданком. А тебе ж як?

— Муромець! Я вже тобі казав.

— Та то ж по-вуличному. А ім'я?

Юнак неохоче відгукнувся:

— Та Вади-им...

— Яку ж ваду маєш? — посміхнувся Буданко-Настас, дивлячись на вищого двома головами бурмила.

— Та яку-у... Сам дивися! — ще неохочіше сказав Вадим, простягши йому під ніс обидві долоні.

Вишгородський ізгой од несподіванки аж завищав: на обох долонях у того було по шість пальців.

— То ж ти недаремно сьогодні бугая...

Вони подалися навздогінці. Віз так само тихо котився долиною струмка, коли звернули від Дорогожичів ліворуч. Вадима Муромця надихали події сьогоднішнього дня. Він ішов пружно й мало не підстрибував, а Настас мусив ухопитись рукою за задок, бо від голоду й цілоденних страхів геть охляв і підбився.

Десь о других півнях спинились коло іншого невеличкого струмка. Тут починалася широка й повноводна річка Либідь, а по той бік її широкою долиною тяглась дорога на деревлянські городи — Іскоростень і Вручий, де вже п'яте літо княжив середульший Святославович — Олег.

Старий Муромець недарма обрав для недозволених дій своїх цю місцину: позаду було глинясте урвище крутої гори, а обабіч Либеді стояли густі сухолисті дуби-нелині. Волів пустили пастись і неподалік від берега розвели «димок-вусогрій» — невеличке багаття.

Старий Муромець похмуро мовчав, готуючи вечерю. Що він набагато старший од своїх синів, Настас роздивився аж коло багаття. Старий виявився не таким лихим, як здалось було Настасові.

— То куди ж лаштуєшся йти? — спитав він у нього після вечері, згрібши в жменю крихти перепічки й висипавши собі в рот.

— Не знаю,— відказав Буданко-Настас.— Хіба в греки...

— Дідню віру продав, а тепер продаси й племня? Греки лука-а-авий нарід...

Буданко-Настас нагадав Муромцеві:

— Я ізгой, де прихилю голову?

— Вашого кодла повно на Горі.

— Та й на Подолі чимало,— зайшов у розмову син Ратко.— За двором Хазарина Мусія божницю свою зводять: уже ставлять стяг.

— Мусій Хазарин перейняв юдейську віру,— заперечив старий.— Казав Щекович, начебто й хазарський хакан до тієї віри пристав. А грецька божниця с на Лисій горі над Подолом, зветься святого Іллі. Ще як Ольга повернулась од болгарів. Привела по собі цілу зграю чинців грецьких чи болгарських у чорних корзнах і чорних клобуках. Про

це ще дідо Дан розказував... То куди ж ти? — знову повернувся він до Настаса, який слухав, роззявивши рот.— Мабуть-таки, краще поганяй у греки, щоб не множити тому Щекові зміюків...

— Майну до Корсуня,— згідливо закивав Буданко-Настас.

По цьому розмова сама собою урвалася, місяць зайшов, і небо всіялось безліччю колючих зір. Над ранок мало ще дужче похолодати. Шестипалий Муромець вивернув під кручею кілька давніх пеньків, кинув у багаття, всі четверо поскулювались і навсидячки поспули.

Настасові снився князь Свенельд. Він був у зеленій кольчузі, що дуже нагадувала гадючу луску, й привітно посміхався до нього. «Йди до мене, йди!» — казав князь Настасові. Настас відповів: «А подолянин Муромець називає тебе Щековичем...» — «Іди до мене, йди! — так само солодко промовив той і поманив рукою: — Не бійсь! То про мене все брешуть. Я хрещених дуже люблю!» Тоді Настас глянув на його руки. Замість пальців, у того були пазурі з кривими ключками на кінцях. Настас почав кричати, але Свенельд заспокоїв його: «Ти цього не бійся. Ці гострі пазурі для нерозумних людей, що не знають істинного бога».

— Ти чого верещиш? Наче тебе да-авить хтось за горлянку,— почув Настас. Над ним сидів підпухлий од сну й холоду Вадим Муромець.— Уставай, он там варя-аги сунуть...— Останні слова він майже прошепотів, і це остаточно повернуло Настаса до тями.

Він спробував підвестись, але заклякле на холоді тіло не підкорилося, Настас упав у згасле кострище й засопів, потім став рачки й ледве випростався, та молодий Муромець знову повалив його на мокру від роси прижухлу траву.

— Не ворушіться! — цикнув на них старий, зіщулившись темним клубком за возом. Поряд із ним чипів Ратко, зосереджено чухмарячи потилицю.

Вадим і Настас розплаталися на траві. Поза Либіддю йшла довга вервечка верхівців. Попереду, на білому княжому коні, виступав витязь у червленому корзні, і шестипалий юнак, обізнаний з прикметами, прошепотів, непаче його могли почути за річкою:

— Князь Лют... Син Свенельда... А хто ж ото з ним?

— Усе кубло зміїне,— озвався з-за колеса старий.— Удвох виповзли.

— А й пра-авда він... Местиша Варя-ажко, Лютів брат,— пояснив юнак Настасові.— Тільки не на своєму жеребці. Чого це вони так рано вертають? —сам себе запитав він.

Кінна витяга братів Свенельдичів, дві сотні мечів, ішли розміреною ступою, зайнявши долину з кінця в кінець. Уже видно було задню пару вершників, схожих зовні на отроків чи конюших холоп'яків. Було схоже, що ніхто не помітив чотирьох принишклих по цей бік Либеді людей, та коли задня пара порівнялася з ними, злигані зачухані воли, які досі паслися в бляклій траві за гаєм дубків-нелинів, раптом вийшли з гаю й посунули до води, колошкаючи кущі туго напнутим налигачем.

Задні комонники зупинилися і глянули на волів, двоє підскакали до берега, але в холодну воду не наважувались увійти. Один із них пронизливо свиснув, тоді ламаною київською говіркою погукав:

— Чия воли пастися?

Він явно не бачив чотирьох принишклих за дубками чоловіків. Другий щось гукнув до нього по-варязькому, кинув йому своє оружжя й синій щиток, а сам почав примушувати коня забрести у воду, деручи йому острогами боки та живіт. Гнідий кінь іржав од болю, аж на задні ноги присідав, але врешті мусив підкоритися людині. Крижана вода хлюпнула коневі спершу по животі, почала боками підбиратися до спини, вершник підтяг коліна до холки, й кінь поплив, пажахано форкаючи. Воли байдуже стояли при тому березі й пили, не звертаючи на нього жодної уваги. Вони поопідводили голови тільки тоді, як кінь торкнувся копитами дна й збурунив перед ними прозору воду. Борозний віл коротко мукнув і попюхав здалеку коня, який почав заходити волам з підсобного боку.

Варяг був іще зовсім молодий, руда борідка ледь пухнатіла в нього на підборідді, й кияни мали добре знати його. Наміри варяга не викликали сумнівів. Старий Муромець виліз із-за воза й попростував до води.

— Флелафе, ці воли мої.— Він намагався не дратувати гридня, й лише запалі щоки над порістю виказували його.

— Бігати! — коверканою мовою гаркнув на нього варяжин і підняв над головою мокрого бича, щоб полоснути межи очі. Коли вже він вимок у крижаній воді, то мусив мати за віщо: здобич належала йому.

Однак за крупом його коня виросло ще дві постаті — кремезні Муромцеві сини,— й варяг опустив руку з бичем додолу. Молодшого з них Флелаф добре знав: цей міг утримати в кузні задню ногу найлютішому жеребцеві. Другий варяг, що лишився на тому боці Либеді, щось гукпув. Муромці побачили в його руках лук із напнутою тятивою: він

закликав свого друга відскочити вбік — це можна було вгадати.

Але здоровезний юнак уже схопив варязького коня за хвіст. Варяг свиснув бичем спересердя, та мало не впав додолу разом з конем — так шарпнув їх обох Муромець. Його брат узяв коня за вуздечку й повів до гаю, куди батько вже тяг сірих волів, ні на кого не дивлячись, а шестипалий Вадим, не випускаючи хвоста гнідого, йшов слідом і лише зрідка позирав назад. Варяг з того берега тепер не міг стріляти, щоб не вразити свого.

Відійшовши кроків на сто від берега, куди вже не долетіла б з того боку жодна стріла, Ратко спинив гнідого й глянув спідлоба на Флелафа. Збагнувши свій безпорадний стан, гридень од розгублення по-дурному засміявся. Він уже не погрожував, не кричав. Ці двоє здоровань могли його просто задушити. Флелаф намагався знайти в пам'яті бодай якісь руські слова, але пам'ять геть відбило.

А той, другий, тим часом шарпався то до води, то в бік дороги, де давно зникли останні витязі київської гридьби.

Та ось батько братів Муромців, прив'язавши волів коло ярма, підійшов і перебрав повід од старшого спна.

— Здоганяй, варяже, своїх! — сказав він у смерть переляканому гридневі й, розвернувши коня мордою до води, ляснув його по крупі долонею.

Кінь, мовби все зрозумівши, подався підтюпцем через дубовий гай. Варяг кілька разів озирнувся, не перестаючи безглуздо розтягувати рот, але ті троє лишались на місці. Він рвучко переплив річку й зіскочив із сідла, тоді забрав у товариша своє оружжя й знову сів на коня. Флелаф витяг меча, посварився ним здалеку, обидва зострожили коней і кинулися наздоганяти своїх.

— А де ж Буданко? — перший схопився Вадим.

Вони здивовано розглянулись. Буданка-Настаса ніде не було.

— Беріть заступи та починаймо,— буркнув старий.— Тут і викопаємо коптильню. Навряд чи гридні вернуться знову сюди.

— Флелаф добре викупався у Либеді,— глянув на другий берег річки Ратко.— А ти тепер начувайся, малий. У гридниці він своє надолужить.

Вадим не відповів. Незважаючи на свою неймовірну силу, він почувався серед варягів плохим ягням, у гридниці один з-поперед одного збиткували з нього, а він лише тупив голову й червонів.

І нічого не міг із собою вчинити.

Місяця грудня в шостий день

Після того, як світлий князь Свейнальдр, задля простоти званий у Києві Свенельдом, звелів обом своїм синам, Людвікові й Мстиславу, йти в полюддя по городах і селах Деревлянської землі, його правнучатий племінник, великий київський князь Ярополк, уникав з ним зустрічатися. Але старий Свейнальдр не вельми й зважав на те. Сімнадцятирічний Ярополк то ховався в світлицях своєї жони-грекині, яку подарував йому із свого полону Святослав, то блукав у стайнях, то велів осідлати коня й з кількома отроками учти годинами тинявся понад Дніпром. Та Свейнальдр був невтомний: він знаходив його скрізь.

— Маю вісти з Ізкоростеня,— сказав він, увійшовши до Ярополкової одрини, коли той ще спав, уткнувшись носом у мармурове плече молодої грекині.

Ярополк не знав, як йому повестися, і його пойняла злість. Він не міг устати з одра при Свейнальдрові, а Свейнальдр, мовби нічого не помічаючи, дивився на голе плече Марії і вів своє: з Деревлянської землі прийшов вивідець — купець-хазарин Мусій зі своїм товаром... По якомусь слові Ярополк постеріг, що Свейнальдрові очі почали братися сльозою. Старий усе дивився на Маріїне плече. Ярополк хотів був прикрити її периною, але жінка від його поруху кліпнула й не далась, лише щось млосно промуркотіла. Вона була зовсім короткозора. Та ось їй здалося, що в погах одра щось ожило, Марія спочатку подумала, що то котрась із її служниць, а коли світлий князь кахикнув, несвідомо сховалася під перину аж до очей.

— Я пожду в Красній світлиці,— нарешті проказав Свейнальдр, потоптався й рушив до порога.

— Сцо він казав? — злякано прошепотіла княгиня.— Про мене казав?

Ярополк роздратовано крутнув головою. Скидалося на те, що сьогодні йому не пощастить ухилитись від розмови, якої він досі так старанно уникав. Ярополк не вмів довго тримати зла на когось. Це був чи не перший випадок у його житті, коли роздратування не влягалося.

Княгиня Марія відчула його стан, спробувала підлеститись, але князь мовчав. Грекиня вирішила, що це неспроста,

й почала тихо скиглити. Ярополк не терпів жіночих сліз — у такий спосіб вона часто змушувала його поступатись, але сьогодні вдавані сльози їй не допомогли.

Тоді вона заплакала насправжки.

Відчувши в тому схлипуванні щирий біль, Ярополк поклав руку на перса Марії:

— Що тобі?

Так завжди починались їхні примирення.

— Він тобі все про мене набрехав.— Марія дивилась мокрими очима на змережаний знаками поганського Дажбога сволок.— Бо я тут сама-одненька, зовсім сама...

Юний князь поволі зняв руку, відвернувши очі й втупившись у вже ясне вікно.

Якщо подумати добре, нараз майнуло йому, то я серед вас усіх пайсамотніший.

Це вразило його.

Він принишк і спробував зважити несподівану думку, але думка вислизала й перетворювалась на невимовлений звук. Поки жила стара княгиня Ольга, вона завжди й усім тлумачила ці невиразні думки — просто вміла тлумачити, а тепер він таки справді сам, хоч сидить у начебто своїм городі серед нібито своєї землі.

Тоді він згадав про Марію, яка й досі схлипувала біля його плеча.

— Він не говорив про тебе. Ти боїшся його? — Марія шморгнула й закивала.— І я боюсь...— раптово й для самого себе сказав князь і сам собі став огидним. Але принаймні одне вже добре знав: що в цих страхах він не самотній. Хоч Марія й жона, сказав собі князь і знов обережно поклав руку на персо.

...Ранок у вікнах знову немовби згас. Ярополк не зразу згадав про світлого князя, його охопила приємна лоскітна млість, якою поволі наливалося все тіло. Вони лежали поверх перини й ледь торкались одне одного пальцями, байдужі до всіх на світі простих і світлих князів. Марія перша стямплася й жахнулась. Накинувшись Ярополковим корзном абияк через одне плече, вона побігла до дверей і защипнулася. Тепер уже можна було не стерегтись. Марія пустила корзно, й цупка грецька витканка впала їй до ніг, ярою плямою розпливаючись на мостинах.

Ярополк дивився на неї крізь прорізь ледве стулених повік.

— Сдось маю сказати тобі, кпяже,— раптом напружилася княгиня й глянула кудись поверх його голови. Місяць тому в ній нарешті прокинулася справжня жінка. Марія

спочатку не знала причини цього, але, розпитавши ключницю Леопіду, робітницю-грекиню на Ольжиному дворі, була дуже втішена, хоч Ярополкові довго не зважувалася сказати про це. Святослав привіз Марію з полоном ще дитиною, грецька бояришня була послушницею в Айтоському монастирі — в горах поблизу Руського моря. Святослав підвів її до свого старшого сина й сказав: «Як виростете обоє — візьмеш її собі. Великий князь київський мусить мати красних наложниць».

Їм тоді минав десятий рік, і Марія вже й дитям була вельми красна — мов розмальована лялька з божниці діднього кутка.

Святослав помилився тільки в одній дрібниці, хоча він до цього вже не дожив: Марія стала не любовницею Ярополка, а княгинею на Київському столі. Так побажав сам син Святослава, й цьому не зміг стати на перешкоді навіть Свейнальдр (хоч насправді світлий князь був задоволений).

Але тоді Марії та Ярополкові минав лише тринадцятий рік. Обурена природа довго мстилася, зглянулась над Марією тільки тепер. Вона поділилась радістю з князем, та той розчаровано відвернувся до вікна.

— А я думав,— сказав він,— що ти матимеш дитину.

— Буде й се! — запевнила Марія.— Буде й се. Дитина в зінки береться від крові.— Княгиня часом і досі шепелявила на грецький лад.— Тільки треба молитися богородиці,— зітхнула вона,— а я всі молитви позабувала...

Ярополк уже нічого не чув. Швидко вбравшись, хлюпнувши на себе з миси води, він неквапом пішов до Красної світлиці, де на нього й досі чекав перестарілий світлий князь. Ярополкові стало вільно й весело. По-княжому спершись обіруч на руків'я меча, він мовчки дивився поперед себе. Свейнальдр і собі мовчав.

— Я вже тобі мовив про Мусія Хазарина,— врешті образжено проказав він. У теремному хоромі Свейнальдр говорив рідною мовою, по-руському ж звертався тільки до русинів-киян.— Повернувся з Іскоростеня.

Ярополк поважно кивнув, навіть спробував грубше кахикнути, але кахикання вийшло нікчемне й тонке.

— Це той Мусій Хазарин, що сидить у Гончарах?

Свейнальдр не схотів пояснювати, сказав головне:

— Твій брат Олег вельми запишався. Бороду й голову поголив, носить лише вуса та пучок коси на маківці. Наче Святослав! — насмішкувато докинув він і зневажливо мгукнув.

— Олег — деревлянський князь.— Ярополк не міг утоpопати, що так розхвилювало старого щура. Збоку Свейнальдрове обличчя справді здавалося щурячим. У цю мить Ярополк зовсім не боявся його, йому навіть стало смішно з власного порівняння, він хихикнув і вдавано кашлянув, а тоді перевів усе на середульшого брата, Олега: — Хіба в нього вуса вже ростуть? Йому ж тільки шістнадцять.

Ярополк знав, що Свейнальдр покликав його не для того, аби повідомити, де середульший Святославович голиться, а де ні, й напружено сміявся, щоб якнайдалі відтягти неприємну мить. Але це не могло тривати безкопечно — світлий князь міцно стулив синюваті вуста, й то було лихим знаком. Ярополк зблід і принишк. Мовчанка ще дужче натнітала в ньому острах, і коли юний князь утратив терпець, старий Олегович заговорив потойбічним голосом:

— Не про вуса речу тобі, правнуче Олегів! Про деревлян. Твій брат Олег забуває, чий він правнук і онук. Уподібнився тому колоднику Малкові. Як і Малко, голить бороду й носить довгого в'юна на маківці.

— Так само носив Святослав,— зважився Ярополк нагадати вдруге.

— Святослав...— То була велика помилка Свейнальдра — дався сестрі Ользі вмовити себе, повівсь по жіночому розуму. Уголос він цього не сказав — пригнітив у серці каменем. Відповів юному князеві так: — А що з того вийшло? Де та голова, з котрої в'юнилося поза вухо пасмо?

Ярополк добре пам'ятав те літо, коли з Порогів повернулись рештки Святославових полків. На щиті до хорому внесли бороню й шолом великого князя, які тепер висіли в красному куті. Ярополк Святославович, уникаючи дивитися в той кут, спробував і сьогодні уявити, як дикий степовик п'є з великокняжого черепа вино. Два роки тому ця подія настирливо снилася йому мало не щоночі. Ярополк і досі побоювався заходити до Красної світлиці сам.

Свейнальдр відчув плин його думки, але вирішив кувати крицю до кінця, доки не охолола:

— Погляпь он туди! Бачиш? Твій батько розірвав землю Руську на три шматки, а той колодник тепер підбурює твого брата.

— В того колодника є свій онук, мав би його підбурювати, а не Олега чи мене.— На таке Ярополк зважився проти Свейнальдра.

Увійшов поварний робітник Закур, косоокий печеніг з вусами ниточкою, й нагадав, що княгиня Марія понесла Ярополкові снідання до одрини.

Свейнальдр люто замахнувся на робітника, бо Ярополк був радий утекти з такої нагоди, й печеніг зник.

— Не до лиця князеві снідати з жоною,— мовив Свейнальдр. Він ще хотів сказати щось про грецьку підступність, але роздумав і перевів на те, що стільки часу вже стояло між ним і цим Святославовим сином: — Якщо Людвік і Мстислав трохи поскубуть деревлянські села та городи, то буде тільки на користь.

— Кому?

— Всім на користь. І тобі, княже київський,— наставницьким голосом проказав Свейнальдр.— Матимеш чим платити витязям.— Ярополк мовчав, хоч мав би оборонити брата Олега. Він удруге відчув себе самотнім і беззахисним серед цих стін.— Який князь на Русі найстарший? — раптом кинув Свейнальдр. Такого не слід було казати, але старий Олегович зрозумів це тільки тепер. Ярополк несильно грюкнув мечем об підлогу:

— Святослав розділив землю порівну на всіх трьох синів. А полюддя...

— Деревлянське полюддя дав мені муж моєї сестри, великий князь Ігнвар, коли ще Святослава й на світі не було.

— А твоя сестра Хельга те право в тебе відібрала.— Ярополк усе знав, лише рідко зважувався сперечатись, а Свейнальдр остерігався саме цього. Нині вони сперечались як рівні, й Свенальдр покартав себе за те. Дітеському князеві не належало давати такої рівности, бо коли б так ішло рік у рік, це гороб'я могло б убитися в колодочки й пообростати соколиним пір'ям.

Старий князь проказав, мовби розмірковуючи:

— Мій батько говорив: якщо двоє змовляються проти тебе, то або пересвари їх, або ж побий дужчого, а слабший і сам тобі до ніг упаде. Мудрий був батько, не дурно ж казали на нього «віщий Олег»: він усе відав!

Ярополк зрозумів його натяк. Дужчим Свейнальдр вважав Олега Деревлянського. Молодий князь таки перепитав:

— То хто ж дужчий? Олег? Чи Володимир? Хто з двох моїх братів?

— За Олегом стоїть Володимир,— відповів Свейнальдр. Він зумисне уникав називати ім'я ненависного Добрині, в його очах той і досі був рабом.— Зате за нами стоїть імператор германців.— Чотири місяці тому Свейнальдр вирядив до імператора Оттона велике сольство зі щедрими дарами. Та й синів своїх Людвіка й Мстислава пустив у Деревлянські землі більше на те, щоб Олег Святославович бува не перейняв імператорського сла на своїх дорогах.

— Оттон дорого загне,— засміявся Ярополк і нарешті трохи розслабився. Це йому було більше до смаку — говорити про імператора — Тобі що — ти вже й так хрестатий, а київському князеві належить шанувати дідніх богів.

— Забув ти про княгиню Хельгу,— стримано нагадав Свейнальдр.— Хельга була християнкою.

А Ярополк міг би нагадати йому, що прабаба була лише правителькою при малолітньому Святославі, а то зовсім інша річ. Однак Ярополкові ставало дедалі нудніше слухати світлого князя. Свейнальдр говорив з ним про грецьку віру безліч разів. Ярополкові, зрештою, було байдуже, домовиться Свейнальдр з Оттоном чи ні. Перед очима в нього виникали то Марія, то робітник Закур, то вже захололий сніданок. Від голоду Ярополкові аж у голові гуло.

Отой перший страх перед світлим князем вже розвіявся, Ярополк тепер думав про те, як би гідно закінчити з ним розмову.

— Як порадиш, так і вчиню,— сказав він і повагом підвівся.— Хай-но спершу повернуться оті наші сли. Та ще й незнано, що скаже Оттон і що він за те загне.— Він поправив черес із мечем і навіть ступив півкроку — як вестиме себе світлий князь?

— Поспішаєш до грекині,— напівжартома прорипів Свейнальдр.— Але хіба то справжня грекиня?

— А хто ж? — Ярополк ображено нахмурився.

— Коли б хотів, міг би мати справжню грекиню, а не оцю...

— Яку ж справжнішу?

То було щось нове, хоч Свейнальдр і Марія давно ненавиділи одне одного.

— Ромейський імператор Василій має дві сестри: Феофано й Анну...

Ярополк засміявсь. Бо й справді було смішно — щоб царгородський імператор віддав йому свою сестру.

— Чого ж не просватаєш їх за Местишу чи Людвіка?

Свейнальдр нічого не відповів. Очі його налились оловом зненависті. То була потаємна мрія його молодих літ — породичатися з царгородськими імператорами. Хай тобі на тім світі віддячить господь, з раптовою жовчю подумав він про сестру-небіжчицю. Хельга й сама нічого не доп'яла, й братам стала на перешкоді.

Він підвівся й мовчки попрямував до дверей, навіть не глянувши в бік юнака в червоному княжому корзні, з золотоножним мечем при боці та в сап'янцях із червоного хза. Але на порозі раптом зупинився:

— Поки вся Русь не прийме хреста, не бачити нам царгородських царівен.

Свейнальдр сердито хряпнув дверима, вийшов з хорому й спинився аж коло Княжих воріт. Цього вже не можна було терпіти: Святославів син поволі вислизав з-під його руки. А що буде, з холодним старечим жахом подумав він, коли цей ще безрогий бичок відчує в собі силу? Світлий князь добре знав, кого належить боятись, але проти того в нього було замало сил. Він думав не про деревлянського князя та й не про новгородське отроча, в якого ще соплі під носом не обсохли, а про клятого Маломира Любечанина та його синка.

То була страшна помилка впертої сестри-небіжчиці, й він проклинав тепер себе, що дав їй свого часу волю. Свейнальдр озирнувся через плече. Ярополк пильно стежив за ним крізь прозору слюдяну шибочку.

Біля стаєнь стояв осідланий кінь, Свейнальдр важко забрався в сідло й Красними воротами рушив до Щекавиці, на якій щетинився частоколом теремний Ольжин двір.

За Київською горою та Щекавицею свинцево зблискувало широке плесо Почайни, а по той бік голих лісів ховався Дніпро. В ярах обабіч Претичевого дідинця та Щекавиці, де тяглися хатки Кожум'яків та Гончарів, стояв звичайний будений гомін. З гончарень аж на гору тягся гіркий тополевий дим, і кінь почав форкати.

Князя сьогодні дратувало все. Він глянув на двох отроків, котрі невідступно їхали за ним, шанобливо тримаючись на півперестрілу позаду, й зострожив ні в чому не винного копя. Кінь коротко заіржав і кинувся бігти галопом — спинився аж перед зачиненими воротами на Щековій горі.

— Ще й досі вилежуєтесь? — гримнув на ворота світлий князь, і в круглу шпарину визирнуло заросле по самі очі обличчя.

— Зараз одчиню,— почулося зі шпарини, й приворітний сторож спроквола зійшов з надбрамної вежі вниз. Ворота тоскно рипнули. Світлий князь хотів був вилаяти сторожа й за той рип, але погляд його ковзнув праворуч.

Дорогою понад кручами йшла витяга гридьби. Свейнальдр не встиг помітити, скільки йшло, але серце йому стислося. Верхівці зникли за деревами Копиревого кінця, майнувши прапорцями списів.

— То хто? — спитав він у сторожа-приворітника.

— Де? — не второпав до очей зарослий сторож, одкопи-

ливши губу й стенувши плечем.— Мабуть, князя Блуда отроки. Бо хто ж іще... Або воєводи старого Претича. Ведмежі ловці.

— Ведмежі...— буркнув Свейнальдр, але заспокоївся. Ведмежі влови Претич полюбляв, хтось учора згадував про такий намір боярина, якого Свейнальдр після Святославової смерті усунув од воєводства.— Світлий князь іще спить?

Сторож по-змовницькому гигикнув:

— Атож, атож...

Нарешті під'їхали Свейнальдрові отроки, допомогли князеві злізти й забрали його коня, а Свейнальдр подався до теремного хорому. Світлий князь Асмус упізнав кроки молодшого брата й вийшов йому назустріч аж до верхніх сіней.

— Щось приключилося? — З розстебненої пазухи його виглядав потемнілий од поту срібний хрест.

— Нічого не приключилося,— буркнув Свейнальдр, зміряв з ніг до голови ще й досі не чесаного старшого брата.— Де твій синок?

— Блуд пішов звечора на ведмедя. Був воєвода Претич і казав...

— Претич уже давно не є воєводою,— настирливо нагадав молодший брат.— А ти й досі... Не подобається мені, що твій синок своячиться з тим русином.

Асмус нічого не відповів. То була давня суперечка — ще від часів їхньої небіжчиці-сестри.

— Разом поснідаємо,— примирливо сказав він, узявши молодшого брата за ще міцні плечі. — А ти б і досі міг підняти меча. Ще маєш силу в сув'язях.

Старший брат знав, що Свейнальдр трохи пом'якшає. Той і справді мовби відтанув і дав повести себе вниз, до стравної підкліті.

Підкліть була невисока й тісна, як увесь цей теремний хором сестри Хельги, але потиньковані кам'яні стіни могли витримати віки. Хором Хельга звела вже по смерті Інгваревій: тут була княжа скарбниця-скітниця й сидів старший Ольжин брат. Не зважаючи на свої вісімдесят чотири роки, Асмус лишався так само міцний, як п'ять і десять років тому, а голова не втратила ясності думок. Він тільки смішно шамкав, бо вже давно позбувся зубів. У решті брати були на диво схожі: обидва високі й гладкі, як колись їхній батько — віщий князь Олег.

Дверима туди й сюди шастало двоє робичів — носили наїдки для світлих князів, а по той бік сіней бряжчало, то-

рохтіло й хлюпало — поварний тивун з робітниками та рядовичами варили обід.

— Якби мені твої жуби,— прощамкав старший брат, ковзаючи яснами по баранячій пересмаженій лопатці.

— Ти їх зроду не мав,— засміявся зверхньо молодший. То був натяк, який вони обидва добре розуміли, але спіданок з кухлем доброго меду їх розморив — навіть Свейнальдр утратив бажання сперечатися з братом. Він спокійно сказав, допиваючи хмільний терпкуватий мед із срібляного кухля: — Сподіваюсь добрих вістей. Тоді ми з тобою знову станемо зубаті, як за давніх часів.

Вони просиділи в стравній підкліті добру годину. Їх ніхто не турбував, і коли обидва вже почали були куняти, ввійшов третій світлий князь — сорокачотирирічний Блуд Асмусович.

— Повернулося сольство від германського царя.

Свейнальдр підхопився, переможно зиркнув на брата й небожа й попростував до дверей.

— Світлий княже,— насмішкувато зупинив його небіж Блуд.— Не квапся так радіти. Імператор Оттон помер.

Свейнальдр підбіг до нього й торсонув за плечі.

— Помер? Дурнш! Коли?

— Давненько! — засміявся Блуд.— Наших дарів не діждався.

Раптова втома притиснула Свейнальдра до землі — він ледве зборов бажання сісти на порозі, взяв забуту край лави шапку й старечим кроком потягся до воріт, де на нього й досі чекали оті два отроки з гридниці. Та щойно його підсадили в сідло, як допірішні сила й злість повернулися до нього. Підпявши дибки свого коня, він уп'явся йому в боки острогами й вилетів у ворота. А коли попереду отроків підскакав до київських Красних воріт, на самому містку хтось ухопив його за чобіт.

Свейнальдр з несподіванки мало не огрів його мечем по голові.

— Світлий княже Свенельде! — сказав той, лагідно посміхаючись.— Я твій брат! — На доказ тих несподіваних слів юнак дістав хрестика з-за пазухи: — Дивись — перехрещуся! — Й він осінив себе врочистим хрестом.

Свейнальдр шарпнув коня за повід, але юнак ухопився обіруч за вуздечку й не давав перейти міток. Світлого князя виручили отроки: один ударив нахабу плазом меча по руці, той скривився й пустив вуздечку, але щосили закричав:

— Проклятий поганине, ти кого б'єш! — і знову вчепився за чобіт світлого князя: — Побий його, брате! Звели кинути його псам! Вони всі отут називають тебе Змієм і Щековичем, а я твій брат, брат!

Цього разу отроки вдвох ледве визволили світлого князя, кинувши нестямного дурня в городський рів. Та не встиг Свейпальдр під'їхати до Святославового нового хорому, як той знову схопив за вуздечку княжого коня.

— Киньте його до порубу!

Нареготавшись і відлупцювавши його досхочу, отроки потягли обідранця до Свейнальдрового порубу.

То був новонавернений християнин Настас.

А тридесятьма роками раніше...

З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри

Мені минав десь, мабуть, шостий, як пішли чутки, ніби князь Ігор ходив на греків. Батер мій оповідав, та й од панів наших доводилося чути, що Ігореві дісталось на горіхи од грецького царя: ледве душу привіз у тілі. Рушав двомастами варязьких дракарів, човнів і ладь, а повернувся двома десятками, бо царський морський воєвода понтіарх Феофан розметав їх по всьому Босфору й попалив «грецьким вогнем». Ігор спробував був ратоватись на азійському березі, аж там давно вже чатували патрикій Фока й Теодор-стратилат. Отож прибився до Києва заледве двайцятьма човпамп й насадами: ноги на плечі та й гайда!

Мепі тоді минав шостий, а твоїй мамці хіба рочок, як мій дідо Ниекин Житомирович та мій батер Маломир замкнулися в Іскоростені. Ігор прислав Свенельда в дань, а дідо Ниекин каже: «Вертайтеся, звідки прийшли, бо вийдемо з города й учинимо вам гірше!»

Свенельд постояв зо два дні під Іскоростенем і вдавсь назад — аж коло Ірпня трохи позбирав полюддя. Мій батько погнався був за ним, та вже не зміг наздогнати, бо почалася веспа, велія повінь в Ірпінській заплаві ширилась.

Отак сплинуло двоє літ. Батько казав дідові, що треба викурити варягів з Києва й Полянської землі, та дідо Ниє-

кин уже був застарий і вельми недужий, а батько ще надто молодий... Хоч була тоді добра нагода...

На третє літо Ігор підняв предуже многий полк. Дідо Нискин знову звелів зачинитися — тоді піднялись жупани всіх деревлянських волостей і городів. Але Ігор посадовив своїх боїв у ладді й подався на греків. Триста варязьких дракарів та ладь, а кожна ж ладдя з насадом уміщувала добрих півсотні мечів.

Дідо мій такого не сподівався. Чекав Ігоря в своїй землі, а той узяв та й подався на греків.

А дідо Нискин тим часом помер. Веліїм жупаном землі Деревлянської віче обрало мого батька. Йому минав двадцять дев'ятий рік.

Ігор зрушив на греків десь перед Ладою, коли в полі вже буяла сита трава, бо вів по собі й многу кінницю — печенізьку й свою, а вже під Коляду майнула чутка, що замирився з грецьким царем Романом Лакапином і йде назад.

До цього батько мій не був готовий, він чекав Ігоря аж навесні, коли скресне Дніпро й випнеться молода трава в полі. А Дніпро тієї зими так і не замерз.

Батько звелів усім малим жупанам паглухо позачипятися — не виходити з городів і городищ, позбирати за частоколи всіх ратаїв і попалити села.

Тепер він уже добре знав, чого Ігор замирився з царем Романом: розв'язав собі з греками руки супроти нас. Він і не ходив на Царгород, навіть Дунаю не перейшов: домовився з греками ще в дунайському гирлі. Й заплатив цареві добру виру за той мир: пацькував печенігів плюндрувати Дунайську Булгарію; Роман хотів ослабити її й прибрати собі до рук. А за царем булгарським Петром Симеоновичем була рідна Романова онука.

Ото таке...

Тоді сини Левопові, Стефан і Костянтин, зарізали Романа Лакапина й самі стали царями, але мій батько ще того не знав, бо все сталося перед Колядою. Та й Ігор навряд чи знав, бо не відпустив би своїх толковинів-печенігів.

Ну, прийшов він під Іскоростень і рече мому батькові: так, мовляв, і так, ти попалив усі деревлянські села, не маю тепер куди прихилити голови. Батько каже: вертайся назад, маєш у Києві стріху над головою. Я більше не данник твій.

І не впустив Ігоря в браму.

А той не зважився до спроби витягти Іскоростень копієм і мечем. Це вже не був той Ігор, що два літа тому рушав на грецького царя. Тоді цар узяв полоном і розіп'яв у Царі-

городі велику стару дружину, а молода дружина не здатна була до взяття кріпких городів.

Ігор став облогою круг Іскоростеня, а брат його жони Ольги Асмус кругом Вручого та малих ужських городів. Другий брат Свенельд пішов на Прип'ять — до полупічних городів і городищ, а батько мій замкнувся в Іскоростені й не виходив. Ігор його гукав: вийди з города та поборемося, коли ти мене потнеш — не платитиме твоя земля дані, а як здолаю тебе я — хай платить кунами й кревною даниею за два минулі літа й за літо наперед.

Думні старці іскоростенські зібралися й постановили: нехаї вийде велій жупан Маломир за городські заборола й городський рів та побореться з київським князем.

Многа була спокуса — одним ударом розрубати варязьке ярмо. Але батько мій устидався: того літа Ігореві минав сімдесятий рік, а батерові моєму тридцятий. Батько сказав думним старцям: Ігореві б боротися з моїм батером, на такого діда в мене не здійметься рука. Й не вийшов.

Тут велій жупан деревлянський слушно вчинив. Та в іншому помилився: він тоді не знав, що київський варяг пообіцяв грецькому цареві не тільки сплюндрувати Булгарію, а й поскубати хазарські городи.

Якби мій батько знав усе те, він прогнав би Ігоря. Але твій дідо нічого того не знав. А то не звелів би попалити всі деревлянські села од Прип'яті до Дністра й Полуднєвого Богу, од Горині аж до Ірпня.

А це відгукнулося на третє літо, коли під Іскоростень прийшли Ольга та її брати.

Так-то, небоже... Князь мусить бачити на три літа вперед. Або й на всі тридцять, як отой давній київський князь Оскол. Хоч і він не встерігся од лукавого Щека. Та то вже була, певно-таки, воля богів...

Мені про це мій дідо Нискин розказував. Віщий був князь, той Оскол, та тепер бачу, що князеві замало видіти й на тридцять літ уперед, треба хоч би на тридцять і одне літо...

❁

В літо 1364-е
по нашесті перського царя Дарія, а по вигнанні готів 477-е, а по уцарінні Михаїла в Костянтиновому городі 1-е, а по укняжінні Кия над Почайною 370-е, а по укняжінні Оскола в Киввому городі 3-є, а від різдва грецького бога Христа 852-е. Сукупив Оскол, син Дьюра, двісті насадів і човнів, і многі витязі піші й комонні, й вийшов із стольного города

Києвого після Зелених свят, і вдався до Царягорода. Не воювати город сей, але силою любов царя здобути.

Й пристала тьма ратна до берегів, а комонна рать також стала на березі, й почорнів Золотий Ріг і Суд, і берег почорнів і наїжачився копіями, й дужий гоміп та іржання стрясали все навкруг, і встрашилися греки: не бачили досі такої сили царгородські береги.

І вислав Михаїл-цар навстріч їм сла з дарами небаченими, й спитав сол: «З яких країв прийшли й чого хочете?»

Відказав йому князь Оскол, син Дьюрович: «Ми прийшли з Києвого города й Полянської землі, а родом я Кієвич, великий князь, далекий правнук того-таки ж князя Кия, привічаного в Царігороді вашим-таки царем — старим Юстиніаном».

І спитав сол: «Що хочете від царя пашого Михаїла?» Відповів Оскол-князь: «Любов уставити межи греками й полянами».— «Пощо вам з нами любов? Над вами ж рука хазарського хакана!» І сказав київський князь Оскол: «Про се хотів би я говорити з царем вашим Михаїлом».

І повів сол київського князя до царя, і сказав Оскол цареві: «Багата наша Полянська земля, витязі її вельми хоробрі. Витязь руський нікому не здається в полон, так-бо покладено нашими богами: русинові ліпше смерть, аніж ганьба полону!» Спитав цар: «І чого ж ти хочеш? Лишайся в Царігороді з усім полком, дам тобі золота й робітників без ліку, дам городи многі на горі Хем. Аби повоював диких булгарів».

Та відповів князь київський Оскол: «Маємо многе срібло й золото, маємо многі дідні городи. Складімо любов супроти хакана хазарського. Віднадьмо його від Руської землі, й ми весело складемо за тебе голови!» І сказав цар Михаїл: «Не смію вийти супроти хазарського хакана. Візьми дари багаті й іди собі: на кожного витязя пішого й комонного візьми по чверті золотого літра. Буде межи греками й полянами вічна любов, як і за вашого старого князя Кия».

Та й пішов Оскол, і вийшов з Царягорода, й туга велія обійняла його. І сказав князь витязям і воєводам: «Злякався грецький цар хазарського царя!» Й гукнули витязі до свого князя: «Ти, княже, тільки почни, а ми вже вчинимо йому добре, нехай тепер побоїться й нас!»

Та відказав Оскол воєводам і витязям, мовлячи до них так: «Ліпше мати царя милосником, а не ворогом нашій землі. Полянам ворогів і так досить».

І рушив полк Осколів та й повернувся назад. Потім ходили київські купці Дніпром до Царягорода, возили шкури,

та віск, та мед, возили мечі харалужні та луки й привозили паволоки й усіляку чернь і скань, і не чинили їм греки жодних утисків. Михаїл-бо цар та великий князь київський Оскол Дьюрович уклали межи собою вічну любов.

Хакан же хазарин лише дивився з Білої Вежі, званої по-хазарському Саркéл, та не важився на витягу з князем полянським, воював-бо з Михаїлом за Трапезунт і Синоп...

У те саме літо прийшли сли від нового булгарського князя Бориса Пресіяновича, уклали з Осколом-князем вічну любов, та якщо хто піде на булгарина, хай захищає його Оскол, коли ж бо хто піде з мечем на Оскола — хай захищає його булгарський князь.

РОКУ 975-ГО

Місяця січня
в шостий
день

Світлого князя Людвіка Свейнальдрсона спіткало лихо: помер його любий друг — бойовий кінь Інгі, названий ім'ям варязького бога війни.

Людовік сприйняв це як особистий удар і тяжке передвістя. Смерть коня зроду не призводила до добра, цю поганську істину Людвік затямив змалечку, хоча змалечку ж носив па шиї срібний хрест.

Усе почалося мовби з веселощів. Випивши в Святославовому хоромі цілу братину грецького вина, Людвік подався з Ярополком та молодшим братом своїм Местишею до Почайни, де кияни справляли поганську требу Водосвят. Коли вийшли за Подільські ворота й почали спускатися слизьким Боричевим узвозом, Інгі посковзнувся й зляканo заіржав. Людвікові тьохнуло серце, але хміль грав у його жилах і затуманив той несвідомий жах. А належало б одразу-таки повернутися.

Морозяний вітер шарпав його за корзно й мовби теж попереджав, та в Людвікові притупилися давні остороги. Він підтяг повіддям голову коня й спересердя щосили вдарив кулаком. Інгі лише крутнув головою, знов ображено заіржав, але зрештою підкорився господареві.

На Почайпі вже зібралася велика юрба, різдво Води справляли всім Києвом, бо то ж таки різдво Води — одне з найстаріших свят землі оратайської, адже Вода — то першопочаток. Найперше на світі була саме Вода, окрім Води не було нічого, з неї й постав Світ. Серед Почайни, навпроти поперекидуваних догори днищами ладь і човнів, блищала велика кругла ополонка. Над нею височів крижаний стовп, а на стовпі сиділа качка, яка час од часу крякала й розгублено обдивлялася з того стовпа: спочатку Земля була Водою, з неї виріс мідяний Дуб, а з Дуба видуплилась Качка. Вона пірнула й видобула з дна трохи піску. Утворився Острів, з якого виросла Матір-Земля.

Коли князь із ярлами, припнувши коней біля човнів, наблизився до гурту, старший волох Стап зняв качку зі стовпа, розв'язав їй ноги й пустив на воду. Птаха заметалась у холодній воді, змішаній з крижаною скалкою та снігом, намагаючись утекти, але ополонку щільно обступили люди — нога коло ноги. Тоді вона зблиснула задом і пірнула.

— Це добрий знак: пішла качечка по землю,— в холодній тиші оголосив Стан, і люди радо загомоніли: — Ану ж чи знайде дорогу назад?

Шуга в ополонці мовби змерзлась, найближчі кияни посхилялися до самої води, дехто навіть нетерпляче бовтався в шузі пальцями, щоб схопити дурного птаха, коли він вирине, але качки не було й не було. Таке вже траплялося: требна жертва іноді пірнала надто глибоко й не могла знайти дороги назад — виснажувалась, десь там у глибині захлиналася. То був би лихий знак. Наступного літа належало сподіватись недороду, пошесті або війни.

Дівки й дівчата стояли коло стовпа й виводили тягучу колядку: зуперша була в світі вода, ой, прісна вода-водиченька, й зродився з водиченьки та залізний дуб, а листя мідяне, а жолуді та й золоті, і вилізла з дупла качечка та й стала плива́ти, аж ген пірнула до самого дна води...

Ярополк стояв навколішках край ополонки. Местиша Свейнальдрсон забобонно й квапливо міняв рукавиці на обох руках — іноді допомагало від перестріту й злих духів, а Людвік, його старший брат, похмуро дивився в ополонку через голови. Тепер він уже шкодував, що прийшов з Яро-

полком та Местишею. Свейнальдрсонам зовсім не личило потурати віруванням поганців-полян. Але Людвік не хотів ці останні дні дратувати сопливого київського князя: на те він мав кілька причин.

Коли всі врешті зневірились побачити качку, вона раптом випірнула й зчинила шалений крик,— певно, з радості, що залишилася жива. Випірнула саме навпроти Ярополка, і київський князь уже був би вхопив її, та качка ще шаленіше розкричалась і почала бити крилами, обляпуючи князя обрізками крижаної води. Той мимоволі відсахнувся, Людвік утішено зареготав, пахилився й хотів допомогти своєму родакові впіймати качку. Але вода в ополонці збурунилась і хлюпнула аж на сніг. Із туги виринула чорна пащека й потягла качку на дно Почайни.

— Водяний! Водяний! — перелякано заволали кияни, дехто кинувся навтьоки, та сміливіші лишились навколо ополонки: — Со-о-ом...

Це було зовсім несподівано. Соми зимували в мулі найглибших почаївських ям, обходячись нагуляним за літо жиром. Голова в сома була завбільшки з цебро, й хоча на Подільський торжок рибалки часом привозили й більших, але цей сом розхвилював кияп.

На цьому свято Живої Води ввірвалося. Волох Стан, який мусив би скрутити голову требній качці й зцідити її кров у воду, розгублено мовчав. Після принесення жертви богині вод хтось мав би зголоситися викупатись в ополонці: такий був давній дідній урок, але тепер навряд чи хто на таке зважився б. Старійшина київських волохів навіть нікого не просив, лише стояв біля крижаного стовпа й розтирав змерзлі пальці.

— То, може, я-а пірну? — почув Людвік непевний юнацький голос. То був безвусий Вадим Шестопал — син подільського токаря Муромця.— То ж був со-ом?

Біля шестипалого здоровила почав збиратися натовп. Тут-таки стояли його батько та старший брат Ратко, а поряд вирізнялися сніжно-білими кожухами старий воєвода Претич і син Асмуса Блуд. Вони почали підохочувати Муромця.

— Мабуть, сом... Та сом, сом! — сказав воєвода Претич.

Трохи збадьорився після невдачі й старійшина волохів Стап. Священну требу належало бодай якось вивершити. Він почухав сиву кудлату бороду й прорипів:

— Соми часом прокидаються після Водосвята. Он того разу Судило з Берестового впіймав з ополонки на Дніпрі...— В голосі його чулася непевність.

Але старий воєвода рішуче скинув свого боярського кожуха і вдарив ним об сніг, лишившись у самій сорочці:

— Доведеться на старості мені! Коли в молодших деремезять жижки...

Подільський токар штурхнув меншого сина під ребро, той широко посміхнувся до батька, віддав йому шапку та свиту й підступив до води. Збоку почулося:

— Хай тебе водяний ковтати враз...

Муромець мимохіть глянув зі своєї саженої висоти понад головами й у гурті варягів-гриднів зустрівся з бляклими очима Флелафа, який після торішньої сутички на Либеді не давав йому пройти. Вадима охопили сумніви. Але опліч стояли батько та брат Ратко, й на нього знову найшла рішучість. Він скинув чоботи й сорочку і в самих штанях стрибнув ногами вниз.

Коли хвиля осіла й розхлюпана вода почала збігати до ополонки, над поверхнею лисніла тільки його темноволоса мокра голова. Юрба весело закричала, вже й забувши про недавній лихий знак.

— Ну, годі! — сказав Стан, відтрутив людей і простяг Вадимові руки: — Вилазь уже!

Вадим одним порухом вихопився з ополонки, могутні м'язи його аж рипіли від морозяної води. Ратко накинув йому на плечі свиту, й, поки той збуджено стрибав, іще не встигнувши добре змерзнути, воєвода Претич розігнав усіх, знову скинув свого боярського кожуха й накрив ним Муромцевого «малюка» з головою. Той вистромив голову й щасливими очима глянув у бік, де стояли купкою молоді гридні, але ті з удавано байдужим виглядом уже простували до ладь і човнів. За інших обставин вони не проминули б нагоди познущатися з добродушного здоровила, та біля ополонки були їхні начальники і Ярополк.

Вадим із батьком та братом побігли з річки додому, на свої Гончарі, а князі та ярли пішли до прив'язаних коней. Тут і сталося те, що кинуло Людвіка в тривожну зажуру.

Вихопившись на свого коня, він погнав Боричевим узвозом, бо на різкому белебні таки добре змерз.

— Куди так поспішаєш, княже? — гукнув услід йому Ярополк. Местиша затримався з гриднями біля причалів, і київський князь, мов останній отрок, мусив увійти до Києва сам. Його розібрала злість на Людвіка.

Але князь Людвік не потурав. Спинивсь аж у Подільських воротах, бо Інгі став і далі не хотів іти. Це було те саме місце, де він спинивсь і тоді, коли Людвік їхав упиз

до Почайни. Інгі задер голову до дубових перемостів брав і й тонко заіржав. Людвікові стало страшно, і коли під'їхав Ярополк, він дав йому ввійти першому.

Київський князь, ображено відвернувшись, прогуркотів повз нього дубовим настилом вріт, але Людвіків коняга й тепер не хотів зрушити. Людвік уп'явся йому в боки шинами острогів і щосили ляснув бичем, та Інгі тільки закрутив головою.

Людвік зліз із сідла. Вся шия Інгі була в милі, неначе він проскакав сотню гін. Князь одкинув край мережаної попони й аж сахнувся, не повіривши власним очам: під сідлом пінилося криваве мило...

Він узяв коня за вуздечку й повів у руках, але не дійшов і до середини брамного помосту, як Інгі знову заіржав, а тоді розчепірив передні ноги й почав надсадно кашляти. На втоптаному сніжку помосту спалахувала іскрами гаряча кров. Потім кров почала капати з ніздрів, мережачи під ногами сніг, Інгі форкав і бризкав кров'ю та слизом на Людвіка, й коли в гурті гриднів під'їхали Местиша та Блуд, кінь тремтів усім тілом і похитувався.

— Зніми сідло! — крикнув котромусь гридневі Местиша. Оббита срібними плашками коняча збруя варта була двох жеребців.

Людвік навіть не звернув на це уваги. Він нестямно м'яв коневі вуха й намагався втримати його, але Інгі впав спершу навколішки, а тоді й зовсім перекинувся на поміст.

— Наче ж зранку був здоровий? — сказав рудобородий Блуд.— Навроченo?

— Або ж отой знак...— докинув Людвіків брат Местиша Варяжко, якому й досі не виходив з голови сом, що проковтнув качку на Водосвяті.

Хоч хай там що, а смерть коня сама по собі віщувала лихо, й колп Інгі востаннє хрипко зітхнув, Людвік зняв із нього лискучу вуздечку й потягся додому. Флелаф та якийсь конюшній отрок несли за світлим князем попону та сідло.

Коли в якогось гридня здихав коняга, труп облуплювали й тягли волоком до Дніпра: взимку вкидали в ополонку, влітку ж залишали просто так, десь на кручах під Берестовим або Ольжиним, і за два дні лишалися білі кістки, обчищені вовками та воронами.

Але свого Інгі Людвік не міг кинути в Дніпро. То був не простий коник, яких безліч у Княжому дворі, а прямий нащадок Віщого Коня діда Олега. Людвік звелів холопам видовбати глибоку яму над Дніпром — по той бік Бере-

стового, на високій горі, й поховати Інгі в дорогому сідлі та грецькій попоні, а на могилі покласти череп дикого бугая — знак давнього варязького бога Одіна, творця й володаря прабатьківських небес.

— Чого хмуришся? — спитав його ввечері Свейнальдр, коли Людвік прийшов до його двору.

— Інгі помер...

— Чув. Об'їздиш нового,— сказав старий.— Чи ж мало коней у стайнях?

— А такого нема,— вперто відповів батькові Людвік.— То чорний знак, коли під тобою кінь падає! — раптом сказав син.— Хіба забув ти Віщого Коня князя Олега? Скальд Ферні про нього пісню склав.

Свейнальдр глузливо прискалив одне око:

— На те він і скальд.

Батькові слова посіяли в Людвіковій душі сум'яття, але старий князь нічого більше не сказав, а згодом, заїхавши до Ольжиного теремного двору на Щековій горі, Людвік вирішив розпитати дядька Асмуса.

— Ти чув пісню Ферні про Олегового коня?

— Доводилося,— відповів йому батьків брат.— Пісня гарна й бере за душу. Особливо вас, молодих.

Людвік образився:

— Не такий я вже молодий.

Йому минав сорок п'ятий, а цей вісімдесятип'ятирічний дідище й досі мав його за молодика.

Людвік знав пісню скальда Ферні майже напам'ять, у ній ішлося про те, як віщий князь Олег умер від укусу отруйного щека, котрий виповз із черепа його улюбленого померлого коня.

Гридні любили цю пісню. Асмус і сам її пам'ятав, але братовому синові вирішив сказати правду, якої не знав навіть його власний син Блуд:

— То все побрехеньки. Наш батько прийняв не таку красну смерть, його вбили деревляни. Добринин дід.

Це було схоже на змову. Людвік роздумував над дядьковими словами й намагався збагнути їхній прихований вміст. Чому Олеговичі тримали батькову смерть у такій глухій таємниці. Адже від смерти тієї минуло шістдесят з гаком літ...

Людвік вирішив звірнтися в батька. Знайшовши старого князя в Святославовому дворці, де змагалися на мечах наймолодші гридні, а ярли старої дружини стояли круга й навчали їх, Людвік переповів батькові розмову з дядьком.

Старий Свейнальдр лише рукою махнув. Він ще вчора здогадався, що Людвік намагатиметься випитати в Асмуса правду про Олегову смерть. Це врешті колись мусило статися. Свейнальдр тепер навіть пошкодував, що свого часу поклявся сестрі Хельзі мовчати. Вже кому-кому, а своїм рідним синам він мусив би повідати правду.

— А ти б хотів,— сказав він старшому синові,— щоб ці холопи по-своєму співали про його смерть?

— Невже так-таки ніхто й не відає?

Свейнальдр мигцем глянув на Людвіка й багатозначно відповів:

— Пам'ять також не вічна: вмирає разом з людьми. Хто відав, того вже немає серед живих, а хто слухав нашіпти — має за ліпше стерегти власного живота. Чутки теж умирущі.— Він одвів сина вбік, і тепер слова його вже звучали по-змовницькому: — Лаштуйся до витяги на третій день. Поведеш обидві дружини.

— Куди? — Людвік перейнявся його довірчим тоном, досі батько ніколи не розмовляв з ним так.

— У полюддя.

— Як і торік?

Минулої зими Свейнальдр лише Ярополкові сказав про те «полюддя»: аби перевірити сопливого князька, що він чинитиме. Насправді ж вислав Людвіка й Местишу зустрічати Оттопових послів, не покладаючи й на думці, що германський імператор уже давно помер: це була прикра звістка й для самого Свейнальдра.

— Не так! — різко відказав він і владно глянув на сина.— Тепер уже не так. Тепер у справжнє полюддя. Хай затямить отой Олег, що він лише посадник, а не князь. Святославову дурість уже час давно поламати! — сердито мовив він, хоча то було дурістю ще сестри Хельги.

Біля стаєнь зчинився гвалт: маленький опецькуватий Флелаф поранив довганя Карла. Піднявши меч у закривавленій руці, Карл ганявся за ним між конов'язями, й ніхто їх не розборонив, бо Флелаф був винний. Свейнальдр якийсь час стежив за гонитвою двох юнаків, а потім рішуче кивнув сотникові Лідулфосту. Той ухопив біля воза з сіном тризубі вила й кинув під ноги розлютованому довганю. Карл з розгону заорав носом, а Флелаф утік. Гридні розреготались. Якби втікав довгань, світлий князь не став би розборонять, але хитрий Флелаф подобався йому.

Коли сутичка залагодилась і молоді дружинники відповили змагання, Свейнальдр проказав:

— Третього дня чи взавтра надійде переяславльський полк. Його поведе Местиша, Блудові не давай. Хай Блуд ловить з Претичем своїх ведмедів.

Людвік так само змовницьки посміхнувся й од задоволення провів долонею по бороді. Сьогодні всі батькові слова вселяли в нього надію. Чи світлий князь одчув свої літа, чи нарешті й сам перейнявся надією, що настав слушний час, але таким він подобався Людвікові: це був колишній Свейнальдр, гідний син віщого Олега. Бо що таке отой Ярополк, думав Людвік. Хрьорекова кров? То навіть смішно: Хрьореком там і не смердить. Та й Людвіковому дідові Олегові Ярополк доводився праправнуком.

Такий перевертень і нікчема не мав права сидіти на Київському столі. Найслушнішу нагоду батько прогавив три роки тому: коли загинув Святослав. Тепер доводилось виправляти помилку — обережно й спідтишка, крок за кроком. Він рішучим голосом проказав:

— На заході й полуночі Європи наші вікінги господарі. Цю землю завоювали ми, але тут нас мають за останніх мечників. Одне слово — гридьба!

Коли говорити щиро, все було саме навпаки, але Людвік розпалився, й тепер кожна дрібниця викликала в ньому гнів. Старий світлий князь із гордістю глянув на сина. Людвік був спроможний на все, в ньому прокинулась кров Великого Завойовника.

Свейнальдр став із нетерпінням чекати третього дня. Надходив час вирішальних зламів.

Місяця січня в осьмий день

Переяславльський полк прибув надвечір. Слідом за дружинниками йшла товарна валка возів, кінних і волячих, а все те очолював переяславльський посадник Ульвсванс, шістдесятирічний брат небіжчика Святослава, прозваний Вовчим Хвостом. Вовчий Хвіст був одружений із сестрою колишнього Святославового воєводи Претича, тому Свейнальдр його вдвічі неполюбляв, хоч Переяславль належав

до вітчинних володінь світлого князя. Свейнальдр тримав його за те, що той умів ладити з печенігами, чиї кочів'я починались на лівому березі Псла, хоча то була не єдина причина, тим більше — не головна.

Але в Деревлянську землю Свейнальдр не хотів його допускати: цю витягу мали провести його сини — Мстислав і Людвік.

Вовчому Хвостові Свейнальдр просто сказав:

— Ти вертай до Переяславля.

— Як же це? — здивувався посадник.— Уся дружина тут...

— А ти вертайся.

Вовчий Хвіст розумів, що Свейнальдр йому не довіряє: щось намислив і не хоче мати зайвих очей. Відколи не стало Святослава, Ольжин молодший брат безвилазно сидів на Горі. Посадник нічого не відповів своєму князеві, лише похмуро кивнув. Пішовши потім до свого шуряка Претича, поділився з ним підозрами й застеріг:

— Проморгаєте Святославовича.

— Їх три,— нагадав колишній воєвода Претич.— Ти про котрого?

Претич не мав бажання розмовляти з чоловіком сестри: варяг був і завжди лишався варягом. Та потім він сам собі сказав, що коли вовка боятись, то не ходити в ліс, і перестав стримуватися.

— Щекович хоче поковтати всіх трьох. Почне з найслабшого,— сказав він, а тоді подумав, що найслабший тут, у Києві, Ярополк.— Почне з Олега Деревлянина.

— А якщо «той» прибіжить? — Святославів брат показав пальцем угору, але Претич добре його розумів.

— На нього з моря вдарить повий германський імператор. Або й свейський король.

— А що ж нам чинити? — тупо глянув на Претича швагер Вовчий Хвіст.— Ви тут у Києві...

— Ти ж маєш опрічний полк!

Той сумно похитав головою. Від переяславльської дружини Свейнальдр його одлучив. Усе було в руках Олеговичів — полки всіх городів, і Деревлянська земля здавалася приреченою.

Коли Претичева робітниця внесла боярам меду та заїдків і поставила на стіл, вони пили не цокаючись, немаче на тому столі вже лежав мрець.

Січня у дев'яте

День виступу настав.

Київський і переяславльський полки вирушили в дорогу зрана, щоб завчасно дістатись Ірпня. Вози їхали майже порожні: саме сіно в полудрабках та потроху харчів. Гридні жваво обговорювали наступне полюддя, слухаючи розповіді найстаріших про події тридцятирічної давнини, коли ходили в полюддя з Інгваром чи Свейнальдром. Тепер знову верталося на старе.

Людвік та Местиша Свейнальдрсони їхали попереду, а дружина виступала за ними по двоє в ряд. На копіях десятників і сотників майоріли вузенькі стяги. В Местиші боліла голова: він звечора перебрав меду й охоче влігся б на котромусь возі, але безвільно їхав з братом сідло в сідло. Местишу не приваблювало те деревлянське полюддя.

Надвечір валка таки дісталась Ірпня. На тому березі починалися володіння Олега Святославовича, й Людвік виставив кілька сторожових залог, перш ніж дозволити дружинникам готуватися до ночівлі. Ірпінь німо стояв, закутий у кригу, понад обома берегами чорнів різнолистий ліс, ховаючи від очей Соляну дорогу, що вела попід Іскоростенем аж до Червенських городів.

Невдовзі ліс над Ірпнем освітився тисячею вогнищ. Копюші годували коней, поприв'язувавши їх до возів, і пекли м'ясо на вечерю, а гридні востаннє переглядали своє оружжя й покрикували на них. Багаття не гасли до самого світанку.

Вранці Людвікові доповіли, що кругом спокійно й незворушно. Гін за тридцять видніло перше деревлянське село, й він вирішив почати відразу ж з нього. Людвік спитав, коли привели кудлатого зляканого старосту:

— Як зветься твоє село?

— Бу... Букач...

— Скільки димів?

— Шістдесять і вісім...

— Тобто коло ста.

— Шістдесять і вісім,— несміливо поправив кудлатий чоловік, ринувши по снігу волохатими постолами.

— Сто,— повторив Людвік.— Здаси двісті овнів та триста куниць.

— Звідки? — перелякався той.— У нас овнів немає.

— Тоді умість овнів — овець! — утішений власним дотепом, зареготав старший Свейнальдрів син. Він мусив бути безжальним.

— Ми звезли до Іскоростеня сьоголітній урок: сім третяків [1] і сім берковець [2] жита. А ще по п'ять міток пряжі-сороківки та по дванадцять ліктів білизни з десяти рал. Ото стільки!

Людвік сказав:

— То ви дали Олегові, а тепер дасте нам. Ти відаєш, хто ми такі?

— Варяги.

Букацький староста відразу їх упізнав: останнім часом вони раз по раз шастали Соляним шляхом, над яким стояло його село, хоча в полюддя вже багато років не ходили. Щось мало статися між іскоростенським жупаном та Києвом. Але що? Та до Іскоростеня було далеко, а дружинники в селі.

Староста зібрав букацьких старців і заходився радитись. Такого числа овець вони не могли б зібрати в цілому селі, хіба що обдерли б увесь Букач, а на звіра в Букачі взагалі ніхто не полював: букачани зроду були оратаями. Ну, встрелить котрийсь якогось там звірка — жоні на ковнір чи дітям на шапчини. А тут вимагають триста куниць.

Старці вирішили сплатити житом — по ходовій ціні: півпуда за куничий смушок, півберковця за дві овечки.

— Берімо й так,— сказав Местиша Людвікові.— Скільки там того села? Смушком братимемо десь далі — в чорних лісах, де більше охотників до влову.

Людвік не хотів цього. З хлібом багато мороки, а смушок — на золотому ходу: греки платять по динарію за кожен. Та він несподівано кивнув — хай звозять.

До обіду на вигоні виросла ціла гора — сто тридцять рядняних міхів по півберковця в кожному, й коли їх склали на тринадцять возів, Людвік наказав копюшим везти хліб до Києва, а сотникам — іти по дворах.

У Букачі зчинився крик і вереск. Дружинники вдиралися до кожної хати й кожного хлівця, виносячи й виво-

[1] Третяк — трирічний бугай.

[2] Берковець — міра ваги, 10 пудів.

дячи звідти все найпридатніше: корів, овець, сувої полотна та клунки пряжі, барильця з медом, віск, кожухи й сукна — все, що потрапляло під руку. Опецькуватий, куций Флелаф уподобав собі ще зовсім юне дівча, а мати гналася за ним і намагалась вирвати — Флелаф насплу відбився од неї ударом чобота по животі, та тут підбіг чоловік з рогатиною. Флелаф покинув дівчину й вихопив меча — закороткого супроти важкої й довгої рогатини, й аж упрів, поки нагодився сотник Лідулфорст і рубонув чоловіка по чорних в'язах. Тим часом дівчина отямилась і втекла, потягши за собою матір. Флелаф сів на копягу й урешті-таки розшукав уподобане вередливе дівча, бо в кожній хаті хазяйнували дружинники — далеко втекти не могло: ховалося з матір'ю в сусідській копиці сіна.

Спорядивши до Києва ще сорок важко накладених возів, дружина рушила Соляним шляхом далі. Местиша Свейнальдрсон усю дорогу мовчав, але ввечері, коли вдарив мороз і стали в якомусь хуторі на ночівлю, старший брат сам підійшов до нього й сказав:

— Так велів батько. Я гриднів умисне сьогодні не спиняв: зліші будуть, коли стрінуться з деревлянським полком. Олег Святославсон утікатиме від них світ за очі.

Местиша боявся і ждав того дня, коли все на Русі мало перекинутися й перевернутись, хоча він особисто не зазіхав ні на Київський стіл, ні на деревлянське князіння. Він мав достатньо сили й волі для незалежного життя, водив молодшу київську дружину, сидів у найліпшому й найбільшому теремному хоромі біля самих Княжих воріт, а Чернігів-город числився його вітчизною, дарма що Местиша в ньому зроду-віку не був, бо чернігівські ярли воліли краще мати над собою Местишиного посадника. Тепер Местиша Варяжко стежив за діями батька та старшого брата й похмуро мовчав. Він не мав причин любити юних братів Святославовичів, бо хто вони йому? Але не мав також палкого бажання потурати батькові й старшому братові: від їхньої затії можна було сподіватись усього. Такі затії ніколи не кінчались добром ні для столу, ні для князів, ні для чорного люду.

До Іскоростеня лишалося близько ста верст — на чотири дні дороги. Якщо до Олега Святославсона вже докотилися чутки, він прискочить днів за чотири.

— Або й за три,— сказав Местиша старшому братові.— Тоді вже буде пізно вертати коней назад.

— Ото й добре. Маємо під рукою півтори тисячі мечів.

Добра потуга. А в Святославсона хто? Сама деревлянська підлота.

— Наші в нього теж є,— завважив Местиша.— Святослав удав йому...

— Відаю! — перебив його старший брат.— Але то вже не справжні вікінги. То вже таке...

Местиша міг би сказати, що сьогодні «справжні вікінги» чинили не гірше за справжніх розбишак, але ці слова однаково зависли б у повітрі: Людвік мав на думці тільки своє. Снив і бачив себе в червоних великокняжих чоботях.

Січня-таки в десятий день

Уранці Людвік поділив полк на сотні й розіслав їх одразу до п'ятнадцяти хуторів та сіл. Якщо Олег Святославсон і поспішає йому назустріч, то буде тут не раніше як за два чи й три дні. Людвік не хотів ризикувати: всі сотні мали зібратися завтра ввечері в Березових лісах — біля Козятичів над Здвижем. Від села Козятичів повинні вже йти купним полком, відіславши повні вози в Київ.

Местишу Людвік залишив при собі — він уже не покладався на молодшого брата, позбавленого чуття гордощів за свій рід. Слідом за братами Свейнальдрсонами йшла сотня Лідулфоста, а за нею валка в тридцять возів. З хутора Прилісного дружина забрала все ще вдосвіта. Перелічивши порожні вози, Людвік вирішив не брати більше нічого громіздкого, а лише шкури, мед і віск. А ще ліпше — срібло й золото.

Не вкочена з осені Соляна дорога тяглась березиною гін на п'ять, далі починалися сіножаті, змережані долинами замерзлих річок. Добре нагодовані зерном коні петерпляче гризли вудила, дружинники перегукувались і зривалися на сороміцькі пісні, а в десятці, де йшов крайнім рожевощокий куций Флелаф, голосно зареготали, коли хтось сказав, що довгань Карл перейме його молоденьку браночку, оскільки не зміг піти в полюддя з усіма, бо Флелаф його кілька днів тому поранив.

Усе йшло гаразд, наступне село мало бути за дубиною, та коли сотня проминула останні дуби, всі побачили витязів, що спинились на невисокій горі. Їх було зо три сотні, а на довгих рогатинах маяли не київські й не переяславльські прапорці.

— Святославсон! — сказав Местиша й осадив свого жеребця.

Людвік теж розгубився: Олега Святославсона він сподівався побачити пізніше — днів бодай за два. Лідулфостова сотня збилася докупи — недавні легковажні веселощі наче рукою зняло. Гридні стояли на косогорі, позаду стовбурчився дубовий ліс, густий і кострубатий, а деревлянський полк був на самому вершку горба. Якби ця лавина раптом покотилася, ніщо не могло б уже спинити її.

Але деревляни стояли й нехтували такою перевагою.

— Ви хто такі? — гукнули витязі деревлянським наріччям.— І що чипите в нашій землі?

— Лови діємо, прийшли на лисиць,— відказав Людвік зумисне по-полянському.

— А оті вози?

— В них сіно та овес для коней. І харчі для нас.— Людвік уже повірив, що зможе вийти сухим з води.

Троє деревлян підійшли ближче — на перестріл, але ніхто не видобував оружжя. Середній придивився й сказав:

— Ти вельми схожий на Люта Свенельдича.

— Та він і є,—підтакнув лівий витязь, а правий низьким голосом прогудів:

— Попались обидва Свенельдичі. Ондечки й Местиша стоїть — ховається за Лютом.— І гукнув до киян: — То многі вже лисиці наловували?

Людвіка розібрала безсила злість — смердючий деревлянин кепкував з нього.

— Та трохи є...— Людвік силкувався стриматись, але вже не міг.

— Полюддя збираєте? — запитав молодий деревлянський князь. Олег за ці роки став ще дужче схожий на батька та старшого брата Ярополка.

Людвік відповів:

— Це право дав моєму батькові ще Інгвар.

— А ти хіба забув, що твоя тітка, а моя прабаба Хельга, забрала те право?

— А київський князь його повернув.

Тепер вони обидва перейшли на варязьку говірку. Олег сказав:

— Того не може бути. Мій брат княжить у полян, а деревляни мають свого князя. Так нас поділив Святослав-князь.

— Кожен київський князь чинить по-своєму. На Русі старшим споконвіку був київський князь, а ти молодший за нього, маєш коритися йому.

— Ти брешеш! — знову по-полянському вигукнув Олег.— Ярополк звелів тобі розоряти мої села? Тебе прислав твій батер Свенельд! Боронися!

За цими словами Олег розвернув конягу й погнав назад, а по ньому обидва витязі. Людвікова дружина почала готуватися сама. Але гридні відчували свою приреченість, їм лишалося хіба гідно зустріти неминучу смерть. І тут у Людвіковій голові зродилася рятівна думка, він гукнув:

— Ти маєш три сотні, а я — одну! То чи буде чесно давити слабшого? Твій батер піколи б такого не вчинив. Коли ти справжній Святославович, давай зіб'ємося вдвох, і хто здолає — правда його!

На горбі запала тиша. Людвікові слова вразили всіх, він і сам не вірив, що деревлянський князь вийде з ним на двобій. Проти могутнього сорокап'ятирічного Людвіка Олег був вигонистий і надто легкий: йому минав сімнадцятий.

На горбі знову заворушилися й загули, вперед вийшов той самий кремезний муж із низьким ведмежим голосом, цей муж був щойно з Олегом унизу.

— Наш князь іще дітеський. А якщо ти, Люте Свенельдичу, такий хоробрий і крутий, то збийся зо мною!

— А ти хто?

— Уже й не впізнаєш воєводу Зорича?

— Для мене ти вельми незначний,— відповів Людвік.— Оце мій сотенний воєвода Лідулфост — із ним збийся. А я князь! Чи ваш княжич меча не здужає втримати? Пощо ж мовчите?

Лют зумисне назвав Олега княжичем. Він уже встиг добре розглянутися кругом. Косогір був устеленний нетовстим шаром промороженого снігу. Треба стати конем саме так, щоб Олег наскочив для першого удару навскоси й трохи збоку. Його кінь не зможе втриматися й хоч ледь-ледь та ковзне. А цього Людвікові буде досить. Він кинув свій виклик і тепер чекав, що з того вийде.

— Вони не пустять його на двобій,— якимсь сирим голосом озвався Местиша. Людвік невидющими очима ковзнув по братові й знову напружено глянув на горб.

Він міг пишатися своїм знанням людського норову. Деревлянський князь одтрутив воєводу Зорича й вийшов наперед.

Тепер усе залежало від Людвіка. Ратний досвід не міг не перемогти.

— Чим битимемося? — дзвінким голосом запитав деревлянський князь.

Людвік зумисне байдуже знизав плечима:

— Вибирай сам. Це твоє право...— Тим часом лапнув себе рукавицею по душі. Хрест відчувався навіть крізь вовняний натільник і хазарську кольчугу.— Дай боже мечем,— прошепотів Людвік самими губами.

— Битимемося на мечах! — по короткому роздумі сказав Олег Святославович.

— На мечах — то й на мечах,— якнайбайдужіше відповів Людвік.

Святославів син сам себе віддавав до його рук. Лавами прошелестів шепіт полегшення: дружинники знали підступну силу Людвікового меча.

Тепер належало заколисати деревлянську пильність. Людвік уже встиг обдумати й цей свій крок: Олег сам вибрав оружжя, а Людвікові мав оддати право вибрати кін.

— Де зборемося?

— Обирай сам,— чесно відповів деревлянин.

Це було те, чого так домагався Людвік. Він сказав:

— Та хоч і на цьому ось косогорі. Сила не в коневі, а в мечі.

Зорич запідозрив у тому якийсь підступ, але князь іскоростенський на знак згоди з Людвіком підніс угору меч. Поскидавши кожухи та корзна, Олег і Людвік зійшлися посеред горба, незвично легкі й тендітні в своїх боронних різницях, що туго сповивали їм тіло від шиї аж до колін. З-під шоломів на плечі спадали важкі кольчужні ж бармиці, а нанісники шоломів захищали від поперечного удару очі й ніс. Вигострені донизу довгасті щити прикривали лівий бік до самого чобота, безборонною лишалася тільки нога. Обидва витязі були в однаковій бороні й з однаковими двосічними мечами, тільки на гострячку Олегового шолома майоріло червоне знаменце-ялівець: ознака княжої гідности.

Зійшовшись на косогорі посеред горба, Олег і Людвік глянули один одному в очі й розступилися, щоб дати коням добрий розгін. Людвіків кінь беззастережно слухав господаря, й коли Олег розвернувся й кинувсь на нього згори, Людвік ледь помітним порухом спрямував коня праворуч.

У мить зіткнення Олег опинився над ним, здається, він цього й прагнув, і щосили замахнувся мечем.

Удар дістався по кутому щиті Людвіка, тим часом Олегів щит од розгону задерся нижнім краєм до луки сідла. Людвік шарпнув повіддя, коняга просто заціпенів, Олег спробував зробити те саме, але його кінь, розігнаний з косогору, зо півсажня проїхав зумороженим снігом униз.

У цьому й полягав ратний досвід старшого витязя. Людвік навідліг рубнув Олега по так необачно відкритій нозі. Й хоч лезо меча дзвякнуло об куций поділ різниці, але першої рани Олегові Людвік завдав. Варязька дружина відгукнулася на влучний удар схвильованими криками.

За другим заходом Людвік мав розганятися згори, його супротивник знизу, й хоча Олег аж тепер оцінив здібності свого далекого київського родака, але не міг повторити його хитрості: втратив спромогу зіп'ястись у стременах на обидві ноги.

Він ще не відчував болю, коліна Людвік не зачепив, але кров залила всю ногу й текла по червоному чоботі. Коли Олег спинив і розвернув коня, кінь потягся мордою до чобота, зачув кров, форкнув і оскаженіло заіржав, тоді став дибки й вдарив повітря передніми ногами. Рану пронизав гострий біль, однак Олег утримався, зострожив коня здоровою ногою й погнав уперед, а коли мали зіткнутись, використав свою вигоду й рвучко осадив, учепившись у луку вільною рукою й випроставши праву ногу.

Ця нога була доброю ціллю для Людвікового меча, та в бій тепер вступили коні. Олегів здибився і вдарив Людвікового сірого по голові, напевно, пошкодив йому око, бо Людвіків кінь болісно стріпнув головою й пронизливо закричав, па мить вийшовши з покори. Лиху службу послужив Людвікові його щит, як у першому зіткненні Олегові: нижній гострий край вихнувся й захопив лівий повідок. Щоб розвернути конягу, Людвік мусив би підняти щит, але меч юпого Олега зблиснув йому перед самим носом — Людвік ледве відбив цей удар мечем.

А тоді Олегів кінь знову здибився, щоб ударити ногами вже раз ураженого сірого жеребця. Людвік кресопув мечем по залізній підкові, меч одскочив і рубнув свого ж коня по голові, перерубавши куту сереблом вуздечку. Олег і Людвік не зводили один з одного очей. В очах Свейнальдрового сина прозирнув розпач, певно, він згадав свого загиблого коня.

Тепер під ним був не його вірний Інгі, а ошалілий від болю й позбавлений управи сірий жеребець, який само-

чинно крутився на місці, уникаючи зубів і копит Олегового коня.

Тримаючись лівою рукою за луку, кинувши додолу вже не потрібний червоний щит, молодий деревлянський князь користався з кожної нагоди, коли його кінь наскакував на двічі пораненого сірого жеребця. Не зважаючи на дедалі пекучіший біль над коліном, Олег махав і махав мечем. Він не міг зіп'ястися на стременах — не дозволяла порубана нога, хоча сірий жеребець крутився дзигою, а Людвік одбивав удари мечем і щитом.

Олег двічі досяг його в плече й голку шолома, коли коні їхні на мить зчепилися сідлом до сідла, але й Людвік перерубав Олегові правий повід.

Це мовби знову зрівняло обох, якщо не зважати на силу й досвід Людвіка; до того ж в Олега була розрубана ліва нога.

І все-таки деревлянський князь мав певну перевагу: кінь і далі підкорявся йому, розуміючи мову острогів господаря, а під Людвіком був зовсім новий кінь, який після поранення виплюнув і вудила й лише крутився, уникаючи на власний розсуд ударів оскаженілого Олегового коня.

Пошкоджене око сірого жеребця запливло кров'ю й не бачило. Врешті жеребець утратив волю до опору й кинувся бігти з горба вниз, Олегів жеребець швидко перейняв його й погнав попід горою. Тепер уже Олег трохи стишив коня острогами й опинився з боку горба, де галасували його дружинники.

Людвік пісся з правої руки, захищаючи щитом ліве плече й ногу, неспроможний застосувати свого меча. Олег ударив його по голці шолома, шолом стояв зовсім набакир, затуливши Людвікові око. Людвік спробував поправити шолом вінцем щита, оголив коліно, Олег саме замахнувся й рубонув, перетявши ногу майже до кістки.

Від раптового удару Людвік загубив щит, який упав просто під копита Олеговому коневі. Наступним ударом Олег таки збив шолом разом із бармицею з Людвікової голови, а другим махом навідліг полоснув по вже беззахисних в'язах.

Людвік повис у сідлі, його закривавлений кінь погнав ще дужче. Олег зопалу нісся слідом за ним, аж поки почув з гори переможні крики. Він ледве зупинив свого оскаженілого коня. З пагорба вниз гнули всі три деревлянські сотні, а варяги кинулись навтьоки, намагаючись вийти на лісову дорогу. На дорозі ще стояла валка порожніх возів, гридні не могли втікати всім скопом і розтяглись вервеч-

кою, деревляни ж, добре знаючи свої місця, переймали їх навпрошки лісовими стежками.

З тієї січі вціліло не більше трьох або чотирьох, ще стільки ж здалося на ласку переможців, коли не рахувати конюших та візників.

Полонені варяги признались, що інші сотні Людвікової дружини розповзлись у дань по сусідніх селах та хуторах, і до вечора того дня деревляни перешинкували ще кілька варязьких сотень, які й гадки не мали про вранішнє побоїще та Людвікову смерть.

Наступного дня воєвода Зорич наказав передивитися всіх побитих варягів. Мстислава Свейнальдрсона серед них не було. Це засмутило Зорича. Він пішов до свого важко пораненого князя й сказав:

— Начувайся, княже: Местиша Варяжко втік. Правитиме з тебе за кров свого брата.

— Коли я зміг Люта,— пошерхлими від жару губами прошепотів деревлянський князь,— то Местишу Варяжка й поготів зможу.

Він лежав у сільській хаті на дерев'яному полу, вкутаний по шию бурим ведмедном, його ріденькі юнацькі вуса й оселедець на бритій голові робили Олега дуже схожим на батька Святослава, якого воєвода Зорич добре знав, двічі бувши під його проводом у походах.

— Дажбоже, поможи,— раптово розчулився старий витязь, дивлячись на ті вуса й той княжий чуб, що в'юнився з два дні не голеного тімені Олега.

Ще не стара господиня хати тихенько палила піч, обережно зиркаючи з-за коминка на немічного князя та боярина. А за піччю кувікало зовсім маленьке порося, ширячи по хаті гострий дух свинячого племені.

— Викинь його звідціля! — гримнув боярин, аж тепер звернувши увагу на порося.— Не бачиш, хто ото-о лежить? Бо як підберу те порося разом з цьою п'їччю!

— Зараз, зараз, бояриночку, винесу в хлів...— схопилася господиня, полізла рачки за піч і заходилася витягати порося.

Боярин сердито хмикнув і відвернувся до покуття. На божниці стояло кілька скудельних лелек та опецькуватий дерев'яний домовик, а під божницею золотів дорідний сніп жита, присвячений різдвяному Коляді. Віконця на чолі й причілку хати були запнуті кабанячими міхурами. Дим з печі висів під стелею й не виходив надвір, хоч димова дірка над дверима була відтулена. То був незаперечний знак, що мороз улігся й ось-ось почнеться відлига. Зорич

іще раз глянув на піл, де Олег обливався потом, і пішов розшукувати старосту села.

Князеві потрібен був знахар чи відьма.

Відьом у селі виявилось аж три, й воєвода Зорич привів їх до пораненого князя, хоча лікувати мала котрась одна. Лікування було складне й морочливе, оздоблене безліччю примовок та потаємних слів, але нога в юного князя брякла й червоніла, й воєвода Зорич никав довкола хати й намагався заглянути крізь вікно, бугаїним голосом кленучи Людвіка й лаючи відьом, що позавішувалися з хати рядниами та полотном: буває боярин проштрикне в шибі дірочку й порушить чари!

На плоту й воротях виснула дітлашня — самі смушеві клобуки та намистинами очі, а ратаї з жінками й жонами юрмились у вуличці віддалік, пошепки розпитуючи господиню, в якої став на постій іскоростенський князь: більшого за малого боярина вони досі не бачили зроду-віку.

Час по час, одмахуючи рукою дітей з воріт, щоб не цвірінькали, Зорич ходив попід вікнами й наслухав, але чув тільки рипіння снігу під власними чобітьми та яке-не-яке відьомське слово.

По часі князь болісно простогнав, Зорич кинувся був у сіни, але одна з відьом посварилася на нього деркачем, і він знову тільки прогудів і вийшов.

Нарешті відьма покликала його. Дві зовсім старі сиділи на ослоні коло дверей, а молода заговорила тоненьким співучим голосочком:

— Прогнали ми нечисту силу за Прип'ятські болота і Чорний ліс.

У хаті пахло свіжою соломою й терпкими відьомськими відварами. Гарненька чорнява відьма перейняла сердитий погляд боярина й узяла його за рукав.

— Це хата моєї братихи,— сказала вона.— А брат як пішов за Святославом, то й не вернувся. Вдова вона... Домовикові братишиному я вже вгодила,— перейшла до діла вона.— Й потвори супроти болячки створила: штирнадцять замовлянь. А дві ще вчиню взавтра. Болячка закрутиться й не зможе второпати, куди йти...— Про «дрібничку» відьма згадала між іншим: — Дасиш йому цьої відварини ще вночі, а над ранок я сама навідаюсь. Дажбоже, поможи!

Зорич стояв і лише безтямно посміхався — відьма приворожила його, він мовби скинув із себе літ із тридцять.

Та вона приворожила не тільки його. Старі відьми кивали на кожне слово чорнявки. Зорич уперше бачив таке, щоб старими верховодила молода відьма.

Коли вони пішли, Зорич підступив до полу. Князь Олег спокійно спав, не марячи й не метаючись у лихоманці, тільки піт рясно виступив на лобі до маківки, з якої в'юнився княжий чубець.

Воєвода сів край полу й прокуняв сливінь до півночі, а коли заспівали перші півні, Олег зітхнув і мовив:

— Ти тут?.. Як мислиш: Ярополк домагається мого живота?

— Братня кров не водиця...

— А той казав... учора перед боротьбою...— Олег уникнув назвати вбитого на ім'я — це було б лихим знаком і штовхнуло б занапащену душу супроти нього ж.

П'ятдесятирічний воєвода прогудів:

— То все кови Щековича. Коб я пропав, якщо неправда.

— А я вже його забув,— сказав поранений.— Йому тоді минав тринадцятий рік, а мені було роком менше, коли батько нас поділив.— Цього разу він говорив про брата Ярополка. Й раптом перекинувся на зовсім нове: — Ти ходив з батьком до Царягорода, який він?

Олег утратив багато крові, в нього був жар, хоча відьма начебто зробила всі необхідні треби. Але молодий князь нагадав про щось таке, що всі останні літа не давали Зоричеві спокою, й він сказав, мовби говорив сам до себе, бо навряд чи Олег міг би зрозуміти його, хоч би й не був отакий недужий:

— Негоже вчинив князь Святослав. В Іскоростені мав би сидіти інший.

Олег сперся на обидва лікті й несподівано таємничим голосом прошепотів:

— Я це знаю! Тут не моя земля... Іскоростень по крові належить іншому... Нащо Святослав так учинив, бояринe?

— То не він. То стара княгиня. Якби він був тепер живий... А вона взяла з нього перед смертю клятву. Пресвітер Григорій казав, що змусила Святослава їсти землю.

Олег знову відкинувся навзнак і притих — Зоричеві слова його виснажили. Але згодом він із заплющеними очима проказав:

— Хай ось видужаю... Подамся до Новагорода і скажу: ти сідай в Іскоростені, бо це твоя дідня й матірна земля, а я вже сидітиму на Волхові.

— А Доброчин?

Олег не відгукнувся. На таку відповідь йому бракло сил. Коли Зорич напоїв його відьомським зіллям, він поринув у важкий сон. Життя в ньому боролося зі смертю, а ще не співали й другі півні...

старий і не вельми дужий, йому вже минав сімдесят перший рік. Дума боялася його впускати. Казала: «Хто ж упускає вовка до овець!» Але велій жупан уже поклявся на своєму оріжжі, а великий князь — на своєму мечі. Та й з Ігорем лишалась тільки стара дружина. Батько мій сказав: «Хіба злякаємося тієї жменьки дружинників?»

Отоді вже і я побачив його. Думав, бозпа-який страшний, а воно таке гніде та плюгавеньке, вусики та борідка, мов у цапка, ще й геть зовсім безброве — усе очима шастає по кутках. Це я бачив, коли старці та велій жупан улаштували пир — з нагоди нової любови межи ними та варягами.

Пани та бояри сиділи в довгій світлиці за морморяним столом, на одному кінці велій жупан іскоростенський, а на другому — великий київський князь. Мовбито всі пирували, але що то був за пир! Сидять і лупляться один на одного, ніхто нічого не їсть і не п'є, хоч на столі повно наїдків та дзбанів. Батько припрошує Ігоря: «Випиймо, княже, за нашу нову любов!» А той хмариться лисими бровами й мовить: «Не гоже князеві сидіти з жоною за одним столом!» Батько сміється: «Такий деревній покон, княже Ігоре. Ти в нас у гостях — мусиш миритися».

Ігор так нічого й не пив, бо за столом коло батера сиділа моя матір, у пелені в неї сиділа моя сестра — твоя матір, їй тоді минав п'ятий рік, а я вже був десятирічний і мостився коло велійого жупана.

Отак і закінчився той пир. Тоді батько мій та наші пани повели варягів оглянути город. Вулиць у ньому не було, їх позаймали ратаї — одне на одному стояли землянки та курені, між ними пасилу можна було пробитися. Князь Ігор сказав: «Стільки в твоєму городі паволочі!» А батько йому: «То все деревлянські бої. Дай їм рогатини чи мечі — й тоді побачиш!»

Князь Ігор заглядав у всі дірки, в кожну шпарину, потім виліз на поміст, подивився через забороло на поле, де ще стояли його повози й курілися вогні. З-за заборол варязькі копі та гридні здавались мурашками, бо город же на крутій горі. Поки той гридень дертиметься на гору, його підстрелять, мов кабана. Іскоростень годі взяти приступом, бо під горою ще й глибокий рів, у нього напускають воду з річки.

Батько спитав: «Добрі наші стіни?» А Ігор йому: «Київські не гірші». Батько сказав: «Що нам до київських? Я ж під них не ходжу, а ти ось у моєму городі».

Бояри київські перезираються й мовчать.

Повели їх до нового хорому. Батько ставив його собі, коли ще був живий дідо, та так у ньому й не сидів,— лишився в дідовому. Це стало оселею князя Ігоря та найбільших бояр, а менших поселили в дружинницьких стайнях: коней же в нас тепер не було, стайні гуляли.

Вранці Ігорів небіж Акун, воєвода молодшої дружини, вийшов з города й забрав з поля свою гридьбу. Ввесь Іскоростень висипав за город. Я стояв, аж поки почали розходитись, а ворота взяли на засуви та дубові замки.

Звечора почало сніжити, а вранці город укутало пухким сніжком. Зробилося чисто й тихо. Воям уже не треба було чатувати коло заборол. Люди мовби на день забули, що попереду в них голодна зима, а це ще тільки осінь.

Городська дума лаштувала валку на Волинь. З Ігорем замирились, відкупилися золотом та сріблом, а про хліб треба було якось дбати. Перед цим батер виторгував у варягів сорок ярем волів — їх і хтіла дума вирядити за Горинь, де починалася Волинська земля. За валкою пішло сотні півтори боїв. Більше батер не пустив.

Уранці валка впрушила, а десь по обіді до батька прийшов один з тих молодих панів, на ім'я Курич. Батько зачинився з ним у своїй світлиці й довгенько сидів там. Я спробував послухати, про що вони гомонять, але батер розлютився і дав мені по пиці.

А серед ночі в городі знявся переполох. Чути було брязкіт оружжя, хтось на ввесь город горлав: «До Чорних, до Чорних!..» Так називаються городські ворота в Чорному кінці, де сидять гончарі та доменщики. Я взув чоботи й погнав туди — зопалу в самій сорочці. Добігаю до Чорних воріт — а там січа, хто ж і з ким — не второпаю, бо надворі ніч. А тоді чую слова ненашепські, а тоді й варязькі крики та слова.

Як уже потому стало відомо, Ігор тільки про людське око зайшов з батером у любов, а сам чинив кови противні: начебто відіслав молодшу дружину назад, до Києва, насправді звелів їй зачаїтися в приужських лісах. Їх ненароком і відкрили наші бої. Зима ще ж тільки-но почалась, річки не всі позамерзали, а драговина й поготів, наша валка застрягла десь там у болоті, бої почали вишукувати замерзлі вже річки, додибали до самого Ужа над Іскоростенем, заглибилися в ліс — аж там повнісінько варягів.

Підстерегли одного заблуку й стукнули обушком по голові.

Той усе й витравив: так, мовляв, і так, велів Ігор чекати від себе знаку, а якого, цей дурень не знав, та за тим зна-

ком воєвода Акун, Ігорів небіж, мав повести ввесь полк назад — до Іскоростеня.

Наші перебили тієї ночі всіх киян — усіх бояр старої Ігоревої дружини, але Ігоря серед них не було — встиг утекти через заборола. Один недосічений боярин розповів, що знак Ігор мав дати наступної ночі. «Який знак?» — «Совине пугукання під заборолом».

Молодша варязька дружина мала підійти до обох воріт — котрі київським боярам пощастить одчинити зсередини.

Батько ходив як ніч: Ігор утік до молодшої дружини. Коли б йому не вдалося втекти, завтра Деревлянська земля стала б вільна,— наші бої підстерегли б варягів і вирізали їх до ноги, пропугукавши під заборолом. А тепер...

Батько кинув був боїв навздогін за Ігорем, але кого ж наздоженеш уночі, хоч поле й укрите снігом. Тоді батько звелів панам: скликати полк до витяги. Полк зібрався тисячі на три, всі були піші, а до приужських лісів, де чаїлися варяги, верст вісім або сім. Батько поділив боїв на два походи, а ратаям звелів роздати оскіпи та мечі — щоб стерегли заборола Іскоростеня.

Над ранок наші обминули приужський ліс — узяли його двома підковами, а попереду ледве-ледве примерзлий Уж: ні пішки, ні плавом.

А тут і сонце зійшло.

Князя Ігоря наші одразу впізнали — він прибився до свого стану поперед них. Упізнали його по великокняжому корзні, що металося серед дерев, бо в полку варягів зчинилась веремія.

Ліс над Ужем густий, наші не могли стятися з гриднями просто в лісі, а то було б гайворонню падла на цілий рік. Ігор мав зо п'ять тисяч кінних і пішців, а мій батько — три: битися в полі теж не вельми виходило. Ігор це збагнув, тому гасав і шастав межи деревами, щось кричав до своєї гридьби, хотячи розіставити її супроти батька підковою.

Але ж уся стара дружина його полягла вночі — Ігор ніяк не міг дати раду з самими десятними воєводами, бо на гридпів напав жах: не чекали такого повороту — ждали Ігоревого знаку з Іскоростеня аж на другу ніч.

Батер мусив скористати з того. Він звелів стягати в купи палі дерева та сухий хмиз, аби спантеличити варязьку кіннпцю, бо кінниця вже почала потроху строїтися в лади.

Наші бої назносили круг варягів гори колод і хмизу, й хоч ліс підпалити не змогли, але вітер дмухав у бік ва-

рягів, з купищ валував ядучий сизий дим, і ті перестали бачити наших.

Це викликало серед них ще більший переляк. Коні від диму іржали й хропли, гридні кричали по-своєму: «Ліс горить!.. Ліс!..»

Батер мій і не сподівався такого переполоху, думав лише викурити Ігоря з дерев, а там хай покажуть своє мечі й сокири. Та кияни ладні були кидатися крізь дим і вогонь, аби вихопитись у поле. Батько звелів порозтягати крайні купища біля самої води, але варяги довго цього не помічали або ж остерігались пастки. Дехто кинувся пішки чи верхи просто на лід — рятуватися на тому березі Ужа, але лід був ще затонкий, коні провалювались і тонули, а в ополонках топули й пішаки.

Аж тоді хтось почав кричати: «Он там не горить! Прориваймося понад Ужем!..»

Мій батько саме цього й хотів: одкрив варягам дучку понад берегом. Кінниця ринула туди, а наші стояли здалеку й потроху стріляли з луків. Досягли небагатьох, а зо два десятки копей таки підбили, кілька гридпів теж повалилося на примерзлий пісок, але це вже не могло спинити Ігореву кінницю.

Самого князя ніхто з наших не видів через густий дим, але понад Ужем він ще не проскакував, і батер чекав, коли на пісках майне оте великокняже корзно.

Варяги не знали наших місць. А дорога понад берегом була одна: просто в драговиння.

Кінниця гнала і гнала понад Ужем до боліт, але пішці ще боялися виходити з лісу. Батько звелів роздмухувати лиглий хмиз, почали займатися й тонші дерева, а зо три сотні лучників стояли й пострілювали вслід утікачам — пильнували великого київського князя.

Тоді в продухвину почали вискакувати й пішаки. Хто тримався за чуже стремено, хто толочив пісок сам. Тепер уже батько підтяг усіх лучників, а боїв о мечах та сокирах кинув у ліс, в оте димовище. От тоді вже там загуло!

Наші боювали з пішими гриднями рожном і сокирою, сікли мечем. Наших сотні дві попадало, зате жоден гридень не вийшов з лісу живим. Тільки ті порятувалися, хто проскочив під стріламп до драговин.

Тоді батерові приносять червлене Ігореве корзно. «А князь де ж?»

Ігоря не було ні серед убитих, ні серед підтятих та живих. Він просто покинув своє великокняже корзно й утік за кінницею.

Після бою наші оглянули всіх постріляних на пісках: і серед них не було варязького князя. Втік до драговин у чужому корзні й на чужому коні, мов послідущий гридень.

Болото тягнеться понад Ужем на добрий десяток верст. То старицї й маленькі озеречка, порослі осокою та комишем, там живуть самі русалки, ми боялися й підходити до тих драговин. Вийти з них можна тільки отим піском понад Ужем.

Коли варязька кінниця та трохи піщів утекли з лісу що боліт, батько звелів одразу перекрити дорогу, бо дехто второпав і намірявся був повернути назад. Пастка закрилася. Задні варяги ще тирлувалися на піщаній косі, але наші погнали їх стрілами до гурту. Зо дві тисячі комонників з'юрмилося на невеликому сухому горбку, а наші стояли й мовчки їх розстрілювали. Зранені коні дибилися й товкли людей, гридні якийсь час іще відстрілювались, доки ставало стріл, а далі вже боронилися тільки щитами.

Батер звелів гукнути до них — нехай здаються на ласку, однаково ж утікати нема куди, але ті кинулися на косу й хотіли прорватись. Та куди там! Тільки ще дужче завалили косу трупом.

Тоді крайні стали кидати мечі, злазити з коней і скидати шоломи, здаватись у полон.

Такого не бачено було вже тридцять і два роки — відколи загнувсь отой Щек, що про нього вони тепер співають, начебто його вжалила змія.

Отож коли наші повитягали з болота всіх варяжків, князя й тут не було: ні серед живих, ні серед постріляних. Невже ж, думають, утонув? Коли це хтось показує за вільшини: «Ондо-го ховається в комишах!» А з-за комишів і справді виходило декілька: йдуть і тягнуть коней за вузду. Серед них і князь київський Ігор.

Молоді пани та бойки хтіли були кинутися за ними навпрошки, та батько мій не велів їм цього робити: там, де пройшов один,— другого могли затягти русалки.

Тим часом Ігор та ті декілька вже вибиралися на тверде — лишалось хіба зо сто сажнів. По той бік драговини росте бір, а якщо перейти бором до Ужа, то можна вийти на Велесів брід, а тоді шукай вітра в полі.

Батер звелів побрати варязьких коней і йти в об'їзд.

В об'їзд було далечепько. Доки наші вийшли навпроти вільшин, Ігор уже гнав до бору. Але не відав, нетяга, про брід, бо якби відав, був би шаснув у бір, а там хтозна.

А наші погналися навперейми йому. Варязькі коні добрі,

тож батер гнав за Ігорем та тими кількома, аж поки на сідлах виступило мило. Ігор із своїми кинувся був у поля — до Іскоростеня, тоді схаменувсь і вискочив на горби, але наші почали обходити його збоку. Він знову повернув назад, а батер з панами та боями почав його наздоганяти.

Настигли коло перших борів — це тепер зветься Шатрищами, бо там перед цим стояла молодша дружина й Ігорів товарний обвіз. Коли Ігоря стягли з коня додолу, він деренчав коліньми й кашляв кров'ю на сніг, аж цапину борідку позапльовував. І вже й не брався до меча. Та й що б удіяла така сухоребра шкапа!

Батько звелів його спутати й кинути впоперек сідла. Так Ігор і в'їхав до Іскоростеня, а за ним по четверо в ряд, як і належить боїнам, ішов київський полк, лише з поскручуваними руками.

Вранці мороз пересівся й мрячив дрібний дощ, але бірючі бігали вулицями й згукували люд на розправу, хоча й згукувати не треба було: кожен сам ішов до Дажбожого святища. Я також побіг, ковзаючись по грязюці. В городі не лишилося живої душі — пси й ті поприбігали, зостався хіба який сліпий та кривий.

А святище в нас над самим Ужем, на вельми високій дикій скалі, а в скалі видовбаний припічок — там можуть стати їдеп при їдному душ п'ятдесять. На святищі тепер зібралася дума. Прийшов старійший дажбожий волох, і вони разом з батером зарізали півня над святищем, а в ньому вже горів дужий вогонь, викладений священними вербовими дровами. Волох проказав дажбожу волошбу, а великій жупан утворив потребу — кинув півня у вогонь.

Мені було погано чути — я стояв з дітворою позаду всіх, бо попереду тислись до скали іскоростенці, а на піску при самім Ужі боїни та бойки стерегли всенький учорашній полон.

Почалася розправа. Полон дума вирішила роздати боям та панам, що збороли вчора варязьку дружину, але віче в березі загуло: «Не треба робітників у городі, то зайві роти, хліба й так немає!» Віче поклало або забити всіх, або продати гостям хазарським.

Вирішили розпродати полон.

Віче гуло й прямо телесувалось, ніхто й не дивився на тих рудих псів, усі чекали головного: коли перед вічем стане зможений варязький князь.

Ігор сидів під скалою навпочіпки — десь-то коліна й сьогодні не держали його — і хижо зиркав на розпашіле віче. Життя київського князя було тепер у руках цих

людей. Вирішать одпустити за грубе золото чи жито — ще трохи поживе, вирішать потяти — то вже ж напевно потнуть.

Бойки пойняли Ігоря й повели нагору, до святища Дажбожого й думних старців, а він ледве дерся стрімкою стежкою. Віче загуло. Старійшина думний показав пальцем на Ігоря: «Оце вам великий київський князь. Що хочете, те з ним і вчиняйте!»

Хтось од берега заверещав: «Продати капосного хазарам! Хоч куну дадуть!» Усі розреготалися: «Та за такого старого цапа й векші ніхто не дасть». Отоді почувся грубий голос — говорив кричник з Чорного кутка. Цього кричника Здана знали в нас малі й великі: найліпший у городі був хитрець, витоплював із синами крицю в доменці, кував з неї лемеші та рожни, а дівкам та дівам виливав для вух срібні й золоті ряси [1]. Славетний хитрець був. І сустугу [2] золоту вмів викувати на жупанські груди — гетьчисто всі коварства вмів! Ще й сам чинив треби Сварогові, що володіє земним і небесним вогнем: батерові Дажбога. Отакий-то був Здан.

Він і каже до старців і до городського віча: «Оце є варязький жупан? То вовк-сіроманець! Дере овечок і ягнят, а про те не думає, що на нього теж настане колись пора. Дере по три шкури: одну до Коляди, другу перед Зеленими святами, а тоді йому здається мало й вертається ще. То хто цей ненаситець? Хіба не скажений вовк, що одну вівцю задирає для наїдку, а всю отару прямо-таки так — з дужої жадоби. Такого хижака треба вбити й підвісити на найвищому бору — іншим хижакам задля науки!»

Отак сказав Здан-хитрець. Віче вже не слухало старців та мого батера, хоча ті також згоджувалися з тим хитрецем.

Забувши про город і голод, люди погнали Ігоря під той самий бір, де вчора його схопив мій батько, гуртом нагнули дві молоді вигописті сосни, прив'язали князя до них за ноги — кожну ногу до однієї сосни, а далі одпустили... Ігор тільки заревів. Роздерло його надвоє.

Тут велій жупан деревлянський правильно вчинив, але після цього спіткнувся, про що потім жалкував усе життя... Та й я жалкую.

Я вже казав: князь має бачити вперед на тридцять років. Ба й на тридцять і один. Та мій батер, а твій дідо Маломир не думав тоді про це. Вирішив іти за деревнім нашим поконом. Забув, що з вовками слід по-вовчому.

[1] Ряси — серги.

[2] Сустуга — широка масивна оздоба, пектораль.

Ну, розтрощив київський полк. Київ можна було взяти голими руками. В Києві сиділи Асмус та Свенельд — брати Ігоревої жони Ольги. Ну, Свенельд був о кріпкій голові, розумнішій за Ігореву. Але що він мав? Зо дві сотні отроків та дітеських молодшої дружини. Міг він цими отроками встерегтись од нас, якби батько мій схотів здобути Київ? Ні, не міг. Київ стояв геть безборонний.

Отож, небоже, хотів твій дідо Маломир вийняти Київ копієм, спалити його й пустити попіл за вітром, розорити варязьке кубло, але думні старці спротивилися: «Ти Києва не бери і не пали, не чини по-вовчому, а ліпше пошлім до Києва сватів — просватаймо за тебе княгиню, Ігореву вдову!»

Моя матір також була в Думній світлиці, бо старці не впускали робітниць, а хтось же мусив міняти скіпки, збивати з них нагорілий жар. Отож і погукали велію жупапицю. А мене з Думної світлиці вже ніхто не проганяв, і я подавав матері свіжі скіпки.

Коли мати моя почула оте про Ігореву вдову, то рука її схибилася: велика жарина впала мені за ковнір і так упекла, що я аж крикнув. Мати витрусила ту жарину й прогнала мене надвір. Я переплакав і знову тайкома повернувся до Думної світлиці: сидів і шморгав носом у темному кутку.

Мати саме комусь казала дрижним голосом:

— А чи не застара вона для жони? Їй уже минає, мабуть, шістдесятий. А Маломирові тридцять літ...

Думний старець Володарко засміявся: «То й що? Мені також минає тридцять, а в мене вже семеро жіп!»

Мій батер був у першому шлюбі, ото матір і допекло: якій жоні любо мати суперниць? Жона є жона. То лише нам любо, та й закон деревлянський такий: мати жін хоч десятеро. В полян воно-то не так...

Ото сиджу я та вже нічого й не чую, про що там у Думній світлиці гомонять. Стало мені шкода й мого батька та маму, й твою маму та себе. Оце ж, думаю, приведе батер оту, що сидить у Києві, а нас усіх прожене геть, у котресь материне село чи до Вручого. А якщо й не прожене, то ми йому все одно почужіємо.

Аж дивлюсь — батер мій журиться. Виходить, не до смаку йому ота, що старці хочуть за нього сватати. Я ще ж тоді й не знав, що київська княгиня така древня, просто забув материні слова. І мені стало найдужче жаль батька.

Отож дума заслала до Києва сватів. То були двадцятеро перших іскоростенських бояр, як кажуть у Києві. А вбрані були! На кожному сині чи зелені чоботи, ведмежий або

вовчий кожух, шапки кунячі та ягнячі, визолочений на кінцях піхва меч, а крізь розстебнутий кожух виглядає золота сустуга на всю душу: добрі сустуги вміють кувати іскоростенські ковуни, а найліпші — отой кричник Здан, що про нього я вже тобі сьогодні згадував.

Їхали верхи й на возах, ніде не стріли жодної перепони. Чутка про Ігоря вже давно докотилася до киян, і коли сватьба стала під Красними воротами, київська засада пропустила їх так — без великого перепитування.

Княгиня Ольга сиділа в теремному дворі, що тепер оділйшов Местиші та Свенельдові. Покликала вона наших панів, а ті й повідали, з чим прийшли:

— Прислав нас жупан іскоростенський, прислала вся Деревня земля. Вбили ми твого мужа, був-бо він яко скажений вовк, а не добрий пастир: давив овечок своїх і чужих. Ми виділи ваші села: голий-голісінький народ, стріхи пообдирані, корови й воли худі, ратаї та рядовичі аж тлінні, а в діток од голоду понапухали животи... Тепер ми також бідуєм, але то не наша вина, то вина твого мужа, бо наслав на нас печенігів і їхні табуни, щоб витолочили наші ниви й кинули нас у голод, а він прийшов би й вирізав усіх. За це ми його вбили: вовкові-бо належить і вовча смерть. А тепер прийшли сватати тебе — йди за нашого жупана. Ми не воліємо брати вашої землі мечем та оскіпом, воліємо за поконом наших дідів. Будеш у Маломира, хоч ти для жони вельми стара. Житимеш в Іскоростені чи Вручому.

А Ольга відказала сватівникам:

— Любо мені слухати ваші річі. Мужа свого однаково не скрешу. А що вчините з моїми ужиками й ближиками?

— Вчинимо те, що схочемо,— відповіли сватівники.— На що заслужили.

Тут-таки стояли обидва Ольжині брати — молодший, Свенельд, і старший, Асмус. Молодший хтів був схопити меча, та Ігорева вдова його втримала. Тоді знову сказала сватівникам:

— Любо слухати ваші річі. Але дайте мені рік — нехай справлю жалобу й тризну по мужеві, як велить наш покон. А тоді вже піду за вашого Маломира.

І пильно глянула на своїх молодших братів.

Отак-то просватали наші пани стару бабу. А вона ще й обрядила кожного рушником — за старим полянським поконом.

Князь має бачити на тридцять літ уперед. Ольга бачила. То була хитра стара змія, та й мала в кого вдатися.

А нашій думі та твому дідові на радощах закрутилася голова...

В літо 1365
від нашестя Дарія, а по вигнанні готів 478-е, а по уцарінні Михаїла в Царігороді 2-е, а по укняжінні Кия 371-е, а по укняжінні Оскола в Києвому городі 4-е, а від різдва грецького бога Христа 853-є. Прийшли хазари й до волинян, були-бо волиняни досі вольні. Й положили хазари дань: сріблом по білій з виверицею од коможджого диму. А вже беруть і з полян, і з деревлян, та уличів, і з тиверців та новгородських словін, і з кривичів та мері, а з чуді та в'ятичів ще давніше беруть, а з радимичів та сіверян також, тільки з білих хорватів ще ні.

В літо 854-е. Була посуха велія і недорід.

В літо 855-е. Проскочили касоги через Змієві вали. Ратилися з князем переяславльським, і відігнав їх князь.

В літо 856-е. Нічого не було.

В літо 857-е. Також, як і торік.

В літо 858-е. Прийшов з-за моря варязький король, і дали йому дань чудь і словіни новгородські, й меря та кривичі всі, охабившись хазарського хакана, й велія рать була, й хакан уступився.

В те ж літо заратився Михаїл-цар, і пішов на булгарів морем і суходолом, і злякався князь їхній Борис — не ждав-бо раті з ромеями. Михаїл підступив до Хему-гори, й побігли булгари хемськими видолками, знімаючи засади з городів своїх, і зачинились у стольному городі Плескові.

А цар звелів ставити пороки та рити рови, щоб підсипати стіни. І сказав князь Борис Пресіянович до царя: «Пощо нам ратитися? Уставмо ліпше любов межи собі. Оступися від Плескова стольного, і я вчиню так, як ти хочеш».

Оступився Михаїл, кинув рити рови й підсипати стіни Плескова. Давно вже хотів Михаїл примучити Бориса Пресіяновича до хреста, а тут Борис сам попросився.

І охрестив цар князя булгарського, й боляр його охрестив, а народ змутився, не хотячи у віру чужу, й була смута й ганьба велія, що князь та боляри дали охрестити себе силоміць.

І пішов Михаїл усп'ять до Царягорода, та наслав на булгарів своїх білих і чорних жерців, званих попами та єпископами, й творили чорні кови грецькі жерці.

року 976-го

Місяця беризіля в третій день

Цілий січень і цілий лютий над Горою висла олов'яна хмара. Світлий князь Свейнальдр, не зважаючи на сиві роки, двічі побував у своїй вітчині Переяславлі і знову вертався назад. Ярли ходили лихі й похмурі, й у кожного на вустах було одне: сутичка з Олегом і смерть Людвіка Свейнальдрсона. Сотник Зігберн Лідулфост мовчав, хоч вони з Местишею Варяжком чи не єдині врятувались після того побоїща. Зате гридні та воєводські сини, які не бачили Людвікового скону, відкрито й потайки гомоніли про те, що Людвіка вбито підступом: оті смердюхи-деревляни пустили в нього чорну стрілу. Хіба б інакше піддався Людвік отому дітищу?

Местиша Варяжко теж не спростовував чуток. Він тоді за всім стежив і все дуже добре бачив. Коли б його розпитали про поєдинок того дня, Местиша повідав би, що

Людвік перехитрував сам себе: розраховував збити Святославовича з коня першим ударом. Але схибив. Лише пропоров ногу юному супротивникові, розітнувши поділ кольчуги мечем.

Раніше з Людвіком такого не траплялося. Він тим і славен був серед київських ярлів та гридьби, що вмів змогти супротивця першим же ударом. Мав до того неприступний іншим витязям божий дар.

Местиша ніколи не був надто близький з братом, можливо, через те, що Людвік сам ставився до нього зверхньо.

Местиша не відчував образи на Олега Святославовича, що той змусив його рятувати втечею власне життя. Доля людська складалася з безперервної череди змог і поразок. Нитку людського життя пряла невидюща Доля. Але в серце Местишине раптом ударила проллята братова кров, і він не міг упиратись її напорові.

Тепер Местиша забув про все: й про оту зверхність до себе, й про мало зрозумілі братові вчинки та слова, й про його нерозумну жорстокість у деревлянських селах. Про все. В його очах Людвік наче прояснів і піднісся, й Местиша намагавсь уявити собі той день, коли зможе заспокоїти ображену братову душу, яка волала о мсті.

Вони тоді кинулися навтьоки просікою. Лишалася ще надія на те, що Людвік живий і тільки поранений. Це тривало до кінця зими, коли деревляни нарешті прислали труп Людвіка.

Тоді Местиша вперше згадав про братового коня.

Так, це була рука Долі, сліпої, але всевидющої проводатарки людського життя. Досі Местиша не вельми довіряв балачкам про віщого коня Інгі, від якого походив і братів загиблий кінь, а тепер нараз узявся за голову. Коли під витязем спіткнеться кінь, витязь мусить повернутися додому, хоч хай би навіть ішов на рать. Це знамення добре засвоїли поляни. А під Людвіком кінь не те що спіткнувся чи впав — зійшов кров'ю й загинув. Як же Людвік міг знехтувати отаке?

Ця думка посіла Местишу, коли він збирався йти на Поділ. Інгі здох саме в Подільських воротах, як верталися з Водосвяту і тільки-но подолали Боричів узвіз. Смертю коня Доля попереджала Людвіка, але Людвік не повірив у це.

Невже Доля в руках людини? — зненацька подумав Местиша й забобонно розглянувся навкруги. Це було просто неймовірно. Вже за Подільськими воротами він повернув конягу й погнав назад — до свого теремного двору. Коня

від нього прийняв коло стаєнь Вадим — шестипалий син подільського умільця Муромця.

Цього отрока Местиша знав давно — малий Муромець уже зо три роки конюшив у стайнях молодшої дружини, й гридні як хотіли збиткувалися над ним, незважаючи на його велетенський зріст і бичачі в'язи. Особливо запеклим був у тих жартах опецькуватий Флелаф.

Местиша Варяжко віддав йому коня й пішов до свого теремного хорому. Жона Раймунда підвелась назустріч мужеві й почала щось розповідати йому, але Местиша тоскно відмахнувся. Раймунда ображено склала руки на випнутому животі — вона ось-ось мала родити. Іншим разом Местиша знайшов би для жони втішне слівце, але нині думка його витала десь-інде. Перед очима й досі мигтів отой здоровило Вадим.

Батько сидів у своїй одрині, зазимкувато гріючи руки біля пригаслого вогню.

— Рано дуже вернувся,— сказав він, скоса глянувши на Местишу. Спина в батька була згорблена й по-старечому худа, цієї зими він помітно зістарився, якось мовби присів до землі. Старий не рухався.

— Я сам піду на мсту,— мовив Местиша.

— Іншому нема кому,— глухо проказав батько.

Варяжко відчував, що старому нелегко було дійти цієї думки. Але ж він усе-таки її дійшов! Местиші захотілося крикнути розпачливим голосом: «А якщо вони й мене вб'ють? Людвік був управнішим витязем, та де він тепер?»

Местиша пройшов світлицею туди й назад і спробував заспокоїтися.

— А Ярополк? — спитав він пошепки.

— Що Ярополк? Що нам до нього? — сказав Свейнальдр, але теж замислився. Ярополк — це не головне: головне полягає тепер у тому, як поведеться дехто з полян. На те Свейнальдр і послав був Местишу до Блуда — щоб той умовив колишнього воєводу Претича та його свояків. Утративши Людвіка, Свейнальдр мовби позбувся правої руки. Молодший син удався надто нерішучим. Але нині вперше зголосився мститися за братову кров.

Блуд нагодився сам і цілком нежданно. Местиша якось полегшено зітхнув, коли той озвавсь бадьорим голосом, ледве переступивши через поріг:

— Погляньте, що діється за вікнами!

Местиша й Свейнальдр підійшли до вікна, але в слюдяних шибочках усе розпливалося. Син одчинив обидві стулки й вистромив голову надвір. З-од стаєнь молодшої дру-

жини чувся регіт. Опецькуватий малюк Флелаф, надягши сідло на спину здоровила Муромця, сидів верхи й штрикав його острогами під живіт. Конюший слухняно біг рачки, але Флелафові здавалося замало того: він надів конюшому вуздечку й звелів закусити вудила.

— Ото ще мурло,— сказав Свейнальдр і знову всівсь коло вогнища.

Ввійшов робітник, уніс оберемок дров і поклав на майже дотлілі головешки.

Поки робітник порався біля вогню, всі троє мовчали. Потім Блуд з несподіваним запалом почав просити обох:

— Дайте мені того шестипалого.

— Нащо він тобі? — неохоче відгукнувся на його слова Местиша.

Блуд сказав:

— Дам йому конягу. В мене й кінь якраз під пього є: сажень до холки й от такий круп! — Він показав розведеними руками.

Свейнальдр зміряв братового сина з голови до п'ят.

— Полянську свиню в гридницю? Може, й меча йому даси? Хай вигрібає гній у стайнях, таким не личить носити меч.— Він перевів на інше: — Претич твій що рече?

— Ти знову про те саме...— нагадав Блуд.— Світлий княже, не чини цього.

— Злякався Претича?

— Він у Києві не сам. Я його не боюся, Претич тепер мені сват, але як загомонять інші...

— Хочеш бути добрим з усіма.

— А хіба ліпше гризтися з цілим Києвом? Та й кожен сом... шукає глибшого виру!

— Гляди,— сказав світлий князь переяславльський,— щоб тебе в той вир не затягло. Бо тоді не виринеш. Хто сідає на два стільці...

— Є про це й інша приказка: ласкаве теля двох маток ссе. Полянська приказка! — засміявся Блуд, а Местиші сказав, раптом споважнівши: — Вгамуйся, бо збуриш усіх полян проти себе. Олегові Святославовичу минає тільки вісімнадцятий рік. Та й не він винний: Людвік сам викликав його на боротьбу. Є люди, що це бачили.

— Це так кажеш ти?

— Так каже Претич! — розсердився на свого дядька Блуд.— Сам же питав мене про Претича... А ти поклянешся на мечі, що Людвік не винний? — спитав у двоюрідного брата Блуд.— Отож видиш!

— Я все одно мститимуся за братову кров.

— А потім Ярополк шукатиме твоєї крови. Де тому буде кінець?

— А як я інакше дивитимусь людям у вічі? То давній закон.

— А ми з тобою християни! — нагадав Блуд, і йому здалося, що він нарешті всіх переконав.

Але Местиша Варяжко затято відвернувся:

— Не мститися — ганьба...

Свейнальдр важко підвівся й підійшов до сина:

— Мабуть, Блуд правду сказав.

Того навіть Блуд Асмуссон не сподівався, Местиша ж — і поготів. Блуд глянув на прочинені двері, виглянув у сіни й причинив:

— Дешевше обійдеться, коли не вигукувати Олега на боротьбу: не дошукуватись крові. Померлого вже не скресиш, а живому треба ворушити вусами.

Местиша знову дивився у вікно, не слухаючи двоюрідного брата. Малюк Флелаф і досі ганяв шестипалого велетня в сідлі, і той покірливо чалапав рачки розгрузлим дворищем. Але тепер до них приєднався довгань Карл, який штрикав Муромця рожном оскіпа по сідницях. Флелаф став вимагати від юнака, щоб той іржав і ставав дибки.

Тим часом Блуд, схилившись дядькові над саме вухо, шепотів:

— Найняти отруйника. Я не нижчого роду, аніж він,— Блуд кивнув у бік Местиші,— але я не дошукуюся київського стола, тож слухай: жменя срібла та золота не дорожча за його життя. Треба лише знайти в Іскоростені підхожу на те людину.

Світлий князь глянув на сина й згідливо кивнув. Местиша навіть не дослухався.

Того-таки беризіля в четвертий день

Була неділя, Вадим щойно повернувся з гридніх стаєнь і порав своїх волів. Сонце вже давно сховалося за Київською горою, на яр Гончарівки спадала ніч, небо всипали

перші найбільші зорі, а над Почайною став тонесенький молодик. Сьогодні вродився, з почуттям незбагненної втіхи сам собі проказав Вадим, налапав пальцями ладанку на грудях і вимовив необхідні слова заклинання: «Васи́ля, Васи́ля, діжу місила, діжа росла, росла, за ніч виросла, а сконає ніч — Васи́лю в піч!»

Вадим зроду не задумувався, чому молодик місить діжу й чому його прозвано Василею. Але незрозумілі слова заклинання викликали в його душі радісне почуття. Сьогодні Флелаф теж збиткував з нього, а при виді молодого місяця Вадим усе те забув. Напоївши волів і кинувши їм соломи, він пішов до дровітні й заходився ламати осикові дрючки: брав обіруч і переламував об коліно, хоч дрючки були завтовшки як добра нога.

Й коли отак навправлявся досхочу й склав наламані цурпалки в купу, небо перетнув ясний довгий оскіп.

Вадим спершу нічого не второпав. Щойно складена купа дров бабахнула й зайнялась — аж земля здвигнулась під Вадимовими ногами. Він упав навколішки й забелькотів: «Свят, свят, свят!..» А купа горіла й горіла, й Вадим зачаровано дивився на полум'я й не міг одвести очей.

Невдовзі підбіг Ратко з жоною Янкою та батько, потім збіглися й сусіди з Гончарівки та Копиревого кінця, а згодом принеслись Боричевим узвозом і з города.

Вранці весь Київ тільки про те й гомонів. Одні казали, що в двір токаря Муромця вдарив перун, інші клялись і божилися, що то була зоря, бо як же перун ударить з ясного неба. Так воно чи не так, але всі зійшлися на думці, що то знамення й воно не к добру.

Вадим Муромець міркував простіше. Переспавши за ніч вечірній страх, він вирішив: зірка то чи перун, але коли б воно цілило в нього, то не влучило б у купу дров. То ж таки не людина, щоб йому схибила рука. Коли б хотіло накапостити Вадимові — накапостило б, і край. Так завжди бувало досі.

Ратко та батько погодилися з ним, але Янка сказала:

— Наперед ніколи не радій. Тільки дурень думкою багатіє.

— А ти ще молодий і дурний,— згодився батько з невісткою, ляснувши від уроків сина по губах.

Як сталося те знамення, Местиша був у теремі й нічого не бачив і не чув. Але вранці, коли йому розповіли про все, він довго думав і нарешті дійшов висновку, що то неспроста. Зорі та перуни ніколи не падали на землю

випадково, це знала кожна жива душа, та цього разу то був знак — і саме для нього: зла чи добра полічба небес.

Местиша зажурився. Тепер йому не здавалися випадковими ні загибель братового коня, чим небо попереджало Людвіка, ні вся безліч великих і малих знамень, на які раніше не звертав уваги, заклопотаний перебігом днів і подій. А потім з пам'яті випливла зовсім недавня подія: він згадав, як його обсипало морозом, коли позавчора не зважився виїхати з Подільських воріт, а конюший Муромець торкнувся до нього своїм ручищем.

Це ручище довго не виходило йому з голови. Тепер Местиша Варяжко пересвідчився, що то було справді неспроста. Бо чому б ота блискавка вдарила саме в Муромців двір. І саме в дровітню, щойно викладену шестипалим юнаком, якого небо позначило з народження.

Все було неспроста. Местиша Варяжко не знаходив собі місця. То діставав з-за пазухи тонко зроблений срібний хрест, почорнілий у заглибинках від поту, й починав молитися грецькому богові Христу, то метався по світлиці, уникаючи поглядів челяді та непорожньої жони, й називав імена богів свейських, сіверських та полянських, які незбагненним тремом відгукувалися в його душі. Це було дивно.

Местиша не розумів, що з ним діється, твердо знав лише одне: мусить прислухатися до голосу Долі, яка попереджала його про щось лихе, як попереджала колись брата Людвіка.

У своїй смерті Людвік завинив сам — тоді Местиша пильно стежив за поєдинком. Передусім знехтував силу противного меча — що, мовляв, учинить супроти хитрого й дужого витязя той отрок? Звик покладатися на свій перший удар. Але в сутичці з Олегом Людвіків меч схибив — уперше й востаннє. Це вже принаймні Местиша добре зрозумів. А друга Людвікова помилка — боровся новим конем: що-що, а це відомо кожному гридневі.

Доля попереджала його, та Людвік знехтував її потаємним голосом. І поплатився життям.

Местиша мусив зважити кожну його помилку, хоч він і зуміліший за деревлянського родака. Чому він подолав дужчого?

Все вказувало на те, що Доля потягла руку за Олегом, бо Людвік не послухався її знамень, і тепер Местиша метався й шарпався, аби лише схилити Долю на свій бік.

Щось мусив учинити, а не знав що.

Аж увечері його осінила щаслива думка: він повинен зробити якесь добро.

Але що могло бути любим Долі? Местиша подумав про вчорашній знак, та ні до чого не зміг домислитись. Шестипалий Вадим... Чим він міг стати в пригоді, коли Местиша зіб'ється невдовзі за братню кров?

Смислу знамення належало шукати глибше. Местиша зійшов з гомінкого терема й довго блукав двором. Заглянув у гридницю. Витязі щойно повечеряли й лаштувалися до сну, чути було звичайні непристойні балачки та вигуки, все крутилося навколо дів і жінок, бо мало хто ще з молодшої дружини мав жону чи наложницю. Ті ночували не тут, а десь поза городом.

Тоді Местиша знічев'я подався до медуш [1], але підкліті були вже позамикані, й він бездумно поплентав далі й далі вниз, обережно ступаючи сходами темної лізниці.

В самому низу порубу [2] блимнув свічник. Сторож, який лежав просто на землі, знехотя підвівся, впізнавши його.

— Кого сторожуєш?

— Та якогось дідка.

— За що сидить у порубі?

Сторож тільки знизав плечем.

— Одчини-но двері,— сказав Местиша й раптом відчув, що цілий день саме цього й дошукувався.

Сторож одсунув засув і копнув чоботом по обаполах дверей. Завіси моторошно скавульнули, в кутку порубу ворухнулася невиразна тінь. Местиша звелів принести блимавку. Тінь поволі звиразніла й підвелась. То був брудний патлатий і згорблений дідо.

— За що сидиш?

— Не відаю...— відповів той. Голос у в'язня здавався так само іржавим, як у завісів дверей, а вкрите лепом обличчя шолудивилося.

Местиша провів пальцями по стіні. Дубові колоди були слизькі й тхнули цвіллю. Відвиклий од стояння в'язень притулився до стіни. Дрантя його теж тхнуло цвіллю.

— Давно сидиш?

— Другу зиму.

— А вкинув хто?

— Гридні.

— А хто звелів? — майже крикнув Местиша.

[1] Медýша — комора. Розташовувалася під клітями, тобто на першому поверсі будинку.

[2] Пóруб — підвальне приміщення.

— Світлий князь.

— Даю тобі волю. Йди собі,— сказав Местиша і квапливо вибіг з порубу.

Світлий князь уже спав. Местиша не наважився його будити, а наступного дня, побачивши батька в Ярополковому теремі, відкликав убік:

— Що то за дідо в порубі?

— Де?

— В нашому порубі,— сказав син. У цю хвилину він зовсім не боявся батька.

Світлий князь лише здвигнув плечем, як учора вночі той сторож.

— Ти ж велів укинути його ще поза тієї зими,— нагадав Местиша, але батько знову знизав плечем.

— Нікого туди не кидав.

— Я відпустив його.

Свейпальдр здвигнув плечима втретє. Його явно клопотали інші думки. В Красній світлиці Ярополка зібралося кілька мужів, і коли вони потім познімали свої мечі з гака біля дверей і вийшли, Свейнальдр голосно проказав:

— Местиша готується дошукуватись братньої крови!

Він не питав, а мовби дратувався з київським князем, але Ярополк зпітився і схилив голову над столом. Свейнальдр уперше заговорив про це відверто. Ярополк чекав цього з початку зими, чекав і мучився. Власне, так тривало всі останні літа, відколи загинув батько.

Я все життя чогось чекаю й когось остерігаюся, подумав Ярополк і з сумом збагнув, що й сьогодні не зважиться на тверде княже слово: Свейнальдр змалечку тримав його в пазурах і не відпускав, наче запеклого ворога або бранця. Ярополка не покидало відчуття, що він до скону не позбудеться цієї ворожої опіки.

Коли прийшла чутка про Людвікову смерть, Ярополк злякавсь, але й утішився: поменшало на одного опікуна — найнестримнішого! Це мало остудити Свейнальдрові голову бодай на час. Та ось місце Людвіка займає його молодший брат Мстислав Варяжко.

— Кров покличе за собою нову кров,— сказав Ярополк і вперше прямо глянув на Свейнальдра, але й цього разу не витримав погляду колючих старечих очей. Тоді вирішив говорити до Мстислава, й той не побажав цього: похмуро і вперто дивився в слюдяну шибочку.

Свейнальдр підійшов до Ярополка й поклав обидві руки на стіл. Тепер молодий київський князь не міг одвести погляду від зморшкуватих рук Свейнальдра, який сказав:

— Це ти мудро мовив. Із тебе колись виросте справжній князь, достойний великого столу. Кров покличе за собою нову кров. Я те саме сказав і Местиші. Бо так і є. Коли б він убив Олега, ти мусив би домагатися від нього мести. Так я речу?

Це було настільки несподівано, що Ярополк і Местиша пороззявляли роти. Київський князь ледве вимовив:

— Так речеш.

Але Местиша рішуче підійшов до батька.

— Я свого слова не зречусь! Брат мститься за брата — такий давній закон.

— Це ти сказав вельми мудро,— знову мовив до Ярополка Свейнальдр, наче не чувши сказаного сином.— Коли рід од роду домагається кровної мести, це часом виростає в поспільну коромóлу, а смута заливає всю землю й переходить на чорний люд. Спершу змагаються брати з братами, по їхній смерті надходить черга двоюрідним братам, а далі вже вуям, і так без краю й кінця: поки не лишиться в родах жодного мужа.

— Однак того хоче закон...— уже не так певно сказав Местиша.

— Помовч,— примирливо, але твердо перебив його старий.— Синова смерть пече мене дужче, аніж тебе. Ти брат, а я йому батько. Й коли вже це я кажу, маєш мені йняти віру: не треба домагатися мести. Послухай он київського князя. Він літами ще вельми молодий, а каже як старець.

Такого зроду ще не було. Свейнальдрів голос бринів м'яко й лагідно. Ярополк з надією глянув на світлого князя віч-у-віч. Той тихо зітхнув і пригладив бороду. Покручені старістю пальці були прозоро-жовті, як віск, і лише це насторожувало молодого Ярополка. Ним потроху знову почав оволодівати страх.

Свейнальдр зчепив руки й хруснув пальцями, й від того лихого звуку Ярополка кинуло в піт, аж розстебнув пряжку корзна, яке повисло ганчіркою на лівому плечі. Він чекав од Свейнальдра якогось несподіваного випаду, і світлий князь урешті-таки його зробив, хоча Ярополк відчув це трохи пізніше, бо голос був так само розважливий і м'який.

— Час по-справжньому взятися до високого столу. Ти вже ввійшов у зрілі літа, я бачу. Можеш дати лад нашій землі. Не забувай: київський князь на Русі перший, а ним Святослав посадовив тебе.

— Що маю чинити? — насторожено спитав Ярополк.

— Показати братові, хто є першим на Русі,— повторив Свейнальдр Ольгсон.

Ярополк несподівано настовбурчився й став схожим на молодого півника, в якого щойно виріс гребінець.

— Хочеш, щоб я вбив свого брата?

Старий півень великодушно відступив, не дзьобнув неопереного. Він тихо сказав:

— Мстить брат за рідного брата. Але мій молодший син також не йде на мсту, бо якщо князь почне ганятися за князем... Я вже казав тобі. Та й ти сказав не гірше за мене. Я лише речу, що кожен на Русі має знати своє місце. Зрозумів? Маєш показати молодшому братові, що ти великий князь. Навіщо вбивати Олега? Лише покажи йому, що ти старший.

— А як? — Ярополк затамував подих.

— Як-то як! То чиниться скрізь однаково: візьмеш дружину й підеш через Ірпінь.

— І битися з рідним братом?

— Пощо? Я не казав битись, а настрахати древлян.

— А то не одне й те саме? Якщо його не вб'ю я, то вб'є Местиша чи котрийсь Местишин гридень.

Ярополк мовчав. Він поглянув по черзі на Свейнальдра і його сина. Местиша теж був спантеличений не менше від нього й ховав очі по кутках. Сталася якась дивна зміна. Ярополк чекав цієї розмови ще з зими, всі його думки крутились навколо середульшого брата. Він любив запального й справедливого Олега й боявся, що Местиша домагатиметься Олегової крові за Людвікову смерть. Местиша був, безперечно, дужчий і зуміліший витязь. Олег навряд чи переміг би його, хоча й переміг Люта. А коли б і зумів, Местиша Варяжко знав безліч хитрощів: дружинні вікінги звикли перемагати супротивників не так мечем, як підступами. Зрештою, в Олега могли пустити затруєну стрілу.

Але щось у Києві змінилося: щось таке, чого не знав навіть Местиша, Свейнальдрів син. Свейнальдр зроду не розмовляв так лагідно й терпляче. Нині він ні разу не підвищив голосу й не грюкнув кістлявими пальцями по столі, й Ярополк замислився. Що ж змінилося в Княжому дворі?

Ярополк уперше за свої дев'ятнадцять літ відчув себе дужчим. Хоча так і не збагнув, чому Свейнальдр Ольгсон розмовляє з ним як рівний з рівним.

Местиша Варяжко й досі водив очима по кутках, але він уже здогадався, чому батько так терпляче вмовляє малолітнього родака. Проте одного Местиша теж не міг збагнути: до чого ж був отой учорашній знак? Про що попере-

джали його Доля, дідівські боги чи теперішній бог Ісус Христос?

І лише в ліжку Местиша раптом здогадався: це ж він сам себе врятував! Його охопила невимовна радість — навіть потягся до череватої Раймунди й поклав руку на майбутнє дитя. Він правильно збагнув знамення Невидющої: вчинив добро, й вона тепер відвела від нього косу Смерти.

Того-таки місяця в п'ятий день

Шестипалий Муромців отрок Вадим брався вранці розгруалим Боричевим узвозом, коли до нього підступив лахмітний шолудивий дідо й торкнув пальцями за рукав:

— До гридниці?

— А тобі що-о?

— Нічого. Не впізнаєш?

Вадим аж нахилився до діда:

— Ні-і...

Небо над Подільськими воротами вже біліло, хоча в проваллях Гончарівки ще стояв досвітній синій туман, над яким то там то сям здіймалися димовища гончарень, тягнулись аж до городських воріт. Дідо говорив простудженим голосом:

— А я тебе одразу впізнав.— Муромець поховав руки за спину. Через ті руки його знали всі, навіть якщо зроду не бачили. Лахмітник знову прорипів: — Я поночі рук не розгледів. Упізнав тебе через твій зріст і ходу: ти хтів би видаватися меншим і горбишся.

Старий захихотів репнутим голоском:

— А на турів більше не ходиш?

І чи той голосок, чи крива змучена усмішка раптом напоумили Вадима:

— Тю-у! Буда-анко! — Навіть ім'я пригадав.— Що це на тобі за рам'я? І сам якийсь... Де ти досі був? У греках?

— У Києві був.

Буданко-Настас розповів Муромцеві свою пригоду. Муромець аж віри йому не йняв, але Настас так розхвилю-

вавсь і розчулився, що з очей йому побігли сльози й проорали мокрі борозни на шолудивих щоках. Цим сльозам уже годі було не йняти віри. Муромець лише спитав:

— Оце так і просидів два літа в порубі? — За пазухою в нього випинався клумачок, і Настас раз по раз блимав на той горбик.— Ти що? Може, хочеш їсти?

Настас поспіхом закивав. Муромець розстебнув дерев'яну защібку сіряка й простяг бородатому нетязі півхлібини.

— А тобі ж? — з надією прохрипів бородатий.

— Та я нехо-о!..— заспокоїв його Муромець.— Я вже їв.

Настас почав тут-таки запихатися хлібом, а Вадим поспішив до воріт. З Києва саме виїздив десяток отроків молодшої дружини — не доведеться взайве дратувати сторожів.

Цілий день Вадим усе згадував цю вранішню пригоду, чистячи стайні й даючи коням сіна та вівса, а пізно ввечері, коли над Подолом і Гончарівкою вже западала ніч, він знову помітив на Боричевім узвозі обшарпану постать. Іншого разу міг би прийняти її за мару, але тут одразу впізнав Настаса, й той, мовби само собою, пішов за ним.

Невістка Янка збридилася Настасовим виглядом і затялась не впускати його. Її дівер мусив гріти воду в надвірньому котлі. Настас заліз по саму шию в діжку й довго форкав, аж поки хоч трохи змив із себе дворічний леп. Купіль з гречаного лугу приємно лоскотала одвикле від води Настасове тіло, й коли йому дали чисту сорочку і чисті Раткові полотняні штани, він знову розплакався.

Старий Муромець кілька разів махав у бік Києва кулаком:

— Стоклятий Щекович!

А за вечерею спитав:

— То чого ж утік тоді з Либеді?

Настас мовчав, похмуро сьорбаючи куліш із спільної миси. Він завинив тоді перед цими людьми.

— Боявся,— сказав він,— що ви мене вдруге спутаєте.

Настас і справді був злякався тоді, але не Муромців, а тих двох, що хотіли зайняти їхню худобу. Якби варяги перемогли, то вбили б і його разом з Муромцями, вважаючи причетним до них. Власне, Настас утік раніше й не знав наслідку сутички. Він поспішав до своїх. Отець пресвітер запевнив, що в Києві багато християн, там навіть князі ходять відкрито з хрестами на загривку, й найголовніший серед них — Свенельд. Настас і кинувся до Свенельда, вздрівши його коло городських воріт. Був цілком певний,

що світлий князь, почувши, хто він такий, злізе з коня й почне цілуватися з Настасом, як з братом у Христі. А той звелів його відколошматити й запхав у поруб.

Тепер Настас не зважився визнати цього. Свічник на божниці тьмаво блимав, ледве видно було мису з кулішем, і цей півморок рятував Настаса.

Спали покотом на полу, бо запіч по праву належала Ратковим дітям, які полягали давно, ще до приходу Вадима та Настаса. Настас охочіше виспався б у яслах коло волів, але хлів виявився надто маленький, аж дивно було, як воли досі не рознесли його крутими рогами.

Настас поліз на піл і скулився в самому кутку, та довго не міг заснути. Два роки він спав на прілій соломі серед пліснявих стін, і тепер од тисняви його сіпали й мордували нічниці, невидимо шастаючи по полу, тільки дошки ледь чутно порипували.

Але Настас не боявся цих вредних нічниць — він звик до них за два роки самотности. Інше непокоїло його: що робити далі?

У порубі він уже відвик був і думати про вільне самостійне життя, не сподіваючись більше побачити сонячного світла, а тепер, опинившись на волі, знову віддався старим думкам. Животіння в порубі не похитнуло його віри, він ще пристрасніше ввірував у Христа. Був цілком переконаний, що грецький бог не даремно послав йому стільки випробувань: Христос вирішив перевірити його стійкість.

Настас був ладен витримати все, аби довести грецькому богові, що той не даремно залучив його до своїх отар. Вирішив зогнити в порубі, а витримати муки стійко й до кінця, щоб удостоїтися ласки божої: вічного блаженства серед праведників і праведниць у райських кущах.

Та господові того здалося мало: він увергнув його до виру нових випробувань і спокус.

Колишній в'язень заходився подумки проказувати молитву, сам вигадуючи до неї слова, й несвідомо перейшов на шепіт. Поряд самозабутньо сопів Вадим, за молодшим сином спав батько, а коло самої печі — Янка з Ратком. І поки Настас шарудів губами, господь наслав на нього Сотону — інакше це годі було пояснити: звертався найщирішими словами до Христа, а потім несподівано вціпляв себе на тому, що думає не про голубі райські кущі, а про зовсім соромітні речі.

За два лікті від нього спала Раткова жона, молода й гарна чорнявка Янка, й до Настаса линув п'янкими хвилями її віддих і жіночий дух.

Настасові вже бракло сил боротися з собою, він совався й мало не стогнав, забувши всі на світі молитви, та тут прокинулося Раткове дитя, стрибнуло з запечі й побігло до вітру. Настас теж схопився й вискочив надвір, де шаленів тугий беризільний вітер.

Холод допоміг йому прогнати настирливого Сотону. Але вранці Настас уникав дивитися в Янчині очі.

Місяця цвітня в двадесять другий день

— Який день сьогодні? — з несподіваним хвилюванням спитав у Янки Вадим, уносячи з Настасом по оберемку соломи до печі.

Янка чомусь усміхнулася й ляснула дівера по губах:

— Чисниця! Хіба можна забувати про такий день? А взавтра неділя.

Вадим кинув солому й почав квапливо нишпорити під полом. Видобув звідти припалі пилом чоботи й нові онучі, тоді ступив до скрині в кутку, підняв мережане віко й запустив туди пальці. Блиснувши цюцюрками та балабушками задків, малі Ратковичі повискакували з-за печі й собі приникли до скрині. Іншим разом Янка відігнала б і дівера, й дітей, але сьогодні стояла коло припічка й мовчки посміхалась. Настас обережно зиркав на Янку й сіпав себе за хвостик бороди.

Чисниця була не тільки останнім днем трудового тижня, але й святим днем, коли люди працюють лише до полудня, а потім чистять оселі, купаються й кладуть богам жертовні вогні, чистячи себе від гріхів та щоденного бруду.

Однак нинішня чисниця була не проста, й потребу мали вчинити особливо бучну й урочу: завтра, в неділю, був Юрів день.

Старі люди розповідали — а про це співається й у водяних колядках та купальських піснях,— що колись Юр був морським богом: коли ще наші прадіди сиділи на Дунаї та морських берегах. Тиверці прозивали Юра Д'юром або Дзюром, бо море — то велика дюра без мір і без дна, уличі ж казали на нього Мóра, що відбирає в людей життя.

А в полян Юрів день став днем рядіння.

Вадим видобув нарешті свою святкову сорочку й з жалем сказав:

— Тепер би отсе Претичевого кожу-уха...

— Хто ж одягає кожух на Юрів день? — відгукнулась Янка. Того боярського кожуха вони продали на Подолі ще торік, після перших морозів, коли Лют Свенельдович пойняв дружину на деревлян. Продали Мусію Хазаринові за два міхи проса, бо був недорід, і тепер мали пшоно аж до нового.

Вадим похапав небожів за загривки, мов кошенят, кинув за піч і сказав братовій:

— Та я ж хіба що-о? Я нічо-ого... Ондечки надворі весна-а.

— На турів більше не ходиш? — згадав Настас.

— Які там тури! В лісі тепер самі сторожі та княжі тивуни,— сказала за дівера Янка й глянула на Настаса: — Аби хоч бороду обшкріб. Узавтра ж рядіння на Подолі, може, й тебе б хто врядив.

У Гончарівському яру ще було темно, але на тлі прояснілого неба стало видно новий Ольжин двір, Вишгород Київський, де сидів перестарілий Ольжин брат — світлий князь Асмус. Вадим згорнув свої святкові речі в клуночок і кинув під узголів'я на піл. Копюший однаково не відпустить до самого вечора, не зважаючи на чисницю та завтрашній Юрів день, і жертовна потреба відбудеться без Вадима.

Ввійшли батько й Ратко, які порали волів і змащували воза, сподіваючись продати трохи токарства на завтрашньому торгу. Вадим узяв окрайця за пазуху:

— Ну, я пішов.

Настас і собі поплентав знічев'я за Вадимом.

Цвітня ж місяця в Юрів день

Від самого ранку Поділ вирував народом. З усіх навколишніх і дальших міст і сіл, возами, верхи чи пішки, зійшлось і з'їхалося тисячі ратаїв та хитреців, купецьких гостей і дружинників. Кожен сподівався від торгу на бодай

незначний зиск, хоча прийшло чимало й простого гулящого люду: побачити інших і показати себе, розважитись після зимового застою.

Од Глибочиці до Почаївських причалів купами й поодинці стояли вози — переважно з хлібом та горщиками, окремо виладнались товари київських та заїжджих купців. Над возами напинали шатра, челядники та холопи прив'язували осторонь коней і волів, розставляли короби з начинням, а дехто грав на гуслях та гудках, скликаючи охочих.

Начиння в купців було надто дороге, з чужих земель заморських. Побіля цих коробів крутилися здебільшого ярли київські та ліпші мужі, Ярополчі та Свенельдові тивуни й домажичі, чиї капшуки репалися від гривних та ногатих кун, не кажучи про різані та векшиці.

Був серед купецьких товарів ще один товар — його привів заморський гість Абуталла ібн Ібраїм з Багдада, й коло його яток юрмилось найбільше киян, бо перед шатром ібн Ібраїма стояла клітка з левом. Старі ярли тільки здалеку й зневажливо зиркали на звірячого царя — вони бачили таке диво під час походів князя Святослава, але молодші ярли та гридні проштовхувалися поперед простих людей, щоб глянути на найдужчого в світі звіра.

Та найбільший товар стояв у відногах Щекової гори, під Вишимгородом Київським, де був Ольжин двір. Цей товар привів з Білої вежі Мусій Хазарин, найбагатший київський гість, господар єдиного на Подолі кам'яного теремного хорому. В товарі було до сорока різних возів, і дешеве начиння хитрого хазарина купували нарозхват: сіль з моря Хвалинського, вузенькі захалявні ножі, скляне строкате та голубе намисто, мідні бабки та гаплики, чорний дьоготь горущі, який смердів казна-чим, але не боявся води й менше кіптюжив. Були в Мусія й гарні недорогі серги на вуха дівчатам та жінкам, і мідні посріблені запони, й двожальні вершки для ловецьких стріл, і безліч усякого іншого дріб'язку, що можна купити за векшу або різану чи вимінняти за шкурку тхора.

І все-таки найбільше купували рукомисло суто київське: глечики, полумиски та миски, пугарі, чаші й братини, лемеші та чересла для плугів і рал, вудила, стремена та вуздечки, рожни до рогатин і рогачі, точені з бука мисочки та келихи, грабові веретена та великі дарниці для святих потреб. Тут-таки торгували золотарі та скудельники, лучники та шевці, портяні пошивники та рибалки, скорняки та дігтярі, всі київські хитреці й рукомисники. Ратаї при-

везли хліб, а дружинники порозкладали награбоване в полюдді та походах. І кожен правив гривну, ногату, куну, різану чи бодай векшицю срібла з киян.

Але всю середину подільського торгу займали рядовичі, бо й торг зібрався, власне, через них і задля них. Вони стояли поодинці й гуртиками, лузали гарбузове насіння або знічев'я колупали вогку землю носаком, дехто вмощався на камінні Турової божниці, а гридні раз по раз проганяли їх, бо та божниця була варязька,— на ній чинили требу свейські та урманські купці, що приїздили до Києва з полунічних країв через Ладогу й Новгород. Але варто було гридням відійти, як рядовичі знову всідалися на їхній божниці, хоч на полянське капище жоден з них не сів би отак, навіть устидався б обернутись до нього задом, бо то гріх і ганьба.

Блажій Муромець із меншим сином стояли самотою, коло них крутився тільки Настас, а Ратко з Янкою блукали торжищем поміж возами, наглядаючи того й сього, бо Ратко мав у капшучку за чересом кілька різаних і виверіць. Інші рядовичі тримались від Муромців оддалік — шестипалого Вадима знав увесь Київ, ніхто не збирався змагатися з тим юнцем, здатним скрутити бугаєві в'язи.

Повз Муромців, мовби просто так, уже пройшло кілька ярлів з недбалим і незалежним виглядом. Ніхто навіть не глянув у бік юнака. Муромці теж гордовито відверталися: поки не вчипено ряд, можна було ще попишатись незалежністю.

Вадим, відчуваючи на собі таємну увагу всього торжища, ляснув свого друга шестірнею по плечі:

— Якби був збрив свою цапину бо-ороду, може б, і тебе хтось уряди-ив. Хоч за векшицю.

Проти Вадима Настас здавався миршавеньким телям коло бугая. Він лише поворушив ударенним плечем і нічого не мовив. Старий Муромець заспокоїв його:

— До вечора ще далеко, врядишся.

Перші рядовичі вже йшли додому, знайшовши «покупця». То здебільшого були нужденні закупи, що продалися в борг на ціле літо вперед, улізши до багатого гридня чи воєводи в боргову купу з зими або й з осени. Вони тільки для звичаю прийшли на Подільський торг. Декотрі закупи поверталися з торгу обільними холопами. Ці закупи встигли відробити свою купу за рік, але нужда змусила їх тим часом узяти ще одну купу, щоб рятувати від голоду сім'ю. Тепер вони плентали додому, стискаючи в жмені кілька ногатих або кун: увесь надлишок, що зостався їм після

продажу самих себе. За ними похмуро тяглися жінки та дітвора.

По смерті Святославовій уклад вельми збільшився. Колись кияни та сільські ратаї платили від диму по п'ять векш — куну з векшею, а з цієї осени почали платити по сім: ще одну різану. Тому побільшало й холопів обільних на сьогорічному торгу.

Аж десь під обід мужі почали підходити й до Муромців. Першим підійшов колишній воєвода Претич і спитав:

— Рядишся?

— Ряджусь.

— А що за себе хочеш?

— Он їх питай,— кивнув Вадим на батька.

У свої сімнадцять він мав право рядитися й сам, але Вадим і досі почував себе дитиною.

— То хто ж рядиться: він чи ти? — скривився Претич.

— Він, він,— відповів за сина Блажій Муромець.— А тобі до коней чи до волів?

— Хіба воно в тебе здатне тільки гній вигрібати з-під варязьких коней? — несподівано обурився воєвода й пішов геть.

Усі троє перезирнулися. То був натяк, якого вони не розуміли.

Местиша Варяжко не сам прийшов — він прислав огнищанина Каніцара, бляклоокого чудина з ковтуном у бороді, схожого на рудого печеніга. Каніцара супроводжував опецькуватий Флелаф. Каніцар сказав старому Муромцеві:

— Беру за виверицю в день. Як усі роки досі. Хай узавтра приходить на Княжий двір.

Местиша Варяжко після смерти брата став воєводою старшої дружини, а до молодшої був наставлений його братко Блуд, через те Местишин огнищанин і наймав конюхів-рядовичів для старшої дружини.

— По виверицi в день не оддам,— сказав старий Муромець.

— Досі було так, чого ще хочеш? — визвірився Каніцар.

— Бо досі було дітеське, а тепер он диви! — Батько з гордістю показав на юного здоровила.— Де ти видів у Києві такого бугая?

— Я ж його ряджу не з коровами гуляти,— засміявся рудий чудин,— а до гною багато сили не треба. Та й нехай скаже сам, чого це ти рядишся за нього? — Каніцар звернувся до юнака: — Тобі вже котре літо минає? Чого мовчиш?

Вадим стояв потупившись. Попліч з огнищанином глуз-

ливо посміхався дружинник Флелаф, і це пантеличило Вадима. Він крадькома зрідка позирав на батька й розгублено думав: якщо цей кнурик осідлає мене в усіх на очах, я далі не витримаю й скручу йому в'язи.

Флелаф посміхався й нічого не робив, він сміливішав тільки в гурті гриднів.

Та тут надійшов світлий князь Блуд.

— Підеш до мене? — спитав він.— Каніцар по скільки з тобою рядиться?

— По векші в день,— одгукнувся старший Муромець.

— А в мене матиме по три векші за два дні.— Обидва Муромці завагалися.— По дві векші в день: по різаній! — раптом розщедрився Блуд.

Ряд був дуже заманливий — Вадим та його батько й не мріяли про півкуни в день, але син глянув на опецькуватого Флелафа й завагався.

Навколо зібравсь гурт рядовичів та роззяв: по півкуни в день рядили золотарів або городників, найзуміліших хитреців, а щоб отак простого конюха...

— До мене йди, кажу! — почувся через голови Претичів голос.— Дам тобі коня. Більше не вигрібатимеш гною.

— А який твій ряд? — спитав Блажій Муромець.

— По три векші за два дні,— відповів Претич.— Різана — то ще забагато для нього.

— Дивися сам,— зітхнув Блажій Муромець. Він знав про оті знущання над сином і не хотів його неволити за зайву векшу срібла в день. Хоча та чверть куни була б зовсім не зайва на господарстві: за рік набігало дев'яносто кун, майже чотири міхи проса або пшениці.— Дивися сам, сину,— знову з жалем повторив він.

— Піду до воєводи Пре-етича,— посміливішав од його непевности Вадим. У Претича хоч не буде Флелафа.

Блуд зарепетував проти свого свата й почав щось шепотіти йому. Той лише сміявся й махав рукою, мовляв, одчепись ти від моєї душі.

Вадима охопила шалена радість. Він уже не думав про ряд, а лише про велике свято, коли нарешті отримає зброю й сам сяде на коня.

Претич повів Блуда до Настаса й примирливо порадив:

— Бери оцього. Трохи обчухрає бороду й буде конюхом.

Але Блуд лише плюнув і пішов геть, не глянувши на свого свата-полянина, за якого йому колов очі дядько Свейнальдр.

— Даю по векші,— сказав Настасові Местишин огнищанин Каніцар.— Підеш?

— Та піду...— невпевнено відповів Настас.

Коли вони всі втрьох повернулися додому, Ратка з жоною та їхніх дітей ще не було. Але на приспі сиділа гарненька дівчина.

— Хто то сидить? — Настаса пойняло жаром, він мало не спалених од того вогню.

— Моя сестра Жи-ирка,— відповів Вадим.

— Ти досі нічого не казав про неї,— зашепотів Настас, не владний одвести погляду від Жиркп.

— Я більше не піду на торг,— сказала донька батькові.— Зібрала віно сяке-таке. Кому злюблюся — візьме й такою.

Вона рядилася вже три зими, останній рік була ключницею в Претича. Старий Муромець нічого не відповів. Лише тепер згадавши про свого воза з точеним посудом, якого покинув на Янку та дітей, він подався до торжища.

Місяця того-таки в той самий день

Двір колишнього воєводи Претпча був за Києвом, на крутій видовженій горі, що здіймалась між Гончарівкою й Кожум'яками. Його називали звичайно Претичевим дідинцем. Туди можна було підступитися лише перешийком, упоперек якого пролягав глибокий сухий рів, бо воду до боярського двору возили з Копиревого кінця барилом.

Коли в ярах Кожум'як та Гончарівки запала чорна віч, а на Подільському торжищі догоряло жертовне Юрове багаття, хтось сильно загрюкав у браму Претичевого дідинця. Колишній Святославів воєвода був у стайні — наглядав за тивуном, що роздавав конюхам овес для коней. Претич сам почув грюкання й підійшов до воріт:

— Кого біси мордують серед ночі?

— Та начебто Закур,— озвався до воєводи надбрамний сторож.

— Який Закур?

— Печеніжин з Ярополчого двору.

— Чого йому? — Претич піднявся сходами на вежу.— Чого тобі, печеніжине?

— Коняз приходила Ярополк,— притишено відповів Претичеві печеніжин.

— Де він є?

— За ровом...

Претич вдивився в чорну пітьму, але нікого не зміг розгледіти. Тоді на перешийку форкнув кінь.

— Це ти, княже Ярополче? — гукнув Претич згори. Але ніхто не озивався, й він знову гукнув: — Пощо причаївся татем?

— Вийди на хвильку сюди,— почулося нарешті з ночі.

Воєвода звелів сторожеві одімкнути браму й перейшов через рів мостом. Ярополк зліз із коня і взяв його за вуздечку:

— Маю тебе спитати про щось...

Але ще довго стояв і не наважувався говорити. Претич мовчки взяв коня з другого боку вуздечки й повів до воріт. Ярополк не опирався, хоча до терему йти не схотів. Печеніжин Закур лишився біля сторожа, а Ярополк потяг Претича до ледь видимого в пітьмі конов'язу й там сказав:

— Ти був воєводою Святослава...

Ці слова повисли в повітрі й не торкнулись Претичевих вух — він не любив згадувати тих років. Ярополк відчув це й надовго замовк.

— Що привело тебе опівночі? Не прийшов же ти просто так.

— Ти одного разу вже рятував мене од печенігів, а тепер... порятуй од родаків,— одним духом вимовив Ярополк і глянув на батькового воєводу крізь темряву.

Претича розхвилювали ці його слова. То була давня й вельми пекуча пригода, що сталася вісім тому літ. Набравши воїв і дружину, Святослав подався був за Дунай. Тоді-то печеніги вперше обложили Київ. Претича Святослав лишив засадою у Льті. Претич почув про печенігів і кинувся до Києва, але не зважувався переправитись через Дніпро: печеніги займали вежами всі плавні. Претич не знав, чи тримається ще Київ, у якому лишалась перестаріла княгиня Ольга та Святославові сини. Було схоже, що Київ здався на ласку степовикам. Аж тут із города прорвався отрок. Він мало не втонув у Дніпрі, поранений кількома печенізькими стрілами: Київ ще стоїть, але завтрашнього приступу може не витримати. І Претич зробив одчайдушну спробу порятувати киян. Посаджавши на плоти своїх триста воїв, він переплив з ними вдосвіта на київський бік, звеліпши густи в усі гудки та дудки, які тільки були в полку. Печеніги з несподіванки кинулися втікати,

й через Почайну Претич уже переправився на їхніх покинутих човниках та міхах. Кияни в городі теж підняли радісний лемент — вони думали, що вертається Святослав. Претич увійшов до Києва, стольний город якось пересидів облогу й діждався підмоги від своїх.

Тепер воєводі про це нагадав Святославів нащадок. Претич струсив із себе раптову розчуленість і майже сердито проказав:

— Що можу вдіяти зі своїми тридесятьма отроками? Ваші варяги підгребли під себе геть усе.

— Свенельд підбиває мене йти на брата,— сказав у розпачі Ярополк.

— Хоче мстити синову кров чужими руками?

Ярополк ляпнув зовсім дурне:

— Не міг би ти підмовити свого свата? Ви ж тепер з ним родаки...

Це остаточно вивело воєводу з рівноваги:

— То такий родак, що з ним ліпше...

Далі він не доказав, але Ярополк збагнув для себе ще одну сумну істину: полянські бояри теж не співчувають йому.

Й він відчув себе в цьому вітчому городі зовсім чужим і всіма покинутим. Чужим і для варягів, і для полян...

А перед тридесятьма роками...

З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри

Отож як уклали наші свати ряд злюбний, то настав у землі Деревній мир. І не схотіли оратаї далі ждати, порозповзалися з городів. Кожен вертав до свого рідного згарища, рив собі землянку й рубав ліс — потроху та помалу ставив стяги. Дума дала в кожну сільську верв [1] по варязькому коневі на п'ять димів, бо навесні треба було обсіятися — бодай так чи сяк. Уже два літа ніхто не зібрав і колосочка.

З Волині надійшов перший товар. Цього хліба могло стачити хіба на тиждень. Батько знову звелів збирати по лю-

[1] Верв — хліборобська община.

дях срібло, щоб спорядити на Волинь нові товари. Оратаї давали хто скільки мав, але малі князі та пани будоражилися. Думний старець Володарко прийшов до нашого хорому й сказав: «Уже ми стали нижчі й за оратаїв, а мусимо ж сіяти й свої поля!» Батер мій одказав Володаркові, мовляв, так і так, жито споконвіку сіють оратаї, а панське діло збирати з них дань, ну, та ще стерегти од напасників.

Володарко ж мому батькові сказав, що так вирішила дума: більше не брати срібла з панів, а батько має слухатися думи, бо то ж дума дала йому золоту великожупанську сустугу та булаву. А батько як розсердиться, та як зніме з кілочка ту золоту сустугу та булаву, та як попхне їх через усенький довгий стіл до Володарка. Я був там, думав — закричить, а він каже: отак і так, мовляв, оце вертаю сустугу та булаву думі, хай передадуть тобі.

Володарко доводився братком моєму батькові, їхні батьки були рідні брати (сини мого прадіда Житомира, я його не застав живим), але мій дідо Ниский був старшим, через це булава й золота сустуга дісталися йому.

Ну, Володарко тільки зблиснув оком та й пішов, а дума не схотіла забирати золоту сустугу та булаву од мого батера. Але й не поставила збирати срібло на хліб.

А тут почався серед оратаїв голод. Люди пухли та їли кору з дерев, а тоді найшла пошесть на людей та коней: отак похрипить сідмицю або дві — й копай яму. Дуже ослабнув був од голоду народ. З Волині прийшло чотири товари хліба, а тоді наче хтось греблю перепинив.

Батько мій чувся вельми винним, що звелів був випалити всю нашу землю дотла, бо думав так боронитись од Ігоря та його варягів. А що сталося б, коли б і не попалив? Однако на друге літо все печеніг витолочив. Але батько в усьому винив себе.

Коли це надходять сли з Києва — привів їх світлий князь Гліб: син одноокої Кунегунди Рюриківни, що досі волочився десь у хазарських краях. Йому саме було літ під сорок, високий такий і сухий, а на плечах бурка. Це таке повстяне корзно од дощу й стріл заразом, Гліб привіз його з хазарського походу.

Каже моєму батькові: так і так, прислала мене вдова вуйка Ігоря — Ольга. Вона веліла передати вам: «Нащо замкнули наш полон в іскоростенських порубах? Одпустіть наших витязів через Ірпінь, а ми дамо за них виру».

Думні старці довго сиділи й висиділи таке: одпустити полон за добру виру. Мій батер сказав: «А якщо вони знову сукупляться, знову піднімуть на нас меча!» А потім

угамувався: який там з Києва меч, Ольга не діждеться весілля. Як ото тримати в порубах та годувати такий полон, то чи не ліпше його позбутися?

Отож дума й поклала: одпустити київський полон, але хай Ольга сплатить за кожного старого дружинника по берковцю, а за молодшого по півберковця пшениці або проса.

То була сміховинна ціна — теля й те часом затягало на торгу більше, але батько мав стати в кінці року великим жупаном обох земель — Деревньої й Полянської, тож ніхто з наших не хотів зобиджати поляп. А поляни того літа взяли були добрий врожай.

Сольство поїхало, а небавом почав надходити з Києва хліб: я сам бігав стрічати товари. Голод по селах трохи поменшав. Кожен тішився думками про мир. З весни оратаї почали потроху сіятись та обсіватись. А й добра ж весна була. На Зелені свята кожен оратай звів стіни нової хижі. Вкривати, правда, не було чим, доводилося ждати нової соломи, зате над хижею зеленів клечальний сніп: дяка Дажбогові за весняні дощі й тепле сонечко.

А перед Великоднем прокотилася новина: нібито за Ірпнем гуртуються варяги.

Батько мій вислав сторожу до Ірпня, та сторожа нічого такого не нагледіла. Бачила малий київський полчок — рожнів на двісті чи півтораста. Ще й помахали нашим оскіпами й посунули вниз до Дніпра.

Твій дідо таки залишив на Ірпні малу сторожу — щось муляло йому, хоч до весілля з Ольгою зосталося небагато: якихось, може, місяців чотири-п'ять.

Сторожі тої прибилося до Іскоростеня хіба з десяток — кому Дажбог споміг урятуватися й утікти. З усіх кінців знову посунули наші оратаї, а на шостий день по Великодні підійшов комонний київський полк.

Наші зачинилися в городі, батько міркував, як би знову заманити недругів у драговиння, бо коней же, вважай, не було, а пішому проти кінного боротися вельми страдно: проти одного треба бодай трьох.

Не встигли наші пани очухатись, як почали прибувати й піші полки. Оце таких сватів прислала стара княгиня — з молодшим братом своїм Свенельдом на чолі.

Наші думники взялися за горлянки один одному. Мій двоюрідний стрий Володарко кричав: «Було б лишити в Києві засаду, коли Київ сам перед нами ворота відчиняв!»

Було б та було б... Дурень думкою багатіє. Отак і він.

Про відсидку за заборолами тепер уже й не йшлося: три роки не жала хліба Деревлянська земля. Скільки могли

протримати наші нову облогу? Хай місяць або два — доноки поїдять рештки сухарів і візьмуться до котятини та собачини.

Дума вирішила бити чолом до волинян: якщо варяги, мовляв, зможуть Деревню землю, то й вас не пощадять.

За Горинь і Случ рушило наше сольство, але по дневі дороги придибало знову назад: між Случчю та Убортю стояли печенізькі шатра, тисячні табуни.

Можна було б спробувати захопити трохи печенізьких коней, але Свенельд уже звелів копати навкіл Іскоростеня глибокий рів. А невдовзі варяги почали підтягати й стінобитні лаштунки: пороки та «барани». Наші не давали поставити «барани» під ворота, але пороками можпа бити здаля, бо порок часом кидає на два перестріли. «Баранів» у Свенельда було два, а пороків аж вісім. І почав Свенельд обкидати камінням заборола та стрільниці надбрамних веж, підводити тин до нашого рову. Наші пускали горючі стріли на ті тини, а Свенельд велів знов городити.

Батько спалив міст над ровом за Красними воротьми, а той, що за Чорними, ще лишався. Там обліжники силкувались поставити одного «барана». Батько велів не заважати. Варяги ставили «барана» цілих чотири дні, а тоді заходились гупати залізним його лобом у браму. Та п'ятої ночі батер відчинив ворота й спалив отого «барана», варягів поскидав у гроблю, переколошкав передніші сотні й попалив їхні вози, ще й зайняв зо три десятки гарних коней.

Хоч і наших там добре полягло, зате ж і їхніх накачали — наче на грядці гарбузів!

Свенельд бачить, що вельми ми боремося з-за стін, і звелів своїм одійти на перестріл од гроблі. Хоч пороками таки й далі бив та бив, бо коли в порока линви з кінського волосу, то камінь далеко летить: на півтора перестріла, а легший — і на всі два.

Тоді батер покликав Здана-кричника з Чорного кінця й питає в нього: «Порока вихитрив би чи ні?» — «Я б вихитрив,— каже Здан,— лише треба глянути хоч одним оком».

Наші вилізли одної ночі й притягли йому варязький порок, добряче-таки обсмалений, але ще «живий». Здан довго крутився біля нього та й каже батькові: «А тепер скільки є коней у нас, звели всіх до одного обстригти». Батько аж очі вирячив на того кричного коваля: «Як же це обстригти?»

Але іншого рятунку не було. Обчухрали коням хвости та гриви. Зладив Здан одного порока і поставив на город-

ським валу. Ми всі збіглись побачити, чи докине камінь до варязьких возів. Перший камінь ляпнув зразу за гроблею. Тоді Здан сказав підняти передок. Так підіймали й опускали разів з десяток, а тоді таки діло пішло: один камінь долетів і перебив їхньому варязькому коневі ногу. Варяги заметушилися й одійшли назад, але Здан і туди зумів докинути: город же стоїть на високій горі, а з гори легше бити.

Погано було тільки те, що ми мали сливе їдного порока, а в Свенельда лишалося чотири чи п'ять: не встигали тягати нашого з місця на місце. Вороги ж обступили нас кругом.

Тоді Здан-кричник зладив ще одного. Цього вже поставив за Чорними воротьми, навчив кількох боїв самим заряджати й кидати. Свенельд поодкочував свої пороки ще далі назад.

Наші бої та городяни вельми тішилися. Вилазили на заборола і кричали до тих: «А що, взяли Іскоростень? Ще не народився такий, що його візьме».

Іскоростень стоїть на добрій горі, вали та гроблі за ним неподвижні, але ми раділи з чорної журби: нас уже починав мучити голод. Ми тепер вилазили на заборола й сумно вглядалися за варязький товар. По той бік возів біліли наші ниви. Достигав хліб, а ми пухли од голоду.

Мій батько добре знав, та й не тільки батько, що надій на перемогу нема: Іскоростень довго не вистоїть. Хоч ніхто начебто й не стріляв, і з города ніхто не виходив битись, і недруги стояли на два перестріли од іскоростенських заборол.

А в Ладин день до Іскоростеня прийшли переговорці. Їх привів Свенельд. Батько стрінув їх за Красними воротами, сам у бороні й з мечем, ті також боронні й мечні, а Свенельд у княжому корзні та золоченому шишаку.

Батько й сам хотів перемови: далі боротися не було сил. Вої з голоду поставали як ті тіні, дмухни — і впаде. Померлих стало ніде ховати, люд так збайдужів, що трупи валялися на вулицях, а бої збирали їх, тягли волоком і перекидали через заборола в гроблю. Ото був пир для ворон. У городі стояв такий сморід, що Свенельд не захотів іти далі брами Красних воріт: отак у брамі й перемовлявся з батьком та нашими старцями. А городяни стояли віддалік.

Потім варяги повернули до свого стану.

Дума не спала цілу ніч — старці висиділи в Думній світлиці до рана. Старійший Володарко аж охрип: «Не піду в стан Щековичів, Свенельд усіх нас поб'є». Перед тим

Свенельд кликав батька та старців на перемови до свого стану. Батько мій довго мовчав, тоді каже Володаркові та старцям: «А що можемо вдіяти? Так і так смерть. Може ж, не похапають...» Він сам не вірив у це, та що було робити.

Ніхто не вірив у порятунок, але вранці вбралися в нове й пішли Красними воротьми через гроблю. Батер погладив мене по голові, а тоді довго і так сумно глянув на мою матір, неначе відчував, що більше сюди не повернеться. Аж мені защеміло було в очах.

Ми стояли в брамі й дивилися, як передні варяги розступаються й пропускають наших у свій стан. Що було далі, ми не знали.

Вже потім я довідався од старших людей, як усе діялось у варязькому стані. Ледве дійшли наші до березового гайка, як варяги похапали всіх і поскручували їм руки, а потім кинули на вози, мов телячі туші, й повезли Широким бродом через Уж.

Отак довезли їх до старого дуба, що в нього був улучив колись перун. Аж під дубом стоїть якась баба з дітеським. Батько зроду не бачив цієї старої жони, але інші наші старці одразу її признали. Жупан Володарко мовби дуже весело проказав: «То це нас доставили на весілле? Це ж твоя наречена жона, велій жупане Маломире! Хай тобі споможе Дажбог».

То справді була княгиня Ольга: всенька в чорній жалобі од голови до п'ят, стара та зморшкувата, наче сушений проти сонця гриб-маслюк. Таж їй уже минало шістдесят і друге літо!

Вона підійшла до возів, обдивилась наших і сказала гридням:

— Розпутайте їм руки й одпустіть. Хай не думають наші гості, що ми взяли їх у полон.

А потім каже до мого батька:

— Хотів ти пойняти мене, велій жупане Маломире, а тепер видиш сам: застара я вже для такого молодого мужа.— Й засміялася рипучим смішком, а тоді таки споважніла, махнула до гриднів, щоб одійшли: — Я вже помстилася за свого мужа Ігоря. А ви кару вибирайте самі. Хочете бути розірвані між двома деревами — звелю вчинити так, а хочете бути потятими — потнемо вас мечем.

Стрийко Володарко сказав княгині:

— Ми сли Деревлянської землі, а сла негоже вбивати. Ми ж учора не вбили твого сла — світлого князя Свенельда, то за що ж маємо вмирати тепер?

Ольга одмовила:

— Куди вже вам було! Ви й так переможені, ваші життя в моїх руках. Можу вас убити або помилувати.

І тут озвався батер мій Маломир:

— А що б ти заспівала, коли б так оце вчинили з тобою ми торік?

— Кожен викручується по-своєму.

— А де ж княжа честь?

— Честь у того, чия гора, великий княже! — Й знову засміялась деренчливим смішком.— Честь князя в його силі. Якщо я вас одпущу — ви все одно зможені. Глянь-но на своїх бояр: вас голод знесилив, уже не вдержите меча в руці. Завтра ж повідчиняйте перед нами ворота Іскоростеня, кажу вам добром. Вам нема куди діватися, любі гості мої, хоч хай би я й одпустила вас нині з дарами.

На це вже ніхто нічого не одказав, усі стояли й зацьковано роззиралися. Тоді до княгині підійшов її молодший брат Свенельд:

— І доки ти з ними панькатимешся?

Варяги теж загомоніли й почали гарцювати кругом наших деревлян — ось-ось потопчуть їх кіньми. Батько схопив одного коня за хряпи і вдарив кулаком, але був такий знесилений, що лише спіткнувся і впав, а варяги хотіли були кинутися й посікти наших на капусту. Стара не дала. Крикнула щось по-варязькому до брата, Свенельд плюнув і заходився розганяти свою гридьбу.

Нашим знову пов'язали руки, зігнали до дуба й виставили сотню стерегти. Ольга ж сіла на воза й кудись поїхала, нічого не сказавши нашим слам.

Та надвечір знову повернулась. Разом з нею тепер були обидва брати. Старший брат Ольжин Асмус вийняв оскіпом наш город Вручий. Асмус був не такий лихий, а може, хитріший од Свенельда. Був воєводою молодшої дружини ще тоді, коли мій дідо Нискин убив їхнього батера Олега. Без Асмуса Ігор не поборов би нас, хоча й не любив братів своєї жони Ольги.

Отак-то було...

А ми тим часом сиділи в Іскоростені й ждали. Ждали нового дня. Просиділи ми на валу до сходу сонця. Мати моя колише твою матір на руках, а та плаче так жалібно, наче недуже котеня. Матір зітхає, я й собі тру очі кулаком, щоб не заплакати, дивлюся на варязький стан і жду сходу сонця.

Але сонце не зійшло. Город накрило якесь волохате хмаровище, шаруватий чорно-білий туман. Я ще зроду не бачив такого туману. Білі й чорні вихори перемішувалися

й ковтали людей, од людини мовби лишався самий голос: чуєш когось, а бачити не бачиш. Над городом знявся крик і плач, ми вже й не тямили, хто мертвий, а хто ще живий, а коли той туман ураз розвіявся, неначе з города спало важке козяче рядно, ми побачили повний город кінників.

То до Іскоростеня заходила варязька гридьба...

В літо 1371-е
від нашестя Дарія, а по уцарінні Михаїла в Царігороді 8-е, а по укняжінні Кия над Почайною 377-е, а по укняжінні Оскола в Києвому городі 10-е, а від різдва грецького бога Христа 859-е. Прийшли до Києва сли варязького короля, прийшли й сказали Осколові: «Дайся нам у дань!» Та відповів Оскол слам варязьким: «Не дамся вам, бо вже бере з полян хакан хазарський». Ті знову сказали йому: «Вдайся!»

Не вдав їм дані Оскол, і ратилися кріпко.

Але вбоявся варягів Оскол і вирядив свого сла до города Іскоростеня в Деревній землі, таке їм кажучи: «Приходили варяги брати з полян, та не вдалися ми варягам і ратились із ними, ніхто ж нікого не зміг. Оце ж прийшли ми до землі вашої, кажучи вам таке: «Станьмо купно супроти царя варязького, бо зможе нас — то й вам не бути вільними».

І не послухав його іскоростенський князь, була-бо давня котора́ межи ними й полянами: літ тому вже триста й сімдесять і сім; ще за днів грецького царя Настаса княжив Кий на полянах, і забрали поляни над Почайною деревляньский городок, прозваний Славутичем, і сіли там, і прозвали його в ім'я князя свого Києвом, і став Київ стольним городом полян, і не стало відтоді любови межи ними й деревлянами, та й понині так є.

Удруге цілувавсь Оскол до жупана велійого Житомира, та знову не пішов за ним іскоростенський жупан. А прийшли сли короля варязького, кажучи до полян: «Дайте нам по білій різаній од диму!»

І не дав їм Оскол. І пішов до хака́на хазарського, кажучи йому таке: «Платимо вам по білій вивериці з диму, а що ви нам за се? Ось тепер хоче брати з нас варязький король по різаній». Сказав Осколові хакан: «Варягам не давайте, а давайте й далі мені».

І пойняв Оскол многі вої хазарські й полян та сіверян, і зіступилися вони з воєводою варязьким, і здолав його

Оскол, забравши Чернегів та Любеч, а воєвода втік у Смоленськ.

Жупан же іскоростенський Житомир, чувши про все те, переступив з воями переділ свій по Прип'яті, й гнали деревляни варягів аж до землі дреговичів та полочан, і не вдався більше король варязький до Іскоростеня, й зітхнула в мирі Деревня земля.

Оскол же вернувся до Києва, одпустивши хазарських витязів у стольний город їхній Саркел. Та розлютився хакан хазарський, послав слів своїх до полян, звелівши сказати їхньому князеві: «Брав ти на спомогу супроти варягів хазарський полк. Нащо ж не обдарував бояр моїх та витязів?»

Одказав йому князь київський Оскол: «Береш дань з полян по білій вивериці, хіба тобі замало того?» І послав-таки хакапові дари многі: кожному бояринові харалужний меч. І здивувався хакан хазарський, і запитав у старців своїх: «Що то за дари такі прислали поляни?» Довго мудрували старці хазарські й сказали йому так: «Недобра це дань, хакане. Ми домоглися в них дані своїм мечем, гострим з одного боку, а ці поляни воюють двосічним мечем, ліпшим за наші шаблі. Попоплачемо ще від цих полян: колись вони самі з нас дань братимуть».

І забоявся хакан, і послав до Києва, кажучи: «Поляни хоробрі мужі. Досі ви давали мені по білій вивериці з диму щороку, тепер давайте так само через рік, хай лише буде вічна любов межи вами й нами».

І дає тепер Оскол по вивериці з двох димів.

У літо 860-е. Нічого не було.

В літо 861-е. Стало на небі три сонці й стояло отак мало не до обідньої пори.

РОКУ 977-ГО

Місяця липня в третій день

Галасливі Купальські свята відгомоніли. Сім днів не гасли священні вогні, запалені в перший день Великодня, найдовшого дня, коли небо не встигає вичахнути на заході, як з-за Дніпра підводиться Ранкова Зоря.

Вже третій день кияни працювали, над Гончарівкою здіймались у небо сизі дими, Поділ гомонів торжищами й усіма причалами, Боричевим узвозом тяглись вервечки чорних та ліпших людей, а через Щекавицю й Претичів дідинець раз по раз доносило вітром важкий сморід Кожум'яцького яру. Старий Муромець одно морщив носа й незлобиво бурчав:

— А най би ся оно єму сквасило...

Цю приказку він ще замолоду почув на Подолі від горватського чи запрутського купця, що торгував у ті часи сіллю, приказка спочатку була насмішила його, а згодом

уїлася й учепилась, мов реп'ях до собачого хвоста: най би ся оно єму сквасило!..

Старий Муромець виніс із повітки токарний стан, прилаштував його за хатою, де був холодок, і почав ритися серед заготовок — липових, дубових та осикових кружал.

— Ді-іду,— затяг онук,— я ви-иточу верете-енце...

Якийсь час Муромець одмахувався від малюка, потім таки дозволив:

— Ну вже виточи одне.

Онука й собі хотіла була прилаштуватись, та братик одігнав сестричку грубим голоском:

— Це не жіноче діло!

Він узяв липову паличку з загостреними кінцями й заплішив у стані клинком, тоді почав крутити паличку тятивою й наставив різець. Сили в руках було ще надто мало, в онука то заїдало різець, то випорскував лук або випадала з гнізда паличка-заготовка. Дідо нишком поглядав на Раткового синка. Онук удався беручким і настирливим. Висолопивши від напруження язик, він довго водив луком униз і вгору, аж поки різець таки підкорився йому, почав поволі знімати стружку. Малий од задоволення аж упрів.

— Ну що, виходить? — спитав Муромець і перехопив рукою лук.— Виростеш — будеш токарем,— похвалив він, хоча веретено в двох місцях було надто переточене й не зовсім гладеньке.— Ану ж теперечки я.

Він уставив у гнізда широку заготовку, покрутив її для проби луком і взяв різець. З дубового коліщати міг вийти глибокий полумисок. Різець спочатку стрибав, а потім угризся й точив плавно й легко. Муромець працював, обливаючись потом, аж поки м'язи лівої руки, що шарпала вниз і вгору луком, наллялися важким свинцем.

Сонце пекло з самого ранку. Ратко та Янка поїхали волами до Дніпра — косити сіно в болотах на Оболоні, Жирка варила в хаті обід, а діти спершу никали побіля діда, тоді вибігли на вулицю й подалися вниз — дивитись купецькі ладді коло причалів. Муромець докінчив точити полумисок і якийсь час прискіпливо крутив його в руках — чи немає ганджу. Ганджу не було. За такий полумисок на торгу могли дати виверицю: аж дзвенить у руках, мов залізний, такого не соромно поставити й на боярський стіл.

Блажій узяв нове кружальце й вирішив виточити з нього салотовку. Рука скучила за роботою і вправно тримала різець, берестовий цурпалок поволі круглів і починав блищати рівними пасмугами — поясок по пояска, різочка до різочки.

Сонце стало над Подільськими ворітьми, тінь за хатою геть звузилась, і Муромець аж тепер збагнув, що не помітив, як підкрався обід.

— А най би ся оно єму сквасило,— засміявся він, утішений зроблепим. Досі Муромець не виточував стільки за півдня.— Одначе ж і їсти хочеться...

Він потягся до хрускоту в плечі, обтрусив стружку й увійшов у хату.

— Вимудрила вже свій куліш?

— Зварила...— Жирка не почула батькових кроків і з несподіванки випустила ніж. Муромець засміявся. Донька була в рясній новій спідниці й сорочці з широкою мережкою по рукавах та душі.

— Куди це ти так убралася по-святошному? Великдень уже минув.

Жирка зашарілася, та батько й не думав лаяти її: дівин вік недовгий.

— Насип кулешу,— примирливо сказав він і вголос подумав: — Жона теж чоловік.

Перед очима постала Жирчина мати-небіжчиця, яка загинула дев'ять літ тому разом з найменшим синком, коли Святослав бився в Булгарії, а печеніги палили все довкіл Києва й різали посадських людей. Муромець не зумів захистити жону й сина — степовики вбили їх у нього на очах, розпоровши черево жінці, яка чекала на дитя. Посадські кріпко відбивались, та що вони могли вдіяти супроти тисяч степовиків, які навалились на мало захищений Поділ та інші слободи? То була страшна орда. Вона зім'яла їх і затоптала кіньми. Люди намагались вилізти на Претичів дідинець, але самого Претича не було вдома, а воєводський огнищанин не відчиняв — боявся печенігів. Дехто встиг добігти до Красних київських воріт. Вадима й Жирку не наздогнали, а всіх тих, хто намагався боронитись, рубали шаблями і брали посічених у полон. А коли останніх чоловіків поскручували, то почали різати бабів та дідів, непорожніх жін та найменших отрочаток, які нічим не могли придатися диким степовикам...

Раптовий спогад розчулив старого Муромця, й коли донька поклала на стіл чорну хлібину й усипала кулешу, він уже намагався не дивитись на неї. Жона теж чоловік, цього разу мовчки подумав Муромець, сьорбаючи гарячий куліш. Він відчував провину перед донькою. Жирці вже минало дев'ятнадцятий рік, а вона й досі дівувала, хоча двічі траплялися свати. Мало давали — в тому була вся біда. А він покладав на віно якісь надії.

— Ти бери та йди,— сказав Муромець.— А я дітей погодую сам.

Жирка мала нести братові та братовій Япці обід на сіножать, але вона збиралася так мляво, що старий аж перестав сьорбати свій куліш. Тоді зненацька почала хапатись, усе їй падало з рук, нарешті-таки зв'язала горщик і хлібину в клуночок, а далі знову застигла коло печі й мовби забула про все.

Треба буде якось побалакати з тим клятим городником, сам собі пообіцяв Блажій і, несилий далі дивитись на Жирчину задуму, досьорбав нашвидку з полумиска й вийшов надвір. Якщо не поступиться — оддам і так, знову подумав він про городника Малюту з Кожум'яків, який уже присилав сватів, щоб віддав Жирку за його сина. Віддам, і край, най би ся оно єму сквасило, закінчив ваганння Муромець і відчув, що на душі аж мовби полегшало. Бо жона — теж чоловік, теж хоче жити, а як перестигне — то куди ж воно? Кожпому овочеві боги виділили своє врем'я.

Він узявся переносити стан, а коли вмостив його в холодку під яблунькою й заглянув до хати, Жирка вже нарешті пішла.

Сьогодні погомопю з бісовим городником, твердо вирішив він, перелаштовуючи стан для точіння кістки. Так затято він давно вже не працював. Тятива розмірено вертіла валиком, тонко повискував різець, знімаючи з кістки стружечку, місцями вгризаючись і роблячи мережку на колодочках для ножів.

Сонце давно повернуло понад Старокиївською горою й стало за гаєм Копиревого кінця, надходив паркий вечір, од Почайни потягло рибним вітерцем, від якого в Гончарівському яру навіть повітря стало зеленкуватим. Аж тоді Муромець опустив лук стану й зібрав виточені колодочки для ножів.

Виткою вулицею Гончарівки ходили люди, ревла худоба й рипіли вози. Вже поночі повернулися й косарі з Оболоні. Муромець одчинив ворота й здивовано запитав:

— А де Жирка?

— Де та де,— огризнувся Ратко до батька. Янка мостилась між полудрубками на свіжій траві.— Хто ж бачив ту вашу Жирку? Так і косили без обіду цілий день.

Спочатку Муромець нічого не міг уторопати, Жирка ж несла братові та братовій хліб і куліш — де ж вона могла подітись? Потім спиною йому побіг мороз. Дівка могла заблукати в оболонському драговинні...

Муромець кинувся до сусідів просити коня, бо волами

далеко не заїдеш, а надворі давно вже була ніч. Він марно вибігав усю Гончарівку — коней у цю пору ніхто вдома не тримав, усі були на громадських випасах. Муромець обминув стрімку гору Претичевого дідинця, перебрів через мілку Киянку й пішов уздовж Кожум'яцького яру. Коли дійшов до самих круч, де сидів його майбутній сват-городник, пазустріч трапився менший син. Старий спочатку не впізнав його в темряві, а лише, коли той наблизився впритул.

— Жирка пропала,— сказав старий.

Вадим зневажливо пхикнув:

— Здоганяйте хвилю в Дніпрі...

— Як це «здоганяйте»? — Голос у батька охрип.

— Утекла Жирка. Умикнув її Наста-ас. Претичів тивун видів, що вона з Настасом крутилася коло грецьких ладь.

— Грецьких? І ти досі мовчав!

— Тивун сказав аж оце вве-ечері.

Старий ледве дістав сипа долонею по пиці, той одсахнувся й ображено засопів:

— Було б не пра-авити за неї, як за боярівну чи княжну-у...

Муромець почав пригадувати й усе зіставляти. Був би не такий сліпий та дурний, мав здогадатися, чому Жирка сьогодні чіпляється за поріг.

— Ті ладді ще стоять на Подолі?

— Де там стоя-ать! Уже досі десь коло Трипілля або й Витичевого. Одчалили ще в обід.

З двору навпроти вийшов городник Малюта, відомий усьому Києву хитрець, якого завжди кликали князі та ярли, коли треба було ставити городні або лагодити городську стіну.

— Доторгувався! — сердито вилаявся він, коли Муромець поскаржився йому на гірку долю.— Та ще кому вдалась — хрестатому ізгоєві, що його ніхто й за чоловіка не мав. Такого в наших краях уже давно не бачено, щоб умикали дівок!

Він хряпнув хвірткою, не попрощавшись, а Муромець із сином попленталися яром униз. Між Претичевим дідинцем та Вишимгородом Київським — Ольжиним теремним двором, де тепер сидів Ольжин-таки брат Асмус, Вадим сказав:

— Ба-атю...

— Йди ти під три чорти! — замахнувся на сипа Муромець, а Вадим тільки шморгнув і замовк. Вони обігнули Претичів дідинець і вийшли на Гончарівку. Ввесь кінець

уже спав, на довжелезній звивистій вулиці не блимав жоден вогник, і Блажій Муромець відчув себе покинутим богами й людьми. Нікому не було діла до його лиха. Вадим шкрьобав за ним кованими дружинницькими чобітьми, й це завдавало старому ще більшої прикрости. На брамі Претичевого дідинця, що чорною марою здіймався над Гончарівкою, горів смолоскип, і від того єдиного в цілім світі вогника Муромець ладен був вити жіночим голосом, наче по мерці.

Жирко, Жирко, мовчки торочив він, що я тобі вчинив лихого, що ти так оце зганьбила мене? Тоді йому знову спало на думку, що винен таки сам: надто дрібно торгувався з тим городником Малютою. Справді, наче за боярівну або княжну. А ще ж торік могла мати мужа, вже досі й отроча привела б...

Од цієї думки Муромцеві стало ще гірше. Лихо й ганьба!.. Його розібрала шалена лють на синів та на самого себе, й коли дійшов до своїх воріт, відштовхнув Ратка й хряпнув хвірткою. Біля воза форкав чийсь кінь, смикаючи нескидану траву з полудрабків.

— Я знайшов коня,— сказав старший син і глянув на брата. — Понесла нам обідати на Оболонь і десь, мабуть, заблукала...

Янка рипнула дверима й стала коло Ратка, а старий Муромець гаркнув:

— На яку там Оболонь! Умикнув її той шолудивий. Отой хрестатий смердюх Настас! А ми з ним ще панькалися, хай би його побив Перун... Чого стовбичиш? Геть! — визвірився він на молодшого сипа.— Йди на свій чортів дідинець!

Вадим потупцявся, шкрьобнув чоботом і сказав до Ратка, який був ошелешений не менше від батька:

— Відведи цього чужого коня, а волів забирай і їдь у пла-авні. Куди-небудь за Ли-ибідь чи й за Ірпі-інь.

— З якого дуру? — огризнувся Ратко, ображений наказовим тоном молодшого брата. Янка теж здивовано глянула на дівера й хмикнула в ніс: так мав право розмовляти тільки старший до меншого.— Йди ото на свій дідинець, не твоє діло.

Вадим підійшов до брата ближче й таємниче прошепотів:

— Воєвода сказав нишком, що хто мо-оже, хай утече-е!

— Претич? — іще дужче здивувався Ратко.— Пощо маю втікати й од кого?

Старий Муромець підійшов і собі, не розчувши здалеку:

— Що ти там жебониш? Це тобі таке сказав Претич?

— А то хто ж! — не без гордості відгукнувся юний дру-

жинник Претича.— А хіба що-о? Бо Щекович звелів рубати ратників у посадах: узавтра ввечері Ярополк іде на брата Олега Святославовича через Ірпінь.

— На Олега Деревлянина?.. Щекович таки домігся свого,— сказав старий Муромець.

— Бери волів і поганяй, бо я вже маю вертати... Й сусідам шепніть.

Особисте горе мовби відступило назад і поменшало.

Місяця того-таки в четвертий день

Київ та посади прокинулися ще вдосвіта, коли над Дніпром і Почайною стояла сипя Ранкова Зоря — провісниця доброго бога. Але добра цього ранку ніхто не чекав. На Подолі та в посадських ярах валували собаки. Сотники й десятні воєводи ходили з двору в двір, не минаючи жодного кутка й вулички, набираючи ратників із возами та тяглом.

Кожного малого воєводу супроводжувала десятка гриднів, які заглядали до обор та хлівів, грюкали в двері й будили господарів, штрикали оскіпами збудоражених собак, обдивлялися худобу й визначали, кому що запрягати й кому лаштуватися з княжою дружиною в товар. Але на всьому Подолі, Гончарівці та Кожум'яках вони майже нічого путнього не знайшли. Хліви здебільшого стояли порожні, худоби теж не було в дворах, а господарі — рільничі мілкі, менші люди та хитреці, розводячи руками, казали, що діти погнали худобу пасти аж за Дніпро.

Княжі челядники та малі воєводи веліли гридням бити подолян, зганяли на торжище біля пристані все найпридатніше для товарного обвозу, а тоді гнали верхи до Претичевого дідинця, щоб поскаржитись новому тисяцькому восводі.

Претич лаявся й бив биричів та огнищан, не здатних виконати княжої волі, а коли вони обертали коней і знову гнали понад яром на Поділ, хитро підморгував до своїх опрічників — полянських отроків з Києва та навколишніх посадів і сіл, серед яких виділявся шестипалий син токаря Муромця.

За минулий рік Вадим звикся з крутим норовом Претича й цілком довіряв йому, а на Юрів день цього літа навіть не пішов рядити собі нового господаря — лишився в Претича й на наступний рік. Коня воєвода дав йому не відразу, як пообіцяв був на торішньому торгу, але на дідинці не було варягів і ніхто не знущався з Вадима. До зими він так само порався біля коней, як і на княжому дворі, а після Першого різдва Претич підвів до нього новенького копюха:

— Оцей у твоє місце крутитиме коням хвости, а ти дибай за мною...

Вадим передав дерев'яні вила отрокові й пішов, а Претич показав йому височенного конягу, що стояв біля ясел у самому кутку. Досі Вадим тільки мріяв осідлати цього звіра, а тепер Претич коротко проказав:

— Їздь на здоровля!

Потім звелів домажиричеві дібрати для Вадима оружжя та бороню. Так малий Муромець став дружинником. Володіти бойовим конягою та оружжям навчався спочатку сам, а згодом у парі з десятником або й Претичем. Колишній Святославів воєвода не міг надивуватися силі і вправності цього зовні такого вайлуватого юнака, хоча вже давно пильно придивлявся до нього.

— З тебе буде славний борець,— якось мовив Претич, коли Муромець одного за одним скинув з коней чотирьох міцнющих юнаків. Такого борця мав не кожен князь чи воєвода, а доля витяги часом залежала від одного борця: супротивники виставляли двох охочих поборотися, й чий витязь перемагав, ті й брали гору, бо така була воля богів.

Ярополк наставив Претича тисяцьким воєводою перед Вербним тижнем — так звелів молодому князеві Свенельд. За давнім звичаєм, тисяцький у Києві завжди був полянського роду, бо ратну тисячу, коли город облягали орди степовиків, теж набирали з полян — хитрецiв, оратаїв та всілякої іншої черні.

Попервах Претич відмовлявсь од воєводської булави. Та потім передумав і дав згоду: мусив перехопити від Олеговичів бодай дещицю до своїх рук, бо часи настали дуже смутні й непевні, ніхто наперед не знав, чим усе скінчиться.

До обіду послані Претичем тивуни й огнищани ледве зібрали на Подільському торжищі сто ратників та з півсотні возів, бо решта киян та посадського люду так поховалися, що нарочиті майже нікого не знайшли.

А витяга мала рушати надвечір, щоб до півночі перейти на той бік Ірпня.

Дружина гуртувалася за Копиревим гаєм. Кожна сотня стояла своїм полком, гридні жваво перемовлялися, ховаючись у холодку, коні хропли від спеки, воли спроквола ремигали серед возів, а десятці воєводи бігали до сотників і допитувалися, коли ж нарешті вийде князь.

Ярополк вийшов із Красних воріт разом з князями та ярлами. Праворуч од нього був світлий князь Свейнальдр, а з лівої руки його син Местиша Варяжко. Позаду цих трьох виступав Блуд — воєвода молодшої княжої дружини, хоч мав би йти з лівого Ярополкового плеча.

Свейнальдр перший звернув на це увагу.

— Ставай отут,— махнув він до свого небожа, той підігнав коня й пішов поряд із ним.

Тепер попереду було четверо, й Блуд знову відчув себе не в своєму сідлі. Попереду мав іти князь із двома головними воєводами, а князів виявилося два. Це старий Свейнальдр умисно мене підкликав, подумав Блуд, не хоче бути крайнім.

Ярополк теж звернув на це увагу й почервонів, аж заходився шарпати повіддя, кінь став дибки й порушив стрій. Навколо товклося безліч народу, найбільше жінок і дітей, бо дорослих киян та посадських, котрі не встигли втекти вночі, взяли ратниками й конюхами, зосталися самі каліки та діди. Всі чекали врочистої треби, бо перед витягою належало вмилостивити богів. Але Свейнальдр покликав тисяцького воєводу Претича:

— Скільки є ратних людей?

— Півтораста.— Декого варягам пощастило витягти з дальніх сіл — захопити просто зненацька.

Світлий князь глянув на тисяцького й нічого не відказав. Усе було наперед відомо: воєвода зробив йому на зло, але Свейнальдр не хотів дратувати Претича перед витягою, від якої залежало майже все.

— Княже,— сказав Свейнальдр, мовби забувши про тисяцького воєводу,— вели рушати на Поділ.

— Вели рушати,— кивнув до Местиші Ярополк, не бажаючи встрявати в суперечку, й спрямував коня назад до Красних воріт. Валка вершників поволі витяглась головною вулицею, й коли Ярополк проминув і Подільські ворота й почав сходити Боричевим узвозом униз, ратники в гаю Копиревого кінця ще тільки запрягали волів у ярма.

Подільське торжище ледве ввібрало вершників обох дружин. Коло Турової божниці варяги правили требу, хто ще вірив у дідніх богів, а хто поклонявся грецькому богові Христові, потяглися до божниці святого Іллі, що на

горі Хориві. На чолі хрестатих поїхав Свейнальдр, а Ярополк лишився на Подолі, де челядники вже різали бугая — жертву варягів перед походом.

Свою требу вони творили години півтори — поки спікся бугай і кожен гридень покуштував жертовного м'яса, трохи з'ївши, а трохи кинувши у вогонь. Тільки на требищі Ярополк відчув себе вільніше: тут він був першим вікінгом і першим жерцем, не бачачи над собою гладкого Свейнальдра. Бентежила Ярополка лише стримана зневага киян, для яких він був ненависним князем.

Свейнальдра з гриднями-християнами Ярополк наздогнав під горою Хорив — у Дорогожицькій пущі. Світлий князь поспішав. Була неділя. Мали ще до півночі перейти рубіжну річку Ірпінь, бо кожна почата в понеділок справа приречена на невдачу. В цій витязі не повинно було бути жодних перешкод. Світлий князь усіляко догоджав Ярополкові, який згодився на цей похід ледве після Купальських свят.

— Великий княже,— сказав Свейнальдр уже в надлибідських лісах, зумисне величаючи молодого Святославовича, хоч бридився звертатись такими словами до сопливого дітвака.— Великий княже, звели воєводам швидше йти, бо до Ірпня ще далеко, а взавтра лихий день!

Ярополк відчув нещирість у голосі Свейнальдра, та не встояв супроти солодких слів. Гордий Олегсон сам назвав його великим князем, а то таки мало якусь вагу. Серце Ярополка мліло, але він намагався відігнати всі тривожні передчуття. Свейнальдр поклявся йому на мечі, хресті й золоті, закликаючи в свідки старих і нових богів, що не домагатиметься живота Олега Святославовича, якщо той визнає вищість Київського столу на всій Святославовій землі: законну першість Києва та найстаршого брата Ярополка.

Адже Святослав визначив Київський стіл і першість саме йому — своєму найстаршому синові, а Святославова воля свята.

— Інакше,— сказав Свейнальдр,— я не зможу оборонити твого брата, бо Местиша й так домагається мести. А то ж його святе право...

Останнім часом Свейнальдр зловажив на Ярополка тим словом «святе»: свята воля, святе право... Ярополк відчував, що має щось вирішити, бо та видима лагідність світлого князя не могла тривати добезмеж: терпець Свейнальдрові міг кожної днини ввірватися, це ж зрештою могло призвести до ще більшого зла. Найприкріше полягало в

тому, що Ярополк не мав на кого покласти руки. Воєводою старшої дружини був Свейнальдрів син Местиша Варяжко, молодшу дружину вів Асмусів син Блуд, єдиний небіж Свейнальдра.

Ярополк не міг покластися на жодного з них.

Він з розпачу спробував був просити допомоги в Претича, але колишній батьків воєвода тільки вилаяв його. Та й що міг учинити той зі своїми тридцятьма опрічниками? Претич не схотів підставити йому свого плеча. Та й з якої речі.

Небіжчика Люта Свенельдича Ярополк відверто боявся й не любив — Людвік був лихий і підступний, як і його рідний татусь. Местиша вдався трохи іншим — десь-то в ньому час од часу прокидалася кров чернегівської княжни. До Людвікової смерти Ярополк найменш остерігався Местиші Варяжка, але тепер між ними пролягла смерть. Местиша не міг не бути йому ворогом.

А Блудові Ярополк ніколи особливо не довіряв.

Так чи так Ярополк мусив згодитися на цю витягу. Інакше Свейнальдр перестав би ламати перед ним дурника й пішов би на Іскоростень сам. Або послав би Местишу, а той викликав би щирого, запального Олега на боротьбу. Олег нізащо не переміг би Местишу, бо ходили чутки, що він і досі не видужав після боротьби з Лютом Свенельдичем.

Отже, Ярополк вирішив обрати менше з двох зол: піти самому на Іскоростень і цим урятувати Олега.

Й тільки коли пізньої ночі дістались Ірпня, Ярополкові сяйнула щаслива думка. Він аж звеселів, дивлячись на свого бойового конягу, який остережливо заходив у темну воду й промацував копитом дно. Нікому нічого не доведеться визнавати. Все залишиться так, як було за життя батька: Олег княжитиме в Деревлянській землі, а він знатиме тільки свій Київ.

Ярополк уявив, як підійде до Іскоростеня, як Олег вийде назустріч йому,— вони ж не бачились уже стільки років. Свейнальдр неодмінно вимагатиме свого: щоб Олег привселюдно визнав першість старшого брата — великого князя всіх Святославових земель. Ярополк пообіцяє так і вчинити, а вчинить зовсім навпаки. Треба буде тільки лишитися віч-на-віч з братом.

Кінь переплив глибоке й вибрався на той бік Ірпня, Ярополкові ж раптом стало моторошно: він порушив Олегові рубежі... Досі зроду не бував далі Вишагорода Деснянського, а це переступив Ірпінь — рубіж землі Олегової.

Він заспокоївся тільки тоді, коли гридні поставили для нього шатро й розіклали багаття.

Свейпальдр мав ночувати в сусідньому шатрі, яке вже теж ставили. Світлий князь потер над багаттям руки й стомлено проказав:

— А ще до півночі таки далеченько. Щасливо ми дійшли, великий княже. Зараз повечеряємо й вип'ємо медку.

Ярополкові стало смішно від базікання перестарілого Свейпальдра. Коли той потирав руки над вогнем, у вогні спалахували іскри, неначе з трухлих пальців князя сипався пісок. Це видиво остаточно повернуло Ярополкові рівновагу. Тепер він уже легко уявив навіть те, про що досі боявся думати: що відчуває чоловік, зустрівши рідну людину?

В цілому світі Ярополк мав двох рідних людей — братів Олега та Володимира. Матері він зовсім не пам'ятав: мати сиділа в Родні, вона була роденська княжна. Там і померла, коли Ярополкові минав третій або четвертий рік. Прабаба Ольга взагалі ніколи не розповідала йому про матір, і Ярополк навіть не знав, що може відчувати людина до рідної матері. Та це зроду й не хвилювало його. Про батька ж у нього лишилося кілька чітких спогадів, і всі вони були з останніх років Святославового життя: Святослав після першої булгарської витяги; на ньому позолочена грецька бороня, ткане золотом і сріблом грецьке ж корзно; лискуче поголене підборіддя й темно-русяві вуса кінцями вниз, а на теж поголеному лискучому тім'ї змійка чуба, ліва рука туго обмотана й підв'язана хусткою до плеча; батько нахиляється до нього й каже: «Який-бо ж ти й досі малий!» І гладить здоровою рукою по білявих патлах... Або ще таке: батько сидить за столом у самій сорочці, мережаній червоним і чорним на подолі, рукавах і душі, душа розсупонилась, і в пазусі заяскріла туга смужка — давній рубець од хазарської шаблі чи касозького рожна. Ярополкові кортить підійти й поторкати давню батькову рану, але Святослав не сам за столом: по праву руку сидить Ярополкова мачуха Малуша, а по ліву — кілька мужів...

Був і такий спогад: Святослав тримає Володимира на руках, Олег стоїть у нього між колінами, а він, Ярополк, намагається витерти з батькового шишака пилюку; пилюка в'їлась у доли рівчачків. Ярополк слипить палець і тре щосили, поки з-під бруду починає прозирати щире срібло; він простягає шолом батькові: «Бачиш, як блищить!» А батько надягає шолом йому на голову — шолом накриває

його до самих губів; у шоломі темно й пахпе кінським потом...

Але батька давно вже не було. Були брати Олег і Володимир, і князь думав про них, аж поки й заснув.

Того ж таки липня у восьме

Найбільш за все Ярополк потерпав, що гридьба почне розоряти деревлянські села. В другий день походу він помітив у товарі двох дівчат. Сидячи по пояс у сіні, вони зацьковано зиркали навкруги.

— Чиї це діви? — спитав у ратника Ярополк, але той похмуро відмовчувався, неначе й не чув.

— Попросилися з нами,— відповів за нього Флелаф, який їхав поряд із возом.

Ярополк недовірливо глянув на гриднів і на дівчат. Руки в обох були вільні. Та коли князь перехилився й розгріб сіно кінцем меча, ноги в обох дівчат виявилися скручені сирицею.

— Розв'яжи,— сказав він ратникові, й коли той розплутав тугий ремінець, дівчата незграбно позлазили з воза, кривлячись од болю в набряклих ногах, а тоді посідали на взбіччі Соляної дороги, якою їхали вершники та вози. Ярополк сердито махнув дівчатам рукою, щоб ішли геть, обидві важко підвелися й раптом кинулись утікати — через мочарі та верболіз, а гридні вслід їм свистіли й тюгукали.

Князь погнав коня до передніх лав, але Свейнальдра й там не побачив, там були тільки воєводи Местиша Варяжко та Блуд. Свейнальдр відпочивав на котромусь возі. Ярополк насуплено проказав до обох воєвод:

— Гридьба гарбає по селах.

— На те й гридьба,— засміявся Блуд і розвів руками — аж повід упав на холку коня.

— За всіма не вганяєш. Хай десятники стережуть,— відповів Местиша Варяжко.

Певно, вони підкрутили хвости гридьбі, та й Свейнальдр мусив дізнатися, бо вже другий день Ярополк нічого такого не помічав. Свейнальдр сказав Ярополкові, коли витяга входила в темний бір:

— Великий княже, деревляни не мають нас за розбишак. Ніхто перед нами не розбігається й сіл не палить. Дасть бог, і твій брат зустріне нас хлібом-сіллю. Потім скажеш, що я брешу!

Ярополк заспокоївся. Блуд і Местиша порядкували в товарному обвозі та серед гридьби, все мало скінчитись лагодою, як про те і мріяв Ярополк.

Скажу братові своєму, думав, їдучи, князь, ми ж з тобою рідні, ти в Іскоростені також сам-один, бо немає в нас більше родаків на світі, батька-матері нема, є ще Володимир у Новігороді, але він надто далеко від нас... Тоді Ярополк здумав, що матері в Олега та Володимира є, але це нічого не змінювало, бо батько-боронець був у них один, і його нема. Скажу братові Олегові: боронім один одного кожен на своєму столі. Й не хочу я бути старшим, волію лишилися рівнею своїм рідним братам, як нам звелів наш батько, що з його лоба поганий печеніжин тепер п'є вино. Житимемо у вічній любові й злагоді.

Так мріяв молодий київський князь Ярополк, їдучи попереду тритисячної дружини, яка підкорялася не йому, а Свейпальдрові. Тепер він навіть радів, що дав себе вмовити на таку витягу: інакше не зміг би зустрітися з братом Олегом і домовитися про все.

Надвечір Соляна дорога привела до драговиння, за яким мав бути Уж.

— Пошлемо кількох ярлів до Іскоростеня,— сказав Свейнальдр,— хай мовлять твоєму братові, що ми прийшли не з мечем, а з миром.

Ярополк кивнув. Світлий князь досі дотримував свого слова. Це був добрий знак, належало тільки благати богів земних і вишніх, щоб не збили світлого князя з пуття.

Липня ж місяця в дев'яте...

Сонце знепацька виринуло з-за борів, якесь руде, аж червоне, й тепер Ярополк пошкодував, що не взяв із собою жодного київського волоха. Волох зумів би витлумачити цей знак.

Але чекати лишалося вже недовго.

Над Красними воротами Іскоростеня маяв бойовий Олегів стяг. Це означало, що деревляни їх помітили й узяли брами на замки. На городнях де-не-де мелькали шоломи, але київські бої стояли станом віддалік — на тому самому місці, де велій жупан Маломирі схопив був Ігоря й увесь його полк. Під бором і досі виднілась Ігорева могила, безладно закидана камінням і розмита дощем.

Невже Свенельд навмання обрав місце для стану, здивувався князь Ярополк. Він знову глянув на город і мимоволі замилувався стягом, що майорів над вежею Красних воріт. На широчезному білому полотнищі з двома кінцями яріло червоне сонце... Навіть з такої відстані Ярополк розрізнив: вісім променів, давній полянсько-деревлянський Дажбог.

Ярополк озирнувся на стяг київського князя. Зубатий бик на синьому полотнищі скоріше нагадував рогатого пса. В душі наростала невиразна образа, і Ярополк знав, що мусить і надалі вдавати з себе зеленого княжича, який дозволяє чинити всім, що кому заманеться. Йому вривався терпець.

До Іскоростеня послали Блуда з п'ятьма ярлами, які понесли в дар деревлянському князеві не меч — знак ворожнечі, а щит — знак миру. Свейнальдр сам вигадав такий дар, і це не було позбавлено натяку. З походу вертаються під щитом або на щиті.

З витяги, подумав Ярополк. Йому став зрозумілим прихований смисл дару. Чи зрозуміє ж це брат Олег?

Сольство повернулося за годину, і Блуд розповідав:

— Чудний народ оці деревляни. Під городом у них стоїть чужий полк, а вони й не чухаються. Твій брат хотів прийти сам, княже, хотів прилучитися до нас шістьох. Але я йому мовлю, як були домовилися перед цим: «Бери для початку сотню мужів деревлянських, а Ярополк приведе сотню своїх, і зійдетеся між нашим станом і городом, бо нині ж не весілля й не Купальські вогні, коли кожне бреде, куди йому заманеться. Нині княжий з'їзд». Отак я сказав твоєму братові,— закінчив Блуд.

Олег не вбачив у щиті жодного натяку, подумав Ярополк, а коли глянув на Свейнальдра, то збагнув, що світлий князь невдоволений сольством.

— Що вчинив, те вчинив,— буркнув Свейнальдр у бік Блуда. Ярополк відчув: світлий князь волів би мати Олега голісінького, без оружжя й без мужів, так з нього легше було б вити мотузку. Ярополк навіть на думці не мав, що Свейнальдр шкодує про втрачену можливість просто по-

лонити Олега Святославовича. Світлий князь присягнув не зазіхати на Олегове життя, і на це можна було покластися.

Усю розмову Местиша Варяжко мовчки вистояв біля підпори шатра. Він мав лишитися в стані, був-бо месником за Людвікову кров, пролляту Олегом Святославовичем. Це розуміли всі.

Ярополк хотів би мати поряд бодай балакуна Блуда, але Свейнальдр сказав:

— Хто ж догляне молодшу дружину?

Це теж був натяк. Сьогодні Свейнальдр говорив і діяв самими натяками, й Ярополк більше не наполягав.

На з'їзд виділили сотню Лідулфоста, безвусого рудого бороданя, вилучивши з його сотні одну десятку, щоб замінити її десятком ярлів та малих князів. Опецькуватий дружинник Флелаф і його друг довгань Карл опинилися серед вилучених. Свейнальдр подумав і поманив за собою обох. Світлий князь любив Флелафа — це для Ярополка не становило таїни. Він не розумів цієї любови, але кожен підступ супроти брата допікав і йому. Київська сотня тепер налічувала сто два витязі.

Коли деревлянське з'їздове сольство виходило з Красних воріт, піднявся рвучкий вітер. З усього сольства тільки Олег був у сідлі, і Ярополк бачив, як Олегове корзно шарпнулося назад, мов крила жар-птиці, а стяг з образом Сонця в руках переднього боя-ринді аж забринів. Так само бринів стяг над Красними воротьми Іскоростеня.

Посеред поля між городом та київським станом уже стояло шатро, в якому брати мали перемовлятись. Від стану й од города до шатра було перестрілів по п'ять. Ярополк завагався, чи злізти йому з коня, бо світлий князь також їхав верхи, а це мовби порушувало якийсь дуже суворий закон.

Але він поїхав далі. Інакше скидалося б на те, ніби київський князь ходить у приспішниках Свейнальдра, а Ярополкові не хотілося так низько впасти в братових очах.

Вітер дужчав і дужчав, поки іскоростенці й кияни сходилися до шатра. Гриву Ярополкового коня геть закудлало, не стало видно навіть золотих цепків, повплітуваних у гриву, а коли наблизилися на півперестрілу до шатра, Олегів кінь здавався зализаним і зовсім лисим. Ярополк першим зіскочив із сідла, тим часом до Олега підійшов бойко й допоміг злізти. Олег важчо спирався на меч. Поголос виявився правдою: Олег і досі не видужав після Людвікового меча.

Між ними був перестріл відстані, та Ярополк ніяк не міг розгледіти братових очей — бачив лише розколошкані

вуса та голе підборіддя, бо Олег затулявся від вітру червоним рукавом.

А киян вітер шалено підганяв у спину, хльоскаючи краями корзен по щоках. Свейнальдр тримавсь обома руками за Карла та Флелафа й про щось перемовлявся з ними, а вся сотня ярлів та вікінгів нагадувала отару овець, яку щось наполохало. Ніхто вже не дотримував ряду й лав, а деревляни мали ще жалюгіднішій вигляд, бо в обличчя їм летіли хмари піску, листя, очеретяних волотків та куряви.

Гнані в спину кияни значно випередили іскоростепців і першими підійшли до шатра, яке стійко трималося під натиском вітру. Ледве Ярополк і Свейнальдр улізли в продухвину дверей, почорнілі й розгублені, як над полем запала справжня ніч. У хмарах щось перекочувалося й дзвеніло, небо розпорювали сині звивисті стріли перунів, почалася сильна злива, змокле шатро двигтіло й ось-ось могло впасти на голови ошелешених людей.

Чорна злива тривала чверть години, потім пішов град. Нічого подібного Ярополк досі не бачив. Градини були завбільшки від голуб'ячого до гусячого яйця — перед дверима шатра їх насипало товстим шаром, доводилося дякувати кмітливості десятних воєвод, що вгадали поставити шатро бодай боком до вітру,— інакше його давно зірвало б і понесло не знати куди.

Мимовільні в'язні забули про все на світі. Свейнальдр одно хрестився й навіщось прикладав руку до вуст, кілька гриднів і ярлів навалилися на поділ шатра всією вагою, а перуни били й били з хмар, осяваючи вкриту сліпучобілим градовинням землю.

Деревляни так і не дійшли, не було видно майже нікого й з київської сотні, зникли навіть нерозлучні Флелаф і Карл.

Ярополк аж тепер помітив, що ввесь тремтить. Земля в наметі зболотилася, звідусіль бігла вода, полотно місцями попоролось од граду, звідти на голови цебеніли струмки, а перуни все ганялись один за одним і моторошно реготали.

Скільки тривала ця небесна боротьба— того в шатрі ніхто не міг би сказати навіть приблизно. Та все зрештою має свій початок і кінець. Ярополк спершу помітив, що град нібито перестав, а дощ періщив по полотнищі шатра так само люто. Ярополк вибрався поповзом надвір. Пітьма не розсіювалась. Він не зміг розгледіти ні городських стін, ані лісу, під яким мав бути київський полк. Київський князь так само повернувсь досередини й зіскулився, тіпаючись усім своїм єством. По якомусь часі йому здалося, що

він оглух. Ярополк злякано лапнув себе за вуха. Це мене вдарив перун, подумав він і почав уже розтирати очі.

— Наче вляглось? — раптом почув Ярополк знайомий рипучий голос. Говорив Свейнальдр.

Вікінги повиповзали з шатра й роззирнулися, Ярополк теж вибрався надвір, тримаючи себе обома руками, щоб угамувати дрижаки.

З одного краю небо наче репнуло. Під тією голубою стрічкою прояснів бір. Над полем стояла жахка тиша, й коли б не далекі приглушені перуни, можна було б подумати, що їм наснився важкий примарний сон.

З поріділих сутінків, мов з-під землі, виник князь на коневі й спитав веселим голосом Блуда Асмуссона:

— Всі живі?

У таку мить веселощі здавались недоречними.

— А де полк? — Київському князеві не хотілось відповідати Блудовим хихонькам.— А сольська сотня де?

— Всі живо-здорові! — ще веселіше засміявся Блуд, чепурний і сухісінький, неначе й не був під дощем. У далині з'явилася купка вершників, кожен вів за собою вільного коня.— Сідайте! — запросив Блуд.— Іскоростенський князь кличе всіх на гостину. Вже й меди на столі стоять!

Це була така несподіванка, що вимоклі й змучені люди пороззявляли роти. Ярополк мріяв про мирне звіщання з братом Олегом, плекав навіть надію вирватися з чіпких Свейнальдрових пут, але про ось таку ласку богів не смів і думати.

— Де мій брат Олег? — спитав він у Блуда.

Той широко махнув рукою в бік городських стін:

— Де ж йому бути, якщо не там!

Ярополк швидко глянув на Свейнальдра. Обличчя в старого було розгублене й бліде. Це заспокоїло Ярополка. Він легко скочив на поданого йому коня, його вже перестало тіпати, київський князь знову відчув себе дужим і легким, навіть зверхньо й зневажливо косував на світлого князя, якого двоє гриднів підсаджували в сідло. Холод і пережитий страх остаточно знесилили старого Олеговича.

Коли під'їхали до Красних воріт, Блуд махнув рукою:

— Треба до тих, бо тут місток завалився. Мабуть, підмила вода... Зігберне, кудою ближче до тих воріт?

Сотенний воєвода, безвусий рудий бородань Зігберн Лідулфост, показав праворуч. Ярополк озирнувся до надбрамних веж, де вранці маяв стяг Дажбога. Стяга не було. Над вежамп стриміло тільки голе оскіпище, з якого звисав уривок білого полотна. Тур Перун передужив Дажбога.

Обійшовши понад ровом і дістався Чорних воріт, Ярополк із Свейнальдром та іншими вступив у город. Вузькими вуличками бігли каламутні струмки, стікаючи попід валом до городської гроблі. Іскоростенці сиділи по обшарпаних небаченим градом хатах, певно, й досі видихаючи жахи минулої бурі. Лише на першому перехресті стояв бородатий дід з безрогим цапом на мотузку. Цап копилив губу й смішно кивав до киян, мовби глузував з них чи нахвалявся.

Блуд нібито по-деревлянському запитав:

— Діду, де Олегова жупа?

Дід повагом відповів йому:

— Ззаду.

Блуд озирнувся до Чорних воріт. Попід валом тяглися самі хижки, рублені плазом і сторч. Він зареготав і стьобнув бичем діда, але влучив у козла, бо дід несподівано спритно ухилився.

— Он там наші стоять,— кивнув Лідулфост на кількох витязів, що намагалися завести коней у надто низький хлівець. Витязі показали, де княжий двір, і Ярополк подався з князями вгору. Над Іскоростенем западала ніч, і йому стало дивно: невже вони висиділи під зливою цілісінький день?

Час був не такий пізній— просто небо знову обклало й пішов набридливий дрібний дощ. На вулицях і далі не було народу, лише де-не-де траплялись купки ратних людей, які, проте, перемовлялися свейсько-урманським суржиком. І коли зайшли до княжих воріт, Ярополк уже був майже певен, що все зовсім не так, як казав Блуд Асмусович.

— Де князь? — роздратовано спитав він у Свейнальдра, зіскочивши з сідла.

— Мене питаєш? — прорипів Свейнальдр.— Ми з тобою сиділи вкупі.

Ярополк набрів у темному дворі на Местишу Варяжка й схопив його за заковраш випускного рукава, прошитого шорсткою срібною ниткою:

— Де мій брат?

— А я знаю? — Местиша сприйняв це як натяк.— Я його й бачити не бачив! Десь тут він, у городі. Хіба я відаю, де?

Він сердито висмикнув заковраш з рук Ярополка.

— Я сам щойно прийшов,— сказав Местиша спокійніше, але в Ярополка лишилося відчуття, що Варяжко дуже хоче, щоб він повірив йому.

В Олеговому дворі було вже повно гриднів. Дружинники сходилися сюди з усіх вулиць і кінців, і незабаром від коней та людей стало ніде повернутись. На теремі горів смолоскип, Ярополк несвідомо поплентався до лізниці, що вела на повершя княжих світлиць, і сів коло різьбленої опори. Підійшов Блуд:

— Не журися, твій брат здорово-живий.

Київський князь швидко глянув на воєводу молодшої дружини:

— Живий? Ти його бачив?

— Побачиш у таку ніч! Але я розпитував. Ніхто з наших його й пальцем не торкнув... Хіба Местиша? — несподівано завагався Блуд.

Ярополк більше нічого не слухав. Він щойно бачив Местишу й повірив йому — повірив, та й годі. У світлицях горіло світло й чулися голоси. Ярополк зійшов лізницею вниз і почав блукати в темряві серед гриднів. З окремих слів та розрізнених перемовок він урешті збагнув те, що від нього старанно приховували: була рать, билися на мечах...

...і в десяте

День почався з дощу, холодної, майже осінньої мряки. Волохата хмара над Іскоростенем була схожа на старий ведмежий кожух, а жупанський двір нагадував толочне глинище, розмісене тисячами ніг і копит.

Ярополк за всю ніч так і не ввійшов до хорому, хоча Блуд і Лідулфост зо три рази розшукували його і намагалися затягти в дім. Ярополк урешті забився під лізницю й висидів там до ранку.

А коли розвиднилося й пішов дощ, він важко піднявся нагору до світлиць і відчинив перші-ліпші двері. Ярополк угадав: на лаві красного кута сиділи Блуд і Местиша, а Свейнальдр грів над вогнищем руки й застуджено сопів.

— То хто ж учора затіяв? — глянув на всіх по черзі Ярополк.

Блуд Асмуссон сприйняв закид на себе й аж підхопився:

— В нього спитай — ми з ним були вкупі, аж поки скінчилася гроза.— Він закликав у свідки Местишу: — Скажи, Варяжко, де я був?

Местиша мав би образитися за прізвисько, його в очі ніхто так не називав, але зараз було не до цього, й він похмуро кивнув:

— Були до кінця грози вкупі.

— А хто ж почав?

— Та вже так сталося, княже,— озвався з-від вогнища Свейнальдр. Він говорив по-свейському й, певно, зумисне уникав називати Ярополка великим князем, як називав усі останні місяці й дні.— Воно як піде коли навиворіт, то вже не спиниш його й сам не втечеш. Хто ж думав...— мовби сам до себе пробурмотів Свейнальдр.— Ти ж знаєш моє слово. Я хотів лише, щоб...

Він урвав себе на півслові, бо раптом відчув, що далі не слід нічого говорити. Ярополк був уже не тим сопливим отрочам, як після смерти Святослава. Свейнальдр тільки розвів руками й знову простяг їх до вогню. А потім скоса втупився в Ярополка, і в його лагідно прискаленому оці ожив чевоноголовий жучок.

Усе те було колись раніше: й той злий жучок, і так само прискалене око, й трухляві Свейнальдрові руки над вогнем. Усе повторювалось, і Ярополк відчув, що так повторюватиметься й далі; він безвільно підійшов до вікна, за яким лунали голоси княжого двору. Це теж уже було.

— Я послав шукати жупана,— сказав Блуд.

Ярополк уже ні в що й нікому не вірив, його знову оточував чужий і ворожий йому світ. Десь на мить промайнув образ Марії, але такий розпливчатий і нечіткий, що Ярополк не міг утримати його перед очима.

Він вийшов з братової світлиці й потяг ноги надвір. Усе повторювалось двічі й тричі, безліч разів, мов у тому зачарованому колі, що його нарисовував старійшина київських волохів Стан, коли сонце на Великдень починало тапути: так було торік, так буде й наступного літа, й через п'ять і п'ятсот літ. Не було виходу з того кола...

Ополудні Ярополка гукнули до теремних світлиць. Гукати прийшов якийсь київський ратник: у самій сорочці до колін, підперезаній широким чересом з мідними бляшками, в безрукавій гуні на одному плечі; судячи з вигляду це був подільський кожум'яка або швець, бо від нього трохи тхнуло сирицею. Він дивився на носаки чобіт, говорячи до князя, й посмиком раз по раз поправляв гуню на плечі.

— Хто кличе? — байдуже запитав Ярополк.

— Там припесли Олега Святославовича,— глухим голо-

сом мовив гонець, уперше глянувши князеві в вічі, а на вустах його запеклося співчуття.

Ярополк був до всього готовий. Усе діялося мовби поза ним, він почував себе лише байдужим свідком, якого ледве стосувалися чужі дії й чужі слова. Біля теремного хорому юрмилися гридні й ратники, Ярополк проминув їх і почав сходити крутими приступками до світлиць.

На килимі красної світлиці лежав чоловік ногами до порога. Ярополк з раптовим страхом ступив через поріг. Обличчя мертвого було прикрите. Блуд зняв з нього рушник, не дивлячись на Ярополка. Київський князь підійшов ще трохи ближче й застиг. Він ніколи не бачив цього обличчя, в пам'яті зберігся зовсім інший брат, мертвий нічим не нагадував того Олега, якого знав колись Ярополк.

І все-таки це був Олег Святославович. В очах Ярополкові запекло, йому підказало серце, що перед ним лежить брат. І тепер уже Ярополк намагався запам'ятати кожну його риску, кожну зморшку біля міцно стулених вуст, які, напевно, вперто стискалися в передсмертну хвилину, щоб стримати смертельний біль і жах, не втративши людської й княжої гідности.

Одяг на Олегові був мокрий і брудний, червоне корзно, яке здавалося вчора парою дужих крил, що намагаються подолати удари бурі, тепер лежало зіжмаканою купкою біля його ніг, і на хазарському килимі зібралась каламутна жовта калюжка. Кров тугими хвилями вдарила в скроні Ярополка й змусила взятися за меч; то був правічний поклик рідної крові, Ярополк дав йому захопити всього себе, тоді спитав, ні на кого не дивлячись:

— Із кого маю правити месту?

Ніхто в світлиці не ворухнувся. Блуд сказав:

— Хай увійде боярин Зорич! — І мовив до Ярополка та щойно прийшлих воєвод: — На мосту їхніх Красних воріт зчинилася тиснява. Була ж буря, а тоді сипонув отой град. А хтось із наших заходився гнати. А може, то й вони, того вже ніхто не відає. Отож багато попадало з мосту в рів, по-їхньому гробля, та й з города була вийшла їхня рать...

Увели деревлянського воєводу боярина Зорича, Доброчинового шуряка — рідного брата княгині Богуслави. В старого воєводи була поранена нога, й він спирався на плече пораненого в голову деревлянського ж боя. Вони стали в Олегових ногах. То були перші деревлянські витязі, яких побачив з учорашнього вечора київський кпязь, відколи потрапив до Іскоростеня. Один з них доводився Ярополкові далеким родаком.

Зорич сумно гляпув на Олега, важко нахилився й поправив на голеній голові його злиплий чуб, тоді з допомогою товариша підвівся й мовив:

— З мосту в гроблю попадало кількоро боїв і панів, бо гридьба напирала ззаду, а нам у вічі лупив град — годі було обернутися. Коби не це... він би не дався! — кивнув Зорич головою на мерця.— Хоч і кульгав на ногу...

Ярополка охопила розслаблива млість, він озирнувся на Свейнальдра й з гіркотою мовив:

— Ти цього хотів?

Свейнальдр, його небіж і син уникали дивитись на київського князя, який розумів, що вже ніколи не вирветься з їхніх чіпких пазурів, котрі дедалі міцніше стискали його. А Свейнальдрову радість виказував лише червонодзьобий жучок у вдавано сумному оці.

Місяця серпня в третій день

У Києві все змінилося. Змога в Іскоростені додала Свейнальдрові Олегсону ще більшої рішучості й сил, хоча на таку легку змогу він і сам не сподівався. Але на владу Ярополкову не зазіхав, що вельми дивувало юного київського князя. Не настав час, із похмурою байдужістю думав Ярополк і старанно уникав говорити й бачитися з перестарілим Олеговичем.

Після повернення до Києва Свейнальдр запитав:

— Кого посадовиш в Іскоростені? — Й сам же відповів: — Хіба що Сфірьку? Бо більше нема кого.

Ярополк стенув плечима, Свейпальдр однаково повернув би все на своє. Світлий князь Сфірька був правнуком самого Хрьорека-Рюрика, онуком Кунегунди Одноокої — Ігоревої сестри, сином князя Гліба, котрого скарав під Дрестром грецький цар Іоанн; братом світлих князів Арфаста й Турьда.

Сфірька Глібович вирушив посадником до Іскоростеня наступного ж дня.

— Великий княже,— врочистим голосом проказав Свейнальдр,— оце тепер ти вже став справжнім великим князем!

Ярополк зловтішно нагадав йому:

— Забув ти про Володимира. В Новігороді є свій князь.

Він хотів не просто допекти Свейнальдрові за смерть Олега, а й нагадати йому та решті київських ярлів і князів, що рано радіють. Вони домоглися смерти Олега Деревлянського, але забули про Володимира та його вуя.

Світлий князь збагнув Ярополків натяк. За два дні до Кведлінбурга вирушило Свейнальдрове сольство, везучи імператорові Оттонові Другому багаті дари, а також настійне прохання: послати супроти Новагорода морську рать — свою або норманську; на знак подяки вся Русь увіруе в Христа.

Це було в середині липня, а в третій день серпня з Новагорода прийшов гонець. Свейнальдр зачинився з ним у своїй світлиці, а за дві години пішов до Ярополка й ще врочистіше оголосив йому:

— Новгородський стіл гуляє. Тепер ти великий князь усієї Русі, як твій батько...

Голос його раптом охрип, і Ярополк подумав, що це неспроста. Перед ним був справжній Змій Горинич, зовні рихлий і нетривкий, наче пень старої осики, але в пащі в нього було ще повно зубів, отруйних і жалючих, як у варязького бога Тура в княжому дворі...

Місяця вересня в дев'ятий день

Світлий князь Доброчин сидів у темній кам'яній світлиці, наставивши мокру спину до вогню. За сім літ він так і не звикся з полунічною вологою. Полум'я у вогнищі було туге, але несиле висушити корзно. Доброчин зняв його і повісив на стільчику ближче до вогню. Й нараз по спині сипнуло морозом.

Принц Сігурд сидячи спав за столом. «Мабути, я застудився»,— подумав розгублено Доброчин. Хоріти йому саме тепер аж ніяк не належало. Мав таке відчуття, ніби світ

поволі звужується й звужується, невблаганно затискаючи його серед цих кам'яних стін. Тепер усе починалось і кінчалося в кам'яниці, яка могла ось-ось упасти з розчавити його: Доброчин аж боявся ляцути на стелю. Навіть сама думка про безвихідь стислась у маленький давучкий клубок.

Маю взяти себе в руки, абощо, спробував збадьоритися Доброчин. Коли Сігурд прокинеться, буде вже пізно зробити щось. А Сігурд уже прокидався.

Ще годину тому їх безжально хитало в сорокавесельній варязькій ладді, яку Сігурд уперто називав «дракаром», хоча дракона в неї на носі не було. Поверталися з города стольного Упсали. Свейський король Олаф Добрий був надміру ласкавий з Доброчином і сам доливав у його братину новгородський мед, і це насторожувало Доброчина. Потім Сігурд уже йому сказав, чому конунг Олаф такий запопадливий. Од імператора Священної Римської імперії німців прибув гонець. Імператор Оттон Другий попереджав свейського конунга, щоб той не давав новгородському втікачеві жодного вікінга й жодної ладді, інакше німці не випустять свейських ладь з гирла Рейну, куди свейські гості привезли новгородські хутра та полянські харалужні мечі. Перед тим були слн від норманського короля Еріка, який вимагав, щоб Олаф Добрий видав йому Сігурда. Свейський конунг спочатку не зважав на це, але після розмови з імператорськими слами завагався: молодий Оттон Другий був здатен на все.

Сігурда свеї не видадуть, думав дорогою Доброчин, Сігурд їм самим вельми потрібен: завжди корисно мати при собі сина сусідського короля; але можуть його налякати. Сігурд не мав надії самому стати королем. Норманські ярли зроблять усе можливе, щоб не допустити цього, бо Ерік незаконно захопив стіл свого померлого брата, законного ж королевича Олафа потай продав заїжджим купцям.

Такого ярли не могли подарувати Ерікові. До того ж він намагався знищити всі їхні дотеперішні вольності й усе прибрати до своїх рук, а то було ще вагомішою причиною.

Пливучи з Упсали в Сігурдовій ладді, яку той пишно називав дракаром, Доброчин щулився від холодного дрібного дощу. Сорок вікінгів гребли проти вітру, й холод крізь уже змокле корзно пронизував Доброчина до кісток; від «дракара», що по-варязькому означало «змій», думка, природно, привела його до іншого Змія, котрий закублився на київській Горі. Тепер Доброчинові мовби проясніло. Цей Змій ще за життя Ольги домагався дружби з німцями, тоді

Свенельда притримувала сестра, тепер же його нікому було стримувати. Він домігся свого.

Це невеселе відкриття ще дужче вдарило по Доброчинові, але тепер він хоч знав, скількох ворогів має перед щитом і з тилу. Вельми й вельми багатьох.

Ще в ладді Доброчин відчув у тілі млосну слабість. Спершу думка повернула його на конунгів мед: від варягів можна було всього сподіватись. Але від трутизни спершу мала б розколюватися голова, Доброчин же відчував тільки млість і слабість, до того ж конунг пив мед з того самого корця.

— Просто я застудився від мокви й холодного вітру,— пошепки сказав собі Доброчин, наставляючи до вогню мокру спину, але відчуття зацькованости не полишало його. Тільки б зараз не піддатися хоробі, розпачливо підбадьорював він сам себе, дивлячись на змореного Сігурда, який спав сидячи за столом, поклавши голову на руки.

Все мало вирішитися серед оцих кам'яних стін, які й далі звужувалися й тиснули на Доброчина, але що я йому скажу, подумав він з відчаєм, бо в нього теж важніли повіки і його тягло на сон. Коли Сігурд прокипеться, буде вже пізно й усе зійде нанівець. Свейський конунг сказав Сігурдові після пиру, що чекатиме його на Готланді рівно через три дні, а саме три дні шляху було від Упсальського озера до того свейського острова. Тепер світ звузився до цих чотирьох стін.

Принц Сігурд уже прокинувся, та Доброчин теж обдумав кожне своє слово й кожен наступний крок. Починати належало з Готланда, й світлий князь удавано байдужим голосом проказав:

— Супроти вітру туди не догребешся веслами.

— Догребусь. Вікінги гребтимуть по черзі.— Сігурд його чудово зрозумів.

— А до Новагорода вітер у спину. Вітрила в нас теж є.

— Конунг боїться імператора Оттона.— Сігурд і досі розморено лежав головою на столі, й од того слова його теж були розморені й не обов'язкові.

— Конунг ще дужче боїться мене. До Оттона вельми далеко,— сказав Доброчин.

— А дракари в гирлі Рейну?. Якщо Оттон не випустить свейських купців, конунг видасть мене Ерікові.

— Кажеш так, ніби Ерік тобі чужа людина,— заперечив світлий князь. Він поки що не сподівався нічого іншого. Хотів закинути Сігурдові про небожа та сестру, але роздумав і сказав інше: — Ерік не шукає твого живота, Ерік —

твій батько.— Сігурд потер залежану щоку рукавом, але про сестру та небожа й тепер було ще рано говорити. Долаючи в тілі тягучу млість, Доброчин і собі заходився розтирати щоки. Це мовби зрівняло їх обох.— Чого ти крутишся між сими свейськими островами? — спитав Доброчин.— Далі від конунга й короля почуватимешся вільніше. А тут Ерік здибає тебе.

— Він мій батько.

— Ти знаєш сам, про що мовлю...— тремким, упалим голосом сказав світлий князь. Він уже розхвилювався: настала мить сказати Сігурдові про небожа та сестру — королеву-вдову Астриду.— На твоє життя Ерік не зазіхне, вінтаки тобі батько, але ти забуваєш про сина своєї сестри. Король Ерік давно пантрує за принцом Олафом: уже років півтора або й два.

П'ять останніх літ Сігурд служив у Новігороді — ходив у полюддя на чудських берегах, а його сестра Астрида, жона покійного норманського короля, сиділа на Готланді й побивалася за сином, який невідомо як і де зник. Ніхто не відав, що Ерік продав його бохмицьким купцям, котрі мали завезти малого принца аж до халіфату в Іспанії. Та, збираючи позаминулої осени оброк, Сігурд несподівано знайшов свого небожа серед челяді багатого чудина Реааса. Сігурд викупив Олафа й прикликав до Новагорода свою сестру. Так вони й сиділи до минулої осени втрьох на Неревському кінці, аж поки варяги вчинили змову. Доброчин і Володимир утекли, Сігурд теж не хотів більше лишатися в Новігороді, хоча одноплемінці-варяги навряд чи вкоїли б йому щось лихе. Просто він шанував світлого князя Доброчина.

Королевича Олафа хтось хотів украсти ще позаминулої зими — відразу ж після того, як його знайшов і викупив материн брат, а на Сварождень у руку королевича влучила невідомо ким пущена стріла. Відтоді Сігурд оберігав небожа пильніше.

Тепер Доброчин нагадував йому сам про це.

— Нам з тобою одне на віку написано,— сказав він, і Сігурд пильно глянув на нього.— Ти так чи так ніколи не станеш норманським королем, а я — руським або деревським. Тебе не пустять ярли на королівський стіл тільки вже за те, що Ерік — твій батько. А я не хочу й сам.

Сігурд здивовано глянув на Доброчина. Світлий князь ніколи досі не говорив про таке. Той помітив його здивування й осміхпувся:

— Іскоростень міг би й надалі бути стольним городом

Деревньої землі. Але всіх наших земель він не міг би врядити. Тепер це посильно тільки одному столу, Київському. Лише на тому столі має сидіти наш король, а не чужоземець,— із притиском мовив Доброчин. Він уже бачив, що Сігурд не так уперто відвертає очі вбік.— А в жилах мого небожа тече кров мого діда й батька, бо він — син моєї рідної сестри.

Цього вже можна було не доказувати — цих останніх слів. Сігурд важко підвівся й вийшов. Доброчин не пішов за ним, а сперся ліктями на коліна, поклав гарячі щоки в долоні й дав слабощам зморити себе. Цього небалакучого ярла він добре вивчив ще в Новігороді.

Місяця вересня в десятий день

До ранку Сігурд спорядив півсотні свейських та норманських дракарів, хоча своїх у нього не було й двадцяти. Доброчин розгубився. На всіх у нього не вистачило б платні, та Сігурд зрозумів це й заспокійливо махнув рукою:

— Ти вчора забув сказати мені про одне: що твоєму небожеві потрібна моя допомога, а моєму — твоя... Вони не хочуть іти до конунга на Готланд,— кивнув Сігурд на мурашник вікінгів коло пристані.— Хочуть іти на схід, і я нічого не годен їм удіяти. Якщо тобі не вистачить срібла на всіх, я сам сплачу половину.

Доброчин стримано кивнув, і того було досить: цей вікінг не полюбляв занадто пишні й велемовні слова.

Вирушили перед полуднем, тільки-но пересівся рясний дощ, а з Вестгайма прибули Володимир, Олаф та Астрида.

Доброчин глянув понад головами веслярів назад. Дракари пливли довгою низкою, передній уже виплив на той бік острівців, що відділяли море від Упсальського озера, а задні ще погойдувалися коло причальних поплавків та колод.

Півтори тисячі варягів, з раптовою злістю подумав Доброчин; я все життя боровся з цими татями, а тепер мушу дякувати їм...

Він мигцем глянув на Сігурда. Сігурд не викликав у нього

му того самого почуття. Роздратування, навпаки, несподіваним чином уляглося, й Доброчин уже спокійно глянув на двох юнаків — князя й королевича. Обом минав вісімнадцятий рік. Обидва були ізгоями, й жоден з них не мав певности в прийдешньому дні; але вони мали перед ним одну суттєву перевагу, яка захищала їх од важких дум: свою молодість. Отроки свейською мовою обговорювали достойності Володимирового меча. Але то теж не була розмова двох витязів, січених у січі та боротьбі, а звичайне вихваляння двох підлітків, яким дозволено поносити батьківські мечі.

— Цей меч по-нашому зветься харалужний,— сказав до королевича молодий князь.— Бачиш мереживо на лезі? Немає міцніших попад харалужні мечі! — В голосі Володимира було стільки гордощів, що Доброчинові раптом стало сумно за себе й за сина своєї сестри. Володимир більше не мав чим похвалитись. У них була одна-єдина ладдя, якою вони втекли з Новагорода, взявши зо два десятки найвірніших витязів та княжий скіт [1]. А той безпритульний королевич міг би сказати однолітковi: «Ану ж бо погляньте, скільки в мого вуя дракарів та вікінгів!»

А що має Володимирів вуй? Доброчин з несподіваним запалом звернувся до богів небесних: «Якщо ви справді там живете й жалуєте своїх людей — споможіть нам у цю лиху годину!..»

Й важко зітхнув: молитва починалася зі слів невіри. Це мовби стало знаком на те, що чоловік мусить сам за себе дбати, бо якщо там нагорі і є хтось, то в нього доволі небесних клопотів. Кожен мусив промишляти сам.

Доброчинові й досі крутило руки та ноги, але вчорашнє почуття безвиході розвіялося й зійшло. Світ уже не мешав і не загрожував, як серед отих вогких кам'яних стін.

Кам'яниці завше викликали в ньому пригнічення. Він навіть дивувався з людей, які зводили собі кам'яні теремниці.

Жона норманського короля-небіжчика сиділа біля насаду корми, вона вже не носила чорної жалоби, й це чомусь навертало Доброчинову думку на власну сім'ю. Рятуючи Володимира й себе від розлючених варягів, Доброчин сховав сім'ю під Ладогою в надійних людей: і своїх синів та доньку з Богуславою, й Малушу та Володимирову жону — чехиню Людмилу, яку висватав в оломоуцького князя щойно перед тим.

[1] Скіт — скарб.

Пливли майже за вітром, піднявши полотнища чорних вітрил. На деяких були зображені зубаті бичачі голови, на інших — червоні або білі хрести. Й тільки одна ладдя була з червоним Сонцем на білому вітрилі: покровителем Новагорода за часів Доброчина й Володимира був Дажбог, котрого лише подумки чи пошепки називали Хорсом, як належало називати всіх богів, земних і небесних, щоб про це не здогадалися божі вороги.

Вітер надвечір подужчав, хвилі щораз настирливіше били в правий насад, і королева-вдова Астрида почала болісно морщитись. Олаф сміявся з матері й удавав, ніби падає в воду. Королева не витримала й нарешті попросилась під настил корми, де все було забите міхами з водою та харчем. Сігурд пильно вдивлявся в затуманену далину (десь там мав бути крайній острівець Арандської купи, на якому він збирався провести ніч), але нічого не міг розгледіти.

А вітер міцнішав і ставав злим. На дракарах уже хвилювалися, потомлені вікінги збивали весла й частіше змочували водою рипучі кочети, лаючи своїх ботсманів, які розучилися тримати стерно в руках. Це були поки що приховані закиди Сігурдові, але він знав, що незабаром неприязнь стане відвертою, якщо так і не пощастить надибати того клятого острівця.

Доброчин теж пильно вдивлявся в почорніле море, але й він не міг нічого розгледіти в пітьмі. Нарешті Володимир уздрів праворуч блимаву зірочку, яка то зникала, то знову спалахувала в суцільній чорноті.

— Для зірки наче б занизько...— сказав Доброчин.

В усякому разі, належало спробувати. Сігурд крикнув до ботсмана за стерном:

— Праворуч!

Зірка мовби потонула в воді, але коли врешті вирнула, Доброчинові здалось, ніби вона стала ясніша.

Врешті зірка виявилася буйним багаттям серед скель, і ботсмани заходилися шукати чистого берега, бо на вузенькій смузі піску, де стояли чотири дракари й дві менші ладді, не лишилось вільного місця. Коли ж доправилися до пісків, їх зустріла півсотня озброєних мечами вікінгів. Чільний підійшов до Сігурда й проказав:

— Ярл Торіссон з Еланду! — й ударив себе в груди кулаком.

— Ярл Сігурд Еріксон. Хочу заночувати на острівці.

— Місця вистачить, ночуйте. А вранці попливемо гуртом.

— Куди прямуєте?

— Чекаємо на вас. Конунг Олаф Добрий звелів завернути всі твої дракари, якщо з'явишся на Арандських островах.

— Як же ти думаєш мене завернути? — розсміявся Сігурд і показав ярлові Торіссону на довгу низку своїх човнів, що вже кінчали причалювати в темряві.— Маєш усього шість човнів?

Ярл відповів не зразу. Він був одверто спантеличений і довго добирав слова, тоді ще довше бухикав.

— Конунг Олаф мені не казав, що ведеш по собі таку силу,— нарешті вимовив він.— Я з тобою не зможу впоратися.

Вікінги Сігурда назносили дров, якими був закиданий берег, і над морем спалахнули сотні багать.

Доброчин зашепотів до Володимира, коли для них двох поставили окреме шатро:

— Бачиш оцих варягів?.. Це ж ми з тобою прикликали їх доброхіть.

— А як же ще можна прикликати? — здивувався молодий князь. Він так само, як і його вуй, ненавидів тих варягів, що поралися десь там у їхній землі, цих же мав за друзів, які допоможуть йому повернути собі Новгородський стіл, даний йому батьком Святославом.

Доброчин сам до себе голосно запитав:

— А що робитимемо з ними в Новігороді?

Голос прозвучав так, наче ці слова мовив йому хтось інший, зовсім чужий і байдужий чоловік, і це змусило Доброчина підхопитися.

— Чуєш? — пошепки сказав він, бо в шатра теж були вуха.— Поклянися мені на мечі, поклянись такими словами: «Хай мені шмат хліба в горло не йде, хай не зможу води проковтнути, хай мене не прийме Матір-Земля, коли я всеньке життя не нищитиму варягів!»

Князь Володимир мовчав. Од нього вимагали страшної клятви, клятви на все життя, а він не був готовий до цього. Та коли лезо Доброчинового меча скреготнуло в піхвах і тьмяно блиснуло в сутінках шатра, на очах Володимира виступили сльози. Він гарячково зняв свого меча з підпори й кинув навхрест на дядьків меч. Тоді так само квапливо заходився скидати з шиї й пальців усе золото, що було на нім, бо золото додає людині нещирості, а щирим воно стає тільки в Матері-Землі.

І присягнув угору правицею.

Все тіло його пройняв якийсь не звідуваний досі трем, і голос теж тремтів і вривався до хрипкого шепоту, й світлий князь Доброчин раптом відчув, що син його сестри аж оце стає дорослим...

Місяця вересня-таки в п'ятьнадесятий день

Уже вчетверте Володимир і Доброчин разом з варягами ночували в новгородських переділах: три дні пливли повз погости й села чудських племен, а вчора ввечері розіп'яли шатри на землях Во́ді — їхніх найближчих родаків. Молодий князь не приховував хвилювання. Наступного дня Сігурд обіцяв досягти гирла короткої повноводої річки Неви, а то вже було майже вдома.

Назустріч траплялося чимало варязьких і новгородських дракарів та ладь, із деякими ботсманами Сігурд сукуплявся просто в морі й подовгу розпитував, що діється в Новігороді та суміжних краях. Доброчин теж не минав слушної нагоди.

Для себе він почув головне: до Новагорода ще не дійшла чутка про їхнє повернення, в городі так само відбуваються гамірні торжки, повно гостей з країв близьких і далеких, лише віча посадник Арфаст Глібович Муромський заборонив. Арфаст був побічним нащадком Рюрика.

— Сьогодні будемо в гирлі Неви,— сказав Сігурд уранці.— Озеро Нево теж подолаємо за день, а позавтра зайдемо в гирло Волхова...

— Якщо морський бог дасть.— Доброчин намагався стримувати схильного до захоплень варязького ватага.

— А звідти до твого Новагорода також день.

— Супроти течії? — нагадав Доброчин.— І супроти вітрові.

Сігурд мусив зважити на його слова, хоч вітер ще міг п'ять разів змінитися до того часу.

Королева Астрида та її син Олаф уже третій день не вилазили з-під настилу корми: їх пойняла вельми бридка морська хвороба, а ліків од неї не було.

По обіді Доброчин сказав Сігурдові:

— Посадови небожа на ключ.

Сігурд насилу витяг Олафа з-під настилу. Очі в королевича були наче залляті молоком, збляклі губи кривилися й сіпались, він ледве тримався на ногах. Тоді Доброчин зігнав одного вікінга з ключа й натомість посадив свого небожа. Володимир жваво замахав довгим веслом, зиркаючи на хворого королевича. Олаф мовби збагнув, що від нього вимагають, і сів на лаві поряд з ним. Попервах весло зовсім не слухало. Доброчин потяг Сігурда на носовий настил, а коли вони трохи згодом озирнулися, то не впізнали юнака. Олаф працював з несподіваним жаром, весло його більше не стукалось об сусідні весла й стало з ними в лад. А Сігурд спочатку не вірив у такі ліки.

Того ж місяця у вісімнадесятий день

Позаду лишилися Нева й озеро Нево, вкрите зморшками дрібних брижів. Дракари низкою входили до поцятковано-го піщаними острівцями гирла Волхова. Зустрічні судна траплялися вже на кожній версті. Але Доброчин і тепер не підгапяв Сігурда.

— Постіймо в Ладозі якийсь день. Хай «посадник» Арфаст має більше часу для страхів,— сказав він.

За півдня від гирла стояв давній город Ладога, а недалеко від нього той погост, у якому Доброчин сховав своїх родичів. Тепер його самого проймав страх. Він так давно не мав про них жоднісінької звістки, в Свенельда ж була довга й пазуриста рука, і в грудях Доброчинові дедалі частіше кололо.

Ладога не швидко відкрилась їхнім очам: город стояв на невисокому острові, стіни та чотири вежки його ледве здіймалися над верхівками найвищих дерев, що обступили береги довгастого озера. Доброчин одтрутив ботсмана й сам став до стерна. Йому не раз доводилося причалювати в Ладозі. Озеро було мілке й закидане майже невидимими валунами, тут не кожен зміг би провести ладдю, не сівши на валун або не розпоровши днище.

На найближчій вежі вдарив дзвін, і коли дракар торкнувся боком причалу, сторож стурбованим голосом гукнув:

— Що ви за люди?

До Ладоги рідко приставало стільки дракарів та ладь. Він швиденько збіг із вежі й почав зачиняти ворота, тоді знов озвався вже з гори:

— Що ви за люди?

Городні стояли на не дуже високому насипному валу, й з води Доброчинові було добре видно розгублене обличчя сторожа.

— Вже ось обід, а ти й досі не прокліпався? — спокійно проказав Доброчин.— Князь новгородський Володимир та його посадник! — уже з притиском докинув він.

— А я й дивлюся — ти це чи не ти! — зрадів сторож.— І Володимир Святославович онде на кормі, їй же богу, правда! То це ж ви як? Повернулися з убігу? Й варягів многих ти нарубав.

— Одчини ворота! — гукнув світлий князь, утрачаючи терпець вислуховувати балакучого сторожа.— Хіба не видно й так? Повернулись до Новагорода. Відчиняй.

— А це не Новгород,— спокійно почав пояснювати воротар.— До Новагорода ще день з гаком дороги. А супроти вітру й два дні. Цей город зветься Ладога, а Новгород — на озері Ільмень. Вийдіть назад у Волхов, а там зверніть у праву руку й гребіть супроти води! — охоче пояснював сторож, бо така валка невідомо чиїх ладь не сулила йому добра.

Доброчин остаточно втратив терпець і сердито крикнув:

— Ану відчиняй, бо враз пришпилю тебе до городні стрілою! Ну ж!

Кілька варягів і справді похапали луки. Доброчин глянув на них і раптом поник. Варяги могли взяти Ладогу приступом, а тоді їх і пе викуриш звідсіля. Він махнув на лучників і сказав якомога спокійнішим голосом:

— А погукай-но там когось. Тисяцького чи посадника.

— Я тут,— негайно почувсь інший голос, і Доброчин спочатку був здивувався, тоді згадав, що сторож уже давно зняв тривогу, вдаривши в дзвін.— Чого хочеш од нас, княже Доброчине? Якщо я тобі відчиню, а взавтра гору над тобою візьме Арфаст Глібович, я позбудуся голови. Він і так на мене косо зорить, а я ж іще й клявся йому на золоті та на мечі.

— Ти як звешся? — спитав світлий князь.

— Боярин Путята Кислиця.

Доброчин уперше чув таке боярське ім'я, тому спитав у посадника:

— А родом ти з яких країв, боярине Путято?

— З Римова на Сулі.

— Послухай,— сказав Доброчин.— Я не хочу заходити до Ладоги.— Вірність Путяти дедалі дужче подобалася йому.— Дай мені лише кілька возів і копей.

— Підійди до Красних воріт,— негайно відгукнувся Кислиця.

Невдовзі з Ладоги вивели двадцять осідланих коней і п'ять парокінних возів.

Досі Володимир стежив за всім з усмішкою. Він зрозумів, чому вуй відмовився заходити до Ладоги: Володимир і досі не міг забути його схвильованого шепоту в нічному шатрі. Але сьогодні Володимира охопило почуття якогось ліньку-ватого споглядання. Та коли сів у сідло норовистого булаиого коня, його взяла нетерплячка. Десь там за лісом та болотом стояв погост, у якому вони з вуєм сховали своїх родичів, найрідніших людей.

Якби не ці вози та два десятки вершників позаду, Володимир зострожив би буланого конягу й погнав його з усіх сил. Але запряжені в хомути копі бігли вайлуватим підтюп-цем. А що, як Арфаст Глібович вистежив той погост, з охололим серцем подумав Володимир. Путята Кислиця не згадав ні про що таке, хоча погост був ладозький. А може, Путята саме через це й не схотів пускати їх до Ладоги?

Володимир притримав коня.

— Чого цей Путята не впустив нас до города? — сказав він.

З білих плям на Володимирових щоках і чолі Доброчин здогадався, про що питає молодий князь, але не хотів завчасно його втішати. Доброчина давно вже непокоїли такі думки. Він думав про своїх родичів на глухому погості, але не міг не думати про дракари та ладді, що лишилися під Ладогою. Від варягів можна було сподіватися всього: вони могли взяти Ладогу мечем і засісти в городі, могли просто розгарбати його й спалити вщент, і Сігурд не міг би їм завадити.

А тоді знову линув думкою на погост, а з погосту вертався до посадника ладозького. Володимирові невисловлені страхи посіяли ще більшу смуту в його душі, й коли на горбку зачорніли перші стріхи погосту, він уже майже напевно знав, що в житті не може все йти тільки плавною злагодою.

Тим часом сонце схилилося над західні бори, світило просто в очі, й годі було щось розгледіти серед хижок над горбом. Володимир, мов зацькований вовк, шарпав коня й розглядався. П'ятеро варягів сиділо на возах, верхи їхав деся-

ток новгородських воїв, і майже кожен тримав у руках повід запасного коня: запасних Доброчин звелів узяти про всяк випадок, а тепер ці коні навіювали Володимирові ще лихіші думки. Коні без вершників повертались тільки з ратної січі.

Видовище позаду було просто сумне, й, щоб не піддаватися тим лиховісним знакам, Володимир зострожив буланого коня. Норовистий кінь скоторився й став диба, коли ж Володимир нарешті змусив його перейти на рівний галоп, з-за крайньої хижі вигулькнула молода ратайка чи робітниця. Вона була в латаній-перелатаній свиті й несла на руках дитя.

Помітивши стількох верхівців, жінка шаснула назад за ріг, а Володимир погнав коня до знайомої старостиної хати. Доброчин та інші вершники наздогнали його аж тут.

Матір Володимир упізнав одразу. Велика княгиня київська стояла й дивилася на нього з темних сіней. Володимир зіскочив із сідла й несміливо пішов назустріч матері, тоді розгубився й уповільнив крок. Простоволоса материна голова була вся сива, але його вразила не так її несподівана сивина, хоч матері минав ледве тридцять восьмий, як брудне подерте вбрання.

— Оце ми з вуйком...— почав був молодий князь, не знаючи, як повести себе.

З хати вискочила дядькова жона Богуслава, за нею обидва його сини — Коснятко та Вишата, а донька Славка трималася матері за шию й перелякано глипала на незнайомих страшних чоловіків...

— Ну, як ви тута? — озвався Доброчин.

— Живі-здорові,— сказала княгиня-вдова братові й заплялася несподіваними сльозами. То були перші сльози, які Володимир побачив у материних очах.— Коли це все скінчиться?

Доброчин нічого не відповів. Його жона Богуслава міцно тримала чоловіка за руку, хоча цього й не личило робити отак при всіх. Коснятко й Вишата позирали на призабутого батька вовченятами, а Володимир дивився на носаки чобіт.

— Он і твоя Людка,— сказала мати Володимирові й кивнула за хлівець, де тупцюва староста погосту, не важуючись підійти ближче до високих гостей. Коло старости спинилася та сама жінка, обшарпана й з немовлям на руках, яку він сприйняв був за бідну ратайку чи холопку.

Велика княгиня Малуша сказала йому:

— Оце твоя княгинька Людмила.

— А з ким то вона?
— З Вишеславом.
— Яким?
— Княжичем Вишеславом Володимировичем!

Того-таки вересня в двадесять перший день

Варязькі найманці стали за Ладогою.. Ворота города вже третій день лишалися на замках, боярин Путята Кислиця не робив спроб налагодити перемови, Доброчин теж йому не докучав, навіть не думав докучати, хоча легко міг би взяти город сулицею за півдня, та й то не всією потугою.

Він діяв навпаки: сказав Сігурдові розбити стан за п'ять верст од Ладоги.

— Так можна вистояти до самої зими,— трохи глузливо сміявся Сігурд, але Доброчин мовчав.

За ці три дні з Ладоги не було жодного сольства, зате згори раз по раз прибували прості й мережані ладді, плили поодинці й гуртиками, під парусами та без парусів. У Новігороді відразу ж довідалися про повернення Доброчина, бо чутки прудкіші за коня й стрілу. Перші новгородці з'явилися ще вчора перед смеркан нням.

Доброчин дуже розраховував на цих гостей, дарма що викликали невеселі спогади. Якщо плід наллявся й достиг, сказав він вірному сотникові Ждану Будимировичу, грушу не треба трясти: плід сам упаде з дерева. А після розмов з багатьма гостями він уже знав, що чекати лишилося недовго.

Перед обідом прибув новгородський тисяцький Угоняй. Доброчин чудово знав цього багатого боярина, високого згорбленого бороданя, який ніколи не розлучався з кутою міддю сулицею, що правила йому за ціпок. Угоняй був у кожушку й високих ловецьких чоботях, чиї підбиті пси ною халяви поскочував нижче від колін. Усе те вбрання мало справляти враження, нібито новгородський тисяцький випадково заблукав аж сюди, полюючи звіра.

Доброчин удавав, що вірить у ті його ловецькі чоботи.

— То це ж ти як: уже вертаєш після влову до Новагорода? — спитав він.

— Ще тільки зібрався...— потрусив сивою лопатою бороди Угоняй.— Мої ушкуйники вже всі подалися до Білого моря — добувати рибій зуб, один же мій челядник видів на Свирі многого соболя, дай, думаю, піду...

— А як життя-буття в Новігороді? — спитав Доброчин, якому набридли лукаві теревені.

— Да як...— замулявся боярин. Він хотів би довше побалакати про соболя та риб'ячий зуб, аби зробити «випадкову» зустріч не такою вимушеною.— Да оно звісно як. Время тепер суморочне...

— З Арфастом Глібовичем добре живете?

— Варяги завсігда пекли Новугороду,— пішов на більшу відвертість Угоняй.

Доброчин глянув на Володимира. Молодий князь був думками далеко від цього шатра, й Доброчинові стало прикро. Небіж не вмів довго думати про щось одне.

— А що мислить новгородський посадник? — спитав у боярина Доброчин. Новгородський тисяцький глянув з-під кошлатих брів і сказав якнайщирішим голосом:

— Новгород і досі має за посадника тебе, світлий княже. А той Арфаст і спить головою на сідлі.

— Лаштується на влови? — лукаво подивився Доброчин.

— Та нехай хоч і на той світ лаштується, нам хіба що! Родак і прихвостень Змія Горинича.

— Він і тоді був його родаком.

— То ж були збаламутились варяги, а в наших же сила яка: по сотні кривого та сліпого...— Боярин зрозумів його натяк.— Тепер би ми стали за тебе горою!

Доброчин водив пальцем по мережаному вруччі свого меча. Тоді цей самий тисяцький воєвода не вдарив пальцем об палець, аби порятувати Володимира та його, коли варяги вчинили були смуту.

— Це тільки твоя думка така? — зумисне викликав його Доброчин на відвертість.— Чи тебе послали бояри новгородські до мене слом?

Він довго цілився й добре влучив. Новгородський тисяцький ніяково посміхнувся й важко-важко зітхнув. Далі прикидатися було нічого. Він хрипко проказав:

— Коли рішиш іти на Новгород, пришли когось до мене й дай знак. І хай нам дідівські боги помагають.

Увійшов Сігурд і став коло пройми шатра, схрестивши на бороні великі дужі руки.

— Плід іще не зовсім достиг,— сказав йому Доброчин

свейською мовою. Сігурд нічого не зрозумів, але зі звичайною чемністю посміхнувся. Тоді Доброчин знову звернувся до верховоди новгородських бояр: — Нам нема куди квапитись, воєводо, грушка рано чи пізно сама впаде — пощо ж без надоби трудити руки?

І все-таки його зрозуміли всі троє в шатрі. Володимир підхопився й швидко вийшов, а Сігурд розчаровано позіхнув.

— Посадник Арфаст Глібович про мене знає? — запитав у боярина Доброчин.

— Весь Новгород знає.

— І що ж Арфаст?

— Боїться. А до Києва вже не добіжить: дороги й волоки розгрузли.

— То ти скажи йому, хай не боїться,— мовив до боярина світлий князь.— Я не вчиню йому лихого, так і скажи. Якщо відчинить мені ворота Новагорода, дозволю діждатися в городі зими, поки дороги підмерзнуть. А ворота хай одчинить післязавтра в обід.

Вересня ж у двадесять п'яте

Було хмарно, й сіявся холодний дрібний дощ, але Новгород мовби днював і ночував на торжищі. На кожпому кутку й перехресті стояли криті парусиною купецькі вози. Тивуни й челядники купців до хрипу дерли горлянки, але майже ніхто нічого не купував. У ходу в новгородців були сьогодні лише пироги та бублики: по срібній векшиці за п'ять або й три, бо пекарі не встигали підносити.

Володимир товкся в натовпі простих і чорних людей, якими були переповнені вулиці. Зранку він виходив усі повгородські кінці. На ньому було чорне корзно з наголовником, який спадав мало не на самий ніс, і ніхто не впізнавав молодого князя. Від довгого ходіння ноги Володимирові аж гули, хотілося їсти, але не мав за що купити бублика чи пирога. А до дідинця не хотілося вертати.

Він уже другий день просто втікав з того дідинця, переповненого гридьбою та боярами. В городі було понад півсотні лише словінських боярських родин, які мали багаті

землі попід Новимгородом і Псковом, у Вожанських, Ігорських, Веських, Водських, Мерських та Муромських краях, у краях пермі та югри, печори та зирян, що давали дань риб'ячим зубом і моржевою скорою, з якої новгородські рукомисники виробляли червоні непробивні щити.

Кожен боярин та боярський син поспішав засвідчити свою вічну любов і відданість, хоча світлий князь Доброчин Маломирович відчув був на своєму горбі, чого варта ота їхня відданість. Цим боярам-купцям та земляним господарям потрібна була в Новігороді лише тверда рука, здатна захистити їхні торги та товари: аби довший меч і важчий кулак, байдуже — свій чи варязький.

І все-таки Доброчин цілувався до новгородських бояр.

Зате Володимирові було тепер не до цих клопотів. З боярами та купцями впорувався світлий князь, Володимир же намагався дати раду своїм власним гризотам.

Коли тиждень тому Володимир побачив на заладозькому погості Людмилу з отрочам на руках, його збурила якась невідома ворожа сила. Він випадково зиркнув був княгиньку й перед цим, коли першим наблизився до погосту. Тоді Людмила була в дранті й нагадувала казна-кого: робітницю чи ратайку. Потім він удруге побачив свою молоду законну жону, а мати сказала, що на руках у Людмили — його син.

Спочатку Володимир думав, що то в ньому викликала відразу ота одіж на ній. Але ж так само були вбрані й мати та вся вуйкова родина. Староста погосту зумисне вбрав їх так: щоб новгородський та ладозький посадники їх не вистежили. Володимир не знав цього, та справа була не в тому, а в безлічі невідомих йому інших причин.

Наступного ранку Людмила вийшла із свого шатра в ратному стані, з голови до п'ят убрана в дороге княже вбрання, яке сяяло коприною, сріблом і золотом. З-під мережаного подолу виглядали мережані ж золотом червоні чобітки. Обличчя її сяяло радісною гідністю. Вона була сама: сина лишила на свекруху та княгиню Богуславу.

Уздрівши такою свою молоденьку жону, Володимир аж рота з подиву роззявив. Він і сьогодні ледве впізнав її. В тому не було нічого дивного, бо скільки вони бачилися після весільних треб? Сватівники привезли Людмилу з Чехії наприкінці серпня, місяць заплітали косу молодій, сховавши наречену від чоловічого ока. Всередині жовтня почався весільний обряд, який тривав також місяць. Увесь цей час чеська князівна не скидала покрову з очей, і лише потім увели її до княжої одрини.

В одрині горіла одна свіча, на яку молода сама ж дмухнула, соромлячись його й себе. Так цілу ніч вони й перебули в темряві.

А вранці Доброчинові хтось доніс, що варяги вчинили заколот і готуються всіх їх перебити. Володимир бачив свою жінку й удень, але княгинька Людмила, як і мати та вуєва жона, були заповиті по самі вічі, всю дорогу їх переслідував постійний страх, що недруги кинуться їм навздогінці, й Володимирові було не до розглядань.

Пливли невеликим човном без насадів. У човні, крім них, було лише півтора десятка вірних мужів та отроків, які не змогли б оборонити їх і себе, коли б варяги почали наздоганяти.

Вже під Ладогою світлий князь Доброчин сказав, що має тут на якомусь погості вірного старосту, який сховає жінок і дітей.

До погосту йшли пішки й прибилися аж надвечір, уникаючи сторонніх очей. А коли влаштували дітей та жінок і подалися назад до Ладоги, западала ніч. Тоді вони блукали серед боліт до самого ранку.

Ото стільки бачив Володимир свою жону торік. Тепер він дивився на неї вдруге, й нічого дивного в тому не було, що не міг її впізнати.

Шатро княгинь стояло осторонь від Доброчинового та його шатра, варязькі ж вогні диміли кругом досить широким колом, звідти долинали приглушені, невиразні голоси. Підступивши на кілька кроків, Людмила потупила зір.

— Кня-аже,— розтягуючи звуки на чеський лад, сказала вона Володимирові.— Твій син уже прокину-увся і жде тебе...

Тієї єдиної шлюбної ночі княгинька вміла розмовляти лише по-моравському, при тому смішно розтягувала слова. Тепер вона говорила вільно й сливінь чисто, вивчивши мову мужа за минулий рік, лише подекуди розтягала звуки: Вишесла-ав...

Це її вміння говорити ще дужче вразило Володимира, він розгубився й тепер уже зовсім не знав, що відповісти і як повестися. Лише ствердно кивнув. Перед ним стояла зовсім незнайома й чужа людина, й коли б не мати та вуйкова жона, міг би подумати, ніби хтось його навіщось обдурив.

Не маючи куди подітися, він увійшов до жіночого шатра, скованно постояв над міцно заповитим сином, щось самолинне відповів матері й поквапився надвір.

Утретє він побачив Людмилу вже в Новігороді, коли

бояри прислали до Доброчина гінця, мовляв, городські ворота відчинено. Плід остаточно визрів і впав сам.

На валах було повно чорного люду, який гомонів і викрикував на всі голоси, підкидав угору шапки й вимахував руками. Доброчина й Володимира новгородці вітали як покликаних вічем повгородських князів. Через увесь Словінський кінець до самого Дідинця вилаштувалися хитрецї й челядники, купецькі й боярські домажиричі та тивуни, бродячий люд і боярські дружинники, а найзначніші бояри піднесли на рушнику та срібній дарниці хліб і сіль. Угоняй був простоволосий і врочистий.

— Спаси тебе Дажбог, світлий княже! — сяйнув він на Доброчина промінням лукавих чорних очей.— І тебе, Володимире Святославовичу! Також й вас, Малушо й Богуславо, й тебе, княгинько...— Він марно намагався пригадати її ім'я, потім безпорадно зітхнув і заходився цілуватись до варязького принца Сігурда, чиє ймення, одначе, також забув.

У Дідинці всі пішли просто до теремного двору, піднялись лізницею й ступили до сіней.

За дверима було глухо.

Ніхто з них не сподівався на таке. Угоняй сказав Доброчинові, що в хоромі жде його ласки світлий князь Арфаст, якого Свенельд прислав був своїм посадником. У хоромі нікого не було. Коли повідчиняли всі двері, що вели в сіни з княжих світлиць, на них війнуло пусткою.

Тоді Володимир з раптовою веселістю озирнувся й утретє побачив свою чеську княжну, яка вже рік була княгинею новгородською й навіть народила йому сина.

— Наша одрина-а була ту-ут? — перейнявшись його настроєм, проспівала вона.

Це справді була та сама одринна світлиця, в якій вони провели злюбну ніч, але співучий голос княгиньки чомусь образив Володимира. У вигнанні він часто згадував ту таємничу шпарку ніч, коли вперше й востаннє звідав жіночої ласки. Ті години марилися йому вві сні. За цей рік вони стали чимось святим і недоторканним, до чого він нікого не допускав, а вона сказала про це так просто й буденно, неначе випила кухоль води.

В душі Володимира збурились темні ревнощі, неначе та таємниця належала лише йому, а ця людина поряд була чужа й непричетна.

«Чужа...» — вороже подумав Володимир, раптом збагнувши те, чого досі не міг зрозуміти. Зовсім, зовсім чужа — в тому й полягала головна причина.

В хоромі теремного двору почалося нове життя, від якого він за останній час устиг одвикнути. Кліті й підкліті знову загомоніли голосами челядників та тивунів, які не знати звідки й взялися, мовби чекали їх тут увесь цей рік; у гридницях один на одному спали покотом вікінги; лізниця й сіни двигтіли під вагою боярських чобіт, скрізь пахло печеним і смаженим, золоті й срібні братини не висихали від меду та вина, бояри один з-поперед одного змагалися в дарах та словах вірності, й це тривало до перших півнів.

А коли лізницею вниз прогуркотіли нетверезі кроки останнього боярина, тиша в хоромі здалась Володимирові підступнішою за найулесливіші боярські голоси. Княгинька Людмила чекала на нього в тій самій одрині, але він не мав сили переступити через поріг. У сінях мигтіла жовта воскова свічка, гнотик інколи загинався й тріщав, а Володимирові вчувалися в тому звуці чиїсь ворожі скрадливі кроки.

Він так довго стояв посеред освітлених сіней, що вже стало неможливим ні ввійти до спальної світлиці, ні збігти лізницею в двір, де поступово також западала середнічна тиша.

Зненацька його охопив ще більший страх. Що я чинитиму, коли зараз вийдуть мати або ще хто? — подумав Володимир, але щось мовби поприбивало йому підошви до мостин. За дверима одрини почулись тихі кроки. Він з ляку забув про страхи й кинувся до вікна — бодай погасити зрадливу свічку!.. Але не встиг. На порозі з'явилась Людмила: в довгій сорочці з червоно-чорними квітами по подолі та рукавах, а довга руса коса розплетена й кинута за плечі.

— Ти цо-о? — прошепотіла Людмила.

Вони стояли віч-у-віч, княгинька дивилася на нього знизу вгору, й у зляканих зіницях її Володимир побачив себе. Це його мовби зламало. Вона відчула той злам, підійшла ще ближче й поклала голову йому на груди.

— Стоїш тута-а й стоїш...

— Бо в одрині парко,— якимось дурним голосом завиправдовувався молодий князь.

— Я тобі не красна-а...

— Та чого?

Людмила підвела голову, й у мерехтливому світлі Володимирові здалось, ніби це та сама оломоуцька княжна, яку він уперше побачив тієї далекої шлюбної ночі. Тепер він її впізнав...

А коли вранці прокинувся, розбуджений голосами за вікном, на узголів'ї поряд лежала тільки копа волосся. Він обережно розгріб русяві пасма й побачив зблідле чоло й кирпатенький ніс. Володимир довго роздивлявся це припухле від сну та несну обличчя, роздивлявся й знову не впізнавав, навіть злізши з одра й ставши долі навколішки. Впізнавав і не впізнавав.

Людмила прокинулась і перелякано вирячила очі:

— Ти цо-о-о?

Обличчя її перекосилося, пошерхлі губи стали тоненькі й дупкі, мов дві валові мотузочки; Володимир поволі підвівся й одійшов. Тепер він остаточно пересвідчився, що це зовсім не та оломоуцька княжна, про яку він думав цілу зиму й ціле минуле літо. Невідомі сили підмінили її.

Він квапливо вдягся й вийшов на гомінке дворище.

Це тривало всі три дні. Ввечері Володимир сяк-так передужував у собі опір, заходив до одрини й ночував там. Часом йому навіть починало здаватися, що він помилився й даремно шарпає себе і всіх. Нічого не змінилось. Людмила була по-дитячому довірлива й палка, вона лише тепер відчула в собі жіночу силу, яка захоплювала їх обох, укручуючи до незрівняного ні з чим непаситного вогняного виру; торік же була по суті дитям. Це заспокоювало Володимира, й він засинав міцним і безтурботним сном, забувши всі свої денні терзання.

Та коли вікна ясніли й з клітей та двору починали долинати звичні буденні голоси, він прокидався, а разом з ним прокидались і його денні настрої та чорні думки. Навіть не кивнувши стривоженій Людмилі, він квапливо виходив з одрини в розкислий двір, а далі накидав просте чорне корзно з каптуром і пірнав у городську тисняву.

Й так щодня.

— Мордуєшся від неробства,— сказав йому вчора світлий князь.— А забуваєш, що князь новгородський — ти; я лише твій допоміжник. Доки я сам одгавкуватимуся від тих боярських псів?

Понуривши голову, молодий новгородський князь мовчав. Вуйко каже правду, думав він, усе те мордування від неробства, але йому не хотілося йти вислуховувати нещпрі слова новгородських бояр.

— Я не лукавіший од тебе,— засміявся він.— Хіба зможу отак з тими лукавцями, як це робиш ти?

В його житті материн брат посідав місце батька.

Зморений голодом і штовханиною в тисячній юрмі, яка й досі не могла вгамуватися після їхнього повернення,

Володимир почав продиратись у бік княжого Дідинця, чиї вежі бачив звідси. Біля вічового помосту збирався різношерстий люд, чулися безладні гучні вигуки, ще не спроможні згуртувати всіх. Володимир прислухався. Якийсь гончар у завоженій глиною запасці вибрався на поміст, ударив повстяною шапкою по личаках і крикнув:

— Коли посадник Арфаст Гліб'ович утік, наші новгородські бояри та купці повипускали були всіх закупів, а тепер визбирують їх оп'ять, бо за Доброчином прийшли такі самі варяги, як і спрежда були. Що ж змінилося, питаю вас, коли бояри новгородські...

Володимир вборсався з натовпу й пішов, бо від голоду й холоду в нього вже почали тремтіти коліна, а чорне корзно геть вимокло під дрібним дощем.

Дідинець стояв між трьох посадів Новагорода: Словінського, Неревського та Горщького кінців, оточених загальним валом та ровом. Навколо ж княжого двору — Дідинця — були окремий вал та свій рів, так само наповнений водою. До того ж над валом здіймалася досить висока стіна — частокіл із вежними воротами, з яких через рів було перекинуто місток. Такий город вельми легко взяти, сказав йому одного разу Доброчин: на це він розраховував.

Перейшовши місток, Володимир скинув каптура, інакше сторожа не впізнала б і не впустила в Дідинець. На княжому дворі було майже порожньо, Сігурдові гридні й челядь поховалися від дощу. Володимир збіг лізницею на теремне повершя й увійшов до сіней. Усі двері були зачинені, але в красній світлиці лунали голоси. Говорили поварязькому. Це мали бути Сігурд і Доброчин. Володимир хотів вийти й гукнути которогось челядинця, щоб приніс їжі та якогось питва, але двері світлиці рипнули.

— Це ти? — озвалася мати.— Зайди-но сюди, княже.

Володимир помулявся й таки ввійшов. Доброчин і Сігурд говорили про щось не вельми приємне, сидячи на лавах біля протилежних стін. Княгиня Малуша стала збоку.

Сігурд спитав:

— А ти як собі мислиш? Вікінг лише жадібний і дурний?

— Межи нами був ряд і толкування,— відповів Доброчин, чіпко глянувши на норманського принца, який теж не потупив зір.

— Твій вуйко хоче наставити над варягами своїх сотників, а цей чужинець не пристає на те,— пошепки пояснила мати Володимирові, хоча Сігурд однаково нічого б не зрозумів.

Доброчин доводив чільникові варязької вольниці, що ці заходи на користь усім, бо новгородські сотники знають город і його околиці, та й для простого люду вони свої.

— А як твоїх сотників розумітимуть мої вікінги? — спитав син норманського короля.

— Наші по-свейському балакають,— зі злим насміхом промовив світлий князь.

На це Сігурд не міг нічого відказати, лише спробував так само посміхнутися й застеріг:

— На багатьох доведеться ділити здобич!

Доброчинові кортіло нагадати Сігурдові його ж власні слова, мовлені ще за морем: якщо тобі не стачить срібла на всіх, я сам сплачу половину. Доброчин подумав і не сказав цього. Вікінг у чужій землі ставав просто варягом, а Доброчин мав інші задуми на грядучі літа. Сігурд був йому потрібний, тому він притрусив попелом свій душевний жар.

Увійшла Сігурдова сестра Астрида. Володимир побачив її сина Олафа й хотів був скористатися з цього й піти, але норманська королева сказала Малуші, ніби в Новігороді лихо ставляться до сина норманського короля, й Володимир мимоволі прислухався.

— Сьогодні його оточила на торжищі чорна юрба,— сказала Астрида,— побила королевича, зірвала з нього корзно та меч.

Велика княгиня обіцяла захистити Олафа, а Доброчин сказав, що його вже слід було б залучити до дружини. Володимирові ж згадалися слова гончара, який волав з вічового помосту. Все зв'язувалось одним мотузком. Володимир з неприязню глянув на варязького княжича, вже по-справжньому готуючись іти геть, але до світлиці вскочив захеканий княжий бирич, який схвильовано проказав:

— Упіймали Арфаста Глібовича!

— Де? — запитав Доброчин.

— На Шелонських волоках аж підо Псковом.

— Питаю, де він є!

— А тута...

— Приведи.

Незабаром Арфаст Глібович, Свенельдів посадник і світлий муромський князь, стояв на килимі проти Доброчина, зацьковано зиркав на всі боки й витирав зв'язаними руками червоний ніс. То був низенький гладкий чоловічок, швидше схожий на доброго кабанця, ніж на ярла чи вікінга.

— Я тепер у твоїх руках! — заверещав він несподівано жіночим голосом.— Січи мене або вішай — воля твоя!

— Розв'яжи руки цьому пискунові,— сказав до бирича Доброчин, а тоді спитав Арфаста: — Цей муж правду рече, ніби ти хтів утікти до Пскова?

— Куди хотів, туди і втікав. Чи мав би ждати тебе в Новігороді?

— Але ж ти муромський князь? Чого ж намірився до Пскова? Я велів переказати тобі, що не зачеплю тебе й пальцем. Хіба тобі не говорив тисяцький воєвода Угоняй?

Арфаст розтирав набряклі руки, потім почав сякатися й долонями втирати застуджений ніс. Вигляд у нього був розгублений. Доброчин дарував йому життя не за так. Староста заладозького погосту розповідав Доброчинові, що напровесні Арфастові люди натрапили на жінок і дітей, які переховувалися в старости, але новий новгородський посадник заявив, що не личить князеві змагатися з дітьми та жонами, звелів дати їм спокій і поїхав геть. Доброчин хотів був розпитати, для чого він учинив саме так, але зрештою відмовився.

Лише сказав:

— Ти ж світлий князь муромський? Їдь до Мурома й сиди там. Як буде потреба — покличу. Тільки до Свенельда більше не ходи.

Арфаст нарешті отямився й вийшов. Доброчин коротко переказав розмову Сігурдові й повів його у двір до гридьби, думаючи в цю мить про ще одного Свенельдового ставленця, якого сам волів би бачити серед своїх бояр: ладозького посадника Путяту Кислицю.

Коли князь Доброчин та Сігурд пішли, велика княгиня запросила королеву до своїх світлиць, поманивши й Олафа та Володимира. Малуша провела їх першою світлицею й розсунула килимовий заслін, де були двері до внутрішньої одрини.

— Оце мій онук,— сказала вона королеві Астриді і показала очима.

Колиска висіла на гаку, заповита пілкою прозорої паволоки.

Княжич Вишеслав ураз розплющив очі й пильно дивився на двох жін. Королева почала агукати до нього, але княгиня взяла онука й піднесла до вікна, де стояли Олаф і Володимир.

— Подерж,— сказала вона й простягла княжича синові.— Нічого не зробив, сухенький.

Вона познімала з нього зайві пелюшки, бо в одрині було добре натоплено, й у руках Володимира опинилося зовсім голеньке маля.

Перед очима Володимирові попливло. Він уперше тримав у руках рідного сина, закам'яніло стояв і боявся відійти од вікна.

А десятьма роками раніше...

Тоді в Києві був з'явився ще один змій, не менш підступний від Свенельда,— патрикій Калокір, син корсунського протевона. Він привіз Святославові півтори тисячі фунтів золота й заходився підмовляти великого князя київського йти за Дунай. Калокір сказав Святославові:

— Це дарує тобі Никифор Фока, наш цар. А коли зможеш Булгарію, цар дасть тобі ще цілу гору золота.

Цей Калокір добре знав полянську мову. Відкликавши Святослава вбік од бояр, він тасмниче повідомив:

— Я теж хочу мати з того зиск.

— Що хочеш мати? — спитав київський князь.— Я добре знаю греків: ви лукавий народ!

— Це правда,— згодився патрикій і ще тихіше прошепотів: — Повідаю межи нами — Никифор Фока хоче ошукати тебе. Щоб ти та булгарський цар Петер Симеонович зійшли кров'ю борючись, а він тоді прийде до вас і до булгар, щоб узяти їх і вас голими руками.

— Єхидні твої слова,— похитав головою великий князь київський, аж чуб упав йому з-за вуха на очі й ніс.— Приходиш од імператора, приносиш од нього дари — й на нього ж кавкаєш.

— Я сам хочу стати царем,— несподівано заявив корсунський патрикій.— Уб'ю Никифора й сяду на його столі.

Це була хвилина, коли він відчув, що недовіра Святославова потроху тане. Незважаючи на те, що Калокір був лише десятьма роками старший, Святослав здавався проти нього рожевощоким юнаком, а вуж коси на бритій голові надавав йому задерикуватого вигляду. І все-таки Святославові минав усього двадцять восьмий рік.

— Якщо Никифор Фока такий лукавий,— сказав він,— мусимо з тобою його перелукавити. Я заберу Булгарію собі. Ця земля належить мені по крові. А на Царгород-

ський стіл підсаджу тебе! — Він засміявся, глянувши на кривоногого царського сла.

Саме такий був задум імператора Никифора Фоки: зіткнути й виснажити булгар і киян, бо кияни завдавали йому клопоту в Корсунській волості, адже Святослав давно вже захопив Корчів і Тмуторокань, посадовивши там князя Бориславa, з Корсуня ж ішов до Візантії полянський хліб, не кажучи про інше.

Але й Никифор Фока теж не все знав: Калокірові самому закортіло стати імператором. Коли б цар здогадався про ці його думки — повісив би був Калокіра посеред царгородського гіпподромоса.

Святослав опинився між двох зміїних пащ. Але звитяжний князь про це навіть не думав, бо був надто молодий.

Його не треба було довго вмовляти: столицю Булгарії Преслав він давно вважав серединою своєї землі. Баба Ольга торочила йому про це багато років зряду — ще з наймолодших юначих літ, мовляв, твій дід Владимир теж був царем Булгарії.

І Святослав заходився сукупляти дружину й набирати ратних людей.

Свенельд усіляко підтримував Калокіра, бо до безтями мужній, але необачний Святослав, який завжди боровся в перших лавах, серед рядових мужів, рано чи пізно мусив накласти головою. Ось про що мріяв Свенельд.

Єдиний, хто відмовляв молодого войовничого князя йти за Дунай, був головний воєвода Претич.

— Чужої землі шукаєш,— докоряв він Святославові.— Ти ліпше тут усе владнай.

Святослав обурився й змістив Претича, а головним воєводою знову призначив бабиного брата Свенельда, який в усьому йому потурав.

А ще на двадесять років раніше...

З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри

Отож як прибули ми до Києва, я й кажу собі: «Добрине...» — Ти про се ще не оповідав. Ти тоді скінчив на тому, що до Іскоростеня заходила гридьба. А що було далі?

— Ой, було ж... Як увійшла гридьба до города, тута й наших попривозили на возах. Усі такі похмурі, аж чорні, тілько зиркають спідлоба та мовчать. Батькова голова заросла чорною щетиною, під оком в нього оттакенний синяк, а дядько Володарко й ще їден пан лежать мертві на возі.

— Хто їх?..

— Побила гридьба вранці. Я вже згодом довідався про все... Стара княгиня ще звечора їм сказала, мовляв, отак і так, однаково нема вам куди подітися. Голод вас ізсушив, не можете боротись далі, взавтра чи там позавтра здастеся моїм братам. Он Вручий уже здався. Пощо марно мордуєте себе та нас? Я б вас одпустила, бо ви є нібито сли, але то буде ще більшим глупством. Краще підіть до города й гукніть своїм, нехай одімкнуть перед нами ворота.

Батько їй одказав, що ліпше боротися до скону, ніж удатися на ласку ворогів, вони виріжуть увесь Іскоростень. Ольга ж відповіла, що коли волею не здадуться, то Свенельд однаково візьме город силоміць і справді виріже багатьох. Але наші пани не хотіли йняти віри княгині.

Стара розсердилась і знову поїхала геть, а коли впала ніч і нашим поскручували руки-ноги, сторожа всілася кружка й почала пекти м'ясо на вогні. Наших струже голод, а варяги регочуть та жеруть. А тоді потроху всі розімліли, на чатах лишилося душ, може, з п'ять або шість.

Батько мій поманив нишком одного сторожа: так, мовляв, і так, бери мою великожупанську сустугу, а мені дай ножа — порозтинаю пута. Варяжин і не вагався й дав батькові ножа, бо сустуга була золота й вельми ваговита, але сказав, щоб усі наші пани поскидали й свої сустуги, в кого які є.

Опівночі наші порозрізували пута, накинулися на тих чотирьох чи п'ятьох сторожів, подавили їх тихо й утекли. До схід сонця було ще ген скілько, та й варяги кинулися не враз. Можна було б добігти до самого Іскоростеня, але слабкий та голодний хіба далеко втече? Пленталися наші та блукали, аж поки й сонце зійшло. А кругом повно гриднів. Наші мали того ножа та ще здобули два мечі, почали боронитись, аби не датися живими гридьбі до рук.

Варяги вбили дядька Володарка та ще одного пана, а тих усіх похапали й повезли назад — до того самого дуба. Аж там уже стара: сидить і сміється. «А що,— каже,— далеко добігли за цілу ніч? Я б могла,— каже,— одпустити й тепер, ідіть до свого Іскоростеня, але тоді вже затямте собі: поїду геть і віддам вас братові своєму наймолодшому Свенельдові, а в нього важка рука. Виріже Іскоростень і спа-

лить усе до останньої билинки. А я б,— каже,— не хотіла цього. Мені потрібні живі данники. Послухай мене, велій жупане Маломире. Я помилую Деревню землю й іскоростян, коли ти та твої панове переберуть на себе ввесь їхній гріх».

Мій батько був добряче побитий тієї ночі, але підвівся-таки над силу й спитав стару:

— Хіба боронити свою землю — то є гріх?

Княгиня відказала голосно, щоб чули всі наші пани:

— Негоже тепер шукати крайнього. Я теж могла б жадати крови за Ігореву кров. Мала б посікти тут вас усіх до єдиного, але не вчиню того. Вирішила покарати вас по-іншому: подарую вам життя, але заберу в неволю. Зате жодному дрібному, чи меншому, чи простому, чи чорному деревлянинові, нічого не зроблю. Помисли, Маломире.

Батько мій сказав до старої княгині так:

— Відітни ліпше мені одному голову, а панів та людей наших не займай: це все я проти тебе боровся. І мужа твого Ігоря теж я вбив — своєю волею.

— Е, ні,— каже стара.— Його вбило все ваше віче, не сам лише ти, тож твоєї голови мені замало. Та й коли б я відпустила твоїх, вони б ще до осени відкинулись од мене, нового жупана посадовивши на Іскоростенському столі. Який мені зиск од того? Подумайте тепер і скажіть: або ви сідаєте на десять літ у поруб, або ж я тепер вас одпущу, а взавтра чи позавтра візьму город сулицею. А тоді вже нехай ніхто пощади не жде. Віддам вас на ласку свого молодшого брата...

Отак рекла стара княгиня й повіялася казна-куди, а наші посідали й зажурились. Гридні вперше дали їм хліба, м'яса та вина, але нашим їжа не йшла на душу, їх обсіли важкі думки.

Й коли стара знову приїхала, батько встав і сказав:

— Підемо до порубу: так-бо вирішили всі. Але що вчиниш нашим сім'ям?

— Учиню те, що й вам. Лише не вкину до порубу, а держатиму їх у неволі десять літ. А тепер ідіть до Іскоростеня й кажіть городянам, хай одчинять переді мною брами та складуть мечі.

Не було нашим куди подітися.

Над городом висів жахкий шаруватий туман — я ще такого туману зроду не видів. Одцуралися нас боги. Як туман розсіявся, в городі знялось ще більше виття, бо всі вулиці заполонили супостати. Отаке-то було...

— А коли повезли вас до Києва?

— Аж перед кінцем зими... Отож як прибули ми до Києва, я й кажу собі: «Добрине, це вже тобі не мамин дім, теперки ти робітник і робич, обільний холоп!» Мені минав лише дванайцятий.

Загнав нас Каніцар у якусь вогку підкліть — душ до півсотні отрочат і дітеських, одне на одному сидимо, під себе й робимо, бо не випускають і надвір. Твоїй мамі минало сьоме літо, була така хоровита й худа, аж мені ставало лячно: коли б не вмерла в цьому багні. Їстп нам кидали як поросятам: кинуть отак на всенький гурт, а тоді дивляться й веселяться. Найдужче збиткував чудин Каніцар, він тоді був тивуном у старої княгині. Кажуть, і досі в Києві сидить.

Отак пробули ми в підкліті зо два тижні. Ночами мороз, бо діло ж було перед Сиропусними заговінами, скулимося ми з твоєю мамою й тремтимо, не годні зігрітись. Я вже помислював утектп — а там що буде. Аж тут Каніцар почав по одпому витягати нас. Попервах більших, а тоді й до мене черга дійшла. Малуша кричить і не пускає, та що вдієш супроти тивунового бича!

Полишив я твою маму в отій багнюці, а мене Каніцар витяг і повіз хтозна-куди. Їхали ми саньми до самого вечора, перебравшись кригою через Дніпро, а перед смерканням спинилися в якомусь хуторі чи місті — десятка так на півтора хиж. Підходить староста й вітається до Каніцара, а тивун киває йому на мене й рече: «Осе тобі холопчик. Ганяй його якнайдужче та добре стережи, бо як утече або ще десь дінеться — пропала твоя голова!»

Цей хутір звався Бортничами, він і на хутір не дуже тяг: просто місто, та й годі. Й сиділи там самі Ольжині холопи та кілька закупів без плуга й тягла — на всьому княжому. Староста міста був лютий чоловік, звався Воротиславом, але на нього ніхто так не казав, казали просто Ворота.

Як рано поїхав Каніцар, Ворота поманив мене пальцем, узяв ручищем за худий карк, підняв над долівкою, мов цуценя, й питає:

— То ти Малків синок?

Кажу — Маломирів. А йому це десь не припало до смаку, то він як кине мене на лаву — я аж носа собі розтовк. Піднявся й мовчки сьорбаю юшкою, а з запечі на мене дивляться його дітлахи — не сміють писнути. Ворота сміється й рече:

— Ба яке затяте. Справдешнє тобі вовча. Але в мене присмирнієш.

Та як огріє межи плечі батогом. Звірюка, та й годі.

Тоді замкнув у хижі з дітворою й пішов кудись. І чимало загаявся. Діти посміливішали й пострибали з запечі на діл. Було їх семеро. Старшому також минав дванайцятий рік, а наймешшому — третій або четвертий. Старший питає мене:

— Як себе кличеш? — Я сказав йому своє ім'я й заходився висякувати ніс.— А мене,— каже,— кличуть Яном. Хочеш коржа?

Я взяв коржа наминати, бо звечора Ворота з Каніцаром щось там довго їли та пили, а про мене й не згадали. Нічого смачнішого досі не їв за той корж: вівсяний, та ще й з медом!

Посвоячилися ми з тими старостенятами, Ян і питає мене:

— То ти княжич?

Кажу «угу», а той не йме віри:

— Хіба княжичі бувають такі? Он я видів княжича того літа — так той тю-у-у! Всей у сріблі та золоті, а кучма до самих віч, а чоботики на йому червоні, а на чересі справдешній меч, тільки манюній!

Мене диво взяло: що то за княжич, а тоді подумав трохи й згадав, що це ж Ольжине місто, певно, вона привозила сюди своє внуча.

Мене батер в Іскоростені не вельми панькав, пани паші носили сустуги та золочені мечі, а дітей своїх убирали простенько: аби в ціле та щоб не марке.

Аж тут надійшов і староста Ворота — сердитий і лається на дітей.

— Житимеш,— каже мені,— тут, хай тобі чорт. Удостоїв мене Каніцар ласки. Ну, якщо ж утечеш — уб'ю. Й не подивлюся, бо хоч так, хоч інак голову знесуть, бодай не марно.— Й визвірився за піч: — А ти чого ховаєшся?

Ян потихеньку виліз і став коло дверей. Староста взяв між рогочами в кутку сокиру, а вона в його руках здавалася така страшна, що мене почало млоїти: ану як візьме й заб'є! Та він лише сказав синові:

— Пантруватимеш за ним.

Вони вбралися й узяли мене з собою. Ворота йшов попереду з сокирою за чересом і ціпком у руці. Відразу за містом починалася дубина. В місті та полі сніг уже де-не-де попротавав, а в дубині ще лежав ціло. Ян сказав мені, що ця дубина теж Ольжина, в ній повно бортей із бджільми, а мед бортницькі холопи витягають для княгині.

Між дубами побачили ми двох людей. Один з них уклонився Вороті, а другий і не глянув на нас. То були княжі холопи.

— Тешіть, тешіть! — Це так до них привітався Ворота. Холопи знову взялися до своїх сокир. Один обсвіжував старі затеси, другий вирізував на них по три хрести: Ольжине бортне знам'я. На кожному позначеному дубі або ж виднілося бджолине дупло, або висіла в гіллі колода. Це зветься борть.

Отак я й став бортником.

Як підоспіла весна, почав ганяти нас Ворота з рання до вечора, вгору глянути не давав: то пожене обдивляти борті, чи не внадився до бджоли ведмідь, а то йдемо гуртом і затруюємо мишачі нори, бо миші обгризають стільники. Інколи ж ганяв нас облапувати борті та дупла — чи не позатікали водою або снігом з весни.

Я ще нічого не тямив у бортях, попросту боявся бджіл, зате Ян був хитрецем у цьому ділі. Лазив по деревах, як дикий кіт. Коли ми після Великодня почали дерти перший луговий мед, Ян щодня вхитрявся потай від батера приховати кавалок вощини.

Мед видирали гуртом. Один холоп оповивав голову шматиною, чіпляв на ноги коти, брав димничку й ліз до дупла чи борті. Обкурював борть, бджоли ставали кволі-кволі, тоді він починав гаком витягати стільники, складати до берестяного кузова на шиї. А ми всі стояли й дивилися на холопа звіддалік. Ворота не давав дерти кілька бортей одразу, щоб холопи не розкрадали стільники. Часом Ян випрошувався у батька, це траплялося раз чи двічі на день, а то все дерли княжі холопи.

За другим дранням, то було вже після Купала, бо на липах висів цвіт, ми всі так потомилися, що я ледве ноги тяг. А ще мене покусали бджоли, верхню губу нагнало, як у коня, хотілося вельми їсти, а Ворота не давав. Ми з Яном несли на суку цілий кузов медяної вощини, а покуштувати годі було: за нами пильно пантрував староста.

Дійшли ми до Бортничів і повисипали все з кузовів у дуби, що стояли в підклітях Вороти. Хотіли з Яном трохи обібрати пальцями з кузовів медок, але староста дав нам потиличника й вигнав. Мені стало так прикро й зле, що коли б мав силу, був би його вбив отам. Аж сльози мені виступили од несили та люті, від цілоденної важкої роботи розколювалася голова, вкушену губу ще більше розігнало — просто лихо, та й край.

А коли Ворота замкнув підкділь і пішов до хижі, Ян мені підморгнув:

— Не журися.

Їхня мати (я тобі про неї не казав: то була вельми гладка жінка, звалася Рожею), всипала нам на вечерю щерби з кускнем житняка, ми сьорбаємо, а Ян знову підморгує й сичить:

— Не їж хліба...

А по вечері потяг мене надвір — мовбито до вітру. Коли це витягає з-за пазухи чималий шмат стільника:

— Тепер бачиш? А ти, дурний, поїв увесь хліб!

Я ж тоді його не второпав. А він порскає в жменю й жебонить:

— Осісьо тобі шматик!

І ділить свій окраєць пополам.

Ну вже ж і пополасували! Тут губа вжалена пече, а меду ж хочеться. Їм — аж за вухами лящить! А Ян нишком регоче, щоб батько з хижі не почув, бо дасть лемішки.

Отакий-то був Ян. Коли б не цей старостенко, я б у Бортничах ракотиці відкидав геть. А так ще й зміцнів за літо, вже й коліна мені не деремизилися, як по зимі, й рука подужчала.

Й почав я замислювати лихе: як би його втекти з Бортничів! Та Ворота не зводив із мене ока ні вдень, ні вночі. А я одно думав про свою та твою матір — де-то вони тепер? Думав і про батька. Про нього я знав одне: що сидить закутий у Любечі, далекому городі над Дніпром, десь аж під радимичами. Як добратись туди? То ж таки далеч неабияка. Коби хоч Дніпром униз — я б зладнав плота й подався, а то ж угору, супроти води.

Про твою матір я розпитував старосту, але той бурчав:

— До княжої котори[1] не хочу тручатися. Питай сам у тивуна́.

Та Каніцара я не видів, бо той приїздив, коли ми, всі княжі холопи, лазили по дубах.

Тоді я вблагав Яна — більше ж не мав кого, щоб його мама Рожа сама якось розпитала Вороту, де мої матір і мала сестра.

З того теж нічого не вийшло: Ворота дав жоні стусана, а тоді й мене оддубасив.

І я затамував на нього ще більшу злість. Хоч він був і не таким лихим чоловіком, як здався першого дня, коли Каніцар привіз мене в Бортничі. Але в мені нуртували кров і жаль.

[1] Котора́ — сварка.

Ворота щось-таки та завважив. Мені скільки було? Дванадцятилітній отрок нетямущий. Він почав ще більше стерегти мене — не відпускав од себе ані на сажень, хоч сядь та й плач.

Тоді я вдруге підмовив Яна. Цього разу ми намислили тікати вдвох. Але ще не вирішили: чи до Києва або Любеча, чи, може, таки Дніпром униз — аж до того грецького Корсуня. Я йому казав: як виростемо — зберемо багатьох воїв і візьмемо Київ мечем, виженемо геть усіх варягів, щоби й духу їхнього тута не було, ні в Полянській, ні в Деревній землі.

Украв десь Ян старого човника. А неділями чи в який святий день, коли Ворота не гнав нас у дубину, Ян конопатив і смолив його, бо мене староста не відпускав од себе.

Ян щоразу по тому казав мені:

— Скоро доконопатю. Рушимо в перший мороз. Поки схопляться й кинуться в погоню, тут на Дніпрі вже стоятиме лід, а ми ще проскочимо водою.

Отакий був Ян.

Але наперед ніколи не заглянеш.

Одної неділі приходить Ян увечері й шепотить:

— Готово. Й полотна шмат є. Можна буде пливти за вітром, якщо споможе Дажбог.

Наче старий мовив.

Уже ночами бував добрий мороз, але вдень пересідався й калюжі танули. Вирішили ми потерпіти ще сім днів, тим часом запастися хлібом чи якимсь инчим борошном — що боги пошлють.

Боги послали нам клунок жита: Янові пощастило відімкнути княжу підкліть. Уже настала п'ятниця, до збігу лишався день: ми вирішили втекти в ніч проти неділі. Зміцнів і мороз, далі вже не слід було зволікати, бо ще стане Дніпро — тоді все пропало.

Староста цілий день нас не відпускав: то велів тіпати з іншими холопами коноплі, то мити барила під новий мед.

Але врешті-таки смеркло. Коли Ворóта кріпко заснув, ми з Яном обережно вислизнули й побігли. Наш човник стояв у верболозі Гусятиного ручая. Я ще не бачив того човника й думав, який-то він є. Ян веде мене просто плавнями, поміж уже замерзлих озерець та калюж. Коли це чую — як крикне Ян!.. Що сталося? Чого він, думаю, кричить?

Потрапив ногою в пастку. Хтось поставив на вовка чи кабана: така зубата й туга залізна пастка.

Ми ледве визволили його ногу вдвох. Пастка пробромила

зубами халяву й пожувала Янові ногу. Вертати назад? Ян каже: не можна вертатися з дороги вп'ять, якось підемо далі.

Беру його попід пахви й веду. Коли це доходимо до того верболозу — аж там нова біда: човна немає...

Так і поплелталися ми з Яном назад. Він ковиляє й скиглить:

— Оце батько дадуть! Порвало ж чобіт...

А про те й не дбав, що ногу геть до кістки побило.

Отак і скінчилася та наша втеча в низи Дніпра.

Ворота й цього разу щось таки винюшив, оту пастку поставив таки ж він, а тут пастка спущена, а чобіт у Яна всенький у дірках, та ще й нога пожована. «Чого ти ходив до Гусятиного ручая?» Хотів був Ян одпиратись, але Ворота приклав зуби пастки до чобота й до ноги: впиратись було нікуди. Тоді Ян заходився каятись про свій гріх. Я боявся, що пазве й мене, та він сказав батькові, буцім ходив на яму ловити судака.

Ворота знову подався до того місця. На сніжку побачив не один слід, і тоді взявся до мене. Відшмагав батогом, та ми вже з Яном гули в одну дудку: нібито Ян сам ходив до ручая.

Однак Ворота все-таки не повірив, а коли Каніцар приїхав забирати мед, Ворота сказав цьому рудому чудинові, що я натираю п'яти втекти.

Тивун одшмагав мене сам і повіз у порожній каді до Києва.

Це вже було десь коло Другого різдва, Дніпро стояв під грубою кригою: ми до самого Києва так і їхали Дніпром. Я ще тоді добре застудився в тій каді — цілу зиму кашляв, як чахлий кінь. Та й як не застудишся, коли Каніцар звелів Вороті забити в цієї каді дно! Я сидів там і почав задихатись, був би задихнувся геть, але припав ротом до дірки з-під чопа й зачав отак сапати морозом. А піт аж очі мені виїдав...

Отож, небоже, як привіз мене Каніцар та як вибив дно тої каді, куди був мене засадив, щоб не втік дорогою, то я од скарлючення та задухи геть закляк. Вилазь, каже, деревлянське щеня, бо враз полічу тобі ребра! Лютий був пес. В руках у нього дубовий молоток та бондарна натяжка — сам же знімав обруч з барила й вибивав дно. А я скарлючився і не можу випростатись. Каніцар бачить таке — та як перекине барило! Я й викотився клубком. А земля в Княжому дворі грудкаста й мерзла. Зачав штурхати мене молотком та чобітьми — я насилу-насилу розвору-

шився. Запалав у мені по тому такий жар, що й пам'ять одбило. Вже згодом казав один княжий холоп, що Каніцар був налякався: ану ж помру! А княгиня ж не веліла мене вбивати. Перетяг він мене в якусь підкліть, привів із Кожум'яків відьму-шептуху. Так я ото й вилежав до весни. Коли ж став потроху підніматися, під призьбою теремного хорому вже витикалася молода трава. Сідав ото я на призьбі й вигрівався проти сонечка. Стара побачила мене такого й питає тивуна:

— Вичухався? Ну, хай живе... Поставиш його до коней.

Як уже я трохи ожив, став розпитувати про своїх рідних: що з ними й де вони? Питаю в старого конюшого Миронога, а Мироніг лише сопе: не твоє діло.

Сказав холоп Ольжин Борис — якось увечері підсунувся до мене й шепоче:

— Матки твоєї вже нема. Привела неживе дитя й сама померла. Чи в Будутині, чи в Ольжиному селі...

Я попервах не второпав. Маткою в Іскоростені називають кобилу з лошам або свиню з поросятами. Аж він говорив про матір мою, велію жупанницю Мирославу. Я спитав у Бориса про батька та про свою сестру.

— Батько твій у Любечі — це днів п'ять угору Дніпром. Сидить у порубі закутий. А княжна в Будутині чи теж в Ольжиному селі.

Я питаю: жива? Бо торік напровесні ледве дихала, як я цієї зими.

— Начебто,— каже.

Й пройнявся я думкою збігати в те Ольжине село. Але ж де воно в бісового батера? Так просто собі не побіжиш, нас, холопів, тоді вельми блюли, щоб ми не повтікали. Треба було випитувати й пильнувати, чи не буде в Миронога в тому Ольжиному селі якоїсь нагальної справи. Та ще щоб зважився пустити мене.

Заходився я доводити Мироногові, який я смирний та вірний холоп, а сам тільки про те й думаю, що про кляте село та свою сестру. Попервах Мироніг не випускав мене з Княжого двору, ще й сторожу на воротях перестеріг. Але після Зелених свят коней виганяли на пашу — це на тому боці Почайни коло Дніпра. А коней же багато, в стайнях воно ще сяк-так, якось устигали і напоїти, й почистити, й винести гній, і дати вівса та сіна, й поводити двором, аби не застоялися. Через Почайну ж цілим гуртом не поженеш — треба частинами.

До цього діла Мироніг залучав гридьбу, але того літа гриднів у Києві лишалось мало — стояли засадами по де-

ревлянських городах. Мироніг набрав усілякої челяді. Ну, рядовичів та закупів не треба стерегти, у них тут своя домівка. А таких, як я, пильно стерегли, бо нас ніщо не в'язало до Києва: вирвався й полетів на всі чотири вітри.

Та я й не промишляв уже про втечу. Куди міг утекти, коли в їхніх руках мої сестра та батько? А старий конюший того не знав, отож і стеріг мене, як ока в лобі, не підпускав і близько до Княжих воріт.

Аж тут чую — каже мені конюший сам:

— Спомагатимеш Борисові. Одведете й повернетеся ще раз.

Нав'язали ми з Борисом по десятку коней, посідали верхи й женемо через Глибочицю до ручая, в бік Малого броду, що за ним плавні, дубини та Дніпро. Їду я та й мислю: де ж оте кляте Ольжине село, щоби скакнути туди й увидіти сестричку? А Борис бачить мене такого замисленого й рече:

— Чого набурмосився?

Я йому: так і так, уже більше року не бачив Малуші й не відаю, чи є ще вона на світі, чи нема. Він і каже: ти зараз цього не роби, а як сьогодні впораємося, відведемо цих коней та ще одних, то я скажу Мироногові, мовляв, так і так, Добриня вельми хитрий до коней, пусти мене завтра з ним і до Ольжиного села.

Я мовлю Борисові:

— А як не пустить, тоді що?

Він тільки розвів руками. Бо холопська воля яка: що звелить тивун — те маєш чинити, а ні — то огріє тебе бичем.

Отож пристав я на Борисову думку.

Покинули ми коней на пастухів коло Дніпра, вертаємось до Києва, а Мироніг скоса зиркає на мене й мовчить. Беремо ми з Борисом ще по десятку коней, женемо через Малий брід у плавні до Дніпра, тоді пішки вертаємо назад на Гору. Стайні порожні, аж лункі, лишилося дві пари коней та жеребна кониця, що ось-ось приведе лоша. Чую — ввечері Мироніг питається Бориса: «Як отой малий? Не кував копит утікати?» Борис йому: «Плохий і сумирний. Та й куди втече: в нього в заставі сестра та батько. Не на умі йому біг».

Наче з язика зняв моє-таки слово, аджеж, так само думав і я. Лежу в яслах, і вони мене не бачать. Мироніг знову рече: «Конюший з Ольжиного села переказував, щоб я прислав когось. Узавтра рано підеш». А Борис йому: так і так, пусти зо мною Добриню, може, треба буде помогти мені.

Слухаю — Мироніг сопе, а тоді одказує: «Ну вже бери. Але не зводь з нього ока, бо голову скручу».

Отаке-то... Взяли ми рано з Борисом по півперепічки просяної й подалися до Ольжиного села. В мене на спині наче крила виросли — мало не біжу, а Борис мене застерігає:

— Наперед, брате, ніколи не радій. Ще не відаємо, є там твоя сестра чи нема. Може, вона... в Будутині?

До Ольжиного села ми дістались мало не під обід. Ідемо до старости, кажемо, хто такі й чого прийшли. Він одсилає нас до конюшого, а той аж репається — кричить: «Де вас Неберя носе? Як не виведете сьогодні всіх отих шкап — нарікайте на себе!» Ми тільки дивимося й мовчимо, бо в нас інше на мислі: як би розпитати кого про мою сестру.

А Ольжине село велике...

Ми б з Борисом могли впоратися за півдня й без отого крикливого конюшого. Там тих коней було якихось п'ятнадцять пар, а плавні недалеко. Але Борис мені шепотить: як упораємося зарані, конюший вирядить нас назад, отож не поспішаймо.

Вже в сутінках Борис підходить до конюшого й рече: мовляв, до Києва не дійдемо, краще заночуємо тута, в Ольжиному селі.

Конюший радий, що ми всіх коней перегнали в низи, махнув рукою: хочете — спіть, все одно ясла порожні.

Конюхів у стайні жодного не було, отож Борис трохи понишкнув, поки в старостиній хаті поснуть, і каже: сходжу розпитаю в людей.

Пішов Борис і довгенько не вертався, я вже потерпав, а тоді він підкрадається до моїх ясел і каже: жива-здорова твоя сестра, саму не бачив, але розпитав, де її шукати.

Й повів мене стежкою поза селом, щоб собак не розгавкувати.

За крайніми хатами стояв якийсь довгий хлів, Борис повідав, що то для Ольжиних свиней, бо й справді дуже тхнуло. Борис підійшов до якоїсь жони — я чув поночі лише її голос, а тоді вони вирнули переді мною втрьох. Одне було таке мале й обшарпане, що я одразу збагнув: моя сестричка.

Їй минав тоді восьмий рік, а воно ж таке мале та захляле — аж мене розібрав жаль. Стоїмо й дивимось одне на одного, Малуша таки впізнала мене, але мовчимо обоє й лиш тупцюємо. Вдяганка на ній з якогось драгтивого рядна, та й тхне од неї поросятами, а очі див'ються на мене так, наче ось-ось вилізуть, біда мені, та й край. Кажу:

«Малушо... Як тобі ведеться? Хочеш коржа?» Питає: «Якого?»

Віддав я їй того просяного коржа, що приніс із Києва, бо нас у плавнях двічі годували кулешем, а вона бере та зразу до рота... Біда, та й край!

Отак побачилися ми з твоєю мамою вперше. А вдруге я збігав до неї вже восени, випросився в Миронога, сказав йому так: «Як не одпустиш — сам утечу, а з тебе спитають!» Одпустив.

Аж тоді нарешті розпитав я в сестри про нашу маму, мама померла-таки в Ольжиному селі, але на цю згадку сестра тільки плакала. Я приніс їй уже кусників як на два цілі коржі — наскладав за літо.

Отак-то було...

Жилося нам, холопам, туго. Мироніг був дуже скупий чоловік, але Борис крав потроху овес у коней, а мені приносив з дому чи якогось коржа, чи шмат перепічки, кулешу. Мироніг часто пускав його додому. А я допомагав Борисові красти конячу мішку та вівсо.

Сутужно жилося. Цілими днями, бувало, думаєш про того коржа, що за пазухою: коржа тивун давав на ввесь день, хоч його можна було за раз ковтнути, такий він був малий.

Князів я того літа в Києві, вважай, не бачив. Стару бачив іще хіба раз. Під Києвом у неї стояло вельми велике перевісище [1]: в тому яру, що збігає на Поділ з Хрещатого яру. Там ночами літали дикі гуси та качки, а ловчі мужі вдосвіта тільки підбирали спійманих. Стара була скупа. Я дивився на тих гусей та качок і думав: навіщо їй стільки дичини? А Ольга все гребла й горнула під себе.

Вже перед Новим роком іду повз теремний хором, коли це видибує княгиня, а за нею кількоро якихось чужих мужів, я їх досі жодного разу не бачив у Києві. Один, сивий, рече:

— Обдираєш наш Ізборськ, як липку. Все у Псков та в Псков, велика княгине, а як же ми?

Стара одказує тому бояринові:

— А як би вчинив ти? Псков належав моєму мужеві, а тепер належить мені. Чи мала б обдирати свій власний город?

Загребущу руку мала стара. Всю дань з уставів та уроків ділила на три частки: дві давала київським ярлам та

[1] Перевісище — сітка для ловіння птахів.

князям, а третю клала до своєї скітниці. Про це я довідався через ген скільки літ!

А сама ходила в простому чорному корзні, не маючи на собі ні золота, ні камінців, мов подільська чи новгородська чорна людинка.

Зате батька твого, Святослава, вбирала як павича.

Йому минув восьмий рік. А кормильцем його був Асмус — Ольжин та Свенельдів брат. Він ходив за Святославом попаски. А те княжа було буйне й лихе, ще й меча отакісінького носило при боці. Бувало, витягне й починає штрикати всіх підряд, та ще й лепече: «Охищай живота — йду на тебе!» Аж поки котрийсь гридень і собі видобуде меч: хоч не хоч — одбивайся, бо малий княжич уштрикне.

Йому також минало восьмий, як мамі твоїй. Я був за них п'ятьма роками старший, але в Іскоростені батько не навчив мене боротися мечем, а тепер мені кортіло мати хоч поганенького мечика. Та звідкіля!

Кажу про це холопові Борису, а той сміється та вигортає вилами гній. А по якомусь дні приносить мені меча дерев'яного. Потримав я в руках того меча, тоді розсердився й жбурнув під ясла, щоб ніхто й не побачив тої ганьби. Такпй здоровило, як оце я, почав би виграшками бавитись!

Смішний чоловік був той Борис, хоч і мав уже літ під тридцять.

Десь перед Колядою падав густий лапатий сніг, під ногами чавкало. Ми з Борисом виносили гній на бурт. У постолах у мене також чавкало. Холопська недоля, й край! Коли це дивлюся — княжич. Вибігає з хорому без Асмуса Олеговича й біжить просто сюди. Борис каже:

— А бий тебе сила божа й земна! Ховаймося до стайні, бо зараз почне штрикати отим меченям. Воно ж таки залізне й гостре, хай йому чорт. Ховаймося.

Ми вбігли до стайні й підперли двері зсередини кілком. А воно почало гатити в двері й щось кричати по-варязькому. Та ще так люто кричить! А тоді стало штрикати мечиком попід двері стайні, аж поки прийшов світлий князь Асмус і забрав його.

Борис одчинив двері, коли це дивлюсь,— у руці його щось виблискує. Отой манюній княжичів меч! У стайні саме не було жодного конюха. Кажу Борисові: «Віддай мені!» А він:—«Не можна—схопляться». Так і не віддав.

Ми довго розглядали ту виграшку, крутили й так, і сяк, Борис каже:

— Справжній харалужний меч. Бачиш мереживо на

лезі? Ото тільки що маненький і легкий, а так справжнісінький.

Я теж його виважив і з великим жалем оддав назад, а Борис одніс до княжого хорому.

А на Святвечір манить мене Борис у куток, де висіла коняча збруя. Кажу: чого? А він скрадливо роззирається, хоч у стайні тільки він та я. Хтів мені щось повідати чи показати, коли це ввалюються до стайні двоє менших конюших та старий Мироніг. П'яненькі задля Святвечора. Борис мені шепотить:

— Хай вийдуть...— А сам бере вила й мовби підчищає з-під коня, ще й помалу погукує: — Повернись, а воно!..

Ті троє потовклися й невдовзі вийшли, а Борис виглянув у двері й знову шепотить, аж губа йому сіпається:

— Ходи сюди.

І знову повів мене в куток до кінської збруї. Відгортає попону й дістає звідти довгого меча.

— Це чий? — шепочу.— Звідки?

— Під скиртою знайшов. Якийсь п'яний гридень забувся. Це,— каже,— буде тобі. Але спершу навчись на тому дерев'яному. А цього мені смерком перекинеш через пліт. Казав Мироніг — одпустить на Святвечір додому.

Я слухав і тільки кивав, не здатен виказати й слова.

І сталася тоді дивна ніч. Уселилася в мене якась бісівська чи божа сила, вже й не скажу до пуття, та почав я відтоді вилічувати, скільки ще мені лишилося ходити в робітниках. Сім літ і ще півроку. Але тепер я вже знав, що мушу витримати й витримаю, бо десь на мене чекав справдешній двоюгострий меч...

❁

У літо 1374-е від нашестя Дарія-царя, а по уцарінні Михаїла в Царігороді 11-е, а по укняжінні Кия над Почайною 380-е, а по укняжінні Оскола в Києвому городі 13-е, а від різдва грецького бога Христа 862-е заратилися новгородські словіни, кривичі, чудь і весь, і зіпхнули короля варязького в море, й стали вольними в переділах своїх, а вів їх новгородський кпязь Вадим Хоробрий.

Та був під Вадимовою рукою полчок варязький малий — морська вольниця воєводи Хрьорека, а з Хрьореком його брати Сіневс і Трувор. Мали ці три варяги ладді з воями, й спомагали Вадимові за срібні гривни виганяти варязького короля.

Був пир побідний у Новігороді, й прикликав князь Вадим словінських, і кривицьких, і чудських, і веських князів та бояр, Хрьорека ж того не прикликав, а також братів його. І сказали варязькі ватаги до Вадима Хороброго: «Пощо зневажуєш нас? Поки ми служили тобі своїми ладдями та мечами, виганяючи свейського короля, були тобі добрі й милі, а як побідили вкупі з вами свейського короля, стали тобі нижчими? Ми не бояри й не князі, але й ми важили за вас животами».

І сказав до них Вадим: «Сплатили ми вам сповна срібними гривнами, як про те був межи вами та нами ряд, та коли хочете до нас поцілуватися — йдіть і ви на наш пир».

І пішов Хрьорек зі своїми братами. Коли ж бояри новгородські та інші повпивалися медом та грецьким вином, Хрьорек та брати його кого вирізали, а кого скрутили по руках та ногах, і пішли до воріт, і відчинили ворота новгородські, й убігла до Новагорода многа варязька розбійна тать, і захопила вали та вежі. Й вирізали незліку новгородських витязів та бояр, а по тому й князя Вадима Хороброго. Й вельми його били й повісили у брамі городських воріт.

І сказав Хрьорек новгородцям: «Оце ваш князь! Більше не будете варязькими руками нищити варягів же. Відтепер і до скону віку даватимете варягам дань!»

І став Хрьорек володіти з Новагорода словінами, а над чуддю та вессю сів у Білігороді середульший, Сіневс, а молодший, Трувор, брав дань на кривичах з Ізборська. Й корилися старшому братові молодші брати.

В те ж літо. Велпкоморавський князь Ростіца, а також його брати Коцел і Сватопулк, пославши многі дари Михаїлові-цареві, просили грецького царя: «Дай нам витязів грецьких і судна пришли Дупаєм, не маємо-бо спасу од урманського короля. Й наш архієпископ уклониться царгородському патріархові, й буде межи нами вічна любов, а од Рима папського відвернемося».

Й послав Михаїл-цар бої та судна в Дупай, і прийшли греки до князя Ростіци, й многі єпископи та попи, й чинці та книжники, й був межи ними також чинець велемудрий і хитрий Кирил, його же і я знав у Корсуні, яко їхали ми з товаром додому, везучи паволоки та грецьку сіль. А було це перед чотирма літами, дав я тому Кирилові дошки свої, й вельми дивувався Кирил руським чётним різам, і павчив я його четáти різи, й Кирил той чинець їх прочетав. А їхав

Кирил з грецьким сольством до Саркела хазарського. Й сказав до мене Кирил: «Вельми добрі руські четці різи!»

В літо 863-є помер середульший брат варязького татя Хрьорека — Сіневс. Помер нагло, й ніхто не знав причину смерти його, був-бо снажний і дужий тілом. І посадив Хрьорек у його місто воєводу свого — Олег ім'я тому воєводі, а сам він Хрьореків швагер, маючи його сестру Гільду, й родом не боярин ані князь.

У літо 864-е. Помер і Трувор — молодший брат татя Хрьорека, також нагло помер, а було йому літ з роду двадесять. І став Хрьорек сам дань імати на всій землі отій: і на словінах новгородських та кривичах, і на веських та чудських селах та городах. А було йому з роду літ двадесять і чотири, і був Олег першим воєводою його. Та звинив Хрьорек свого швагра, кажучи: «Чи не ти долив братові моєму трути у вино?» Й сказав Олег до Хрьорека: «Ліпше поглянь на свою жону — як вона побивається й рве на собі коси. Чиє ото в її череві дитя? Хіба ж не твого брата Трувора? Про те відають усі, лише ти не знаєш. Вона й дала йому те затруєне вино: я це на пиру добре видів, лиш не хотів казати тобі».

Й звелів Хрьорек убити жону свою непорожню, а швагра Олега ще дужче полюбив. Та не було дітей у воєводи Олега, й поміж варягів та новгородців ходили чутки, що то Олегові кара з неба, але ніхто татя за руку не вціймав.

У літо 865-е. Заратився грецький цар Михаїл, і нарубав многі вої, й пішов на булгар, і зійшлися під городом Несебром, і січа велія була, й не витримали булгари. Сказав грецький цар Михаїл, до булгарського князя Бориса говорячи: «Прийняв єси од мене хреста, й нарік єсьм тебе в ім'я своє Михаїлом же, пощо ж не хочеш охрестити ввесь булгарський народ, і дружину княжу, й усілякий люд чорний та малий?»

Відповів князь Борис Пресіянович: «Одступись од землі Булгарської — й охрещу народ свій. Бо так дружина та бої не схочуть».

І відступився цар Михаїл, і пішов назад до Царягорода.

Та почув про це велій князь київський Оскол, і сукупив дружину та нарубав ратних боїв, і рушив через Дунай-ріку, щоб постояти за булгарського князя Бориса, була-бо межи ними вічна любов. А як прийшов Оскол до города стольного Плескова, що на два поприща од Дунаю-ріки, то послав до Бориса, кажучи: «Оце прийшов з дружиною й ратним полком!» Сказав князь Борис, питаючи: «Пощо ви прийшли? Ми вас не кликали».

Сказали Борису-князеві полянські сли, так йому кажучи: «Ми ходили з вами к роті на вічну любов, піднімали мечі свої і клали богам своїм чересне й гривне золото. Й казали вам: аще прийде гречин або інший хто на Булгарську землю — стати за вас дружиною й ратним полком».

Та сказав князь Борис Пресіянович: «Ідіть назад, ми вас не кликали. Все одно віри дідньої не встережем. Примучив уже нас цар до грецької віри. Грецький бог істинний і найліпший від усіх. Прийми й ти віру Христову!»

Одповів на те київський князь Оскол: «Греки лукаві. Сьогодні забрали віру ваших дідів, а завтра заберуть вашу землю. Ми, поляни, своєї віри не зречемось, ми любимо богів дідніх, а боги люблять нас».

І пішли назад до Києва, нарікаючи на булгарського князя та його боляр, що неправдива була їхня клятва на мечі й на золоті.

Сказав цар грецький наздогнати й потребити Оскола та полян, і погналися булгари, і не змогли. Й почали боляри та князь неволити людей до грецької віри, й не хотів народ, і коромолився вельми, й настала в землі Булгарській смута страшна, брат ішов на рідного брата, а батьки супроти синів.

У те ж літо. Прийшла звістка Ладиного дня, що помер у Моравах Кирил Мудрий, вельми хитрий у письаннях муж, іже переложив книги грецькі по-моравськи. Я також видів у Корсуні цього книжного хитреця, і показав йому наші книги, й спитав мене Кирил: «Як це речеться твоєю говіркою?» Я йому: «Книга». Рече: «Пощо так?» Кажу: «Спрежда-бо книги були на сувоях, а як розгорнеш сувій — він стрибає, як коняга, сиріч звитяжний кінь. А кобила спрежда прозивалась копигою альбо книгою. Й у нас так». І рече мені цей Кирил Мудрий: «По-грецькому це зветься бібліóн, але я також назву книгою». Й знову мені рече: «А яка це в тебе книга?» Я йому речу: «Апостол». Питає: «А ти сам його переложив?» Речу: «Це ще спрежда переложений. І письав не я, лише мені дісталася». Й каже мені Кирил: «Ану ж послухаю».

Й четав я йому, й дивувався Кирил Мудрий, а по тому каже мені: «Слово боже чую по-руському!» Й знову мені: «А хто створив письмо руське?» — «Не відаю»,— кажу. Й почав казати сьому гречинові, же ці знаки спрежда письалися на вербових паличках, то-бо дерево священне, а це письання звалося вірбá — тобто віра чи волошебне вірення. Тепер же на саме дерево кажемо верба. Спрежда знаки були різані, бо як же зробиш на вербі знак? А тепер на

ці знаки речемо «різи». А до цих різ іще треба знати «чет», щоб прочетати пьсане чи різане. Не знавши «чéту», не прочетéш: не знатимеш, котра різа котрій до пари й за котрою має йти».

Й рече мені той Кирил, кажучи: «Скільки просиш за книгу сю?» Речу: «Ніскільки». Й оддав йому ту книгу за так, і навчив четати руські різи. Й нічого не сказав мені Кирил, а лиш обдарував золотою булавицею. Й найняв я за ту булавицю грецьку ладдю, що йшла товаром до Києва, й довіз мене грек. А цей Кирил Мудрий, чутка пішла, переставився в Моравах. Пьсав Велесь же таки Яцко.

РОКУ 978-ГО

Місяця липня
в четвертий
день

Новгород розрісся. За Неревським кінцем виріс іще один — більший і гомінкіший, і новгородці з насміхом прозвали його Варязьким кінцем, бо в ньому стояли шатрами Сігурдові варяги.

А в княжому Дідинці, де досі сиділи ті варяги, тепер засіла нова рать, набрана Доброчином з бояр та синів боярських, парочитої чаді та ліпших мужів, а також із усілякого посадського люду. Коли ж про грядучу витягу на Київ почули й інші городи, звідти теж почали прибувати мужі та охочі ратники.

Проти минулого року полк Доброчинів і Володимирів зріс разів у п'ять, хоч приведених з-за моря варягів значно поменшало. Декотрих не влаштовувала обіцяна Доброчином платня, дехто просто передумав і повернув за море, пересидівши цю таку нудну для них зиму в городі та ді-

ждавшись весни. Від цього Новагорода вони сподівались більшого зиску, але Доброчин і Сігурд суворо карали тих, що шастали по городах і весях. Таким чином, у Сігурда лишилося близько тисячі мечів.

А таки ж із Сігурдом Доброчинові довелося найважче. Доброчин не знав, як йому сказати, щоб вивів свою дружину з княжого Дідинця, та й узагалі з Новагорода. Він боявся вікінгів у Дідинці. Будь-якого дня вони могли збаламутитись і сказати, що Новгород узяли вони, Новгород — їхня ратна здобич.

Однак Сігурд несподівано зрозумів його. Між ними лишалася стара домова: сьогодні Сігурд поможе йому, а взавтра Доброчин — його небожеві Олафу.

Світлий князь радів, що так легко спекався варягів, і по тому всі свої сили кинув на те, щоб одягти, нагодувати й зорожити охочу новгородську, кривицьку та муромську рать, що стікалася до Новагорода в личаках і з порожньою торбою за плечима.

У травні все було готове до витяги на Русь. Рушати Доброчин думав на Великдень, але вранці полком пішли чутки, нібито боги не сприяють рушанню. Доброчин мусив одкласти витягу на подальші дні, бо знамення йому теж видалося зловісним: воєводи доповіли йому, що відразу кілька варягів і два ліпші новгородські мужі занедужали на корокоту [1].

— Кричать і корчаться в жару,— сказав молодий боярин Ждан Будимирович.

Корокота за тиждень уйнялась, але тепер з'явилось інше знамення: ввечері після літнього Сварога зійшло два молодики, які злились в один лише перед самим заходом.

А Доброчин не хотів, щоб ця витяга починалася з лихого знамення, бо він на неї покладав чимало надій.

— Пождемо ліпшого знаку,— сказав він.— Не бліх же ловимо!

Цей знак підказав йому молодий повгородський князь:

— Давай наврочимо: якщо в мене народиться син — рушаємо, а як дочка — то ні. Відкладемось на те літо.

Доброчин подумав і пристав.

Людмила чекала дитя наприкінці червця чи з початком липня. Володимир не випадково запропонував такий урок: він сам чекав на отроча й вельми хвилювався. Цей день тепер здавався йому дуже важливим днем його життя. Може, навіть найважливішим.

[1] Корокота — судоми.

Торішнє мордування здавалося Володимирові смішним. Він тоді й не думав, що його з жінкою змирить перший син Вишеслав. Але людським життям часто керують саме несподіванки. Тримаючи холодного дощовитого надвечір'я тепленьке тіло синка, він відчув у собі досі не звідувані сили. До нього озвалася його рідна кров.

Ці нові почування й примирили його з княгинькою.

Тепер Людмила чекала на друге дитя.

Про це й раніше знав майже ввесь Новгород, але тільки знав, бо що купцеві чи гончареві з того, що в княжому теремі з'явиться ще одне княженя? Городові було байдуже.

Зате ж тепер Новгород мовби збожеволів і гудів лише про те, кого приведе княгинька: про це гомоніли й сперечалися вдома й на торжку. Не стало байдужих над Волховом, ішлося-бо про найголовніше в людському житті — бути мирові чи бути раті. Й хоча Русь лежала дуже далеко від новгородських стін, за тисячу верст лісами та болотами, з доброго дива й доброї волі туди ніхто не пішов би просто так, бо то два й три місяці важкої дороги. Але тепер людьми покеровували інші сили й інший закон, здатний світ за очі вести до зубів зоружених витязів. Отже, байдужих не було.

Новгородці чекали звістки. Від самого ранку вони напихалися до Дідинця, й здавалося навіть дивним, скільки люду може вмістити княжий двір. Найзапопадливіші купці й сьогодні не гайнували днини: кілька їх усіма правдами й неправдами спромоглися закотити до двору свої криті візки й вози, й купецькі челядники та робітники здіймали найбільший галас, приманюючи покупців.

Новгородці купували по якійсь там дещиці, аби швидше минав час, а самі паслись очима на теремі княжого хорому, де, проте, також було повно княжих мужів та їхніх жін, бо підлим людям дорога на терем була заказана.

Натовпом раз по раз прокочувались окремі уривчасті слова:

— Увели до одрини.

— Гріють воду в казані.

— Стогне.

— Лягла.

— Підвелася.

— Знову перейшло...

Напруження піднялось особливо по обіді, коли на відкритому для всіх очей теремі заворушилася боярська чадь.

Лізницею вгору й униз бігли тивуни й світличні, а двоє робітників понесли через терем казан гарячої води. Й тоді з терема злетіло:

— Баба йде!

Це вже було найпевнішою прикметою, що породіллі ввірвався терпець.

Баба повагом увійшла в ворота, й натовп розступився перед нею широким рівчаком — не дай боже баба доторкнеться: тоді не обберешся біди! Цю бабу Мечимириху знав увесь город, вона бабувала вже стільки літ-переліт, що ще різала пуп найстарішому бояринові Угоняю, котрий був новгородським тисяцьким до цієї весни.

Мечимириха йшла людським рівчаком до теремної лізниці, а жінки старанно запльовували їй сліди: від уроків собі й майбутній дитині.

Баба неквапом і з перепочинками дійшла лізницею до гори, потрималася за різьблену підпору й ступила через сінешній поріг.

Тепер у всьому княжому дворі запала тиша, як буває перед теплим літнім дощем. Але так тривало недовго. Спочатку пролунали окремі стримані голоси, далі хтось пронизливо свиснув, над натовпом заляскотів збуджений сміх, і вся юрба полегшено зітхнула й заворушилася, як було й дотепер.

Так тривало добру годину. Ніхто до пуття й не збагнув, коли сталася та головна подія, що вже котрий день утримувала новгородців у княжому дворі. Спершу всі почули розпачливе кудкудакання, над головами полетіло куряче пір'я й пух, але знову ніхто нічого не міг уторопати, бо холоп з розкудкудаканим кошиком несподівано зник, хтозна-яким робом поминувши стільки очей і шаснувши з терема в сінешні двері.

Натовп удруге затих, і тоді з сіней на терем вийшов новий новгородський тисяцький Путята Кислиця, а за ним князь Володимир та його вуй Доброчин. У руках Путяти був зеленогривий червоний півень. Тисяцький передав його юному князеві й одступив убік, а Володимир видобув меча й поклав півня на мережане поруччя терема.

Настала уроча мить. Володимир підніс меч і хотів одрубати півневі голову, але схибив, бо півень спритно ухилився. Над натовпом зашарудів стриманий сміх. Володимир махнув мечем ще двічі, але знову ні разу не попав, і натовп одгукнувся ще веселішим реготом. Тоді на допомогу небожеві прийшов Доброчин. Він дав півневі щигля

по дзьобі, півень мовби сп'янів і затих. Володимир замахнувся, й гребеняста голова разом із зеленою гривою полетіла вниз.

Тепер уже новгородці все зрозуміли. Крики потрясли Дідинець, княжі мужі та ратники горлали з радості, а їхні жінки та жони — від неминучої біди.

— Добре вам знамення? — запитав з терема світлий князь, коли юрба в княжому дворі трохи вгамувалася.— Тоді хай нам спомагає Дажбог! Сьогодні маємо неділю? Понеділок — важкий день. Вирушаємо у вівторок.

Місяця липня в дванадесятий день

Ішли трьома витягами. Варязька тисяча Сігурда пливла Ільмень-озером та Ловаттю на своїх дракарах і ладдях, гнучи весла супроти течії й вітру, який усі дні дмухав згори, неначе Стрибог зарікся спомагати Доброчинові. За варягами тяглася вервечка однодеревних і насадних човнів, їх було попад три десятки.

Берегом ішов недовгий комонний ряд — старша княжа дружина: ліпші й вячші бояри-мужі. За старшою дружиною тяглась молодша — отроки та боярські сини, людські юнаки й навіть челядники та холопи, яких посадовив на коней світлий князь Доброчин.

Охочі й ратні пішаки йшли луками та перелісками, то витягуючись у довгий ряд, щоб змогти ліс чи болото, то сунучи скопом і навмання — аби лиш не збитися з дороги.

Це тривало вже шостий день.

Ловать дедалі вгору вужчала, важкі дракари раз по раз човгали по піску днищем або й сідали на мілину, тоді вікінги кидали весла й починали підпихати, бредучи по коліна в досить швидкій воді.

Десь неподалік був Усвятський волок, через який витяга мала перебратись у Касплю та Дніпро. А там дорога па Київ була проста й відкрита.

До волока дійшли в обід. Волок виявився занедбаним, колись укочена дорога поросла чагарником. Доброчин зрубав мечем найтовщу лозину і простяг небожеві:

— Сім літ росте!

А саме сім літ минуло по смерті Святославовій. Це навернуло Володимира до інших думок. Два роки тому загинув середульший син Святослава. Володимир спробував пригадати його обличчя й не зміг. Тож-таки десять років, подумав він, це не один і навіть не чотири. Десять літ... Олегові риси розпливалися, тепер Володимир навіть уже не розрізняв, де Олегове лице, а де Ярополкове, вони мовби зливалися водне.

Володимирові стало сумно. Варяги й новгородці вирубували мечами та сокирами кущі, розчищаючи занедбаний волок, за яким десь там далеко ще пробігав Дніпро. Образ його теж розпливався. Коли Володимир хотів уявити собі Дніпро, перед очима виникав заболочений Волхов. І все-таки Володимир дещо пам'ятав: Київ.

Ця пам'ять була на ціле життя. Коли вони з дядьком вийшли з города, а перед ними зблиснула широка вода, не схожа ні на Ільмень, ані на Волхов, Доброчин змусив його обернутися й сказав:

— Дивися добре!

Володимирові мало не запаморочилася голова. Досі він бачив лише київські теремні двори та вулиці, що вусібіч розбігалися за Княжим двором. А таким побачив Київ уперше. Спочатку навіть не збагнув, що то і є Київ.

— А що то на горі? — спитав він у вуя, сидячи в зручному писаному візку.

— То Київ,— одповів вуй. Очі його якось відчужено блиснули, й він пошепки проказав, глянувши на Поділ і на Почайну, де гойдалися ладді: — Ми ще сюди повернемось.

Київ стояв на високій і крутій горі, гладенько вимощеній яспо-зеленим дерном, а на самій маківці — стрічка городської стіни, яка звідси здавалась несподівано низенькою. Іграшковою була й вежа воріт, якими вони щойно виїхали... Це запам'яталось йому на ціле життя.

Розчищання посувалось вельми мляво, бо всіх із сокирами Доброчин кинув рубати колоддя для котків, які треба було підмощувати під ладді та дракари, щоб поперекочувати їх суходолом до наступної води.

— Ми тоді з Києва йшли цим самим волоком?

— Цим. Іншим не попадеш у Ловать,— відповів Доброчин.

До вечора ледве встигли прочистити половину волока — верст п'ять або шість, і Доброчин звелів воєводам готуватися до ночівлі.

На березі вже зовсім вузенької тут Ловаті йому й Володимирові поставили шатро, й доки дружинна челядь готувала князям вечерю, Доброчин скликав усіх великих воєвод. Воєвода старої дружини, боярин Угоняй, озвався першим:

— Мало борошна взяли, солонина кінчається, а кожне кричить і просить «дай»!

Старійший боярин новгородський був невдоволений. Він уже давно вважав, що Доброчин обкрутив його кругом пальця: ще з весни, коли забрав у нього булаву тисяцького й віддав її Путяті Кислиці — боярину з Римова на далекій Сулі. Угоняй не покладав і в думці, що Путята припав Доброчинові до душі, бо не зрадив свого зверхника Арфаста Глібовича, як зрадили Доброчина позаторік новгородські ліпші мужі, позамикавши перед ним свої двори в найскрутнішу днину: аби лиш їх не зачепили варяги та варязький вождь Свенельд. Доброчин не сказав цього Угоняєві, щоб не настроювати проти себе зрадливих новгородських бояр. «Я ж наставив тебе воєводою старої дружини!» — сказав він йому. Угоняй охоче прийняв це воєводство, але волів би зберегти й булаву тисяцького та тисяцький суд.

Саме цього й не міг забути він Доброчинові. Словами про борошно Угоняй натякав на те, що світлий князь вирішив не тягти по собі товарного обозу, взявши хліба та солонини лише на ладді.

Сігурд став розпитувати, чи далеко звідси Дніпро, й напруження пригасло. Доброчин сказав:

— Я цей переволок добре знаю. Завтра до вечора поперекочуємо всі ладді.

Місяця того-таки в сімнадесятий день

Вже другу добу новгородська витяга стояла під Полоцьком, зайнявши шатрами високий правий берег Західної Двіни. По той бік річки на багато верст розляглось болото, оточене з заходу разочком невеликих чистих озер, за якими опівдні ставало видно дві маленькі, хижок по двадцять — двадцять п'ять, лісові весі.

Цей Полоцьк був цілковитою несподіванкою для всіх витязів і воєвод, навіть для князя Володимира Святославовича.

Коли наступного дня, перекотивши ладді Усвятським волоком, витяга річечкою Касплею рушила вниз до Двіни, ніхто нічого ще не підозрював. Од Двіни, перебравшись через останній Касплянський волок, витяга нарешті мала вийти до священної ріки однією з її приток над Смоленськом.

Але навпроти гирла Касплі, що впадала в Двіну, Доброчин зненацька наказав повернути праворуч, геть од Дніпра; на півтора-два поприща звідти стояв Полоцьк.

У лавах старшої дружини невдоволено загули. Головний воєвода Угоняй спробував знайти світлого князя, але Доброчина ніде не було. Тоді він вилив усе своє роздратування на Володимира:

— Де світлий князь? — Володимир стенув плечима, й Угоняй ще дужче розшалів: — Передай своєму посаднику, що Київ не там, коли він того не відає!

— А ти сам це мені скажи,— почувся ззаду голос світлого князя.

Угоняй знітився, та тільки на час, а тоді почав пристрасно вимовляти світлому князеві, що так їх тут прикидають і сніги, коли шарпатимуться на всі боки, забувши про головну мету.

— Ми пішли з тобою на Руську землю! — сказав він, і сива лопата його бороди стрибала на грудях, мов живий лящ на гарячій сковороді.

— А найпростіша дорога на Київ і лежить через Полоцьк.— Роздратування боярина мовби тішило Доброчина.— Чи ти як би хотів: дибати собі вільно на Київ, а Ругвальда покинути в тилу? Йому тільки цього й треба! — вже сердито глянув на Угоняя Доброчин.— Поки ти розпиватимеш мед у Києві, він витягне сулицею Новгород і Псков.

Згадка про Новгород вплинула на Угоняя. Він перестав трясти бородою й замовк. Мужі старшої дружини, які спостерігали цю словесну боротьбу, схвально відгукнулись на задум Доброчина. Князя Ругвальда не можна лишати в тилу, йдучи на далекий Київ.

Коли ввечері воєводи зібралися для толкування в шатрі, Доброчин цілий вечір загадково посміхався, перемовляючись із воєводами й зрідка сьорбаючи жовте грецьке вино.

Володимир насторожено поглядав на дядька, а перед ляганням не витримав і спитав:

— Що ти намислив? Знову щось не так?

— Намислив трохи поспати,— весело засміявся Доброчин, посіявши в душі Володимира ще більшу підозру.

Лише третього дня, коли попереду замаячили вали й вежі Полоцька, Доброчин так само весело проказав:

— Аж ось і сватова хата...

Це було відповіддю на Володимирове запитання в шатрі. Він спробував одбутися жартом:

— А в цього Ругвальда хоч дочка є?

— Ми ще не відаємо,— сказав Доброчин,— але па те язик даний чоловікові. Не поспішай...

Коли всі три витяги розташувалися станом на два перестріли від Полоцька, Доброчин подався оглядати стан, а повернувся вже вночі й стомлено мовив:

— Є й куничка в цьому дуплі. Та ще нібито й вельми красна.

Володимир знову спробував перевести все на жарт:

— А чи не застара для тебе?

— Якщо для мене застара,— сказав Доброчин і лукаво посміхнувся,— то підшукаємо їй іншого жениха. Але спершу треба виспатися, бо рано зашлемо до Полоцька сватів.

Уранці Доброчин і справді зібрав сватівне сольство. Полоцьк за валами похмуро мовчав, над вежами обох воріт висіли знамена з бичачою головою, а між частоколом зблискували шоломи й рожни сулиць. Із города пахло домашнім димком і м'ясним варивом. Стан новгородський жив звичним життям. Горіли багаття біля ладь і дракарів, витязі молодої дружини поралися коло коней мужеських і своїх, а найбільш зголоднілі ратники капючили в них сухарі й солонину, за що ті вимагали чистити коней і носити з лісу дрова та хмиз. Лише мужі старшої дружини розкошували в шатрах, не маючи браку в борошні та питві.

Доброчин і Сігурд розпитували вивідників, посланих звечора до городських валів, чи глибока вода в гроблі перед валами, які містки до воріт, скільки сторожів було вночі на городнях та вежах, чи всі вони в кольчужній бороні, чим зоружені, коли змінювались і про що гомонять.

Свати повернулись аж перед обідом. Головний сват, воєвода молодшої дружини Ждан Будимирович, розповів, що князь полоцький Ругвальд цілувався до них дуже чемно, що разом з ним були його обидва сини, звані Рулафом і Руальдом.

Доброчин спитав:

— А доця?

— І княжна була,— потвердив Ждан Будимирович.—

Вельми красна молода княжна. Ім'я їй Ругнеда. Всі вони звуться однаково на «ру».

— А далій?

— Далій що? — нахмурився Ждан Будимирович.— Речу їм усім, що прислав нас князь новгородський, аби дали йому жінкою купицю-дівицю свою...

— Й що відповів князь полоцький? — заквапив його Доброчин, насмішкувато глянувши на небожа. Володимир напружено мовчав.

Ждан Будимирович завагався.

— Ругвальд покликав її, а вона каже...— Ждан знову замовк, але Доброчин суворо блимнув на нього, й він доказав: — Княжна Ругнеда каже: «Всі родичі вашого князя були холопи й робітники, а я княжна з діда-прадіда. Хай мене вб'ють, щоб я роззувала робичича. А ще мене хоче Ярополк. Це істинний князь, і я піду за нього».

— Оце й усе? А князь полоцький що мовив? — засміявся звеселілий Доброчин.

— Ругвальд мовив... що також не хоче розводити водою княжу кров,— рішуче закінчив Ждан Будимирович.

Місяця того-таки в дев'ятьнадесятий день

Доброчин не хотів одразу ж іти на приступ, і не через те, що Полоцьк міг учинити йому шалений опір. Це мало бути так або так. Якщо князь Ругвальд зважився назвати його й Володимира холопами, це могло означати тільки те, що він відчуває достатньо сил для боротьби з новгородцями.

Ругвальд недавно з'явився в цих краях — Свенельд покликав його два роки тому з-за моря, бо цей свейський ярл доводився йому далеким родаком, а Свенельд усе життя намагався обкластися родаками чи бодай єдиноплемінцями.

Всі четверо старих воєвод, убачивши в зухвальстві Ругвальда люту образу, пропопували почати приступ того самого дня. Кожен просив доручити це саме його полкові, але Доброчин не поспішав. Сігурд заявив йому ввечері, що вікінги застоялися й право приступу належить віддати їм. Варяги справді ще нічим не оддячили, даремно отримуючи

платню, та Доброчин хотів побачити, як поведуться новгородські полки.

Полоцьк останнім часом геть зваряжився, Ругвальд повиганяв або винищив усіх місцевих витязів і бояр, замінивши їх своєю гридьбою. Можна було й учинити так, щоб варягів викурили з Полоцька самі ж варяги. Але Доброчин охочіше віддав би в цьому перевагу своїм полкам. Словіни й кривичі мусили нарешті відчути смак перемоги. Доброчин чекав цієї часини все своє життя.

Новгородський полк не зрадив його сподівання.

Ввечері другого дня, гукнувши охочого воєводу Ратшу, Доброчин спитав:

— Самим своїм полком зможеш?

Ратша поквапливо кивнув, неначе боявся, щоб його не випередили Ждан Будимирович або великий боярин Угоняй. Ратша не був боярином ані боярським сином, а простим сідельним хитрецем.

— Рано вирушай з Дажбогом,— сказав світлий князь.

То було в п'ятницю, а наступного дня, в чисницю, ще й сонце не встигло зійти, як на Полоцьк гунуло дивне нашестя. Новгородські кожум'яки та гончарі, ушкуйники, дереводіли, городники та всіляка забродна челядь і черпь, узявшись по двоє й по троє, несли з далекого лісу сосни та осики й кидали на рів, заповнений водою. Рів був надто широкий і крутий, осики з абияк пообрубуваним гіллям не досягали валу й падали вершками в воду. Ратники приносили сосни й ставили їх сторч, а тоді з дружним гиком кидали, й струнке золотаве стовбур'я лягало верхніми кінцями аж на вал.

А варяги полоцькі стояли на городнях і метали стріли. Влучені з криком утікали або падали в ослизлий рів. Тоді Ратша й собі виставив зо три сотні лучників, які, повстромлявши в землю сулиці й приставивши до них щити, стріляли з-за них і не давали обложеним цілитися.

Воєвода несамовито горлав, підганяючи інших, які безперервним потоком носили й носили стовбури, нарубані звечора, й поволі закидали ними широкий рів. Дерева падали через воду рівно й косо, там і сям утворюючи хисткі мости, але охочий воєвода гнав і гнав своїх ратників, обмощуючи Полоцьк мостами з усіх сторін. Лучники й далі метали стріли. Варяги за городнями теж не ловили гав, серед новгородців уже було чимало забитих і поранених, і над полем стояв безперервний гамір і крик.

Доброчин з іншими воєводами тримався на два перестріли від города. Досі все йшло так, як і домовились. Ва-

ряги Сігурда та обидві дружини лишалися на своїх місцях, ладні кинутись на допомогу. Дехто нарікав на те, що коли Полоцьк візьмуть самі лише ратники, Доброчин може віддати їм город на потік, інші ж дістануть облизня, одначе далі нарікань поки що не йшло.

Воєвода Ратша, вдягнений у борроню та шолом, гардюючи верхи на перестріл од города, підганяв і підганяв своїх. Він гасав і гасав понад ровом, закиданим уже в багатьох місцях, а найпрудкіші стріли долітали й до нього. Щити новгородських лучників стали схожі на їжаків, густо втикані варязькими стрілами, які іноді наскрізь пробивали моржеву скору щитів. У запалі боротьби лучники позирали па свої лави, тоскно думаючи про те, що Ратші належало б виставити ще зо три сотні, але той не зважав на них: кожен воїн мав двічі збігати до лісу.

Коли перші вої вже принесли по два стовбури й перекинули через рів, лучників почало потроху додаватись. Вони вгороджували щити в землю й стріляли з-за них, але були потомлені й погано цілились, навіть тятиву часом не годні були натягти. Зате варяги влучали значно частіше.

Коли ж останні «мостовики» підійшли, перекинувши через рів сосни й грубі осики, залишивши над водою останніх влучених жалами варязьких стріл, Ратша нарешті звелів лучникам одійти й забрати вбитих та поранених.

— В'яжи цір [1]! — почали гукати сотники й десятні воєводи.

Лучники заходились обмотувати стріли ціром і діставати кресала. Незабаром вони знову підійшли до валу й загородили в землю поскіпані й подзьобані щити, запалювали цір кресалом і пускали стріли. Деякі з тих стріл, тягнучи за собою хвости чорного диму, застрявали в стіні, інші ж перелітали через заборола. Варяги оббивали їх луками та сулицями й скидали вниз, тим часом новгородці користалися з їхнього замішання й стріляли ще влучніше. Окремі стріли вже «прижились», роздмуханий у леті цір займався, й на частоколі та в городі курілись уже перші дими.

Спалахнули вежі над обома брамами, бо їх варяги не могли встерегти, до того ж вежі були криті тонкою дранкою. Ратша крикнув подати йому свіжого коня, котрийсь воїн побіг просити в дружинників, але Доброчин оддав свого.

[1] Цір — натерта горючою речовиною конопляна мичка.

Полоцькі варяги люто відстрілювались, час по час на городнях здіймався болісний зойк, на який новгородці відгукувались радісним криком, але ще частіше чулися зойки по цей бік валів — серед новгородських лучників. А Ратша й досі зволікав, ждучи, коли варяги нарешті з'юрмляться в одному місці.

Город був оточений суцільним тугим обручем, до якого не долітали й найтонші стріли. Поранені відходили й відповзали за цей обруч, який Ратша ледве стримував, а на полі лишалося дедалі більше важко поранених і забитих новгородських людей.

Тоді стріли з-за східного рову порідшали. Ратша зострожив копяту й майнув до західної стіни. Стіна й хати за нею були охоплені вогнем і димом, але рів здавався значно ширшим і не мав жодного пристойного «містка». До того ж полум'я та дим не дозволили б піти на забороло. І все-таки варяги чекали приступу саме тут. Тепер їхніми діями керували страх і розгубленість, викликані отим вогнем.

Ратша звелів двом сотникам удавати, нібито вони збираються йти на палаючий частокіл, і коли сотні наблизилися до рову в цьому місці, погнав до східної стіни.

Тут було так само малолюдно. Лучники обсипали забороло градом стріл, а варяги ледь-ледь відповідали, бо багато з них подалося до західної стіни, де горів частокіл і починався приступ.

— Чи він осліп? — дивлячись на Ратшу, сказав до Сігурда Доброчин.— На сході стіна геть гола, а він послав полк у вогонь!

Але тут-таки очі його хижо зблиснули — він аж наставив долоню козирком. Доки ті дві сотні вдавали приступ із заходу, Ратша кинув сотню воїв до протилежної стіни, яку варяги майже оголили, а вої швидко перескочили через загачений колоддям рів.

— Усе пропало! — болісно скривився старий воєвода Угоняй, неначе йому раптом розболілися кутні зуби: аж узявся за обидві щоки.— Пропала сотня!

Варяги й справді повитягали сулиці й здійняли страшенний крик, на який почали збігатися з інших кінців забороло. Десяток чи півтора новгородців покотилося між колоддя в рів, але інші почали кидати гаки й гакуваті драбини й лізти ними вгору. Варяги збили ще кількох, на допомогу оборонцям підбігли інші, але зо два десятки новгородців уже встигли перескочити на хідник, що тягся вздовж усієї стіни з боку города.

— Попер! — гукнув Доброчин до Угоняя, який і досі тримався за «зуб».— Витягне Ратша Полоцьк!

У проламану варязьку оборону ринули ще дві сотні новгородського сідельника-хитреця, й варяги вже не встигали їх одкидати...

Того-таки липня в двадесятий день

На пожарищах іще чаділи головешки, коли до Полоцька, наступного ранку після його взяття, в'їхали Доброчин і Володимир, супроводжувані почтом старих і сотенних воєвод.

Город мало зазнав шкоди од учорашньої січі. Лише попід валом згоріло кілька десятків землянок та рублених хат, якщо не рахувати заборола й ворота. Ратша просив учора віддати Полоцьк новгородцям на потік, Доброчин спочатку схилився був до такої думки, потім помислив і сказав:

— Не дам Полоцька.

— Рать обносилася й ходить без портів,— заперечив охочий воєвода.

— Невіглас ти, та ще й не каєшся! — буркнув Доброчин.— Маю думку лишити тебе тут за посадника!

— Ме-не?.. Я ж не боярин. Тебе бояри засміють!

— То мій клопіт,— сказав Доброчин.— Ось добудемо Київ — і заверну тебе назад.

Тепер охочий воєвода Ратша, тримаючи на рушнику хліб-сіль, зустрічав у княжому дворі Доброчина й Володимира, мов полоцький князь.

Доброчин зіскочив додолу, прийняв цілування й запитав:

— А Ругвальда таки немає?

— Знайшли його, знайшли,— відповів Ратша.— Тільки заціпило йому.

— Мертвий?

— І він, і його сини.

Доброчин замислився. Все те він уявляв собі трохи не так.

— Дажбожа воля...— згодом проказав він. Тоді глянув на Володимира й знову запитав Ратшу: — В нього ж були не самі сини?

Ра́тша шепнув щось воїнові позаду, а той моргнув комусь іще далі назад, і з теремного хорому вивели діву.

Ругнеда була схожа на зацьковане звіря, розпатлане й розшарпане, ладне дряпатись і кусатися за своє маленьке нікчемне життя. Світлий князь глянув на небожа й розсміявся — так зверхньо й зневажливо дивився Володимир на полоцьку княжну.

— Істинно ж нема на що глянути,— сказав Доброчин.— Самі соплі та пазурі. А Ждан Будимирович вихваляв: красна-прекрасна!.. Ждане, де ти?

— Княжну треба вмити,— не погодився Ждан.— Он яка засюсяна.

Почет ляскітливо й грубо реготав, а Доброчин кинув до задерикуватої княжни полоцької:

— Не хотіла ро́бичича мужем собі, а тепер сама стала холопкою й робітницею... Замкни її! — наказав він Ратші.— Бо ще дьору дасть.

Княжну повели в підкліті, а князі та ліпші бояри пішли оглянути Ругвальдів хором. Він не був загиджений варязькою кров'ю: Ругвальда та його синів смерть спостигла на городському валу, де вони намагалися відбиватись од новгородців. Доброчин не пішов глянути на них, але ховати звелів з княжими почестями, що неабияк здивувало дружину та воєвод.

— Це задля Сігурда та його варягів,— пояснив потім Жданові Будимировичу Доброчин.— Та й ще одне маю на мислі...

— Ти про княжну? — спитав воєвода молодшої дружини.— Я б просто продав її купцям, чортове насіння. Або ж оддай мені.

— Жоною?

Ждан Будимирович аж спалахнув:

— Оддам її за свого холопа найчорнішого!

Доброчин нічого не відповів.

Увечері в полі за валами розвели величезні багаття, повитягавши все дерево з городських ровів. Палили загиблих: новгородці своїх, а Сігурдові варяги — варягів полоцьких. Окреме багаття розіклали для Ругвальда та його синів — княжичів Рулафа та Руальда. Поки горіли вогні, новгородці справляли поминки.

У світлицю до Доброчина ввійшов Угоняй:

— Княжна проситься на кострище. Одпустиш її?

— Піди скажи Ратші.— буркнув Доброчин. Така тонкосльозість не личила старійшому воєводі.— І ти хочеш її собі?

— Я старий для такого! — захихикав Угоняй.— Але там її брати да батько...

— Хай іде.

Воєвода вийшов.

— Щось мудрує Угоняй,— сказав Доброчин Володимирові.

Володимир не відповів на це, а мовив зовсім несподіване для Доброчина:

— Візьму оту собі.

— Княжну полоцьку?! — вигукнув Доброчин.— Таке паскудне й миршаве... Здурів єси! Чи наложницею?

— Жоною,— сказав юний князь, і стало зрозуміло, що він добре обмислив свій крок.— Жоною.

Таким рішучим Доброчин бачив Володимира вдруге в житті. Першим був випадок з королевичем Олафом. Норманський королевич випадково зустрів на торжищі одного з розбишак, яким король Ерік доручив був продати його в холопство. Олаф убив того королівського пса, потрапив до тисяцького суду й чекав на смертний вирок, бо за вбивство гостя в Новігороді карали на смерть. Вирок можна було замінити лише величезною вирою, а такої купи срібла не мав ні його вуй, ні королева-вдова Астрида. Тоді до свого дядька прийшов молодий новгородський князь. Він так глянув на Доброчина, що той не знайшов у собі сили відмовити йому.

Тепер стосувалося зовсім іншого. Ще вчора Доброчин і сам хотів висвататн за небожа полоцьку княжну, але, побачивши її сьогодні вранці, перестав і думати про це, бо княжна виявилась напрочуд бридкою.

— То ти насправді чи так?..

— Насправді,— повторив новгородський князь.— Вона роззує робичича.

Доброчин усе зрозумів. Княжна назвала його не просто «робичем», тобто сином робітниці-раби, а «робичичем» — сином і онуком холопів-робітників. Холопом у третьому коліні!

Цього вже не міг стерпіти й Доброчин. У Володимирових очах зблиснули сльози, й світлий князь побачив у них образу й за свою сестру, й за себе та страждальця-батька, й за зведену в могилу свою матір та інших близьких людей, і за ввесь люд деревній та поляпський, за все плем'я цієї сторіччям мученої землі. Причиною всіх образ були чужинці, боротьбі з якими Доброчин присвятив своє життя.

В особі цієї варязької княжни Володимир мав принизити чужинця.

Й Володимир нагадав Доброчинові про той пам'ятний вечір у примарно освітленому шатрі, коли під ними билося холодне чуже море, а долі лежали два схрещені мечі.

— Завтра ж! — розхвилювався Доброчин.

Липня ж, у двадесять перше

У найбільшій світлиці хорому сутінки стояли навіть серед дня. Хором був зведений минулого літа, до того ж за свейським узірцем, бо ярл Ругвальд не міг сидіти в звичайній дерев'яній теремниці, в яких сиділи тутешні бояри та князі. Будівля була з дикого сірого каменю, завезеного хтозна й відкіль. Вузенькі стрілчасті віконечка ледве блимали, мов очі двадцятирічного кота.

Доброчин звелів принести свічку. Її воскове полум'я впікликало в нього таке відчуття, ніби він був у просмердженій сечею та кінським потом стайні, й це не воскова свічка в позолоченому свічнику, а кіптява скіпка-боринка. Відчуття було таке набридливе й тривке, що Доброчин довго не міг його позбутися.

Він і Володимир сиділи в різних кутках, у яких було однаково темно, а біля вогнища стояла княжна, донька вчора похованого ярла Ругвальда, яка затято дивилась на вогонь. Це мало викликати в неї важкі спогади: вчорашні поховальні вогні.

А вона не така-то й паскудна, думав Доброчин, дивлячись на Ругнеду, яку челядниці встигли вимити й убрати в мереживну сорочку й жовті чобітки. Коса в Ругнеди теж була жовта й мовби переморгувалася з чобітками, коли дрова у вогнищі спалахували яснішим вогнем. Руда заброда, з раптовим роздратуванням подумав Доброчин, дивлячись на варяжку. Потім заспокоївся й знову подумав про те, що коли б не отой хижий пещирий усміх, у якому кривляться її вуста, вона б так не відштовхувала.

Доброчин щойно був запитав, скільки їй років, але Ругнеда й не глянула в його бік. Тепер він знову нагадав про своє запитання:

— Ти не глуха? Чи не тямиш по-нашому? Чого мовчиш?

Сватівники мені переказували, що ти вельми жалка на язик, а тепер наче його проковтнула.

Княжна раптом устрелила його з-під брови:

— Я по-вашому не гавкаю!

Доброчин почув, як у протилежному кутку риппула соснова лавка; та його й самого трохи не звело. Княжна мала років шістнадцять, а жовчі в неї вистачило б на всі шістдесять. Він знову подумав, що вона вчора поховала батька та братів, а в такому стані людина втрачає розум і витримку. Він холодно проказав:

— Бачиш отого робичича? Він син і онук робітників, а ти будеш його жоною.

— Мене сватали за Ярополк! — з ледь відчутним варязьким приголосом раптом вигукнула Ругнеда.— За робичича не піду!

— Підеш і чоботи з мене скидатимеш,— почулося з кутка, де сидів Володимир. Голос його тремтів, юний новгородський князь підвівся. Вбачивши в тому порухові загрозу своїй цноті й своєму життю, Ругнеда вихопила з вогнища найдовшу головешку. Доброчин зареготав із свого кутка — хижий котячий вигляд здичавілої княжни його втішив. Ругнеда почала задки відступати до дверей, тримаючи головешку поперед себе, ладна на все, та в цю мить до світлиці ввійшов Сігурд зі своїм небожем.

Несподіване видовище пасмішило їх обох. Сігурд вихопив з її рук чадну головешку:

— Що з нею таке?

Почувши рідну мову, Ругнеда заходилась тицяти пальцем у темні дальні кутки:

— Оті раби хочуть мене згвалтувати! Допоможіть! Повбивайте їх мечами! Вони позавчора вбили мого батька й моїх братів...

Сігурд з Олафом сіли біля Володимира та Доброчина. Сігурд весело запитав:

— То коли ж весілля?

— В обід,— відгукнувся Доброчин так само по-свейському, а Ругнеда нарешті збагнула свою помилку й знову почала задкувати до дверей. Вона взяла була Сігурда й Олафа за батькових друзів, які відбили Полоцьк і прийшли мститися за їхню смерть. А це виявилось одне кодло.— В сінях стоїть челядин з мечем,— сказав їй Доброчин теж по-свейському, й це остаточно знесилило її — ота його свейська мова.

— Будеш королевою цієї землі,— сказав їй Сігурд веселим недбалим голосом.

Олаф підсупувся до свого друга й запитав:

— Нащо вона тобі здалася? Хіба мало ліпших княжен?

Доброчин і Сігурд перезирнулися. Ругнеда стояла коло порога й знову затято дивилась у вогонь. Її головешка розгорілася й узялась полум'ям, тріскучим і кіптяво-рудим, і це навертало Ругнеду на чорну думку, що то догоряє її життя.

Доброчин гукнув із сіней вартового челядина, щоб одвів княжну до світличних жін, і коли Ругнеда поплелася за челядином, сказав:

— Князь має зважати на дідні закони, а вони велять князеві мати многі жінки.

Це звучало як виправдання, але він відчув, що виправдовується не перед Сігурдом, якому було байдуже до цих справ, а перед Володимиром і самим собою.

Сігурд почав про своє: розповів світлому князеві, що серед дружини ширяться чутки, ніби Доброчин хоче віддати Полоцьк варягам,— замість платні, бо новгородська княжа скітниця нібито геть спорожніла. Доброчин хитро мружився на свічник. Торік цей ярл сказав був йому в хвилину щирості, що коли Доброчин допоможе Олафові відбити у його діда й Сігурдового батька порманський королівський стіл, він, Сігурд, візьме на себе половину платні варязькій дружині. Відтоді сплинуло багато води. Сігурд і справді сплатив обіцяну половину, бо після Арфаста Глібовича не лишилось і тисячі гривних срібла: з Арфаста був нікчемний посадник. Але Доброчин незабаром повернув Сігурдові борг, викупивши життя його небожеві Олафу, коли той убив на торгу гостя й мав бути скараний тисяцьким судом. Борг було повернено з лишком, і Сігурд знав про це. Тепер він сам відчував себе боржником Доброчина — мовби боржником, і натяки на оті чутки здавалися дивними. Доброчин сказав:

— Оддай Полоцьк варягам, а тоді знову виймай його мечем?

Доброчин поводився з ним дедалі відвертіше. Сігурд сказав, що він тим балачкам не вірить і не має потреби вірити, він мав на оці інше й заявив про це:

— Чи не можеш сплатити трохи наперед моїм вікінгам, щоб не було отих балачок?

Доброчин згодився:

— Трохи вдам сріблом, а трохи портами та борошном.

Сігурд і його варяги знали про те, що в Полоцьку захоплено добру скітницю: небіжчик Ругвальд любив срібло і вмів здобувати його. Княжа скітниця була повна грив-

них, старих кун та хазарських ногатих; цього срібла за ощадливого поводження могло вистачити на рік.

Хоча попереду була суцільна дітьма й невідомість.

— А чому не знайдеш для Олафа бояришні або княжни? — підморгнувши на молодь, спитав світлий князь.

То було знаком, що попередню розмову закінчено й слід перейти до інших справ. Сігурд зрозумів натяк і перейшов до весільних клопотів.

— Ще молодий.— Він теж підморгнув у бік Олафа, потім несподівано споважнів: — Твій небіж має стіл у Новігороді, а ми тиняємося по чужих краях. Як ще воно буде...

— Буде так, як толковано й перетолковано,— запевнив його Доброчин. Варязькі князі мусили князювати на варягах.— Олафа підсадимо на батьків стіл.— Він наголосив на отому «батьковому».— А ми з тобою лишимося вуями королів...— Нараз Доброчин замовк і глянув на Володимира, якому короленко розповідав щось смішне, бо Володимир зрідка порскав у кулак і крутив головою.— Який сьогодні день?

— Понеділок...— Володимир спохмурнів. Був понеділок, коли не належало розпочинати жодних поважних справ...

Того ж липня в двадесять друге

Вранці Володимир сказав:

— Про брата Ярополка вони набрехали. Ярополк і не думав сватати полоцької княжни.

Доброчин насторожився:

— Звідкіль маєш таку брехню?

— Від одного полоцького челядина. Свенельд прислав був сюди свого огнищанина Каніцара, а Каніцар сказав Ругвальдові так: «Якщо не піддасишся Добрині, висватаю за Ярополка твою Ругнідь».

— Де цей челядин? — спожвавився Доброчин.

— У стайнях.

— Як його ім'я?

— Не відаю... Піду знайду.

Незабаром Володимир повернувся з челядином, од якого пахнуло кінським потом і кізяком.

— Звідкіль знаєш про Каніцара? — запитав його Доброчин.

— Говорив з Ругвальдом у стайнях.

— Коли?

— Після Водосвяту.

Челядин повторив Доброчинові все те, про що перед цим казав і Володимир.

Це знімало з пліч Доброчина зайвий тягар. А він бачив, що Володимир теж мовби звеселів.

Молодий новгородський князь таки заспокоївся. Хоч Ярополка він ледве пам'ятав, але той був йому рідним братом, а відбивати наречену в брата він не хотів. Тепер же все з'ясувалося.

Увійшов Ждан Будимирович з рушником через плече. Кілька днів тому він був сватом, а тепер став старшим весільним дружком.

— Княже Володимире, наречену жону твою ведуть!

Воєвода молодшої дружини був задоволений: його невдале сватання врешті обернулось кращим кінцем. Це здавалося добрим провістом. За Жданом Будимировичем увійшов Угоняй. На старому бояринові була розкішна соболина шапка — не зважаючи на спекотний день,— а жупан золотого грецького тканння підперезаний кільчастим чересом, на який з плеча спадав мережаний рушник. А якщо до цього додати ясно-сині чоботи з золотими ж таки острогами, що мовби розтрушували по світлиці золотий горох,— можна було подумати — злюбляється не молодий новгородський князь, а цей старий сивобородий боярин.

На Володимирі був лише голубий жупан, підперезаний широким білим опоясом, а княжу гідність виказували хіба що червоні чобітки, без яких Володимир здавався б дружинним отроком.

Угоняй підступив до нареченого й теж пов'язав його рушником:

— Чого мнешся? Княжна уже, вважай, коло княжих воріт, а ми ще мнемося.

В цьому весіллі все було навпаки: наречений сидів у хоромі нареченої, а її повели вбирати та заплітати в чужий дім. Бо нареченого належало вести до нареченого, а куди поведеш, якщо б вона лишилась у тому самому хоромі?

Князь із дружком та весільним боярином вийшли за поріг.

У дворі до молодого прилучилися старі та сотенні воєводи, попереду виступав світлий князь Доброчин, який був посадженим батьком. Насходилося повен двір воїв та полочан, вільною лишалась тільки вистелена килимами доріжка, що вела від хорому до воріт. Звідти почулося:

— Йдуть! Ідуть!

— То й ми рушаймо,— озвався Доброчин, і всі посунули назустріч поїздові, топчучи хазарські килими. За весільниками йшла челядниця й підмітала килими віником, бо князь мав вести до хорому наречену жону. Челядниця метала віником туди й сюди надміру старанно, зумисне на поги новгородців та вільних полочанок і полочан, які не могли їй у цю мить нічого заподіяти.

Пісня наближалася до воріт:

Да што ж то за огонь палаєт, огонь?
Да то ж не огонь, а горячий конь,
А на коні князь гарцує,
Молодую на седьолко садіт... ух!..

Пісні були знайомі й незнайомі Володимирові — позаторік йому співали трохи інших пісень, і він мимоволі згадав Людмилу. Володимира не мучили думки, ніби він чинить супроти неї щось негоже: князеві належало мати більше жінок. І все-таки його не покидало почуття невдоволеності собою. Втішала тільки свідомість того, що зіб'є пиху з дикої княжни Ругнеди, змусивши роззути «робичича» в усіх на очах.

І все одно це було замалою втіхою.

Доброчин став у воротях із хлібом-сіллю на рушнику. Цей дар мав перейняти батько нареченої, але батька в княжни не було, замість нього вийшов наперед Сігурд-воєвода — посаджений батько княжни. Обидва посаджені вклонились один одному, й першим це зробив світлий князь, бо Сігурд зовсім не знав тутешніх покопних звичаїв.

Весільники знову заспівали обрядових пісень, посіваючи молодих житом-пшеницею та всякою пашницею, хоча наречених іще не скрутили спільним рушником, а коли нарешті скрутили й знову сипали й посівали,— Володимир почув, як Доброчин питає в Сігурда:

— А де ж матір княжни?

— Затялася й не схотіла,— відповів той.

Це зовсім не вразило Володимира — княгиня щойно поховала мужа та синів.

На подвір'ї біля хоромної лізниці жевжикуватий волох приніс у жертву Ладі овечку й овника, помастив тією й тією кров'ю праві долоні князя та княжни, й нарешті всі з піснями посунули до хорому. Попереду ступав весільний старійшина Угоняй, обсипаючи народ жменями срібних кун та ногатих...

Уже після світличного обряду, на якому мали бути лише найближчі родаки, наречений князь Володимир Святославович, сидячи поряд з Ругнедою за довгим столом, де тепер зібралися всі весільні гості, з прикрістю думав про те, чого не минути.

Наречена під напівпрозорим домаським покривалом була схожа на нерухомий білий пень, до якого князь боявся торкнутись. Тепер Володимир уже шкодував про все. Така ротата й довгогуба, бридливо думав він про нову жону,— наче муромка або чудинка...

Гості їли м'ясо й пили бражні та горючі меди. Володимир Святославович навіть не пригублював, бо так велів давній закон, хоча князь мав право його порушити. Коли він випадково торкнувся ліктем княжни, та засичала й пирхнула з-під покривала, а він ледве стримав себе. Мав би з'їздити навідліг по мармизі, подумав собі він,— щоб не сичала гадиною...

За вікнами почулося шамотання й жіпочий виск.

— Ану виглянь,— сказав Жданові Будимировичу Доброчин.— Кого там принесла Неберя?

Кричала жона, голос був тягучкий і моторошний. Ждан Будимирович повернувся й шепнув:

— Теща... Її піймали в сінях з ножем. Я посадовив би цю жону в поруб.

Доброчин удав, що недочув останніх слів Ждана Будимировича, той невдоволено скривився й сів на своє місце ліворуч од княжни. Світлий князь невиразно хмикнув. У княжому хоромі відбувався весільний пир, який мав бути тільки весільним, а не тризною на помин чиєїсь душі. Але в наступну мить Доброчин приязно подивився на воєводу молодшої дружини.

Надходила заключна подія першого весільного дня, й уже захмелілі гості почали потроху відставляти недопиті чаші та братини. Посаджений батько нареченої Сігурд скрутив голови двом голубам, яких йому подали слуги, й покропив кров'ю всіх присутніх на пиру. Обляпані реготали і втиралися, княжна ж Ругнеда ладна була сховатись під стіл, відчувши наближення невідворотного. Володимир закляк. Голубина кров була не тільки знаменням дівочої

цноти, а й початком того, заради чого він згодився взяти собі за жону оцю чужинку.

Під божницею красного кута, на якій тепер стояли тільки лельки Дажбога та Лади, височів оббитий срібними й золотими бляшками княжий стіл. На цьому столі мав відбутися обряд роззування князя. Дирувальники попідводились і поставали під стінами та коло дверей, за столом лишилися самі наречені. Посаджений батько князя звернувся до княжни:

— А тепер зніми з мужа чоботи.

Голос був тихий і якийсь тугий. Ругнеда сахнулась, мов од удару лозиною по босих ногах. Присутні затамували подих, а княжна схилилася над самий стіл.

— Роззуй мужа,— ще тихіше проказав Доброчин, але княжна знову не відгукнулася. Тоді він спитав, чи вона його розуміє, й Ругнеда відповіла: «Ні». Світлий князь переклав те саме по-варязькому. Коли ж вона й тепер відмовилась виконати обряд, Доброчин грубо зірвав з неї покривало, й очам присутніх відкрилося скам'яніле від затятості лице.— Роззуй онука робітника й сина робітниці!

В очах його блиснув такий лихий вогонь, що княжна раптом зблідла й похилила голову. Володимир уже сидів на княжому столі, напружено посміхаючись, і вона вклякла перед ним. А коли зняла з князя червоні чоботи й глянула на весільників, у неї знову вселився затятий біс.

— Хтось мені за все ще заплатить...— по-варязьки прошепотіла вона, й це прозвучало як смертельна клятва.

Того-таки місяця в той самий день

У понеділок Ярополк не зважився розпочинати влови, хоч днина видалася спекотна й сприятлива на кабана. У вівторок же небо зранку затягло хмарами, але київський князь не хотів відкладати влови ще на день, бо Свенельд лаштувався до зустрічі Оттонового сольства. Ярополк мусив утекти.

Ці перемови Свенельда з німцями тривали вже багато років, досі вони нічого не дали, але якщо й дали б щось

у прийдешньому, то Ярополк тепер уже напевно знав, що це буде не на його користь. У Свенельда була своя особиста мета. Ярополк не мав сили постати проти нього, але добровільно сприяти йому теж більше не хотів...

Тепер двадцятидворічний київський князь міг покладатися лише на час та на ласку Долі, чиїх подумів і задумів не міг наперед знати жоден смертний чоловік.

Одне лишилось Ярополкові: зволікати час.

А ще він покладався на брата Володимира. Поки живі Володимир та його вуй Доброчин, принаймні за життя можна було не боятися, хоча вони прислали вістку з гінцем, що взяли Новгород і збираються йти на Київ. Новгород і раніше належав їм, а навіть якщо б вони зазіхнули на Київ, мати над собою рідного брата — це одне, а Свенельда — зовсім інше. Ім'я Свенельда все життя означало смерть.

Та й балачкам про Володимира й Доброчина Ярополк не дуже вірив, хоч про них у Києві ходили всілякі чутки. Ворогом Доброчина швидше за все теж мав бути Змій Горинич.

Над Києвом висла кошлата хмара й сіявся дрібний дощ, коли Ярополк з десятьма ловчими мужами виїхав з Красних воріт і Копиревим гаєм подався на захід. Ловчі вели на шворах двох пардусів і п'ятьох хортів. Пардуси були добре вивчені на вепра, а Блуд Асмусович запевняв, що нема меткішого ловця за цього звіра.

Обох пардусів Ярополкові подарував Блуд, він позавчора теж зголосився йти на вепра, зустрітися ж домовились коло Ірпня.

— Не хочу,— сказав Блуд,— щоби мене видів з тобою Змій Горинич.

Докладніше Блуд нічого не пояснив, але Ярополкові й того здавалося досить. Його й так мучила самота. Раніше він найбільше довіряв небалакучому стриманому Местиші, але після смерті Люта Свенельдича та Олега Святославовича Местиша Варяжко ще дужче замкнувся в собі, не хотячи тягти ввесь час руку за батька, але й не бажаючи діяти йому на злість. Блуд Асмусович також боявся батькового брата, зате співчував Ярополкові й утішав його як міг.

З Києва вийшли вдосвіта, коней також не дуже берегли, але до Ірпня встигли лише перед обідом. Блуд уже був там. Він привів зо два десятки гриднів, мав також двох пардусів і десятеро хортів. Ярополкові пардуси впізнали Блуда й почали ласкаво гарчати.

Але найбільшою несподіванкою для Ярополка було те, що поряд стояв невеличким станом Пре́тич.

Востаннє Ярополк розмовляв з Претичем у його ж дворі, коли шукав підтримки проти Свенельда. Тоді Претич навіть говорити з ним не схотів.

— Припізнився ти трохи,— сказав Блуд.— Дощ після обіду може подужчати.

— Треба йти вниз понад Ірпінем,— озвався здаля Претич, але Ярополк навіть не глянув у його бік.— Претич помітив це і сказав уже до пього: — Чи ти лише на один день?

Претич натякав на сольство, яке Свенельд чекав у середу чи четвер. У Києві все всім було відомо.

Ярополк відповів, що приїхав ловувати вепра, а не сла. Запала мовчанка. Ловчі почали готувати обід, хортам і пардусам дали тільки по крихті сирого м'яса — щоб лише роздратувати й збурити в них кров. А коли наварили й посідали їсти, з хащів на тому березі вискочив здоровезний вепр. Спокійно напившись, він зовсім по-дружньому рохнув до люде́й та хортів, тоді ще раз рохнув, і з-за кущів до берега гупнуло ціле стадо свиней та поросят.

Ловцям і собакам наче заціпило. Аж коли стадо напилося й знову шаснуло в кущі, хорти залементували, рвучися зі своїх шпор, а ловчі мужі кинулися сідлати коней. Ні про який обід уже не йшлось.

Домовившись оточити стадо великою підковою, всі кинулися через Ірпінь. Свиней і молодих кабанів було зо два десятки, не рахуючи ще смугастих малих поросят, і вони не могли втекти надто далеко.

На тому боці спустили собак. Хорти відразу взяли слід і кинулися за вепрами, розколошкавши гавкотом увесь лівобережний ліс, який колись належав деревлянам. Невдовзі гавкіт заглух. Собаки не могли взяти вепра, навіть ціла шпора не зважувалася підступити до дорослого сікача. Але для цього в ловців були пардуси.

Досі ловці не спускали своїх заморських котюг: спершу належало розшукати хортів та вепрів, і всі кинулися через ліс. Та собаки мов у землю запались.

Їхали майже гуртом. Нарешті Претич дав знак спинитись, а коли всі вершники зійшлись, він порадив стояти й слухати. І раптом почувся тоненький ляскітливий звук. Якийсь хорт подавав знак господарям, а також іншим хортам, що знайшов дичину й потребує підмоги. Тепер можна було розтягтися широкою підковою і йти на звук.

А гавкання дужчало, і Ярополк зострожив коня. Поряд їхав ловець із пардусом на шворі — двох ловців з пардусами Ярополкові також одступив Блуд — поки ті передадуть уміння котромусь Ярополковому ловцеві. Гавкіт неначе затихав, але князь і ловець і далі їхали так само. Пардус легко стрибав поряд з привченим конем, а кінь Ярополка косував на хижака й форкав. Ярополк вийшов ще трохи наперед, і тут гавкіт почувся зовсім виразно, певно, собака вигнав вепра з-за густого лісу чи з ярка.

— Збочуй трохи! — кипув до князя ловець, і коли князь потяг за повід ліворуч, далеко між деревами промайнула тінь.— Княже! — знову крикнув ловець, і досі не спускаючи пардуса.— Ще трохи цабе!

Й аж тепер пустив звіра. Плямистий хижак величезними стрибками понісся на кабана, який побачив небезпеку й звернув круто ліворуч, але звідкись виринув ще один хорт. Кабан опинився між трьома ворогами. Вагання тривало мить — і вепр кинувсь на того собаку, який досі гнався за ним. Собака не чекав нападу. Коротким помахом писка випустивши кишки з хорта, кабан шугнув у найгустіші хащі, за якими десь недалеко мав бути рятівний яр. Під вагою кабана кущі й деревця тріщали й падали, залишаючи позаду широкий слід. У цей слід і кинувся пардус.

Ярополк у нетямі зострожив коня — кабан одбіг сажнів па півтораста, князь уже не бачив ні пардуса, ні його, коли ж стьобучі, деручкі кущі розступились, кінь схарапудився й поніс, нажаханий кривавим видовищем: у цю мить пардус певірогідним скоком наздогнав кабана, вчепився йому в спину всіма пазурями й зубами.

Ярополк ніяк не міг спинити жеребця, хоч з усіх сил натягав повіддя й мало не розривав йому рота. Там, де кіпчалася галява й ріс молодий дубняк, жеребець різко розверпувся й не міг утримати рівновагу, послизнувшись на вимоклій під дощем траві. Ярополк вилетів із сідла й боляче забив ногу.

Кінь підвівся, заспокоївся і став над ним, а Ярополк Святославович, кривлячись од болю в нозі, глянув на той бік галявини.

Вепр і досі носив на собі плямистого хижака. Пардус не міг перегризти йому холку, але й не випускав із пазурів і зубів, чекаючи, поки вепр стече кров'ю й охляне. Ловчий стояв серед найближчих до галявини дерев, дивився на поєдинок і застережливо махав Ярополкові, щоб теж одійшов далі в ліс: він бачив, як його кінь посковзнувся

й упав, а якщо б вепр кинувся на нього, князь не мав би куди втекти. Немає страшнішого за смертельно пораненого вепра.

Вепр гасав чагарником і галявиною й чимдалі дужче охлявав, уся спина його й волохаті боки просякли кров'ю. Він намагався збити з себе настирливого хижака, терся боками об стовбури дерев і навіть падав і качався, але це не допомогло. Його рухи ставали кволіші й кволіші. Ярополк дивився на те запекле змагання й відчував, що дрібно тремтить усім тілом, наче в пропасниці або лихоманковому жару.

Загнаний пардусом вепр уже не міг бігти, він лише переставляв ноги й час по час тонко розпачливо кричав, стріпуючи ікластим писком, а далі зовсім знесилів і сів, уже байдужий до болю та хижака на спині.

Ловчий підійшов і всадив йому під ліву ногу рожен. Вепр схопився і врешті вивільнився з обіймів пардуса, який тут-таки знову збив його на траву.

Тепер лишалось приборкати пардуса. На кінці оскіпища в ловчого було кільце. Він пропустив у нього край ремінної шворки й підтяг кільце до нашийника. Тепер ошалілий від перемоги й гарячої крові пардус не міг кинутися на ловця. Та він і сам це відчув і не дуже шарпався, коли господар прив'язував його до берестка.

— Добрий пардус,— похвалив Ярополк, підвівши свого коня ближче.— Чи це не той самий сікач?

— Мабути,— сказав ловець, дослухаючись до голосів лісу. Ліс мовчав.— Пудів на двадесять затягне.

Ярополк підійшов до затихлого вепра й копнув по писку носаком. Було трохи соромно й неприємно, що не зміг приборкати власного коня, й лише біль у нозі якось примиряв його з самим собою.

— Білуватимемо тут? — спитав ловчий. Ярополк стенув плечима й нараз побачив двох комонних мужів. То були Блуд і Претич.

— Ледве тебе знайшли, княже Ярополче,— сказав Блуд, не злазячи з коня на землю.— Це той самий сікач. А нам нічого так і не трапилось, бачили таке?.. Ми з моїм сватом погнали аж до дороги, женемо, женемо, а гавкоту не чути, і тих із пардусами ніде нема... Добрий пардус? Я недоброго тобі б не дав. А сват Претич не любить із пардусом, каже, хіба то ти сам уловував — наче купив свиню на торжищі...

— Тебе кличе Свенельд,— сказав Претич Ярополкові, бо Блудовим теревеням не видно було кінця.

Князь насупив брови:

— Де він?

— На Соляній дорозі,— поквапливо пояснив Блуд.— А я задивився на цього кабана й мало не забув сказати. На Соляній дорозі за Ірпінем.

Ярополк глянув на воєводу молодшої дружини. Блуд нічого ніколи не забував, просто він старався довести Претичеві свою примарну незалежність од Свенельда.

Претич пояснив:

— Прийшло сольство від німецького імператора Оттопа. Свенельд вийшов зустрічати його аж на Ірпінь, а це не з доброго дива. Тебе там ждуть.

Ярополк сів на вбитого кабана й почав розтирати вдарену ногу. З ніздрів тварини вичавилася піна й кров, незаклякла туша перекочувалась під Ярополком, коли він говорив:

— Я на вловах, і ви мене не бачили.

Це скидалося на дитячу хитрість або якусь гру, до якої ті не хотіли приставати.

— Мусиш іти,— мовив похмуро Претич.— То все неспроста...

Після взяття Іскоростеня Свенельд усунув Претича з тисяцького воєводи. Святославів воєвода був потрібен йому лише на час: аби той своїм полянським ім'ям послужив йому ширмою.

Ярополк з допомогою Блуда сів у сідло, й усі втрьох поїхали в бік річки.

Сольство німецького імператора було велике й бучне, й уже з того належало зробити висновок, що перемови Свенельда з Оттоном дійшли нового рубежу. В усіх дотеперішніх перемовах світлий князь виступав од імені Ярополка Святославовича. Так мало бути й тепер. Це не вводило нікого в оману, але Ярополк вирішив не подавати приводу до зайвих балачок. Імператорового сла належало вислухати.

Коли Ярополк, сильно кульгаючи, зайшов до Свенельдового шатра, розіп'ятого в мокрому лісі край дороги, німецькі сли вже сиділи там. Він лише неабияк здивувався, побачивши серед німців і папського сла.

— Якщо приймеш хрест од папи Бенедикта,— тихим наставницьким голосом проказав Свенельд,— імператор Оттоп Другий захистить тебе від усіх недругів. Оце тут сидить папський легат, а ото — герцог фон Рюггенберген. Слухай і зважай...

А перед тридесятьма роками...

З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри

Робив я в княжих стайнях з рана до ночі, важко робив, але далеко попереду в мене тепер виднів просвіток. Отакої сили додав мені той Борисів меч.

Я довго його нікому не показував. Коли десь напровесні Борис рече: так, мовляв, і так, Добрине, дай-но мені того меча, ти все 'дно його не витягнеш на людях, а я тобі за його іншого принесу. Сидить на подолі гостьовий купець хазарський, він дасть у придачу ще й кілька ногатих чи бодай кун, так казав один мій родич.

З многою сльозою я оддав йому той меч. Уже не вірив клятому холопові: продався старій княгині й на цей рік, не зміг викупитись, то ото й надумався закласти меча. Кожне дбає про власне черево...

Отак собі думаю й навіки прощаюся з мечем, але я помилився в Борисові. Після Заговін Борис потяг мене в той темний кут, аж там серед ремінного мотлоху лежить меч у піхвах і з чересом. Такий самісінький, як і той, лише руків'я не таке багате. Зате лезо щире й гнучке. А нащо мені боярське руків'я? Хтось побачить і відбере. Може, ще й гірше вчинить.

А Борис простягає на долоні кілька добре потертих кун:

— Осе додав отой хазарин. Половина хай буде тобі.

Я глянув і не взяв жодної. Мені придалося б те срібло — холопові дорога кожна векшиця: можна було б трохи підхарчуватись і спомогти сестрі. Але я ж знав і Борисову неволю, та й меча того добув таки ж він, тож не взяв я в нього жодної куни.

Сховав я своє нове оружжя під жолобом пайстарішого скеребця, бо до нього вже давно ніхто ніколи не підходив. Там і лежав. Та коли Мирошг і його конюші розходилися по домівках, я зачинив двері й підпирав їх ізсередини добрим кілком. У стайні лишалися тільки ми з Борисом. Я застромляв у кільце над дверима свіжу скіпку й діставав меч.

Лезо грало й вилискувало, то був старий, бувалий у бувальцях полянський меч, і я собі намагався уявити,

в чиїх руках і в яких січах він побував. У кількох місцях лезо було вищерблене й заточене брусом, та це лише додавало йому ціни в моїх очах.

Я обережно виймав його з піхов і виважував. Рука довго не витримувала такої ваги, й кінець починав хилитися додолу, хоч мені вже минав чотирнайцятий рік.

Ставало кепсько. Думав я собі: коли вже виросту, щоб міг бодай удержати того меча? Наче вже й добре дужий, роблю ж геть усеньке те, що роблять Борис та інші конюші холопи: вигрібаю з-під коней гній, ношу на вилах цілі оберемки сіна, тягаю на горбі міхи з вівсом, можу приборкати за вузду якого хоч конягу — а меча не вдержу, хоч ти йому плач!

Борис сміється й каже:

— А дай-но мені.

Та як закрутить оте мечище — аж свистить!

Але рубатися він також не тямив. Коби, каже, сулиця або рожен — цими я трохи вмію, а меча досі й у руці не держав.

Заходився я ще пильніше приглядатися, як орудує київська гридьба, запам'ятаю якусь хитрість, а тоді вночі запалю скіпку в стайні та й собі. Нічого з того не виходить! Заслабка рука.

Одного разу Борис і каже: так і так, мовляв, а спробуйно отим вільшиновим. Яким вільшиновим, кажу, бо я про того дерев'яного меча був геть забувся. А він поліз рукою в кіш із гречаною половою й подає:

— Ану ж спробуй.

Я покрутив ту дерев'янку, покрутив — ганьба, та й годі, забавка для отрочат. А тоді знічев'я спробував одну варязьку мечну хитрість — аж не повірив сам собі: вийшла! Я розповідав тобі про одного варязького здохляка? Був такий в Ольжиній гридниці, звали його Зігберн Лідулфост, год хіба на п'ять старший од мене, ще й борода йому не росла, а ходив півнем, бо не мав рівних собі на мечах. Я давно приглядався до його хитрощів. Цей Лідулфост так лукаво вмів повернути меч, що вибивав меча з руки супротивника: мовби обкручував чужого меча своїм.

Як я досі не пробував — не виходить, і край, а тим-го вільшиновим знепацька вийшло. Мені допомагав Борис: держав залізного меча поперед себе, а я за которимсь разом вирвав його дерев'яним мечем. Так бавилися чи ле до півночі. Цей тридцятирічний чолов'яга потурав мені, холопчикові недорослому, а я потроху набив руку й узявся за справдешній меч.

З цим і далі не виходило, та я вже знав, що колись та має вийти.

Цього літа старий конюший перестав мене стерегти, повірив, що не втечу, двічі вже одпускав мене провідати сестру Малушу. П'яничка був, але чоловік не пихатий, часом потурав мені. Якось Борис попросив Миронога: мовляв, так і так, пусти Добриню до моєї хижі переночувати.

Відпустив Мироніг. Була саме чисниця, а взавтра ж недільний день, у стайні все попорано й прибрано, каже, йдіть, лише рано щоби були тута.

Пішли ми з Борисом до нього на Гончарі, а там злидні такі кошлаті, що й словами не перекажу. І все ж таки не холопський кут у стайнях. Нагодувала нас Любка, його жона, послала мені рядно на сіні під хижею, я тут-таки ліг і заснув; та Борис мав інше на думці.

Чую — торсає мене за плече. Ходи, каже, за мною.

Був у нього там-таки недалеко родак, сидів на Кожум'яках, є по той бік Претичевого дідинця такий яр. Уже забувся, як звали того Борисового родака, мав він літ шійдесять з гаком, такий сутулуватий та худий, але замолоду ходив з Олегом у походи, вмів битись оскіпом і на мечах. Задля цього й привів мене Борис на Кожум'яки. Той про мене геть усе знав, подивився, подивився й каже: так, мовляв, і так, дуже на тобі мало м'яса.

А Борис йому за мене рече:

— Де ж те м'ясо візьметься, коли вранці дадуть півкоржа — ото тобі до самого вечора.

А родак його каже мені:

— Коли таке діло — жуй вівсо: од вівса кістка ширшає. Отак укинь у рота й жуй, аж поки в роті стане солодко, а тоді юшку ковтни, а полову виплюй. І так день у день. А тоді побачимо.

Так я й чинив: укину пучку вівса в рот і ремигаю, воно зупершу гірке, шелестить і колеться, а далі починає солодшати й пахне молоком. І що ти думаєш? М'яса, правда, не наросло, як і казав отой кожум'яка, але зачав відчувати мовби силу в плечі.

Мироніг одпустив мене й на Купала, то я пішов не на Подільський торг, а знову до того самого кожум'яки. Облапав він мене й рече:

— Наче трохи подужчав. Жуєш вівсо?

Лише киваю, мов той кінь.

— Ану ж побачимо...

Пішов він до хижі й виносить мені старезного меча, а сам підібрав з долу лозину:

— Ану ж рубни.

Я не зміг перерубати лозину, а він своє:

— Хто ж так рубає? Треба ось так...

Дав у руки лозину, а сам як махне мечем — наче бритвою зрізало: я й не почув.

Показав він мені того дня першу хитрість: як тримати пальцями руків'я меча.

— Оцього навчишся — знову приходь. Бо не все зразу.

Почав я тепер носити в стайню гілля. Наношу ввечері, а тоді при скіпці січу, а цурки нишком викидаю на гноїще.

Та одного вечора Борис був заснув у яслах отого старого коня, а я так розпалився рубаючи, що й не почув, коли рипнули двері й увійшов конюший Глига — рядович із Кожум'яцького-таки ж кінця. Подивився на мене, взяв щось там і пішов. Лукавий чоловік був цей Глига. Я забув підперти двері стайні кілком. Думав, обійдеться, коли це назавтра дибає Мироніг — та просто під ясла, де я ховав свого меча. Питає:

— Це звідки?

Кажу — знайшов. Щоб цього, каже, більше тут не було. Та так сердито дивиться.

Переховав я того меча, більше не наважуюсь видобути. Думаю, добре, що хоч Мироніг, бо інший би завдав мені жару, знав би всенький Княжий двір. А то чоловік був нелукавий.

Коли це минає день чи два — приходить конюший Глига й каже:

— Кличе тебе княжий під'їзний.

Мені похололо. Під'їзного в Києві кожен знав — ще ніхто не вертався од під'їзного цілим, коли кого кликав цей княжий муж. Ну, думаю собі, начувайся, Добрине. А Борис теж розгубився й тільки покивує мені, щоб я його не виказав.

Зайшов я до кліті під'їзного й стою. А він такий пикатий та ручистий — заб'є-й писнути не дасть. Питає, де я взяв меча. Кажу — знайшов у плавнях. У плавнях, каже, мечі не ростуть. Та як підійме оте ручище, як завдасть-завдасть — я аж через поріг перекотився. Дивлюся — аж коло нього й меч мій на столі. Коли б спромігся — був би схопив свого меча та сіконув цього пикатого кабана, як ото вчив мене Борисів кожум'яка. Та де там: у голові од ляпасів аж джмелі гудуть. Думаю, як зачне знову бити — побіжу й утечу, а там хай здогапяє. Коли ж ні, більше не вдарив, лише схопив мене та меча з піхвами й кудись веде.

Обминули ми хором і подалися лізницею вгору, аж на теремі, дивлюся — стара. Сидить уся в чорному, а коло неї вистрибує княжич Святослав, твій батько. Під'їзний поторсав мене за в'язи й питає стару: що йому зі мною робити? Мовляв, так і так. А я стою й не зводжу з неї ока. Набурмосилася вельми, але мовчить. Тоді підвелась і почала мести терем спідницею. Ходить отакечки туди й сюди, а на мене й не зиркає, наче я дерево якесь. Аж згодом таки питає:

— Для чого тобі меч?

Кажу, звісно, для чого. Кому хотів укоротити життя? Кажу — нікому. Брешеш, рече. А я: не брешу, мовляв, ще не вмію ним до пуття орудувати, бо ще тільки вчусь.

— А як навчишся?

Я мовчу, а вона знов за своє:

— Як навчишся — кому першому?

Кажу, то вже мій клопіт — кому.

А стара підійшла й бере мене за підборіддя, я тільки головою сіпнув, а вона сміється так скреготливо, як завше:

— Гляди, яке вовченя!

Постривай, думаю, хай ще трохи підросту, на які зуби тоді засмієшся...

А під'їзний ще тримає мене за карк. Думаю, зараз знову зачне метиляти мною. Коли це стара каже йому:

— Відпусти, хай собі.

Пішов я знову до тих клятих стаєнь і розказав усе Борисові. Дивується він, а я й сам дивуюсь.

Того дня старий конюший звелів переганяти коні в луг.

Коли вертаємося до стаєнь увечері — підходить Мироніг, а в руках у нього мій меч разом з піхвами. Кинув його мені під ноги й пішов.

Ми з Борисом тільки глипаємо. Борис і каже мені:

— Щось пороблено старій княгині.

Отак усе обернулося з тим мечем...

А Мироніг став частіше відпускати мене на волю. Того літа я бігав до Ольжиного села двічі — навідував сестру Малушу. Вона наче трохи підтяглась, трохи посправнішала, та коли я, погостювавши, збирався вдосвіта бігти назад, вона вчіплялась у мене реп'яшком і заливалася сльозами.

І вертався я до Києва лихий на всіх отих, що розметали нашу сім'ю й розлучили мене з рідними, перетворивши нас на рабів. Тоді перед очима мені темніло, я думав тільки про той далекий день, коли здобуду волю.

І ще запекліше почав я рубати оте гілля — аж у плечі крутило, й не підпирав більше дверей. Глига тепер боявся Бориса, бо по тій пригоді Борис був сказав, що потребить Глигу, а Глизі хтось про те доніс. Коли кінчали порати, той лукавий рядович першим утікав кудись — щоб не муляти очей Борисові.

Отак ми й жили...

Після других одвідин сестри затявся я думкою, як би його перейняти Малушу сюди, щоби бути бодай разом у Києві. Чи самому перейти до Ольжиного села. Якось кажу Борисові, а Борис рече:

— Коли б ото побалакати з Миропогом...

Борис таки побалакав з ним, бо згодом Мироніг мене й питає:

— Скільки маєш літ?

Кажу — чотирнадцять. Та ні, каже, я не про те, а скільки ще тобі холопствувати. Кажу — сім. А він подумав, подумав та й каже:

— Рано ще, княгиня не дасть.

А я вирішив піти до старої. А що, думаю, під'їзному ж не звеліла бити мене за меч. Піду й залякаю: мовляв, не відпустиш сестру — уб'ю. Почав я никати попід хоромом, і па терем лізницею, бувало, забігав, та старої ніде не міг зобачити. Як на зло. Ходив уже й попід іншими хоромами, що були по той бік у Княжому ж таки дворі, за Туровою божницею князя Олега. В одному сидів його син Свенельд, а в другому — княгині Гертруда й Кунегунда, старі-престарі, ще сестри отого злодіяки-головника Ігоря. Сидять, бувало, на теремі свого хорому й цідять мед. По-нашому й слова не тямили сказати, лише по-варязькому «гер» та «дер».

Говірку їхню я вивчив пізніше — побіля гридьби. Декотрі гридні не вміли розмовляти по-нашому, бо жили ж тільки серед своїх, у княжій гридниці. Таких, як ми з Борисом, обільних робітників, огнищапин та тивуни не пускали до гридниці — наше діло було шкребниця та гній. Зате в стайнях гридьба товклась од рана до вечора: той коня веде до коваля, той сідлає чи розсідлує, той ще там що, а конюшому робітникові цілий день клопіт: іди сюди, принеси вуздечку, подай сідло, змасти коневі копита дьогтем... Одне слово — не присядь, бо ще й бичем огріє котрийсь межи плечі. Холоп є холоп. А мені було чи не найгірше: мене знала вся гридьба, бо я син деревлянського жупана Маломира, хоч був чорним рабом.

Але жупанич — жупаничем, а те подай, те таки принеси,

в рапа до вечора одне й те саме. Й потроху зачав я тямити оте їхнє «гер» та «дер».

А ще ж дивився здалеку, як вони борються на мечах, надто ж отой змалілий та захлялий гридень — рудий Зігберн Лідулфост. Я вже зумів одну його мечну хитрість, але мені ще не стачало сили в руці й плечі, то я щоразу бігав до Борисового родича, коли мене відпускав Мироніг.

А як навчився трохи по-варязькому, почав я знов учащати до тих двох старих княгинь — Гертруди та Кунегунди, Ігорових сестер. Ці сестри страх не любили Ольгу — Ігореву жону, що тепер сиділа на столі мужа. Я її також люто не любив, і це мене штовхало до княгинь Рюриківен. Хтось із холопів у нашій стайні казав, буцім ці старі знають усі Ольжині тайни, але що то є за тайни — того ніхто не відав до пуття. Буцімто це тяглося ще від Ольжиного батера Олега, що загинув од стріли наших-таки деревлян.

Одного разу, по Ладиному дні, чи що, я отирався попід їхнім теремом, коли чую — хтось як схопить мене за карк! Озираюсь — аж Кунегунда Одноока. І по-варязькому сичить:

— Ольжин послух?!

І тягне мене на терем до своєї сестри. Кажу, не послух я Ольжин, я її холоп. А в самого аж хребці хрущать під пальцями Кунегунди Одноокої. Така, думаю, стара, а рука пазуриста... Вона відчула це й одпустила мене. Каже, ти теж вовчого роду, твій батько брата мого роздер.

Але бачу й чую, що батько мій не такий для неї бридкий, як Ольга та її брати Свенельд і Асмус Олеговичі.

Що ж це, думаю за тайна така?

Щось мені підказувало: коли твого лютого ворога ненавидить ще хтось, то цей «хтось» може бути твоїм другом. І заходився я ще вячше отиратися коло старих княгинь.

Але як ти їх допитаєшся? Коли б хоч знався з ними бодай ліпше чи був їхнім робітником, а я Ольжин холоп і літую та зимую в її стайнях.

Тоді почав я дослухатися до двірських балачок, приглядався до інших князів та челяді, до Ольжиних обох братів — Свенельда й Асмуса.

Сівши на Ігоревому столі, Ольга наставила Асмуса кормильцем Святослава — батька твого. Цей Асмус Олегович був чоловік вельми тихий. Ніколи я не видів і не чув, щоб він бив чи лаяв твого батька Святослава, хоч бити було за що, бо княжич удався многобуянистим. Асмус же все лагодою та ладком.

Свенельд не любив говорити по-нашому, а його старший брат говорив. І Святослав од нього-таки навчився, хоч і не враз, бо стара теж говорила з онуком здебільша по-варязькому. Вона була старіша за обох братів, але якась мовби «середня»: не така лиха, як Свенельд, але й не така плоха, як Асмус. Наймолодший ненавидів усе, що було не варязьке, хоча народився й виріс тут. Про Асмуса ж у Києві казали, нібито він не схвалює братових думок, мовбито казав Свенельдові: «Коли живемо серед полян, маємо й говорити по-полянській, не виріжнятися з-поміж них».

Це в нього бувало від тої лагідности.

Сестра їхня Ольга казала так, як і він: «Не мусимо виріжнятися, бо пропадем, як мій муж Ігор».

Але в неї це було не від лагідности чи любови до полян та деревлян. Це в Ольги було від хитрости та лукавства. Вона хотіла зберегти всю завойовану Олегом землю та великокняжий стіл.

Отака-то була твоя прабаба Ольга. Мудра змія.

❁

В літо 1378-е
від нашестя Дарія, а по уцарінні Михаїла в Царігороді 15-е, а по укняжінні Кия в Славутичі-городі 384-е, а по укняжінні Оскола в Києві 17-е, а від різдва грецького бога Христа 866-е були пруги[1] многі на полянах і понищили ярину.

В літо 867-е. Помер грецький цар Михаїл, не мавши сина для царського столу, й смута велія на греках була.

В літо 868-е почав царювати Василій Македонянин, грецький цар.

В літо 869-е. Нічого такого не було.

В літо 870-е. Також не було.

В літо 871-е. Снігу в Києві не було.

В літо 872-е. Нічого не було.

В літо 873-е. Також, як і торік.

В літо 874-е. Пруги на деревлянах були.

В літо 875-е. Пруги на сіверянах були.

В літо 876-е. Нічого такого не було.

В літо 877-е.— Перед Великоднем випав у Києві малий сніг.

В літо 878-е. До самого беризіля падали дощі, й вимокло все озиме, але просо вродило й також овес.

[1] Пруги — сарана.

В літо 879-е. Ліг новгородець Хрьорек на одрі своєму й сказав: «Оце вже помираю». Й сказав іще до челядинів своїх: «Прикличте нову жону мою та шваґра мого Олега й принесіть дітей моїх!» І прикликала челядь жону Хрьорекову та шваґра Олега, й принесли дітей його. І показав Хрьорек на шваґра свого, мовлячи: «Оце вже прийшла по мене моя смерть!» І за цими словами випустив грішну душу з уст і не став жити.

Мав Хрьорек сина Інґваря й дочку Гертруду вельми малих, а жона його ходила з третім, і сказала до Олега Хрьорекова жона: «Занапастив єси мого мужа, яко перед цим обох його братів — Трувора й Сіневса, а тепер хочеш занапастити Хрьорекових дітей?» Сказав їй Олег, говорячи: «Не занапащу».

Не був-бо з роду ярлів, сиріч варязьких князів, а був з роду простого людського, тож не міг сісти на Хрьоековому столі: вбили б його ярли варязькі. Сказав Олег до Хрьорекової вдови: «Княжитиму за твого сина Інґваря, поки підросте. Скажи лише всім ярлам, яко Хрьорек доручив свого сина мені, щоби я княжив за дітеського».

І сказала Хрьорекова вдова. Став же княжити Олег у Новігороді, та не мав своїх дочок а чи синів, була-бо його жона Гільда, Хрьорекова рідна сестра, зроду негодна.

В те ж літо пойняв за себе Олег нову жону, але вбоявся ярлів і не вигнав жони старшої, Гільди. І княжив миром у Новігороді та всіх Хрьорекових городах.

В літо 880-е. Заратилися полочани та кривичі низові, й пішов Олег на полочан та кривичів, і взяв город їхній, і сидів там.

В літо 881-е. Пішов Олег на кривичів і взяв город їхній Смоленськ.

РОКУ 979-ГО

Місяця беризіля
в двадесять другий
день

В інші літа це було велике свято: різдво Весни, коли день дорівнює ночі, велике переважування чорних та білих богів, радісне повноліття Дажбога-Сонця, чиє потаємне ймення було Хорс, вимовлюване пошепки, та й то тільки в цей урочий веспяний день. Ярополк іще не забувся, який трем викликало в нього се потаємне боже ім'я, коли Дажбожий волох нахилився й прожебонів йому його на вухо: від несвідомої радості й страху княжич аж похолов.

Тепер Ярополкові й не вірилося, що все те було колись, що були батько й стара княгиня Ольга, було бездумне й легке дитинство й ще щось, чому не вигадаєш і назви. Й де поділося все оте, часто запитував себе Ярополк і мимоволі, мов тать за вкрадений гаманець, лапався за душу. Під сорочкою муляв маленький золотий хрест.

І все-таки причина була не в хрестикові. Початок усього належало шукати в тумані вже призабутих малих літ, коли ще жила стара княгиня й іноді навідувався додому батько.

В тому й полягала причина безвітряних дітеських часів: десь там блукає світами батько; він далеко, але він є.

А тепер, замість усього, на грудях золотий хрестик, який мовби перекреслив хижою лапкою все його дотеперішнє життя. Перекреслив минуле, за яке досі вдержувалися всі Ярополкові думки. Тепер цього не стало.

За вікнами хорому починавсь урочий весняний день, але в дворі не чути було святкового пожвавлення, як чулося воно ще навіть торік. Княжий двір притих і нашорошився. Кожен чогось боявся й щось виглядав, кожен порівнював і зважував, і те прискіпливе зважування було не на користь багатьох киян.

Ярополка зовсім не спантеличили чутки про Володимира та Доброчина — рано чи пізно обидва мали прийти сюди. Єдине, про що майже шкодував Ярополк,— що не прийшли бодай минулого літа. Про взяття Полоцька він довідався ще восени — невдовзі після того, як на грудях у нього повис хрест. Що я тепер міг би сказати Володимирові? — з байдужим каяттям думав він. Чим виправдаюсь? Хіба тим, що був і лишаюся холопом, ганчіркою в чіпких Свенельдових руках?

Ця думка здавалась найнестерпнішою, але це теж було колись; тепер же йому до всього стало байдуже. Відчувши жіночим серцем його стан, Марія вчора сказала Ярополкові, що ходить при надії на дитя. Він про це давно мріяв — ще з тих часів, коли почав усвідомлювати свою самоту в цілому Києві. Від цього чуття зацькованості його міг порятувати хіба що син, але тепер і та новина здалася дрібною й невагомою, її Ярополкові стачило на півдня.

Різдво Весни огорнули сірі хмари. І все-таки помилився Ярополк: гомін у дворі не припинявся. Шуміла півторатисячна гридьба, гули бугаї й іржали коні, а десь поза брамами лунко гупали кувадла та молотки. Свенельд готувався до зустрічі з Добринею.

Марія підійшла до вікна. Різнобарвні слюдяні шибочки заграли на білій Маріїній сорочці. Ярополк дивився на грекиню й не бачив обіцяного берем'я під паском: сорочка спадала по стегнах плавно й гладенько. Ярополка взяла злість на жону, він роздратовано схопився й вийшов у сіни, неспроможний витлумачити цього раптового почуття.

На теремі стояли Свенельд і Местиша, а лізницею знизу підіймався Блуд, з веселим збудженням дивлячись на Ярополка. Ярополк раптом пошкодував, що піддався лихим чуттям і вийшов, але Блуд уже піднявся нагору й поклав пальці на руків'я його меча:

— Хазарин Мусій прибув ладдями з Копися під Смоленськом. Твій братик сидів ще там, але це було перед тижнем.

Ярополк мовчки зняв його пальці зі свого меча. Від Києва до Смоленська було саме сім поприщ [1] ладдею але від Смоленська до Києва лише п'ять — униз за водою. Та Ярополка не збентежило навіть це.

— Не сьогодні-взавтра слід сподіватися! — таким жвавим і веселим голосом проказав Блуд, аж могло скластись враження, ніби він жде не діждеться найлюбіших родичів або сватів, а не новгородського «татя». Ярополк по черзі глянув на всіх трьох. Вони дивилися на нього, й він із подивом помітив у їхніх очах щось таке, що змусило його на мить замислитись. Там був переляк.

Князя пойняла дика радість. Олеговичі намагалися тамувати той переляк, але досить невдало й незграбно, такими очима вони дивилися на нього вперше в житті. Це наводило на думку, що ще не кінець життя, й він теж уперше відчув над ними перевагу. Ярополк глянув на Свенельда й з неприхованим глузуванням спитав:

— То де ж Оттонова підмога? Герцог же Рюггенберген клявся на хресті. Й папський легат клявся, що папа Бенедикт устереже свою отару від вовків.

— Це не так просто чиниться,— сказав Свенельд.— Оттон не кидає слів на вітер, ще маємо час.

Але в голосі його Ярополк не відчув давньої впевненості. Коли торік прибули до Києва сол від Оттона й папський легат, голос у Свенельда був зовсім інший — здійснився був задум його молодих літ: папа й імператор німецький нарешті згодилися стати з ним у спілку, визначивши ціною папський хрест. Збайдужілий і знесилений самотою Ярополк дав себе охрестити — й аж потім збагнув, що його ошукали: папський легат не мав єпископського сану й права помазати його на короля. Папа обіцяв прислати єпископа чи кардинала трохи пізніше, але це «трохи» тривало вже майже рік. Свенельд і сам не сподівався цього, й був ображений, але досі не втрачав надії. Тепер же

---

[1] Поприще — відстань, яку військо долало за один день.

він теж наче зневірився. Від Києва до Смоленська було сім поприщ путі, а від Смоленська п'ять а то й чотири. А це було головне.

— Нам немає чого боятися,— сказав Блуд.— Києва ще нікому не щастило вийняти, то невже його вийме отой деревлянський тать?

Ярополк глянув на Местишу Варяжка. Местиша відвернувся од свого братка́, не поділяючи його надії.

— Забув єси про киян,— похмуро буркнув Местиша.

— А що про киян? Кияни ще не забули, хто вбив Ігоря й полонив його полк. Кияни мають Добриню за ворога,— сказав Блуд, але це не розвіяло хмар з-перед очей Местиші, і Ярополк збагнув: ці київські князі почуваються серед киян чужими.

Все залежало від киян.

Тоді Ярополк подумав про самого себе. Він теж був чужим — тепер у цьому вже не було сумнівів: чужий серед чужих і своїх, бо ці його мовби найближчі люди все життя лишались найчужішими. Він чи не всоте пригадав нічну розмову з Претичем у його дворі, й це ще дужче втвердило його на думці, що довкола нього чужаки й тільки чужаки.

Тут він побачив Претича, який важкою, вже не молодечою ходою йшов од Княжих воріт.

Це здалось Ярополкові незбагненним: якась тогобічна сила втрутилася й привела Претича в ту ж мить, коли він про нього подумав.

Претич стримано вклонився всім чотирьом, а в Свенельда поцікавився:

— Пощо кликав мене, світлий княже?

Свенельд ступив йому назустріч і тихо прорипів:

— Мусиш узяти булаву тисяцького.

— Я вже не раз...— почав був роздратовано Претич, а потім стишив голос і теж прорипів: — Нездужаю, світлий княже.

Свенельд розгублено прикусив язик. Попри тихий байдужий голос, очі Претича горіли таким упертим чорним вогнем, що було видно: Претич не поступиться ані на крок.

— Може, передумаєш,— без надії спитав Свенельд.— Про старе зараз ніколи згадувати.

Претич ладен був уже йти, але останні слова Свенельда змусили його спинитись.

— Не таке-то воно й старе, світлий княже. Все на нашій пам'яті й на очах оцих молодих. Я був воєводою Святослава.

тож не хочу ставати межи його синів. Уже став був одного разу...

Свенельд зумисне недочув про Святославових синів — спробував нагадати про самого Святослава, хоча й знав, що Претич не любить про це згадувати. Іншого виходу в Свенельда не було.

— Був Святославовим головним воєводою,— сказав він.— Але що мав єси з того? — Він натякав Претичеві на день, коли той сказав Святославові: «Все шукаєш чужих земель, а своєї охабився!» Не подарував йому того докору запальний Святослав — одібрав булаву головного воєводи.

— У тому я сам собі завинив,— усміхнувся Претич, гляпувши на Свенельда впрост. Він зумисне натякав па інший випадок, який відбувся в той самий рік: коли Київ обступили печеніги, він у цей час був за Дніпром, а Святослав аж за Дупаєм; тоді печеніги ледве не полонили стару княгиню та Святославових синів.

Претич хитро викрутився, й це знову навернуло Ярополка до сумних думок про те, що все його життя минуло у ворожому оточенні: чужий серед чужих і своїх. Своїми ж княяи вважали інших: тих, що десь там пливли Дніпром сюди.

Та коли він перейшов на дружинницьку половину двору й побачив там сотні й сотні витязів, настрій трохи змінився й на душі перестало так шкребти. У дворі, в стайнях і гридниці було півтори тисячі навчених і до зубів озброєних вікінгів, а Ярополк знав, що для приступу треба в три й чотири рази більше воїв. Навряд чи в Доброчина й Володимира була така рать.

А потім він пішов до стаєнь, звелів осідлати коня, взяв двох челядників і знічев'я поїхав попід Копиревим гаєм. Праворуч виринули вежі Претичевого дідинця, та Ярополк глянув на самий Київ і раптом побачив його іншими очима. Стрімкі схили Гори, колись вельми старанно вимощені дерном, тепер були розмиті дощами й поцятковані купами кущів та дерев. Після смерті Святослава ніхто не дбав про підступи до Києва. Коли Добриня приведе сюди свою рать, новгородці зможуть без особливих перешкод підкрадатися до самих стін города, недосяжні для стріл.

І хоча це й самому здавалося дивним, Ярополка охопило злораде почуття. Його думка перескочила на брата, й він мовчки сам собі проказав, що їм обом судилося жити під чиєюсь тінню, бути оружжям і ширмою в чужих руках. І все-таки Володимирові краще, знову подумав Яро-

полк, бо молодший брат був своїм межи своїми: за нього діяв і на нього дихав його рідний материн брат.

Ярополк з'їхав з лисої гори Хорив у Дорогожицьку пущу, а коли, слідуваний мовчазними челядниками, дістався Подолу й побачив над собою вежі та городні стіни, несподівано згадав про батька...

Відтоді минуло дев'ять літ, це було останнє прощання — і теж був місяць беризіль. Батько тоді сказав до головного воєводи Свенельда:

— Якщо сможе мені Перун — більше не повернусь до Києва. Нелюбо мені тут. Перенесу стіл княжий до Преслава за Дунаєм: там середа моєї землі. Пом'янеш моє слово!

А Ярополк змалку пам'ятав, що так нудилась у Києві і прабаба Ольга. Вона казала часом до своїх братів:

— Нелюбо мені в цім городі... Кругом самі недруги та вороги.

З такими спогадами і в'їхав Ярополк, тримаючи на собі погляди сотень перехожих, у браму Подільських воріт. Йому було незатишно під тими поглядами.

Київ потамовано гомонів, і це нагадувало далекий грім перед весняною грозою.

Місяця беризіля в двадесять п'ятий день

Весна починалась доброю годиною, але на четвертий день Весни, коли Доброчин з Володимиром проминули Вишгород Деснянський і побачили вдалині Київ, небо над Дніпром заслали важкі хмари, й пішов холодний дощ, який обернувся мокрим липучим снігом.

Це був несприятливий знак. Дажбог застерігав свою рать від поспіху, тому Доброчин вирішив далі не йти. Дружина позсідала з коней, вікінги причалили до берега й повилазили з дракарів та ладь, а люди ратні почали ладнати стан у Дорогожицькій пущі.

Під ногами чавкав сніг, дорога розгрузла й перетворилася на болото, а Доброчин дивився здалеку на Київ і намагався уявити собі, що робиться на Горі та в подільських

посадах. Він не приховував своєї витяги й навіть сказав київському купцеві Мусієві Хазарину, коли той плив човнами повз Смоленськ, щоб попередив Змія Горинича: «Йде Доброчин!»

— Хай мають досить часу для страхів,— мовив він до головних воєвод.— У страха великі очі!

Тепер до Києва лишалося кілька верст. Але навіть звідси було видно, що на підступах та схилах лежить товстий сніг: про приступ у таку негоду не варто й думати. Розкислими засніженими схилами до стін і валу не доповзеш.

Між Струмком і Старим капищем Волоса, на якому кияни вже давно не творили потреб, ще з днів князя Олега, розлігся просторий новгородський стан, обритий окопом і сажепним валом, утиканий вежами сотень різноколірних шатер. Варязькі ладді та дракари й новгородські насадні човни стояли в березі Почайни — біля гирла цього безіменного Струмка, повні вщерть різного борошна, скупленого та взятого данню у верхніх городах.

Цієї ночі не довелося спати: з Любеча вирушили надвечір і пливли цілу ніч, маючи на думці дістатися вранці до Києва: так наполягали Сігурд і Угоняй, але нічого путнього з того не вийшло, тільки перетомили пішу новгородську рать.

Доброчин хитався після безсонної ночі, й коли челядь поставила йому шатро, ліг на ведмеднах і мовби провалився в безодню. Це був чорний самозабутній сон, але за годину Доброчинові вчувся наче знайомий голос, він схопився й виглянув із шатра. Намети дружини та воїв стояли віддалік широким колом, поряд височіли Володимирове та два воєводські шатра, але там було тихо. Доброчин повернувся й знову ліг, тільки вже не зміг заснути. У голові снувалися тягучі непотрібні думки, зовсім не пов'язані з цим днем і днями прийдешніми. Він сів, пакинувся корзном і безтямно втупився у власні долоні, неспроможний ні заснути, ні позбутися решток сну. Почутий уві сні голос не давав спокою. За ширмою шатра лигло зарипів сніг, кроки наближалися так повільно, що Доброчинові врешті ввірвався терпець. Він прохилив завісу й побачив Сігурда й Угоняя.

— Не спиш, світлий княже? — незвично привітним голосом запитав Угоняй.

Вони ввійшли й посідали на ще теплих ведмеднах. Доброчин аж тепер позбувся решток сну:

— Ловлю в кожусі блохи.

Угоняй сказав:

— Прийшли обтолковати, когда лучче й одкуду сподручній іти: зверху чи з Подолу?

Доброчин не зразу відповів:

— Ви воєводи — ви й вирішуйте!

Сігурд говорив про те, що треба діждатися години й починати з Подолу, Угоняй волів би брати Київ з боку Гори, між ними спалахнула суперечка, але Доброчин жодного разу не втрутився й не висловив своїх думок. Не дійшовши згоди, воєводи посиділи та й пішли.

А Доброчина посіла настирна думка. Надвечір він звелів сідлати коня й у супроводі десятки отроків виїхав за стан. Піднявшись на гору Хорив з грецькою божницею, що мовби стовбурчилася проти них пазурями хреста, Доброчин погнав горою. На снігу за вершниками лишались крапчасті чорні сліди, вкрите хмарами небо знизилось і почорніло, коли проминули Копирів гай. Доброчин звелів двом дружинникам ізсісти, лишити коней і йти до Претичевого дідинця, який темнів трохи нижче від них ліворуч. Незабаром отроки повернулись і доповіли, що браму відчинено.

Претич зустрів світлого князя у дворі.

— Не побоявся впустити всю десятку? — спитав Доброчин.

— А пощо мав би боятися? Коли б ти захотів, міг би взяти мене без упередження: маю всього два десятки опрічників та стільки ж челядних робітників.— Претич докинув: — Холодно коло воріт. Зайдеш до господи?

В хоромі було натоплено й стояв солодкавий восковий дух, на столі красної світлиці горів свічник із сімома свічками, освітлюючи півтора десятка золотих та срібних лельок на божнику. Це викликало щемкі дітеськ спогади, й Доброчин довірливо запитав:

— Стоятимеш за Свенельда? Чи перекинешся до нас?

— Я ходив на роту до Ярополка, клявся йому на золоті й на мечі. Якщо маєш добру пам'ять, сам пригадай: це було десять тому літ, за Святослава. Ти теж при цьому був, княже Доброчине. А до Свенельда ніколи на роту не ходив.

Ці слова нагадали Доброчинові інший город й іншого чоловіка, який теж не переступив клятви й не відчинив перед ним воріт. Доброчин з повагою глянув на колишнього Святославового воєводу, більше ні про що не розпитував і ні на чому не наполягав — це було для нього добрим уроком.

Відвідини втішили його.

Вже пізніше, влягаючись у своєму шатрі, він з докором самому собі подумав, що в такому віці мав би навчитись розрізняти людей. Але навіть цей самодокір не зіпсував йому настрою.

Перед очима попливло безліч знайомих облич, серед яких належало обрати одне-єдине...

Місяця того-таки в тридесять перший день

Вибір Доброчина впав на Блуда.

Він знав єдиного Асмусового сина ще з холопських літ — Блуд був років на п'ять старший за нього, й коли доробляв п'ятий рік, Асмус уже посадовив Блуда світлим князем у Вишігороді Деснянському. Тоді Блудові ледве минало двадцять перший чи другий рік.

Він рідко навідувався до того Вишагорода. Часто повертався серед ночі й улаштовував за воротами такий тарарам, що на ноги зводилася вся сторожа.

Доброчинові ж минав шістнадцятий рік, і він уже друге літо був приворотним — одчиняв і зачиняв браму Подільських воріт. Якось серед ночі, десь, мабуть, після других півнів, хтось почав гамселити в браму. Сторожа спала в забрамній кліті й вухом не вела, цілком поклавшись на приворітного Добриню, а той сидів за бійницею й мовчав. Хотів провчити молодого Асмусовича.

Блуд горлав і лаявся за брамою цілу ніч. Доброчин відчинив йому перед самим сходом сонця. Блуд аж зубами скреготав:

— Яка падлюка не відчиняла браму?

— Це я,— сказав Доброчин і нахабно вишкірився.

— А-а, ти-и? — Блуд вихопив з піхов меч і кинувся на приворітного: — Зараз ти в мене закаєшся на всі віки?

Але Доброчин теж мав меча при боці. Він одбив перший навальний випад і став спиною до воріт. Сторожі ще спали, на вулиці теж не видно було ні душі. Блуд не сподівався такого від зухвалого робича, якого, звичайно ж, знав, і кинувся вперед ще з більшою люттю. Невловним порухом кисті Доброчин «закрутив» його меч навколо свого

меча, сіпнув на себе й трохи ліворуч, і Блудів меч брязнув на поміст.

Блуд ошелешено позадкував од брами. Таку хитрість мечну знав лише Свенельдів дружинник Лідулфост, і раптом цей деревлянський робич... Це було несподіванкою для обох: Доброчин теж уперше скористався хитрістю насправжки, хоч готувався до неї вже котрий рік. Сторожі й досі не подавали голосу, на вулиці так само нікого не було. Доброчин приставив меч до грудей Блуда.

Той оторопіло розглянувся й зблід. Життя його повисло на волосинці, й він мовби відчув її жалібний тонкий трем, але Ольжиному робітникові й цього було досить. Він сховав меча в піхви і спокійно поліз угору до бійниць.

Там сиділи обидва сторожі й змовницьки підморгували до нього. Ті самі сторожі, про яких Доброчин думав, що вони сплять непробудним сном.

— Тепер стережися,— сказав дідо Дан.— Він тобі такого не подарує.

Одного разу Блуд перестрів Доброчина сам на сам: на березі Почайни за Подолом. Добриня в самих підштаниках купав коня, лишивши меч разом з одягом під кущами. Блуд од несподіванки закам'янів, а потім стямився й блиснув зубами:

— Я безоружних не б'ю!

Але причина була не в тому, бо Доброчин напевно знав, що Блуд колись убив одного безоружного.

Потім вони ще разів зо п'ять стикалися сам на сам, очі Блуда щоразу хижо зблискували, та він мерщій притлумлював той зблиск.

Тепер Доброчин більше не вагався.

Запізнілий сніг навколо Києва давно зійшов, дорога протряхла, на галявинах виткнулася молода трава, коні обнюхували невловні стебельця й схвильовано форкали. Київ ще вабливіше вимальовувався на позеленілій горі, а Доброчин і не думав зніматись.

— Чого стоїмо? — нагадав йому Володимир.

Доброчин усміхнувся кутиками вуст:

— Не діждешся братової смерті?

— Що? — не второпав Володимир, і Доброчин поквапився зам'яти невдалий жарт. Він і не збирався йти на приступ. Груша мала впасти сама, належало тільки набратися терпіння.

Вірні люди доносили йому, що кияни не мають наміру повставати, бо в Доброчина така ж гридьба, як і в Свенельда, мовляв, один біс. Учора Доброчин велів запитати

Блуда, чи не міг би він підмовити Свенельда й Местишу втекти, а тепер чекав на відповідь. Але відповіді й досі не було.

Після звіщання з воєводами, на якому знову зчепилися Сігурд і Угоняй, цього разу за борошно та коней (Сігурд вимагав оддати запасних йому, бо варяги, переповнивши свої дракари харчем та вівсом, од самого Полоцька мусили йти пішки), — всіх кликнули на обід до Володимирового шатра.

Крім челядників і челядниць, у шатрі була ще нова Володимирова жона — молода княгиня Рогніда.

Доброчин не міг надивуватися з цієї жони. Коли б він не бачив її з минулого літа, зроду не впізнав би в ній оту зашарпану полоцьку княжну, дикооку доньку варяга Ругвальда — Ругневу, яка на весіллі дряпалася й сичала на всіх, наче змія підкамінна. За кілька днів з Рогнідою сталось диво.

Після весілля вона принишкла й не підводила очей, ховаючи в них подив і розгубленість. Так минуло кілька днів. А потім Рогніда мовби розквітла якось ураз; вона ще боялася й соромилась, не довіряючи тим почуттям, що так раптово її заполонили. Це тривало місяць або й два, поки вона зовсім заспокоїлася, віддавшись плинові нового життя.

Доброчин лише не міг зрозуміти свого небожа: любить Володимир свою нову жінку чи ні. Не розумів навіть простішого — чи поборов він зненависть і огиду до княжни. Хоч краще за нього Володимира навряд чи знала й мати. Доброчин давно помічав, що юний князь важко сходиться з жінками, й відносив це на карб тогобічних сил: чоловіка створюють боги й вони ж покеровують чоловіком.

Найдужче здивувався Доброчин, коли на п'ятий день після виходу з Полоцька, щойно проминувши Смоленськ, він побачив за своєю валкою дракарів та ладь невеликий насадний човен, гнаний четвіркою дужих веслярів. На носі насаду, закутана по самі очі в довгий ведмежий кожух, сиділа нова княгинька Рогніда. Так до самого Києва вона й пливла в хвості.

Доброчин знову почав придивлятись до Володимира, не зважаючи на безліч витяжних турбот. На небожевім обличчі застигла вдоволена усмішка, й Доброчин збагнув, що Володимир подолав у собі неприязнь до Рогніди. Доброчинові стало прикро за себе й за сина рідної сестри. Але вже в стані серед Дорогожицької пущі Володимир мало не щодня почав згадувати Новгород, і це було знаком на

те, що він думає про своїх синів і княгиньку Людмилу, хоча жодним словом і не згадав про них.

Це не могло не втішити Доброчина.

Княгинька Рогніда допомагала челядницям подавати страви й сама наливала в братину смоленські вистояні меди. Очі її збуджено сяяли, обов'язки господині були Рогніді до душі, й це певною мірою примирювало Доброчина.

— Вуйку, чому не пієш мет?

Тепер вона вже не казала, як у той весільний день, що «не гавкає по-руськи», охоче щебетала з усіма, звертаючись свейською мовою лише до Сігурда та королевича Олафа.

Щойно закінчився обід, як до шатра ввійшов челядник і сказав Доброчинові, що його кличе якийсь простий чоловік. Доброчин покинув воєвод і квапливо вийшов.

То був чоловік, якого Доброчин чекав од самого рана: потаємний вислідник і гонець.

— Щось довго ти барився... — з підозрою мовив Доброчин. У Володимировому шатрі притихли, світлий князь завагався й повів прибульця до свого шатра, що стояло за три сажні від Володимирового.

Місяця цвітня в десятий день

Півторатисячна молодша дружина чатувала, днюючи й ночуючи коло обох воріт — Красних і Подільських. Сторожа снувала хідниками й пильно вдивлялася в кожне дерево й кожен кущ, а старша дружина, ярли та мужі, не менш пильно стежили за гридьбою.

Коли надійшли чутки, що полк Доброчина витягся із Смоленська, дружинників посів страх, але чутки виявились перебільшеними. Певно, на самий лише вигляд неприступного Києва Доброчина взяв переляк.

Оборонці потроху заспокоїлись. Доброчин осів у Дорогожичах і, здавалось, не думає покидати свій стан. Минуло два тижні, але новгородці не підступили й на крок.

— Думає нас пересидіти, — сказав Свенельд. Це було неможливо: вони запаслися борошном та кормами на два роки наперед. Старий світлий князь деренчливо засміявся: — Колись Малко був зачинився від нас, а в самого сухарів на місяць!

Блуд Асмусович підтримав дядьків смішок — навіть спробував закихкотіти, як у давніші часи. Але Местиша Варяжко не поділяв їхньої радости. Та й Блудове кихкотіння здавалося несправжнім і наганяло сумні думки. Блуд помітив на собі погляди братка й перестав сміятися.

— Чернегівського полку й досі нема, — закинув він Местиші.

— Обійдемося й без них, — відповів за Местишу батько. Чернегівські бояри завжди намагалися триматись якнайдалі від київських князів, хоча Мстислав Свейнальдрсон був їхнім світлим князем. Але Свейнальдр Олегсон волів не розстроювати головних воєвод.

Местиша Варяжко поглядав на свого братка Блуда, аж поки той не витримав і заходився підперізувати меч.

— Піду гляну.

Коли він вийшов із сіней на терем і погуркотів лізницею вниз, його наздогнав схвильований Варяжко:

— Ти куди?

Блуд уже підходив до коня й намірявся сісти верхи.

— Піду гляну, — те саме сказав він.

— Щось ти не вельми веселий.

Блуд устромив ногу в стремено й так і застиг. Озирнувшись на різьблений терем Местишиного хорому й пересвідчившись, що на теремі нікого нема, він проказав незвичним для себе похмурим голосом:

— Правда була твоя.

— Яка правда?

— Ти колись казав про... киян.

Местиша стріпнувся, потім пильніше глянув на свого братка́. Блуда часом важко було зрозуміти — правду він каже чи бере на глуз; таким похмурим Местиша зроду не бачив Блуда.

— Чого ж досі мовчав?

— Не хотілося тривожити твого старого, — відповів Блуд.— Кияни послали своїх до Доброчина, мовляв, приступай до Києва з обох воріт, а ми вдаримо варягів у спину.

Местиша мовчав. Кожне Блудове слово відлунювало в його душі крицевим дзвоном, бо Местиша знав, що ки-

яни рано чи пізно віддадуться деревлянинові. Це було відомо ще тоді, коли пішла перша чутка, що Доброчин вийшов з Новагорода й рушив Дніпром униз.

Блуд докинув у вогонь приску:

— Отож я й питав тебе про чернігівський полк. Своїм полком не втримаємося. Доброчин тільки й ждав кияп. Бо чого б він так довго стояв у Дорогожицькій пущі?

— Звідки відаєш усе те? — востаннє спробував порятувати себе Местиша.

Блуд спокійно відповів:

— Од Претича.

А Претич та Блуд були свати.

— І Претич з ними?

— Претич ні з ким. — Блуд знову вставив ногу в стремено й нарешті поїхав.

Першою думкою Местиші було податися до Претичевого дідинця. Але це здавалось надто нерозважливим: Доброчинові стежі могли ховатися за кожним кущем. Він підійшов до хорому. Батько сидів у тій самій світлиці й купав, і Местиша оскаженів од раптової люті:

— Заварив кашу цю, а тепер спиш собі й нічого не думаєш! Кияни хочуть угородити нам у спину ніж!

Свейнальдр ураз прокинувся — сон йому наче рукою зняло, він сказав після недовгого роздумування:

— Ільдея-хан!

Местиша зрозумів батька. Дорога до Чернегова була в Доброчинових руках — на чернігівський полк не випадало сподіватися. Єдина вільна дорога вела вниз, але батько не згадав про свій вітчинний Переяславль, у засаді якого стояв півтисячний полк Вовчого Хвоста. Батько згадав печенізького Ільдею-хана.

Ільдея був сином того самого печенізького хана Курі, який вісім тому літ убив на Порогах Святослава, обкув його череп золотом і пив з нього вино. Куря п'ять років тому загинув — його вбив оскаженілий жеребець, якого хан хотів був приборкати. Відтоді ханом став його син. Ільдея в перше ж літо прийшов під Київ, привівши за собою велику орду: він вимагав у Свенельда давно обіцяне. Свенельд саме готував свого старшого сина Людвіка до походу на деревлян, він не міг опиратись Ільдеї й мусив дотримати даного ще його батькові слова. Так Ільдея повів з Києва молоду жону — Людвікову доньку Ольгерду, якій минав заледве п'ятнадцятий рік.

То була обіцяна ще Курі плата за вбивство Святослава. Тепер Ільдея мусив порятувати діда й дядька своєї жони.

— Ільдея-хан кочує за Ворсклою,— сказав Свенельд.— Споряди сла до Ільдеї-хана.

Надвечір Местиша поділився цією думкою з братком Блудом, але Блуд так само похмуро застеріг:

— Поки твій Ільдея-хан обернеться, нам тут і жаба цицьки дасть. На Претичевому дідинці вже хазяйнує Добриня.

Це була ще одна неприємна новина, яка остаточно розхитала опір Местиші: чотири дні тому новгородці зайняли двір Блуда за Копиревим ліском. Наступним кроком Доброчина мав бути Київ.

— Зачинимось у Вóїні? — спитав Блуд. Воїнь був на Дніпрі крайньою твердю Києва, за ним починались кочовища печенізьких орд, а туди Доброчин побоїться лізти.

По кріпких роздумах Местиша кивнув:

— Ліпшого вибору не маємо.

Того-таки місяця в дванадесятий день

Усе йшло якнайкраще, й уранці Доброчин сказав:

— Плід визріває й наливається. Ось-ось упаде.

Одержавши позавчора вночі звістку від Блуда, що Свенельд вирішив покинути Київ і зачинитись у Воїні на Сулі, Доброчин спорядив десять дракарів, які сьогодні вдосвіта нишком проминули Київ і подалися Дніпром униз. Щонайпізніше за три дні вони мали захопити Воїнь.

Але слід було подбати про те, щоб у Києві ніхто не довідався, що полк новгородців поменшав на тисячу мечів. Доброчин виставив на всіх дорогах і стежках сторожові десятки.

Пізнього ранку одна з таких десяток привела до стану несподіваний товар. Майже всі в ньому були вдягнені в довжелезні чорні корзна з жіночими каптурами, в чорні сорочки та ногавиці й мали на грудях великі хрести — мідяні та цинові: напевно, щоб не прилещувати сріблом і золотом дорожніх татів і розбишак.

— Що за люди будете, ким і до кого послані? — спитав Доброчин.

Наперед виступив чоловік і сказав не вклонившись:

— Ми послані царгородським патріархом та грецьким царем, а також... паракімоменом Василієм.

— До кого й з чим?

— До великого князя Русі Ярополка, — сказав чоловік. — А також... до світлого князя Свенельда.

Доброчин насмішкувато кивнув. Найголовніших мужів цей чоловік згадував після слова «також»: паракімомен Василій так само правив за грецького царя, як і Свенельд за Ярополка.

— А з чим послані сюди?

— Це можемо сказати лише Ярополкові та... Свенельду, — відповів чоловік. — Та й не мене маєш питати: я лише тлумач. А сол царський — архієпископ Димитрій. Ото він стоїть... — Чоловік уклонився в бік дрібненького дідка з довгою сивою бородою.

Сан у Дмитрія був надто поважний як на звичайного рядового сла, й неважко було здогадатися, що доручення в нього так само поважні й складні. Більше не допитуючись, Доброчин розповів грецьким слам, хто він і чому стоїть ратно під Києвом, а потім улаштував їм пир.

Пир був надто недоречний, але Доброчинові не хотілось прогавити змогу поговорити з дідком — значним християнським волохом. Архієпископ охоче пристав. Певно, теж не бажав пропустити нагоду, щоб наставити на путь істинну ще кількох поган. До того ж Київ та його князі перебували в облозі, а й невідомо було, чи не стане цей князь великим князем київським.

День був теплий і сухий, тому пирування влаштували просто неба, розіславши долі сувій сукна, піднесеного в Смоленську Мусієм Хазарином — київським купцем.

Архієпископа Димитрія приємно здивувало, коли Доброчин йому сказав, що на пиру є й чимало мужів з хрестами під сорочкою.

— А ти сам? — спитав він у Доброчина.

— Я вірю богам дідів своїх.

— Бог єдиний,— заперечливо покрутив головою грек.— А всі інші суть біси й нечисті духи.

Доброчин сказав:

— Я повірив би й у найнечистішого, аби лише він очистив землю нашу од зайд.

Варягів на пиру було тільки двоє — Сігурд і син Сігурдової сестри, до того ж вони майже нічого не розуміли й сиділи далеко.

Архієпископові сподобалась відповідь поганського вождя, але вона розходилася з догмою, тому він повернув балачку трохи в інший бік:

— Усі царі Європи вірять у єдиного бога. — Тоді трохи подумав і таки доказав: — І київські князі також вірять.

Доброчин, сидячи на подушці навпроти архієпископа, показав повною меду братиною туди, де височіли київські гори:

— Завтра там сидітимуть інші князі!

Але думка про європейських царів запала йому в душу. Настрій Доброчинові підупав, бо виходило, ніби він зраджує щось найдорожче й навік своє. Він глянув на тлумача в чорному, що сидів опліч грецького сла. Цей чоловік був зовсім молодий і не скидався на грека.

— Ти звідки сам?

— З Корсуня, Анастасій-диякон...

Архієпископ Димитрій проказав — і диякон узявся перетолковувати, як це робив і дотепер:

— Є слово в Святому писанні, в главі, рекомій «Еклезіаст»: «Час розкидати каміння й час каміння громадити».

Ці слова з волошебного писання були попросту смішні, але сановитий грецький волох казав їх не для сміху — він переслідував оту свою наперед визначену мету. Каміння — це людські душі, казав він, погрузлі в чорному болоті поганства душі. Був час, коли господь розпорошував те каміння, поборюючи ворога людського та господнього Сатану. Тепер же настав час визбирувати й громадити каміння в купу, бо всемилосердний господь своєю смертю викупив наші гріхи.

Доброчин погано знав грецьку віру, але він виразно чув, що цей християнський волох згадав про смерть їхнього бога. Доброчина охопило бридливе відчуття. Якщо бог так само смертний, як і людина, то на дідька лисого такий бог?

Він тихо поділився цією думкою з Володимиром, який сидів у нього з правої руки. Молодого Святославовича це аж ніяк не схвилювало. Доброчин знову глянув через сукно. Старий архієпископ і його юний тлумач видались йому дуже схожими, нужденні коси обох волохів були як у жінок, а обведені темними колами очі мовби дивились усередину. Так іноді дивиться щойно померлий чоловік.

Ось у чому та їхня схожість, подумав Доброчин: вони поклоняються мертвому богові. Це викликало ще дужчий збрид. Світлий князь уже не міг байдуже дивитися на старого грека. Підігрітий випитим вином, він потроху виплескав Доброчинові, з яким дорученням прислали його

до Києва паракімомен Василій та святий патріарх: охрестити народ полянський, сіверський та деревський, як того хоче Ярополк, «а також Свенельд», але за це київські князі мають сплатити достойну плату: спорядити до Царгорода многу рать — ладійну, пішу та комонну.

— Свенельд уже давно просить благодаті божої для своєї землі, — сказав архієпископ Димитрій, і тлумач старанно витолкував його слова.

— Того самого він просив не раз і од Рима, — завважив Доброчин.

— Рим далеко.

Доброчин міг би сказати на те, що в цьому випадку чим далі — тим ліпше, але дідок навряд чи зрозумів би його; натомість він звернувся до молодого, який не зводив в нього очей:

— То звідкіль же єси родом?

Тлумач потупив зір.

— Несть отчої землі чадам Христовим...

— А хто навчив тебе цього язика?

— Учахуть мя мніх Дорофей і протопоп Михаїл, булгари сущі.

— То це ти по-булгарському речеш?

— Глаголю ті, світлий княже, глаголом святим, єгоже сотвориху братіє Кирил і Метфодій, суще святими отці, во Моравії пребивающе.

Доброчин зареготав — досі йому не доводилося чути кумеднішої мови. Княгинька Людмила була родом з Моравських країв, але вона навіть попервах так не розмовляла, говірка ж цього корсунянина нагадувала патякання малого дітвака. На сукні стояв срібний глечик, до якого найчастіше тяглися грецькі сли. Доброчин кивнув на глек і засміявся до корсунянина:

— Коли ти отак ліпо вивчив «святий» язик, то як буде по-вашому пир або бражничання?

Корсунянин замислився лише на коротку мить:

— Медоприятіє!

Пир дружно зареготав, бо всі наставили були вухо до їхньої перемови. Корсунянин аж цвів. Архієпископ почав куняти, іншим грекам геть порозв'язувались очкурі на вустах, один заспівав тягучої фассальської пісні, а потім підвівся й почав виписувати ногами бублики та гачки, раз по раз щось вигукуючи.

Пізно ввечері від передової сторожі пригнав гонець:

— У Києві чути многий і вельми дужий гомін. Коні іржуть аж коло Подільських воріт. Сторожі на вежах та

заборолах сливе не видно. Так велів переказати десятник Жирков.

Доброчин замислився. Коні іржали біля Подільських воріт... Невже Змій Горинич передумав? Хтось доніс йому, вивідець або зрадник, що Доброчинового полку поменшало на тисячу сулиць, і тепер він зважився напасти на його стан серед ночі... Коли б Свенельд вирішив утікати в низи Дніпра, мав би виходити Красними воротами, бо на Подолі не лишилося жодної ладді — їх усі Доброчин звелів перегнати у верхів'я Либеді.

Але після півночі прибув інший гонець — від сторожової десятки, яка чатувала в Копиревому ліску:

— Варяги витягаються Красними воротами!

Того-таки цвітня в наступний день

Удосвіта, коли стан нагадував розворушену бджолину борть, Доброчин сказав головним воєводам:

— А грушка впала сама!

Сторожові сотні Ждана Будимировича назирці проводжали варягів Свенельда до Трипілля, а тепер Ждан Будимирович уже був тут.

— Кияни воріт не зачиняють, — сказав він. — Чи не хлібом-сіллю хочуть стрінути?

Полкові сотні одна за одною покидали стан. Попереду виступала старша Угоняєва дружина — новгородські бояри та княжі мужі, за ними потяглися боярські сини та решта отроків дружини Ждана Будимировича.

Але не всі залишали Дорогожицький стан.

Про це ще два дні тому Доброчин домовився з ярлом Сігурдом. Розмова була коротка й велася «в один бік». Доброчин сказав воєводі:

— Маєш залишитися тут. Не можу впустити тебе до Києва, коли завтра чи позавтра Свенельд утече. Вікінги лишаться в Дорогожичах.

Сігурд мовчав. Але то вже не був опір: він просто думав про те, чим виправдовуватиметься перед своїми. Крім тих, що попливли з новгородцями до Воїня, в нього зостався

ще майже семисотенний полк, і він запропонував Доброчинові:

— Хай буде так. Але покинь з нами й зо три-чотири сотні новгородських ратників. Інакше вікінги піднімуть мене на мечі.

День у день Сігурд легше поводжувався з Доброчином. Сьогодні вдосвіта Сігурд оголосив у своєму полку:

— Поки що лишимось у стані. Разом з нами буде й новгородська рать, бо такий полк у Києві ніде розмістити. А днів за кілька підемо вниз Дніпром: виймати київського князя.

Серед варягів пролунали невдоволені голоси, що за останні двоє літ жоден не побував у раті, тож коли дійде до платні, Доброчин скаже: «За що? Взяли один-єдиний город Полоцьк, та й то новгородським ратним полком. А за що ж платити вікінгам — хіба вони хоч краплю крові пролили?»

Сігурд заспокоїв своїх вікінгів:

— Ще далеко до платні. Ще маємо вийняти мечем Воїнь, де сидять або схочуть сісти київські князі!

Доброчин був утішений словами Сігурда. Гомін серед варягів також потроху втих, і дружинники та частина новгородців спокійно вийшли зі стану. Позаду новгородських піщців котили грецькі вози: архієпископ Димитрій вирішив-таки побувати в Києві, хоч Свенельд і накивав п'ятами до низових твердинь. Поряд з архієпископом їхала княгинька Рогніда.

В задку другого воза сидів сольський тлумач, соваючись і неспокійно роззираючись на всі боки. Його давно немиті коси плуталися мотуззям у бороді, схожій на рудий віхоть.

Коли проминули двір Блуда Асмусовича й Копирів лісок, з-за Дніпра піднялось велике червоне сонце, нахромившись на вежу Претичевого дідинця.

— У Претича є один отрок,— сказав до Володимира Доброчин.— Я такого здоровила досі не бачив!

Тлумач почув це й запитав:

— Це не Вадим Муромців?

Доброчин відповів:

— Імені не відаю.— Й раптом аж стенув коня: — А ти звідки знаєш?

— То мій шуряк... — повагавшись, визнав корсунянин.— Держу його сестру.

Це мало бути причиною, яка досі змушувала його роззиратися й соватись у задку, бо тепер тлумач раптом заспокоївся. Доброчин спитав:

— То ти киянин?

— З Вишагорода Деснянського. Привіз тестеві за неї віно, бо був її умикнув,— заходився пояснювати тлумач про свою жінку.— А в її меншого брата по шість пальців на кожній руці. Він може скрутити в'язи турові. Це я видів сам: без ножа й сулиці!

Місяця червця в перший день

На берегах Росі та Дніпра веселилося літо, а город Родню огортав сум.

У Родні вже з самої весни панував голод.

Для півторатисячної дружини з двома тисячами коней Родня була надто мала, і Свенельд першого ж дня звелів повиганяти родян з города.

То був вельми тяжкий день.

Свенельд мав намір іти аж до Воїня — в злучину Сули й Дніпра, де починались кочовища Ільдеї-хана. Але Свенельда несподівано випередив Доброчин. Коли Свенельд підійшов до Воїня, там уже сиділа новгородська рать. Довелось вертати вгору — до города Родні на злучині Росі й Дніпра. Таким чином київський полк виявився відрізаним од степу.

А з Києва надійшов ще один новгородський полк.

Свенельдова дружина швидко поїла все борошно, знайдене в посиротілих роденських домах. Тим часом почали падати коні. Вівса та сіна вже не було, не стало можливости пасти або косити, бо новгородці обстали Родню з усіх усюд. Вони не йшли на приступ, і Свенельд з розпачем думав про те, що таке вже було перед тридцятьма п'ятьма роками, коли, обложивши Іскоростень, він зумисне відмовився брати його мечем, давши деревлянам донесхочу наголодуватись. Тоді в обложеному городі сидів Маломир, а він знизу дивився на його голодних боїв; тепер у пастці опинився він сам, а десь, напевно, з-за Росі на нього дивився Маломирів син Добриня.

Все перевернулось ногами догори.

Ярополк відчував себе чужим і в цьому городі. Спочатку він був навіть зрадів, коли, добігши з Києва майже до Воїня, Свенельд, Местиша та Блуд змушені були повернути назад, бо Воїнь виявився в руках Доброчина. Родня ж належала особисто йому. Це був материн город: тут мати народилась і жила, тут і померла від моровиці.

Ярополка охопило дивне відчуття, коли він уперше переступив поріг материного хорому, на дверях якого досі висів замок. Хором здавався волостю тиші, сутінків і павутини, зовсім нужденний проти високих і просторих київських теремниць. І пахло тут по-іншому. Потім Ярополк збагнув, що це запах материного роду. На божнику красної світлиці стояло кілька лельок господніх божків. В очах йому защеміло, коли він провів пальцем по припалому курявою божнику. Цих лельок мала колись торкатись і його мати...

Він боявся лишатися тут сам. Ставало моторошно, ввечері по темних кутках чувся рип, там з давніх часів жили господні духи й душі померлих родичів, які теж не прийняли його.

У городі про нього ніхто не згадував, наче старшого Святославового сина й на світі не було, немовби цей город і вся земля на тисячу верст кругом не лишилися йому від батька. На видимих у розчинене вікно заборолах стояла гридьба, яка підкорялась іншій волі. Ніхто не ліз на приступ, і ніхто нікого не відбивав, усі просто стояли чи сиділи, бо все за них вирішував час.

А час уже давно виніс вирок. Ще тоді, коли, вигнавши городян у чисте поле, Свенельд натоптав цей невеликий город тисячами коней та мужів, не подумавши про щоденне борошно. Городські запаси швидко вичерпалися, бо була весна, коли кожен господар уже й так підмітав засіки віничком. Корму для коней теж не було — на корм пішли і роденські стріхи. Тепер Родня нагадувала обдзьобаний гайворонням кінський кістяк, настовбурчений голими ребрами. Гридні обсмикували стріхи навіть у княжому дворі.

В кінці цвітня вже почали забивати коней і їсти конину, а в середині травня не лишилось жодного коня: коні самі виздихали протягом тижня, не дочекавшись, поки їх заб'ють.

Відтоді вже почався чорний голод.

Стояли спекотні сухі дні, падло швидко розкладалося й розкисало, й од трупного густого смороду голодним людям зеленіло в очах. Тільки дехто встиг нав'ялити потроху

конини, й тепер тоненька смужечка того м'яса йшла по чотири ногатих або по п'ять білих кун.

Ярополк ледве торкався до тієї страви, бридливо кривив уста, та й то коли про нього згадував котрийсь дружинний отрок а чи дітеський.

І все-таки найчастіше згадував про Ярополка Блуд. Воєвода молодшої дружини почорнів і мовби набряк жовчю, став дратівливий і нестерпний до всіх, особливо до рідного дядька Свенельда. Сьогодні вранці він сказав:

— Старий геть позбувся глузду. Каже Местиші Варяжкові та мені: «Ільдея-хан ось-ось нагряне!» Який у дідька Ільдея-хан, коли він аж хтозна-де, за Ворсклою! Або й за Дніпром. За Ворсклою хан був ще в беризілі, а тепер кочує десь степами й доїть своїх кобил. «Мій зять не видасть мене деревлянинові!» — перекривляв старого Свенельда Блуд.

— Ти сам підмовляв утікати з Києва до Воїня,— нагадав йому Ярополк.

— Це треба було зробити вчасно, коли я вперше казав, а не в свинячий голос! Доброчин випередив нас, допоки Свенельд чухався та вагався. — Блуд показав пальцем кудись назад: — Та ще й тоді не було пізно. Авжеж не було! Добриня зайняв город Воїнь, а нам треба було йти далі Дніпром униз. Так старий же з переляку здурів і повернув назад до Рóдні.— Блуд роздратовано міряв світлицю від божника до дверей, худий і почорнілий од злости й голоду, далі спинився під божником і сказав:— А ще й тоді було не так пізно. Ми повинні були вийти з города й схрестити з ними мечі, поки новгородців зібралось у Воїні не більш як тисяча: хтось би та прорвався на той бік Сули. Так Змій же Горинич зачинився в цій клятій Рóдні, поки чортів Добриня посхиляв до себе всі наші низові городи. Тепер їх, мабуть, добрих тисяч п'ять або шість. Носа з города не вистромиш — одкусять!

Потім Блуд розповів, що в деяких сотнях почалися втечі. Це траплялося й у минулі дні, коли котрийсь отрок, зневірившись у силі головних воєвод, нишком стрибав з валу й перепливав через рів. Тепер ці випадки почастішали, про них знав навіть Ярополк, і коли Блуд пішов і в хоромі запала млосна нудотна тиша, знову стало чути риплення та зітхання по кутках. То були душі давно померлих родаків і господь-бог цього дому. Ярополк не витримав і вийшов у двір.

На княжому дворі никали здичавілі коти та хлялі собаки, яких дружинники ще не встигли виловити й попекти.

Жона Местиші Раймунда купяла на теремі нового хорому, коло порожніх стаєнь стояв сіробородий огнищанин Каніцар, а печенізький робітник Закур обривав молоді листочки калачиків і споришу й намагався гамувати голод.

Вулиці обдертої Родні були порожні й сумні, голі крокви хатин так нагадували конячі ребра, неначе жахливий трупний сморід виходив саме від них. Якщо на вулиці хтось траплявся, то, побачивши Ярополка, ховався в перший-ліпший безверхий хлівець. Живих людей Ярополк побачив аж під заборолами валу, хоча й вони мало нагадували живих. Гридні лежали на валу поодинці й купками, тільки дехто сидів голий по пояс і ськав у свиті вошей та гнид.

І ці звуться вікінгами, з огидою думав Ярополк, ідучи хідником попід заборолом. Неподалік од валу зблискувала плесами Рось, Дніпро ховався десь по той бік города, за верхами високих кучерявих верб, а перестрілів на два чи три від рову та валів стояли передові новгородські сотні. На стягові великого голубого шатра було видно Дажбожий знак — червоне восьмилучне сонце, й молодому князеві кольнуло під ребром. Цей самий знак він бачив востаннє над вежею Іскоростеня, і його обсіли спогади трирічної давнини. Сьогодні Дажбог мстився нападникам.

Біля єдиної городської брами сидів сотенний воєвода Зігберн Лідулфост, притулившись спиною до зрубу, маленький і ще захляліший, ніж колись. Раніше Лідулфост брив вуса, бороду ж коротко підстригав, а тепер борода й вуса нагадували руду сплутану мичку — Ярополк ледве впізнав його. Сонце почало дошкуляти Лідулфостові, й він сидячи відсунувся далі за ріг воріт.

— Де Местиша? — спитав Ярополк, але Лідулфост байдуже здвигнув плечима. Ярополк пішов далі хідником. Навіщо мені Местиша? — думав він. Йому теж було байдуже до всього, до всіх на світі Местиш і не Местиш. Він зліз із хідника й пішов назад до княжого двору.

Дорогу йому перебігла ціла зграя пацюків, які шаснули на вал і з бридким пищанням перелізли через забороло. Це був лихий знак. Навіть пацюки втікають, сумно посміхнувся Ярополк, і його пойняло відчуття загальної втечі. Десь він чув, нібито пацюки втікають з городів перед землетрусом, повінню чи нашестям чуми.

Коли він увійшов до колишньої материної світлиці, там уже сидів Блуд.

— Хочеш?

Блуд жував суху конятину й спльовував під стіл. Ярополка почало нудити. Він сьогодні ще нічого не їв, але від Блуда тхнуло падлом. Ярополк рушив до дверей і побачив Местишу.

— Одно жуєш і жуєш...

Блуд перестав жувати, шпурнувши недоїдки крізь відчинене вікно, але дух тління мовби ще дужче посилився. Блуд плюнув додолу й проказав:

— Жуємо здохлятину, а той там заливається нашими медами та вином.

Він натякав на Доброчина. Местиша сів просто на порозі й схилив голову до самих колін. Блуд звернувся до Ярополка:

— Якийсь ти хлялий та блідий... Чого б то ради? Піди до братика рідного та й скажи: «Братику рідний, пощо нам один одного стерегти? Змирімося й полюбімось!..»

— Од деревлянина був гонець,— перебив Блудові теревені Местиша, не підводячи голови з колін.

Блуд зацікавлено глянув:

— І що рече?

— «Змирімося й полюбімось»,— передражнив його Свенельдів син.

Блуд якийсь час мовчав і лише похитував головою, а Ярополкові пригадались пацюки. В цій світлиці також панували втікацькі настрої. Тільки й того, що всі ще вправляються, думав Ярополк, бо непевні й бояться.

— Вам обом легше,— нарешті озвався Блуд.

— Чого це нам легше?

— Бо Володимир йому рідна кров. А в тебе мати — чернігівська сіверянка. Я ж круглий обільний варяг.— Блуд невесело засміявся: — До того ж колись його мало не вбив... Знаєте оту хитрість Лідулфостову? Я був кинувся на Добриню й хотів його посікти, а він вирвав у мене меча з рук по Лідулфостовому.

Местиша сів на порозі верхи, як у сідлі. Тепер одна його нога була в світлиці, а друга в сінях. Це дуже скидалось на вагання й спонукувало до дій. Блуд підійшов і сів коло Местиші:

— Так чи так... Але голодна смерть не краща. Піду й скажу: «Дай мені мій Вишгород або якийсь інший город. Що даси — те й візьму».— Местиша сидів, спершись на одвірок спиною, й Блуд уже сміливіше запитав: — То підемо?

— Нікуди я не піду,— озвався Местиша не ворухнувшись.— Добриня нас усіх переб'є. Треба зробити вилаз-

ку — сьогодні або завтра вночі. Хтось та прорветься до печенігів.

— Пішки чи як? З повним пузом здохлятини? — вишкірився Блуд. — А Доброчин полюбовно кличе. — Він заглянув йому в вічі й спитав: — Може, боїшся батька? То так і кажи!

Местиша зневажливо махнув рукою.

Тут почулись кроки й з'явився Свенельд. Местиша й Блуд навіть не підвелися з порога.

— Я все чув.

— І що з того? — спитав, не глянувши на дядька, Блуд.

Старий князь раптом розгубився, бо Местиша мовчав, не заступившись за батька, теж вислизав з-під його руки.

— Святославів син мститиметься за брата, — сказав Свенельд, але Местиша не ворухнувся. Тоді він обрав найслабшого серед усіх трьох: — У тебе брат твій украв наречену, а тепер украв стіл, даний тобі батьком. І життя забере. Ти Блуда не слухай — то хитрий лис, він вас обох обкрутить і потопить, а сам вилізе сухим, пом'янете моє слово! Треба прориватися в степ — Ільдея-хан кочує за Ворсклою. Я вас виведу сам.

Ніхто не дивився на Свенельда. Местиша й Блуд навіть не підвелись, аби пропустити його до світлиці, й він кидався словами через їхні голови з сіней.

А тридесятьма роками раніше...

З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри

Людська душа ненаситна до свободи. Скільки не попускай — усе мало й мало: як ото в спеку заспраглому до води. Отак було й з твоїм вуєм...

Начебто я вже мав меча, хоч був рабом, та ще й робичем, а щасливішим од того не став. Нащо меч холопові, коли не годен оборонитися ним од тивунового бича? Воно-то бичем уже ніхто не зважувався мене бити, що так, то так, але я був і лишавсь холопом.

Мироніг почав частіш одпускати мене з Борисом на Гончарі, а я звідти вже сам бігав до його родака з Кожум'яцького яру. Цього літа він сказав:

— Плечата твої трохи пошпршали. Пожовуєш вівсо?

Кажу, пожовую. Я вже був так звик до того вівса, що мало не іржав по-конячому, як мовив одного разу холоп Борис. А кожум'яка й далі ганяв мене сікти лозиння. Як насічуся донесхочу, то він бере свого меча й зачинає вчити хитрощів, яких уміє сам.

Я розповів йому про того дітеського з гридниці, а кожум'яка рече:

— Такої хитрости зроду не видів. Ти викинь оті варязькі дурощі з голови, ліпше навчу тебе піднімати мечем під пазуху.

І почав. А воно мовби й простенька хитрість — підлізти кінчиком під поділ боронї, а не виходить, і годі, бо відкриваєшся сам.

Ну, врешті-таки я й це вивчив, хоч і попомучив мене той Борисів родак. А вже геп по тому рубаємося в парі з кожум'якою, коли це його меч як брязне об діл! Кожум'яка аж очі вирячив. Та я й сам стою й тільки дивлюсь — нічого не годен уторопати. Аж тоді збагнув, що це ж і є ота Лідулфостова хитрість. Кажу кожум'яці, а він не та й не, то, каже, мені в руку затрудило.

Спробував я ще раз — але вже нічого не виходило.

А за день чи два по тому дивлюсь — аж кожум'яка стоїть під гридницею. Гридьба саме боролася на мечах, і якраз той захлялий дітеський боровся. Тоді в неділю кожум'яка мені й рече:

— Твоя правда. А я досі й гадки про цю хитрість не мав.

Заходились ми боротися з кожум'якою — аж не виходить, і край. Ні в нього, ні в мене. За ціле літо я спромігся видерти в нього меча разів п'ять чи шість. А так посувалося вельми добре, тільки рука була ще заслабка: не міг зробити більш як триста помахів. Треба, думаю, й далі жувати вівсо.

Аж вівсо мені зненацька взяло й урвалось. Приходжу якось удосвіта з Борисових Гончарів — Мирониг був одпустив мене в чисницю, беру вила й зачинаю од крайнього старого коня, аж Борис мене штовхає: йди, каже, тебе зве Мирониг. Думаю, чого б то ради? Начебто все поробив як слід. Підходжу — п'яний, аж хилитається.

Так і так, рече, скільки це вже ти робиш? Кажу — четверте літо пішло. То покинь, каже, вила та йди привороттним до Подільських воріт: княгиня веліла.

А я стою й мовчу. Наче вже звик до цих стаєнь та коней, і до людей тутешніх притерся й звик, а коло тих воріт

як то ще воно буде! А Борис та Мирошіг речуть: гірше не буде.

Оддав я свого меча на схов Борисові та й подибав до воріт. Меча боявся брати з собою. Там інші люди, сторожі, як то ще на мій меч подивляться.

Сторожів було два: один для ночі, другий для дня, а мене приставлено вже третім. Ті були не робочі холопи, як я, а рядовні челядники, один старий, другий молодий — літ на п'ять хіба старіший од мене. Звався Муромцем і сидів на Гончарах — неподалік од того робітника Бориса, що продався Ользі й на цей рік. Ну, а старший був січеним ратником і звався Даном, ще з Олегом ходив на грецького царя. А сидів на Подолі за Туровою божницею.

Муромець дивиться на мене й мовчить, а дідо Дан питає:

— Де ж твій меч?

Кажу: нащо меч холопові? Каже: як це так? Меч потрібний кожному чоловікові, бо що то за чоловік без меча? Без меча чоловік не почуває себе чоловіком. Бери й носи при собі, ажеж стара дозволила?

Він знав про мене все. Вельми балакучий був дідо, а той, Муромець, усе мовчав. Я збігав по меч і знову повернувся. Все тут видавалося наче не таким: люди снують туди й сюди воротами, одні йдуть Боричевим узвозом на Поділ, інші з Подолу на Гору, з ранку до вечора гарцює кіньми гридьба — тільки й чуєш їхнє джерготання.

А тоді я днів за кілька звик. Роботи було куди менше, ніж у стайнях на Княжому дворі, та мене тягло й тягло до двору. Старійшим серед нас трьох був дідо Дан, він за мною не вельми додивлявся, надто ж серед білого дня, коли діло сторожі — стій та глипай очима. Інша справа — вночі: тут уже бодай которийсь один мусив пильнувати. Дідо Дан мало й спав — похропе трохи звечора, якусь годину серед дня, а то сидить під брамою й дивиться. Люблю, каже, дивитися на киян. І куди ото кожне поспішає? Все одно, каже, далі від смерти не втечеш — нащо ж його ото гасати. А воно шастає й шастає з Подолу та на Поділ, наче там його поять задурно медом.

Балакучий був дідо Дан. Усе згадував Олегові витяги, хоч Олега того не любив, називав його Вовкулакою й Щеком.

Мене ж одпускав, бувало, на цілий день. Ти, каже, тільки надвечір навідуйся, щоб не нагрянув, бува, Каніцар чи ще там хто. Тож я найчастіше товкся в стайнях та коло гридниці, а часом ішов під терем старих княгинь:

я по-їхньому за цей рік добре вивчився — геть усе розумів, ще й брався потроху балакати.

Або підійду під терем і стою. Старі княгині мене не видять, плещуть собі язиками про те та се, а я нишком слухаю. Вельми цікавила мене ота їхня таїна — про Олега та про Рюрика. А старі джергочуть про що завгодно — тільки не про те.

Одного разу я пробував розпитати в Дана, але дідо нічого до пуття не знав.

— Щось наче гомоніли... Той Вовкулака Щек був добрий тать. Начебто занапастив свого шуряка Рюрика, але чорт їх добере... Хто ж його бачив. Ти он ліпше про себе почуй.

Кажу: що «про себе»?

А він рече:

— Посварився за тебе Свенельд із сестрицею. Хіба не чув?

Кажу — не чув нічого. Хай, думаю, гризуться, мені що.

Одчиню собі ворота вранці, а ввечері зачиню, засув уставлю та й лізу на вимість під вежею: дивлюсь, чи хто не йде. А дідо Дан хропе у приворітній кліті. А Муромець або йде ночувати на Гончарі, або ж і він сидить з нами. Рідко траплялося щось таке. Того літа все ж трапилося — поліз був хтось. А на бійницях саме сидів Муромець. Чуємо — до когось гуде: «Куди тебе несе Неберя!» Вилазимо й ми з дідом та до бійниць. А воно те-емно. Наче хтось підважує ворота кілком. Дідо в нього питає — не надірвешся? А воно мовчить, а нам не видно, хоч в око стрель!

Коли хтось хотів улізти вночі до города, той ворота обминав, бо вельми високо; таті перелазили через стіну та вал, а то вже не наше діло, заборола стерегла гридьба. Ми — ворота. А це, чуємо, підважує, аж сопе. Для такого в нас був лук із стрілами. Дідо й каже до того, що сопе внизу: «Зараз як припечу стрілкою в задник — перестанеш сопти!» А воно як схопиться — та Боричевим узвозом униз!

А так більше нічого не траплялося. Стережемо, та й край. А я по свободі йду до Княжого двору, никаю межи хоромами та побіля гридьби — пантрую, коли почнуть боротись. Але меча з собою не беру: в дворі холопові зась ходити з мечем.

Одного разу здибався із старою. Просто ніс у ніс — нікуди не вивихнешся. Стою й мовчу, та й вона мовчить і глипає, а далі каже мені:

— Чого це ти вовченям на мене дивишся?

Думаю — добре мені вовченя: я вже на голову вищий од неї — п'ятнадцятий же рік минув. Стою й дивлюся, а вона знову рече:

— Коло воріт ліпше, як у стайнях?

А що мені, кажу: був і лишаюся холопом. Рече: свитка ліпша на тобі. Яка там свитка, думаю: рядно, тільки що не таке дране, як дотепер. Стара ще щось буркоче, а я думаю своє: сказати чи не сказати? І таки набрався духу та й сказав:

— Звели привезти сестру до Києва.

А вона дивиться на мене спідлоба й мовчить. Кажу: а то ти тільки мене й бачила! Знову мовчить, якусь думку ремигає, а тоді й рече: ти на мене вовченям не дивися, бо ти мій обільний холоп, схочу — заб'ю бичами.

Й пішла собі — подріботіла до медуш чи до скітниці. А я стою й мовчки нахваляюся: зажди-зажди...

Коли це кличуть мене третього дня чи четвертого:

— Зве тебе стара.

Йду нехотя до її хорому. Заводить мене ключниця до сіней, а тоді до красної світлиці. Аж дивлюся — моя сестра! Такою я ще її не бачив, одколи й потрапила до Ольжиного села: в чистій сорочці й цілій спідниці, ще й хустина біла на голові. А само таке чепурне та викупане.

Стара й каже мені:

— Буде за підключницю.

Аж дивлюсь — і ключниця стоїть у кутку. Стара каже тепер до тієї:

— Хай у тебе й сидить.— А тоді до мене: — В неділю одпускатиму її на південь.

Тоді довго дивилася на мене, а я стою й мовчу, наче не второпав, чого вона од мене жде. Щоб я їй подякував. Думаю собі: пожди, у мене діждешся подяки!

Отаке-то було... Ну, думаю, тепер хоч про бідну сестричку не сушитиму голови. Заходився я лічити дні до неділі. Тільки до понеділка доживу — зразу ж починаю ждати неділі. Але я звиджувався з сестрою й у прості дні: як не маю чого робити — біжу на Княжий двір. А вже ж я добре відав, звідкіль слід виглядати сестру: коло медуш або коло підклітей. То йдуть із ключницею по мед чи біле вино, то видають поварним холопам борошно.

Але ж мама твоя така була полохлива — нізащо, було, не підійде до мене в чинний день: боялася ключниці, Каніцара й поварного тивуна, боялася старої — геть усіх.

Я тепер собі думаю: коли б я дівкою був, я б теж, мабуть, боявся. А я ж був муж і мав тепер свого меча. То зовсім інша справа. Одного разу я сам собі захистив життя, але то вже сталося ген пізніше: замахнувся був на мене Блуд.

Отаке-то...

З Малушею ми здибувалися в неділю після обід. Зуперша я приходив у двір і ждав її коло лізниці, а згодом уже зважилася й вона. Приходила сама під Подільську браму. Дідо Дан її враз полюбив, та й Блажій Муромець також, але той був мовчун. Зате вже дідо, було, попобалакає! Розпитає Малушу геть про все: й що робила сьогодні, й скільки беруть до княжого столу мірок пшона та круп, і скільки м'яса та солонини, скільки сиру та молока. Або почне розпитувати, хто в Княжому дворі про що гомонить. А Малуша ж іще не вміла по-варязькому, знала, може, яких там слів п'ять, з того багато не наслухаєшся.

Та й небалакучою вдалась, як оце й ти вдався в свою маму: все ремигаєш якусь думку та брижиш лоб.

Одного разу дідо Дан каже до Малуші: так і так, мовляв, украла б коли кришеник сальця чи солонини, бо так ми за тим скучили — аж душа болить!

Аякже, думаю, вкраде. Та вона з переляку вмре, а не вкраде! То, думаю собі, така!

Коли це приходить на ту неділю, простягає руку, дивлюсь — і не вірю своїм очам: на долоні три кришеники сала! Думаю — ти диви! Зважилася наша вкрасти!

Питаю, де його взяла? Каже — в ключниці. Я думав, з-під носа в ключниці потягла, коли ж чую — ключниця дала Малуші сама. Нишком для брата.

Дідо Дан їсть із хлібом та одно нахваля: давно, каже, не куштував сала, а Муромець жує й мурчить, як кіт, а мені весело за Малушу. Онно яка, думаю, в мене сестра!

Того ж таки літа, десь чи не по Сварожому дні, йду Подолом до Кожум'яків, аж дивлюсь — хтось стоїть і регоче: бортницького старости Вороти син Ян! Питаю — що тут чиниш? Каже — вчуся шити чоботи в усмошевця, отутечки на Кожум'яках. Давно? Та друге літо. Диво, й край. Скільки я виходив тими Кожум'яками — а не мав про це й знаття. Думаю, як же одпустив його батер? Крутий чоловік. Ян каже: не стало батька, лізли на сосну, там було дві борті, так з однієї батько витягли мед, а тоді полізли до другої, аж там джмелі; покусали батька, вони й померли на п'ятий день, а ми ж бо за́купи, то мати знайш-

ли в скрині трохи погатих та трохи білих куп, мене викупили й кажуть: іди до Києва та вчися на бондаря або шевця.

Яп повищав і покремезнів, а вмів трохи й на мечах, то зачали ми з ним боротися. Я його вчив. Тієї Лідулфостової хитрости він так і не зміг отямити, зате брав плечем: одним махом перерубував от-таку гілляку, як моя рука!

Та не до того я затіяв розказувати про Яна. Своїми балачками про батька він душу в мені розкалатав. Став і я думати про свого батера. Він гнив у Любечі в порубі вже четвертий рік. Сказав я про це дідові Данові, а він і каже мені:

— Йди до старої. Вона ж перекинула сюди твою сестру, а коли чоловік раз одступить, то відступить і ще.

Я довго вагався, тоді таки пішов до двору й перестрів стару — саме приїхала з гори Щекавиці, де почала ставити новий хором. Кажу до неї, а сам дивлюся кудись убік: пусти навідати батька.

А стара приїхала не сама, був з нею і Змій Горинич — її брат Свенельд. Стара змовчала, зате той як закричить:

— Пішло геть у підворіття!

Наче на того пса, що має гавкати з підворіття, а треться в господаревих ногах. Думаю собі: ану чи вдарить? Хай би но вдарив чортів Змій — я б уже добрав тоді способу. Підстережу, думаю, й простромлю мечем. А стара каже до нього: постривай, постривай, нехай провідає свого батька.

І так тонесенько сокорить — наче курка до півня, а той як загорлає на ввесь двір — тепер уже на неї:.

— Може, ще й меду йому передаси? Зроду не видів дурнішої за тебе баби! Швидко забула мужа свого, а його ще й кісточки не потліли!

А стара каже йому:

— Наче тобі не байдуже до Інгварової смерти. Ти ж ненавидів його.

Свенельд одказує:

— Я його по-своєму любив.

— «По-своєму» любить кіт собаку,— каже йому стара,— а собака — дрюка.

Отака-то балачка була. Вони гомоніли по-свейськи, думали — не доберу, а я вже добре тямив по-їхньому.

Мені стара вже по-нашому рече:

— Бачиш світлого князя Свенельда? Отож більше не приходь і не проси, бо він чоловік сердитий!

І подибуляла геть — почала сходити лізницею на терем.

У мені все аж кипить, ну, думаю, гадино, попадешся ж і ти мені колись! А й сам до пуття не знаю, про кого так ото сам собі кажу: про Ольгу чи про Свенельда.

Підходить Борис, отой холоп із стаєнь, каже: потерпи. А як тут терпіти, коли мене пече!

Вийшов я Красними воротами й подався на Кожум'яки — просто глинищем поміж кущами дерези. Зайшов до усмошевця й кажу Янові: так, мовляв, і так. Що діяти? Каже, ввечері сам прийду.

Діждався я того вечора, зачинив по заході сонця браму й пантрую коло бійниць. Коли це йде Ян Боричевим узвозом нагору. Відчинив я йому, й сидимо. І Муромець із нами — його черга була. Балакаємо собі потихеньку. Ян каже, так і так, мовляв, украдьмо човна й пливім до Любеча, а там як бог дасть: якось визволимо твого батька. Муромець слухає та бурчить:

— Визволите бісового батька, а не його.

А нам же з Яном по п'ятнадцять минає, а коли чоловікові п'ятнадцять літ — йому море видається по коліна.

Аж тут приходить і дідо Дан. Розповідаю дідові про наш клопіт, а він бухикає спросоння й ripить:

— Змій Горинич і не таких скручував. Сидіть ото та їжте більше кулешу.— Мовляв, не виросли ви ще до такого.

А вранці дивлюся — Каніцар, схожий на рудого печеніжина, тільки що на пиці вуса та борода. Стоїть і морщить до мене носа. На ось тобі, мовляв. І кидає під ноги клунок. Каніцар був уже Ольжиним світличним тивуном. Розгортаю клунок — дружинницька свита й пара ногавиць, а там ще й чоботи та шапка. Що за дивина?

А Каніцар каже «збирайся».

— Куди?

— Там побачиш.

Я ще ж не забув, як він віз мене з Бортничів у забитій каді — ледве ратиці не одкидав я того дня. А він, мабуть, теж згадав ту пригоду і сміється, аж руду бороду догори дере. Хотів до Любеча, каже, то скидай своє дрантя та вбирайся в оце. Інакше, каже, не побачиш батька, як власної потилиці.

Поїду в своєму — я йому кажу. Каже — не буде діла, бо так велить стара.

Перебрався я в те чуже й поїхав. Сидимо на возику втрьох: чудин Каніцар узяв собі в підмогу Лідулфоста — щоб мене стеріг. Та я вже й не думаю про втечу — їду та міркую лише про те, як доберуся та побачу батька.

Їхали два дні понад правим берегом Дніпра, а як одкрилось гирло Прип'яті, перевезли нас двома ладдями з помостом на той бік. А потім ще день їхали до Любеча: кінь уже ледве тяг, прибилися ми поночі. А тут ще почав крапати дощ.

Сторожа впустила нас у ворота, бо Каніцара знали й тут, дали трохи попоїсти й поклали спати, але де я спав — хоч убий, не пригадаю, бо як ліг, так і заснув.

А вранці Каніцар мене будить, каже, вставай, бо й батька проспиш, отого деревлянського татя. Мовчу й не огризаюся, думаю, хай тобі чорт, іще роздумає — й усе пропало. А проте який же, думаю, мій батер «тать»? Мій батько — великий князь іскоростенський, правитель Деревлянської землі!

Виходимо, розглядаюсь, а сам аж тремчу. Де ж тут, думаю собі, той клятий поруб мого батька? Аж підходить якийсь гридень і веде нас просто-таки вниз — поруб виявився під нами. Мене знову пойняли дрижаки. Оце так притча, думаю собі: спав цілу ніч і не думав, що сплю з батером під одним димарем!

Заходимо до підкліті, а лізниця веде ще далі й далі вниз. І звідти вже тхне пліснявою. Внизу відкрився довгий хід — попід усім, мабути, хоромом, а там двері й аж двоє сторожів стоїть. Гридень каже до них по-варязьки:

— Одчиніть двері й упустіть ось його.

Показує на мене. Один сторож одімкнув ключем замок, а другий припалив од свічки маленький недогарок, подає мені й рече:

— Довго однаково не всидиш.

Тоді відхилив двері й упустив мене туди. Через оту свічку я спершу нічого не міг розгледіти: поночі, й край. А тоді затулив огник долонею й дивлюся. Поруб сажнів десь отак три на три, колоддя обросло пліснявою, а в кутку на соломі щось сидить — якась волохата дрантива купа. Й усюди гидко тхне — аж дух забиває. А з купи шелестить:

— Це ти, Добрине?

Ураз мене впізнав. А я скільки не додивлявся — не міг упізнати, й край! Згорблений кістяк у дранті, замість голови — волохата сіра куделя, а в ній двоє іскор блищить. Думаю, може, обдурив мене той гридень? Та з купи знов-таки шелестить:

— Не підходь близько, бо 'д мене тхне.

Й так пильно-пильно мене роздивляється з голови до ніг! Хотілося крикнути, що то Каніцар перебрав мене в

усе чуже, а тоді стало жалко. Хай батько думає, що добре живу. Хай не клопочеться бодай мною.

— Малуша,— кажу йому,— жива...

А він мовчить і не розпитує далі, мабуть, і сам збагнув, чому я кажу тільки про Малушу, а про нашу матір мовчу. Стоїть і помаленьку брязкає залізними путами, скований по руках і по ногах, а я також стою й не можу видобути більше й слова. Мав би сказати бодай про те, що мати наша Мирослава померла, бо не змогла вродити дитинча.

— А де ж Малуша?

— У Києві сидить... Спрежда була в свинушнику, в Ольжиному селі, а тепер стара забрала її до Києва...

— Яка... стара?

Кажу: Ольга. Квапно так кажу, бо батько, певно, подумав про нашу матір. Ой лихо ж моє...

А тоді недогарок почав тріщати, я розгублено зашастав очима по кутках, батько ж каже:

— То ти вже з богом іди.

Отак ото я побачився з батером, із дідом твоїм...

А повернувся до Києва — аж там новина: померла ота стара княгиня Гертруда, Ігорева та Купегундина сестра, найстарша дочка Рюрика. Як довідалася, кажуть, про те, що Ольга дозволила мені побачитися з моїм батьком, то засіпалась і віддала чортові дух. А наче ж була така тиха та мовчазлива... В тихому болоті водяться чорти.

❁

В літо 1394-е
від нашестя Дарія, а по уцарінні Василія Македонянина в Царігороді 15-е, а по укняжінні Кия в Славутичі-городі 400-е, а по укняжінні Оскола в Києві 33-е, а від різдва грецького бога Христа 882-е. Сиділи угри мадярські в Лебедії-землі, пасли овець та овнів і доїли кобилиць за Ворсклою, й був межи ними та поляпами давній мир.

Та послав до них восвода Олег сла таємного, сказавши до угорського феєделема Алмоша так: «Бідна земля ваша Лебедія, немає у вас городів і сіл, і поля угри не орють і не сіють, а їдять лише копину та п'ють кобиляче молоко. А земля полянського князя багата, багаті Осколові села та городи, а ще багатший стольний город Київ, многе срібло та золото в ньому є, торгують-бо поляни з греками. Прийдіть на землю Оскола й витолочіть їхні поля».

І не вподобав Алмош того памовляння, й сказав він до варязького сла, так йому промовляючи: «Сидите ви, ва-

ряги, в полунічних краях, а того не відаєте, що межи нами та полянами вічна любов і мир. Пощо підбиваєте нас на Оскола-князя?»

Повернувся сол назад, і послав його воєвода Олег удруге, й мовив до феєделема Алмоша варязький сол: «Якщо не підеш на великого князя київського, то вчинимо твоєму синові Арпаду люту смерть!» Потрапив-бо феєделемич Арпад у полон варязький — викрали його варяги в степу.

Й заплакав угорський феєделем Алмош, волаючи: «Неволя мені тепер! Уб'ють варяги мого єдиного сина, а я ж не маю інших синів, маю лише сімнадцять дочок, породжених мені од сімох жін. Мушу йти на полянського князя Оскола!»

Й перейшли угри на цей бік Дніпра, ведучи за собою табуни й отари, тягнучи вежі колісні й толочачи хлібні поля. Й горіли полянські городи та села, угри ж убивали орачів, а жін та дітей їхніх гнали полоном.

Князь же великий київський Оскол вийшов супроти уграм і не зміг, мав-бо вельми немногу дружину, одпустивши мужі многі з товарами до грецьких корсунських торгів. Зачинився князь Оскол у Києві, й прийшли до Києва варязькі сли, так йому кажучи: «Угри мадярські і нам вороги. Станьмо купно супроти угрів і поженемо їх усп'ять!»

І спитав князь Оскол сла варязького: «Чим я вам заплачу за те?» Той же мовив, кажучи йому так: «Удай нам за це ваш город Любеч!» Оскол же князь одказав: «Не дам варягам Любеча, то-бо полунічна твердь моєї землі. Просіть інше». Й попросив сол: «Оддай нам після змоги феєделема угорського Алмоша!»

Згодився на таке князь Оскол, і прийшла на Русь варязька дружина, Оскол же сукупив дружину та рать, і зступилися з уграми мадярськими, й була січа велія цілий день, і побігли угри.

Та коли запала ніч, кинулися угри на стан полянський, мав-бо феєделем Алмош заховану рать у степу, й побігли поляни та варяги, і гнався феєделем Алмош аж до київської Гори, й замкнувся князь Оскол з варягами в Києві, мало-бо лишилося в нього молодшої дружини та мужів.

А впочі варяги перебили многу дружину, Оскола ж вельми люто втяли мечем. І впав князь великий Оскол, волаючи: «Се вже кінець Руській землі!»

Угри ж стояли під горою й почали вимагати од воєводи Олега, щоби впустив їх до Києва й оддав усе золото та срібло.

Й звелів Олег віднести їм Оскола, так промовляючи до них: «Оце вам і срібло, й золото!»

Феєделем же Алмош до Олега сказав, так промовляючи: «Хотів єси од нас, щоби повоювали Полянську землю,— ось мертвий полянський князь: ми слова свого дотримали. Тепер дотримай і ти: видай мого сина й усе срібло та золото київське!»

Олег же воєвода сказав йому: «Одступіться від Києва. Цей город віднині буде наш. Якщо ж не відступитесь од землі Полянської, то буде синові твоєму смерть!»

І заволав Алмош-феєделем до богів угорських, щоб наслали на варягів моровицю та небесний грім, і відступивсь од Києва, й повів плем'я своє до Либедії-земли, щоби випустив Олег з полону сина Арпада, не мав-бо інших синів.

Олег же которих дружинників полянських звелів перебити, а которих перетяг на свій бік і став правити в Києвому городі.

Угорці ж поховали Оскола на горбі, що й донині зветься Угорським.

Брав Олег дань на Полянській та на Сіверській землі, деревлян же не міг примусити, боявся-бо вельми деревлян. А в Іскоростені сидів велій жупан Житомир — сильно могутній і гордий князь.

Не схотів він допомагати київському князеві, був-бо Оскол з роду Києвичів і ворогом деревлян. Радів жупан велій Житомир, убачивши в тому небесну кару для полян, котрі чотириста тому літ захопили деревлянську твердь Славутич, назвавши її Києвим городком.

РОКУ 980-ГО

Місяця червця в одинадцятий день

Була чисниця. По смерті старшого Святославового сина минув рік, і князі поверталися з поминальної треби, що відбувалась на кладовищі Лисої гори.

Володимир поклявся, що довіку пам'ятатиме про цей день: одинадесяте червця. Мабуть, в кожного чоловіка мусить бути бодай один чорний день, примирливо думав, ідучи, Володимир, мабуть, так було влаштоване людське життя.

Поряд ішли світлий князь Доброчин і княгиня Малуша. Мати була зосереджена й сумна, вуй теж здавався тихим і заклопотаним, як і протягом усього поминального дня. І все-таки Володимир нишком позирав на вуя. Це відчуття непевності не полишало його з того пам'ятного дня...

Тоді ввесь Київ чекав на роденців. Світлий вишгородський князь Блуд, беззастережно слухаючи Доброчина,

врешті зумів переконати Мстишу та всіх інших значних мужів, що далі сидіти в Родні — то певна смерть.

Найнедовірливішим серед усіх був Мстиша Варяжко, який щоразу казав:

— Не вірю Добрині. Заманить у пастку й переб'є. І Ярополка не помилує.

Ярополк уже давно був згоден на все. В Києві сидів брат Володимир, єдина в світі рідна душа, і Ярополк думав: «Навіщо мені той київський стіл? Я однаково зроду не був князем, князями суть були Свенельд і його сини, лише мною прикрилались. А Доброчин і Володимир що мені дадуть, на те й згоджуся. Хай навіть нічого не дають — мені байдуже. Хоч не тремтітиму за своє життя».

І це видавалося йому тепер найголовнішим: не тремтіти днями й ночами за своє життя, не замикатися на ніч в одрині, боячись підісланих мужів — Свенельдових душогубів, які вже вбили середульшого брата і вб'ють його.

І я не хотів би бути князем, уже не вперше думав Ярополк. Хотів би бути простолюдином. І сидіти десь у тихенькому городку...

І коли Мстислав Варяжко нарешті згодився відчинити браму новгородцям, Ярополк зрадів: настав кінець влади Свенельда!

А на Свенельда вже ніхто не зважав. Світлий князь переяславльський, який стільки років наганяв жаху на тисячі тисяч людей,— від Варязького до Руського моря, від Волги аж до Карпатських гір,— несподівано втратив усю силу. Йому вже не підкорявся навіть його рідний син, на якого Свенельд поклав був на старість усі надії.

Свенельд сердився й кричав, погрожуючи всім найстрашнішими карами, а коли й це не допомогло, почав жахати страшним підступним деревлянином, тим гадом і чорним робітником, що його пригріла сестра Хельга.

Ці погрози впливали якийсь час, потім усі обложені збагнули, що найстрашніша для них — повільна голодна смерть. Навіть коли б Доброчин скарав їх або продав робітниками, то й це було б уже не таким страшним. Страшнішою здавалась обложена голодна Родня.

Ворота відчинили вранці восьмого дня, новгородці були не вельми ласкаві, але ніхто нікого не вбив і не зачепив. Свенельдові дружинники, пухлі від голоду або висхлі до кісток, мляво зносили оружжя й складали його купами коло брами, а за воротами новгородські десятники роздавали їм сухарі, безжально шмагаючи бичем кожного, хто,

знетямлений голодом, намагався схопити по кілька шматків.

Зараз Свенельдову гридьбу не можна було гнати пішки до Києва, тому Ратша вирішив залишитися в Родні ще на якийсь день, а в супроводі сотні відправити тільки чільників — двома дракарами й одним насадним човном. Сотня була поспіль новгородська: жодного Ьаряга Ратша до Києва не пустив, остерігаючись підступу.

До Києва пливли три дні, скориставшись попутним низовим вітром, і пристали па Почайні ввечері в одинадцятий день. Рік був високосний, і одинадцяте так само випало на чисницю, тож на Подолі вешталося чимало людей, київських і не київських, що здалеку поприїздили на завтрашній недільний торг.

Висівши з дракара, Ярополк полегшено зітхнув. Подільські ворота стояли вгорі навстіж розчинені, незважаючи на досить пізній час, і це ще дужче вразило Ярополка. Його охопило піднесене святкове почуття. Він глянув на старого Свенельда, якого двоє ратників попід руки виводили з дракара на причальний поміст, і радісне почуття ще дужче посилилося.

Віднині починались нові часи. Поряд стояли Блуд і Местиша, Блуд широко посміхався до ратників у насадному човні, а Местиша відвертавсь і хмурився. Поки вони висідали на поміст, двоє ратників збігали до Києва й повернулись.

— Князі в старому хоромі й ждуть,— сказав один з них до свого сотника.

Усі поволі рушили Боричевим узвозом до воріт, що й досі стояли розчинені над Подолом, а Свенельда двоє ратників майже несли на руках.

— Коня б йому чи возика,— сказав сотникові Блуд, кивнувши на свого дядька.

— Дійде й сам,— відповів сотник.

А коли вони нарешті доплелталися до воріт, ворота рипнули й зачинились. І поки сотник лаявся із сторожею й грюкав у ворота руків'ям меча, остаточно смеркло. Всю коротку дорогу до Княжого двору й старого хорому павіть Блуд мовчав, а Местиша роззирався. Найспокійнішим серед усіх здавався Свенельд, а оте піднесене почуття так само не полишало Ярополка. Між будівлями Княжого двору вешталася челядь і ратні мужі, у вікнах старого й нового хоромів світилось.

Тим часом Володимир і Доброчин, отримавши звістку від сотника, сиділи в Красній світлиці за столом. Добро-

чин загадково посміхався, Володимир по-своєму сприймав ту посмішку й схвильовано наслухав, чи не почує в сінях кроків. Там тільки зрідка чулось рипіння двох пар чобіт: Сігурдова сторожа.

Доброчин усміхнено проказав:

— Одинадцять тому літ Ярополк був ще сопливим. Не впізнаєш брата свого.

Той усміх так само непокоїв Володимира, й коли він підвівся з-за столу й рушив до дверей, у сінях почулося шамотіння.

Володимир повагався й сів на старому місці. Й у цей час у сінях почувся гуркіт і пролунав болісний зойк. Володимир оторопіло глянув на Доброчина, тоді схопився з-за столу й кинувся до дверей, але двері не відчинялись.

Йому розповіли вже наступного дня, як і чому це стало можливим...

Перетнувши ще не заснулий Княжий двір, прибульці почали підійматись лізницею на терем, а вже на теремі Блуд сказав:

— Постійте, піду повім, що це не таті прийшли в гості, а великі та світлі князі.

Він умів усе переводити в сміх за будь-якої нагоди. Переступивши через поріг, Блуд зачинив за собою двері. В сінях блимала свічка й стояло двоє мужів. Один щось мовив по-варязькому, Блуд прислухався й теж по-варязькому сказав:

— Доброчин і Сігурд велять убити чоловіка, що зараз має ввійти сюди. Це найлютіший ворог Сігурдів.

Сприйнявши Блуда за котрогось із своїх воєвод, чатники оголили мечі й погасили свічку. Блуд же повернувся на терем і кивнув, щоб князі заходили. Першим переступив поріг Ярополк. Блуд несподівано зачинив двері й підпер їх ногою, а Местиша закричав:

— Тут нечисто! Я ж казав тобі...

Турнувши в груди сотника, єдиного зорожепого серед них, він кинувся до ще відчинених воріт Княжого двору. За ним ніхто не побіг. Замахнувшись мечем на Блуда, сотник одігнав його від дверей, за якими було чути зойк і гупання. Та коли переступив поріг, у сінях було тихо й темно. Тоді звідти вийшов один варяг і, побачивши Блуда, коротко по-варязькому доповів:

— Зроблено.

Аж тоді з хорому вихопився Доброчин, за яким відразу ж з'явився Володимир. Доброчин спитав:

— Хто це вдіяв? — Наперед виступив той самий варяг,

який не так зрозумів, як здогадався, про що запитує світлий князь. — Для чого? — вже по-варязькому спитав Доброчин. Тоді побачив Свенельда: — Це твоїх рук діло, стерво старе?

Але варяг показав на Блуда:

— Цей ярл наказав.

Доброчин звелів схопити Блуда й кинути в поруб, а вранці сам спустився до порубу й спитав:

— Чого ти хотів цим добитися?

Блуд швидко заторохтів:

— Я думав, що цього жадаєш ти, княже Доброчине! Хіба ж не це передав мені твій гонець? Коли б ти хотів видіти на київському столі Ярополка, то не привів би на нього Сігурда й новгородську рать, а сидів би в своєму Новігороді. Й навіщо тобі той Ярополк, коли маєш рідного небожа, сина своєї таки ж сестри? А коли ти пожадав підмовити Ярополка вернутися, я одразу збагнув, чого ти від мене хочеш. Тому так і вчинив.

Світлий князь дивився з огидою на чоловіка, що стояв серед ослизлих кам'яних стін, і намагався зрозуміти, чого більше в його словах: страху за своє життя чи простої жорстокої тупости.

Володимирові та боярам Доброчин сказав:

— Коли чоловік зміг зрадити вперше, то вдруге зрадить і поготів.

Того ж таки дня Блуда вкоротили на голову.

Відтоді минув рівно рік. Сьогодні так само був червець, і так само на чисницю випав одинадцятий день, бо високосний рік на день довший, і в городі та на Подолі теж товкся многий люд, бо поминки князя Ярополка були добрим ділом, але не менш важливим був для народу й недільний торг — перший після святої Трійці.

Ярополк мав за пазухою хреста. Коли простромленого двома мечами брата роздягали волохи, щоб обмити тіло його в святій Дніпровій воді, Володимир сам бачив те християнське знам'я, але кожен киянин відав і те, що Ярополкові Свенельд накинув хреста силою, тож тіло годилося ховати за законом і поконом цієї землі, хоча Ярополк був майже круглим варягом.

— Він тобі рідний брат — маєш сказати останнє слово, — мовив тоді Володимирові Доброчин. — Як ховатимемо?

Володимир висловився за полянський закон, але не міг позбутись враження, що дядько намагається задобрити його.

И це враження не покидало Володимира й коло похо-вального вогню, й на тризні та дев'ятизні, навіть тепер, коли ввесь Княжий двір повертався з поминальної треби над могилою.

За Володимиром ішли обидві його жони — варяжка Рогніда та грекиня Марія, Ярополкова вдова, яка, за дав-нім звичаєм, мусила стати жоною живого брата. Рогніда й Марія не терпіли одна одну й не приховували цього навіть тепер, коли живі мусили думати про мертвих. Слі-дом ішли інші князі, бояри та вся дворова княжа челядь, а за нею сунув нижчий та чорний київський люд, запо-лонивши всю середину вулицю города.

У Княжому дворі — від нового до старого хорому — вже були накриті довжелезні столи, зрубані для поминаль-ної учти.

На требу князі запросили всіх киян. Це була думка Доброчина та його батька Маломира — світлого князя лю-бецького та навколишніх земель, колишнього велійого жупана деревлянського.

Місяця червця в дванадесятий день

На Священному пагорбі за княжими воротами, де вже дев'яносто дев'ять років стояв варязький бог Тор, тепер було голо й чисто. Ще минулого літа кияни викорчували того бугая, що шкірився двома рядами хижих зубів і біль-ше нагадував змія, й пустили його плавом у Дніпро. Цієї весни повінь несподівано винесла ненависного боввана на берег, а кияни розлютилися й спалили його. Тепер Свя-щенний пагорб лишався порожній, але на Гончарах та Подолі стукали сокирами й молотками теслі та ковні хит-реці, творячи нових кумирів.

Доброчин годину вистояв у подільського коваля, який клепав малим молоточком золоту смугу, вижолоблюючи її гострим кутом.

— Що з цього буде? — спитав Доброчин.

— Хіба й так не видно? — Присутність князя та варя-зького воєводи дратувала коваля, але тепер він посміхнув-

ся, щоб загладити свої надміру грубі слова: — З цього буде Сонце, Дажбожий лик, княже Доброчине.

Сігурд нетерпляче переступав з ноги на ногу й дивився на недалекий гамірний торг.

— А що ж це ти куєш у неділю? — знову запитав світлий князь, знехтувавши нечемність коваля та нетерплячку Сігурда.

— Боже діло і в неділю не гріх, княже Доброчине! — по-наставницькому проказав коваль, не перестаючи клепати.

На стіні вже висів золотий круг, а навколо нього сім готових променів. Доброчин постукав пальцем по дзвінкому крузі й запитав:

— І що ж він хоче?

— Знаєш сам.

— Я-то знаю, — відповів Доброчин. — А все ж таки...

Він відчував, що далі зволікати немає смислу, й пішов до воріт, а Сігурд поплівся трохи збоку. Він сам ішов на цю зустріч як на заріз. Його вікінги, яким обридло чекати обіцяної платні, поставили Сігурдові умову: будь-якою ціною привести Доброчина до них.

Варязькі ватажки вподобали собі двір скараного на горло Блуда. Двір був добре укріплений і стояв біля Копиревого ліска. Могло б здатися дивним, чому Доброчинові спало на думку йти туди через Поділ, коли Блудів двір стояв майже зразу за Красними воротами. Але Доброчин зволікав час.

Він не платив Сігурдовим вікінгам з минулого року, а йому здавалось несправедливим сплачувати борг саме тепер, коли він не мав у них жодної потреби.

Далі зволікати не було куди. Доброчин увійшов у хвіртку й попрямував до теремного хорому — Сігурд ледве встигав за ним.

У великій світлиці було задушно й темно, бо за вікнами розкидав галуззя бересток. Доброчин ледве впізнав сотника Актутруяна, який сидів за дальнім краєм столу й спирався бородою на руків'я меча. Праворуч і ліворуч од нього містилось кілька вікінгів. Актутруян пасмішкувато проказав:

— Радий тебе бачити, світлий княже.

— Чого кликали мене? Могли б прийти й до мого хорому — знаєте, де сиджу.

— У своєму хоромі стіни допомагають. — Актутруян іще й досі посміхався. — Якщо не зможемо столкуватись

тут, то в твоєму хоромі поготів не столкуємося, бо гостям не личить грюкати по столі кулаком.

— А ви зібралися грюкати? — глянув уздовж столу Доброчин.

— Нормавський принц мене добре знає, — перестав посміхатися варязький ватажок. — Нехай Сігурд скаже: люблю я кидати слова на вітер чи ні.

— Я й сам це відаю, — заспокоїв його Доброчин. — Ми з Сігурдом тебе слухаємо.

Доброчин і Сігурд стояли біля дверей, а ватажок варягів навіть не запросив їх сісти, неначе то були чолобитники й він мав розсудити їх. Актутруян та його товариші все добре обдумали, запрошуючи Доброчина саме сюди, де стіни були для нього вельми ворожі: тут витала Блудова душа.

Актутруян заходився довго й широко розповідати, хто він сам і хто його товариші, яка їхня мета і яких правил дотримують.

— А ти не тягни! — озвався найдальший від нього вікінг. — Кажи коротко.

— Ну, добре, я скажу коротко, — неохоче згодився Актутруян. — Київ — наш город. Ми його захопили, й він наш. Ти не платиш нам з минулого літа, а й торік заплатив далеко не все. Ми тут уже прикинули й знаємо, скільки в Києві людей. — Маєш сплатити нам по дві гривних з киянина.

Запала тиша, й Доброчин спитав:

— А чи не буде забагато?

Актутруян зараз відповів:

— Не буде. Кияни мають срібло, а Київ — наш город, ми його взяли.

— Мабуть, все-таки забагато, — поважним, заклопотаним голосом проказав Доброчин.

— Вельми дешево цінуєш кров наших вікінгів! — гукнув через стіл Актутруян.

— А скільки ж вони пролляли тут крови? — несподівано вибухнув Доброчин. — Зо п'ять крапель буде? Ти тоді бачив свою кров, коли наколював ногу колючкою. Або коли в безділлі розквашували один одному носи. Від самого Новагорода жоден варяг не пролляв ані краплі крові. Скажи їм і ти, ярле Сігурде!

Сігурд потуплено мовчав, лише по сих словах безпорадно розвів руками, мовби уникаючи брати чийсь бік. Це збадьорило трохи приголомшених вікінгів, і їхній ватаг похмурим голосом проказав:

— Якщо не заплатиш по дві гривних з киянина, потім ні на кого не кивай: заберемо Київ у свої руки. Маєш сказати отут, при всіх. Інакше ми вирішили тебе не випускати, а наші вікінги схопляться на перший мій знак...

Доброчин підняв руку:

— Не поспішай, Актутруяне, я ще не все сказав. Ідучи до цього двору, я завбачав, чого не слід і чого слід сподіватися. Ти речеш, вікінги лише чекають твого знаку? А моїй дружині й воям не потрібен знак. Я звелів замкнути в Княжному дворі майже всіх вікінгів. Про всяк випадок звелів. — Ярли за столом приголомшено слухали. — Чого ж мовчите? Ну, та це моє перше слово, а подруге, я скажу так: не будемо сваритися. Просите по дві гривних з голови? — Доброчин зумисне вжив оте «проспте» — це мусило принизити їх у власних очах. — Дам вам по дві гривних з кожного киянина! Але таку гору так швидко не збереш, доведеться пождати зо два тижні.

Доброчин глянув на Актутруяна через стіл. Якби він сказав про ці два тижні спочатку, ярли могли б скрутити його по руках і по ногах, бо й у Сігурда був такий настрій, Доброчин збагнув це аж тут. В усякому разі, Сігурд не схотів би остаточно пересваритися зі своїми. Але тепер Актутруян мовчав, мовчали й інші ярли, й це свідчило про те, що вони згодні й навіть задоволені, бо коли Доброчин замкнув їхній полк у Княжому дворі, можна було сподіватися на найгірше.

Але Доброчин іще, напевно, не все сказав. Не зводячи ока з Сігурда, який байдуже дивився на ближнє вікно, він промовив:

— А третє моє слово до вас буде таке. Печенізький хан Ільдея перейшов Рось і толочить наші ниви по цей бік Борческа. Ярли й вікінги повинні турнути хана за Рось.

По хвилі Актутруян вигукнув:

— Ми підемо на орду, але якщо з нами підуть і твоя дружина та вої.

— Чому це так?

— Бо якщо ми вийдемо з Києва,— пояснив Актутруян,— ви зачините ворота й більше нас не впустите.

Доброчин почав ходити між дверима та найближчим вікном, поки ярли схвально кивали до Актутруяна. Після довгих роздумів князь відповів:

— Хай буде так, як ви хочете.

Уже в городі Сігурд запитав:

— А якби Актутруян послав когось перевірити, чи вікінги й справді зачинені в Княжому дворі?

— Було б трохи сутужніше, — відмовив Доброчин.

— Трохи?

Доброчин кивнув:

— Бо я перед цим звелів Жданові Будимировичу пильнувати.

Все закінчилося саме так, як і хотілось Доброчинові. Він навіть не сподівався на таке легке розв'язання котори.

А все подальше залежало від Ждана.

Місяця того-таки в сімнадесятий день

Гречиня Марія, колишня Ярополкова жона, а тепер третя жона великого князя київського Володимира, займала в старому теремному хоромі половину світлиць. На другій половині сиділа друга жона Рогніда. А ще напровесні минулого року Марії належав увесь хором.

Відтоді в Княжому дворі сталися великі зміни.

Іноді Марію обсідали сумні думки: що б вона вдіяла, якби Володимир вирішив привезти сюди й свою першу жону — чехиню Людмилу? Їй навіть з Рогнідою не було життя.

Великий князь рідко заходив на її половину, та й то здебільшого не сам, а найчастіше з вуєм Доброчином. А на ніч залишався в другої жони.

Найдужче страждала Марія вечорами, коли в усіх її чотирьох світлицях та одрині запалювали свічки, а по кутках ожившали тіні. Марія з дитинства боялась темних кутків, а з роками ця боязнь не поменшала. В тому був винний Ярополк. Іноді він розповідав їй вечорами про своїх предків, цілком певний того, що душі померлих лишаються в своєму домі. Ця певність потроху передалась і їй, хоча Марія з народження була християнка.

Й не тільки це завдавало Марії вечорами страждань. Їй минало двадцять четверте літо, але в ній пізно прокинулася жона. Святослав привіз її до Києва ще дівчинкою й подарував старшому синові, коли їм з Ярополком і по тринадцять не було.

Та коли в Марії врешті-таки прокинулася жінка, це стало для неї неабияким відкриттям. Навіть приголомшило молоду княгиню. Раніше вона не вірила у всі оті захоплені потаємні жіночі балачки, слухала й не вірила, нібито людині дано такий жагучий і невситимий вогонь. Досі Марія просто терпіла Ярополка, звикнувши до нього з дитячих літ, а тепер закохалася всіма силами своєї душі й палкого полудневого серця.

А потім вона вперше понесла в собі плід. Це було для Марії не меншою несподіванкою, й вона замкнулася в собі. Не враз наважилась порадувати Ярополка, а коли врешті розповіла йому, була вражена його байдужістю. Ярополк забув про це наступного ж дня.

Тепер вона його розуміла. Для нього й для неї настали були такі часи, коли людині просто не до того.

У Марії народився син Святополк, якому тепер минав шостий місяць, але це не був Ярополків син. Коли Ярополк утік разом з варягами, покинувши її саму, в неї стався викидень. Марія сприйняла це як кару за гріхи, дорогу плату за дотеперішнє щастя, спокуту за провину перед Христом. Вона не знала, в чому полягає її гріх, і це озлобило її серце супроти бога.

До Києва ввійшла новгородська рать. У старому хоромі сіли Доброчин і Володимир, на тій половині з'явилась його молода жона, яка з погордою дивилася на Марію, знесилену недугою й озлоблену проти себе й усіх людей. Тепер вона ненавиділа свого мужа Ярополка, причинника її нещасть, ненавиділа й руду щебетливу Рогніду, яка поводилась господинею в хоромі й усьому Княжому дворі. Од самого вигляду цієї щасливиці Марію судомило. Вона днями й ночами плекала думку про месту, ця места мала бути такою страшною й невідворотною, яку тільки могла побажати жона жоні.

Оружжям для своєї мести Марія обрала Володимира. Вона хапала блискуче срібне зиркало й підходила до вікна. На неї дивилось красиве молоде обличчя. Густі чорні брови нагадували каппадокійську тасьму, губи під рівним носом примхливо звивались, мов деревлянський лук, а в очах жевріли чорні таємничі вогники... Вперше в житті Марія подумала про те, що володіє надзвичайною зброєю, перед якою не може вистояти жоден муж.

Це вселило в серце чуття живої радості. Вона заходилась розставляти пастки по всіх кутках. В одну з них рано чи пізно мав потрапити Володимир.

Сталося те наприкінці весни, перед Юрівськими святами, коли на теремі буяв черговий вечірній пир. На той пир Марія покладала великі надії.

Сховавшись у найтемнішому кутку сіней, вона стояла й пильно стежила за кожним пирувальником, які зрідка заходили до світлиць. Марія була вся в чорному, наче мара, невидима для стороннього ока. Коли пирувальники почали один за одним сходити вниз, а на теремі лишились тільки світлична челядь та Доброчин з Володимиром, Марія затамувала подих у своєму кутку. Все мало статися зараз або ніколи.

Нарешті по лункій лізниці загрюкав чобітьми й Доброчин, а Володимир увійшов у сіни й нерішуче спинився. Це мала бути вирішальна мить. Марія давно чекала такої нагоди, а тепер несподівано й сама завагалась і прилипла спиною до стіни. З вуст її несамохіть зірвалися слова неусвідомленої молитви. Володимир почув шепіт і підійшов до темного кутка; на тлі освітлених з терема сінешніх дверей Марія з жахом побачила, що в руці його зблиснув ніж.

Вона зойкнула й заплакала.

— Братово́, це ти єси? — не зовсім слухняним язиком прошепотів Володимир. — Чого тут стоїш?

— А твоє яке діло? — схлипнула вона.

— На когось чекаєш?

— А тобі що? Хочеш мене зарізати? На, ріж!

Володимир лапнув її за праву руку, чи немає ножа в руці, а тоді став і кілька разів сапнув повітря, неначе йому перейняло дух чи запаморочилось у голові. То було від тонких бактрійських пахощів, якими Марія щоранку натирала собі лише вершечки перс. Марія поволі пішла темними сіньми до своїх світлиць, і Володимир так само поволі йшов за нею до її одрини.

Це сталось напередодні Юрового дня, й відтоді Володимир приходив до неї мало не щопочі, скрадаючись попід дверима темних сіней. Марія бачила, як він старанно ховається від усіх, і її проймала злорада втіха. Марія вступила в боротьбу з рудою варяжкою й перемогла; тепер вона вже зверхньо дивилася на пихату княгиню, яка й далі ходила гоголицею по хоромі й ганяла своїх челядників і робітниць.

Так тривало місяць і тиждень. Володимир безвільно приходив до неї ніч у ніч, бо вигадлива грекиня робила все можливе, щоб затлумити в ньому докори сумління й збурити в жилах ще сильніший вогонь.

А потім настало одинадцяте червця. Після Ярополкової смерті Марія збагнула всю ницість та безглуздя своєї мести. Вона зненавиділа Володимира, й ця зненависть виростала в ній день по дні. А коли в січні породила сина, Києвом пішли балачки, що дитя Ярополкове, бо ще дев'ять місяців тому Ярополк був тут.

Про викидень ніхто не відав, бо Марія тоді приховала це від усіх, переболіла його нишком. Ніхто, крім неї, не знав і про те, що Святополк народився семимісячним. Маріїні предки вважали семимісячних дітей обранцями небес, покликаними мститися за материнську кривду, й це додавало її зненависті ще більшого вогню.

Марія вже за півроку до пародження сина була третьою жоною Володимира, великою княгинею Русі, але вона не сказала й Володимирові, що Святополк — його син. По-перше, він міг їй не повірити; по-друге, вона тепер і сама не хотіла сього. Марія хотіла, щоб син належав тільки їй, а вже вона зуміє виховати з нього месника!

Після братової смерти з Володимиром теж стався злам. Коли Марія зробилась його законною жоною, як того вимагав давній поляпський покон, Володимир більше не зайшов до Марії. Вперше навідав тільки тоді, коли вона породила.

В Рогніди вже було двоє дітей: син Ізяслав і донька Перемислава — тримісячне маля. І все-таки Володимир без злоби сприйняв Маріїного сина. Це неабияк дивувало всіх, але в Святополкові Володимир любив свого загиблого брата, якого так і не побачив живим.

Марія страждала. Після пологів у ній ще з більшою силою розжеврів такий тепер ненависний їй жіночий жар, якого вона не могла в собі потамувати. Особливо ж коли на город насувалась ніч. Було нестерпно — сидіти самотою й слухати порипування мостин.

Марія часто в такі вечори порівнювала братів Святославовичів, і це порівнювання чимось ображало її. Володимир і Ярополк були на диво схожі — й не тільки станом та рисами облич, а й душевним норовом: обидва мовчуни, схильні хіба до роздумів, обидва позбавлені честолюбних мрій, які єдині роблять князів князями. Можливо, з Ярополка й вийшов би справжній князь, часом думала Марія, коли б він не опинився серед ворожих йому чужих людей. Однак потім і це припущення відпадало. Володимир жив серед своїх, але теж не став грізним володарем. А норов у обох був один. У них навіть голоси були однакові, й коли

Володимир озивався десь із двору або сіней, Марія мимоволі здригалась: Ярополк!

Коли Володимир уперше торік увійшов до хорому, Марії теж привидівся Ярополк, вона навіть подумала, що це вернувся її муж: лише зблизька збагнула свою помилку.

Марії пригадалася давня розмова князів, які говорили про ще живого тоді Олега Святославовича. Блуд був сказав: «Викапаний батько! О, то міцна рука, од цього ми ще наплачемось, хай-но тільки підросте! Цей нас із Києва швидко викурить — пом'янете мої слова!..»

Олег Святославович єдиний серед усіх трьох був народжений для великокняжного столу. Був би живий його батько Святослав — неодмінно призначив би на своє місце середульшого сина: Олег був рішучий і сміливий, як він сам, але й розважливий і хитрий, як їхня прабаба Ольга.

Усі такі порівняння смертельно ображали Марію й розпалювали в ній злість. Порівняння були не па користь Ярополка, й коли Володимир зрідка приходив глянути па її отроча, Марія аж блідла. Сьогодні вона просто кинула йому в лице:

— То ти вбив його батька!

— Я не вбивав, — так само зблід від обурення Володимир.

— Чужими руками вбив його.

— Це неправда!

Марія глянула у вічі своєму новому мужеві зблизька:

— Неправда? Коли не ти, то твій вуй Доброчин!

Володимир вийшов і подався до порожньої гридниці, Марія теж вийшла й мало не збила в сінях другу Володимирову жону. Їй раптом закортіло розповісти Рогніді всю правду —розповісти просто так: аби допекти рудій варяжці. Вона підійшла й провела пальцями по її вишиваному рукаві.

— А чи ти відаєш, — майже лагідно сказала вона, — що Святополк народився семимісячним?

— То й що? — здвигнула плечем Рогніда. — Мій Ізяслав також семимісячний.

І вивихнулась та й пішла, але на теремі раптом обернулася й ошелешено глянула на Марію:

— Бреши, бреши! — й аж ляснула себе по стегнах.— Ну в тебе ж і голова... Але нікого ти цим не обдуриш. Святополк — Ярополків син!

Вона з реготом побігла до нового хорому, де сидів світлий князь, а Марія з сумом подумала, що Доля по-своєму

розпорядилася її життям: призначила їй ділити мужа з Рогнідою. Рогніду сватав за Ярополка ще Свенельд, і Марія раділа, коли Володимир перехопив у старшого брата полоцьку княжну, але все одно не змогла втекти від невблаганної Долі, в якої виявилась міцна рука: так або так Марії довелося ділити мужа з Рогнідою.

День поволі доходив кінця. Марія сиділа в одрині й годувала сина груддю, син іноді боляче кусав її за сосок, але цей біль уселяв у душу тільки радість, мов невиразна обіцянка грядучої мести.

В розчинене вікно Марія бачила Володимира, який разом з Доброчином виходив з Княжих воріт. Щось у городі мало статися.

Син заснув. Марія поклала його в колиску й, випроставшись над ним, з раптовим тремом у колінах перехрестилася, шепочучи слова клятвеної ворожби. Присягалася зробити все можливе, щоб Володимир зненавидів оцього малюка, а потім зробити навіть неможливе, аби Володимира зненавидів і Святополк.

В одрині вже посутеніло, коли челядниця внесла недогарок і позасвічувала від нього свічки на столі. По кутках ожили тіні, але вони не викликали темних думок. Челядниця таємничим голосом проказала:

— Щось там знову коло Красних воріт... Мабуть, вертаються варяги.

— Хто тобі сказав?

— Закур з пекарні, княгине... Зачинити вікно?

Дівчина була русява й худенька, а в очах у неї відбивались вогники свічок. Її острах несподівано передався Марії, й вона відійшла за стіл.

— Позабирай усі мої вікна прогоничами.

Челядниця побігла виконувати наказ, і Марія чула з одрини, як вона грюкає знадвору лізницею й просиляє шворні прогоничів у дірочки. Потім вона прийшла й позаклинювала шворні зсередини скобками.

— То мені вже йти?

— Переповий Святополка.

Вникопавши й цей наказ, дівчина стала коло порога, аж поки Марія дозволила їй іти. Мала б звеліти челядниці забрати дитя до себе, бо Святополк часто прокидався й будив її, але Марія воліла прокидатись од дитячого вереску, аби тільки не лишатися в одрині самій.

Разом з ніччю починались її тортури. Вона косувала на темні кутки, де прокидалися шарудливі або мовчазні тіні, як і за Ярополкових часів. І все-таки не вони

найбільше лякали Марію. Її змагало оте невгасиме вогнище в ній самій, яке цілий день ледве жевріло в попелі буденних клопотів, а звечора розгорялось вогнем.

Спершу Марія намагалася думати про Ярополка, але Ярополк був мертвий, а живий думає про живих. І тоді в Маріїній уяві поставав образ живого Володимира. Їй ставало млосно й од жару паморочилося в голові, Марія поринала в напівсон-напівмарення, а схід сонця зустрічала розбита й лиха.

Й це повторювалося щоночі.

А Київ цієї ночі теж не спав. Десь біля Красних воріт і всього полудневого валу стояв невиразний гомін, іржали копі, й чувся цокіт копит, а в Маріїній уяві все це набирало рис багатотисячної витяги, яка поволі звивається правим берегом Дніпра. В такій витязі Святослав привіз її колись до Києва.

Червця ж таки в дев'ятьнадесятий день

Позавчора пізнього вечора повернувся з Росі полк Ждана Будимировича, а Сігурдові вікінги почали прибувати лише тепер. То була добре задумана й не гірше виконана витяга, й Доброчин аж руки потирав.

Тиждень тому, виряджаючи полк за Рось, він сказав Жданові Будимировичу:

— Ніяких там печенігів нема. Ільдея-хан кочує десь лівим берегом — ну то й нехай. Десь там-таки з ним Местиша Варяжко — хай собі й він сидить: нам і до нього нема діла. Твоє діло буде таке: одведи варягів якнайдалі, хоча б і за саму Рось. А тільки-но трапиться нагода — пішком утечи од них і біжи сюди. Мусиш бодай на південь їх випередити! Зрозумів? Біжи щодуху!

Ждан Будимирович добре все розумів: треба будь-що видурити варягів з Києва, а потім увійти в город без них. Полки були приблизно однакові: по тисячі мечів, і хоча варяги здавалися більш досвідченими, Ждан Будимирович не боявся за своїх. Він перевірив їх на всій путі від далекого Новагорода.

До Халепа дійшли за день. Наступного дня сягнули майже під Борчеськ, у якому сиділи чорні круки, й тут Жданові Будимировичу просто пощастило. Під Борчеськом трапився невеличкий печенізький полк — сотні півтори комонців, і Актутруян більше не сумнівався в правдивості Доброчинових слів. Актутруян сам запропонував Жданові Будимировичу:

— Удармо з двох боків — ти з лівого, а я з правого.

Ждан Будимирович повів свій полк, погнав печенігів просто в руки варягам, але несподівано з Борчеська вийшли чорні круки, й цього навіть Ждан Будимирович не сподівався.

Січа під Борчеськом затяглась. Чорні круки з невідомих причин вирішили допомогти печенігам, можливо, через те, що ті доводились їм далекими родичами, а між варягами й чорними круками злагоди зроду не було. Борчеськ визнавав зверхність лише київського князя й стеріг полянську землю від кочових орд, а на стягах Актутруяна не було знака київського князя.

Ждан Будимирович розгледівся й повернув назад. Варяги застряли за вісім верст од нього, до того ж недалеко починався вузенький, але довгий ліс, і дружина пішла назад поза цим лісом. Згадавши слова Доброчина не шкодувати сил, Ждан Будимирович посаджав пішців на крупи коней. Так дружина їхала цілий день: головне було — відірватись од варягів Актутруяна.

Ждан Будимирович про всяк випадок заплутав слід: пішов понад маленькою притокою Росі вгору, а потім звелів повернути бродом назад. І чи то Актутруяна надто далеко вбік відігнали чорні круки та печеніги, чи він упіймався в Жданову пастку й шукав його у верхів'ях струмка, але варяги прибились до Києва на півтори доби пізніше.

Актутруян усе зрозумів. Доброчин обкрутив його дуже легко, але це не повинно було зійти йому за так, Доброчина належало провчити. Варяги почали обступати Київ з боку двох стін, не захищених крутими обривами. Тут були тільки рів та вал. Актутруян хотів стати й на Гончарівці, але в такому разі в тилу б залишився Претичів дідинець, у якому сиділи три сотні: Доброчин випередив його й тут.

Доброчинові теж було не дуже весело. Актутруян повернувся до Києва не сам: за ним прийшла тисяча колишніх Свенельдових гриднів, яких Доброчин розмістив був

засадами по низових городах — Сакові, Воїні та Голтаві. Отже, варяги мали дві тисячі мечів.

— Що робитимемо? — спитав Доброчин, зібравши великих і малих воєвод під полудневим валом.

Сігурд сказав:

— У Києві маємо сім сотень, а ще три сидять у Претичевому дідинці. Треба хоча б три тисячі, щоб приступити й вийняти нас мечем. Піду й скажу це Актутруяпові.

— А вони тебе вб'ють,— відповів Ждан Будимирович.

— Мої ж — мене?

Сігурд вирішив, що обов'язково мусить піти, бо світлий князь вважає його причетним до заколоту. Доброчин переконував Сігурда нікуди не йти, але того вже годі було спинити.

Й коли Сігурда випустили в браму Красних воріт, світлий князь мовив Претичеві:

— Як не протримається до вечора — пропаде.

— Протримається. Ось-ось має надійти Вовчий Хвіст.

Доброчин недовірливо глянув на свого головного воєводу. То був Претичів задум — отой Вовчий Хвіст, і Претич покладав на Вовчого Хвоста великі надії.

З варязького стану чулися схвильовані голоси — певно, Сігурд намагався умовляти своїх вікінгів, але звідти довго не було жодних вістей. Нарешті з-за рову почали вигукувати, що Сігурд продався Доброчинові й вони його вб'ють.

Це вже було небезпечно, та ще більшу тривогу викликало в Доброчина те, що ввесь західний бік оточила колишня Свенельдова дружина. Після взяття Родня він не перебив цієї дружини й не продав жодного гривня купцям, хоча на тому найдужче наполягав Ждан Будимирович. А тепер варяги віддячили йому.

Певно, Актутруян через те так і запізнився, що збагнув усе ще біля Борчеська й вирішив підбурити своїх одноплемінців з низових городів.

Доброчин вирішив послати когось до Лідулфоста, який був у «низових» варягів за вождя. Вибір упав на знайомого йому ще з дитинства Каніцара, й коли бувалого в бувальцях огнищанина привели перед його лице, він посмикав його за рудувато-сіру нечесану бороду:

— Маєш багато гріхів, Каніцаре, але дам тобі змогу викупити своє життя. Ти добре знаєш сотника Лідулфоста. Підеш і скажеш йому так: «Доброчин велить своєму чорному робітникові, цебто тобі, щоб ти переказав іншим робітникам-варягам: хто покається й одкинеться від ворога

київських князів, того Доброчин одпустить на всі чотири сторони. А хто піде за татем Актутруяном на київські вали, хай нарікає сам на себе, бо змога все одно буде за Доброчиновим мечем. Тоді вже Доброчин не зробить їм нічого доброго, натомість кого попродає в неволю, а кого скарає на смерть. А Лідулфоста роздере між двох сосен». Так і скажи, Каніцаре.

Когось іншого Доброчинові не хотілося слати до варягів, бо ті здатні були вбити будь-якого гінця, як, може, вже вбили й Сігурда.

Каніцар аж тремтів од страху за своє грішне життя, відколи в Києві сіли Доброчин та Володимир. Схожий на старого рудого печеніжина Каніцар знав, що з Доброчином жарти небезпечні, й, не вагаючись, пішов до варязького стану слом.

Він повернувся в другій половині дня й здавався надміру жвавим.

— Попервах і слухати не хотів, — сказав Каніцар про Лідулфоста, — але я добре налякав його.

— Чим же?

— Я сказав йому, що нам ось-ось надійде підмога з Переяславля,— всіляко підкреслював свої заслуги Каніцар.

Доброчин перезирнувся з Претичем. Головний воєвода лише знизав плечем.

— Звідки відаєш про Переяславль? — запитав світлий князь.

— Нізвідки. Просто обдурив сотника...

Доброчин відпустив Каніцара й повів Претича до тієї частини городської стіни, що нависала над глибоким Гончарівським яром. Варяги не наважилися захопити Гончарі, бо по той бік яру височів Претичів дідинець із трьома сотнями воїв. Але становище дідинця здалося Доброчинові досить хистким. Якщо варяги зуміють подолати глибокий, але сухий рів і недостатньо високий вал, вони захоплять цю важливу київську твердиню. Однак для того їм довелося б кинути на приступ добру половину своїх мечів.

Доброчин заспокоївся. Претич сказав:

— Про Дідинець не бійся. Перешийок надто вузький: більше сотні в ряд варяги не зможуть вистроїти. Та й там у мене такі богатирі...

Це нагадало Доброчинові давно забуту розмову — з грецьким сольським тлумачем. Він запитав Претича:

— Що то в тебе за богатир там якийсь? Нібито турам роги скручує?

— Муромців син Вадим. Отакі ручища!

— Так у Муромця ж син... Ратко!

— То старший, а шестипалий Вадим молодший. А ти досі не забув Ратка?

— Таке не забувається... А вже ж відтоді дванадцять літ! Ратко живий-здоровий?

— А що йому, — обізвався Претич. — Але в дружину до мене не схотів іти.

Доброчин дивився через яр на Претичеву твердиню, а думка його полинула дванадцятьма роками назад, коли зять Святослав подався був за Дунай воювати Булгарію. Київ обложив печеніжин Куря-хан — десять тисяч диких печенігів, про яких давно під Києвом ніхто не чув. У городі не лишилось жодного дружинника — лише малодосвідчена городська рать, а печеніги обложили Київ з усіх боків й ось-ось могли зважитися на приступ. Уже спалили були й вирізали всі Кожум'яки та Гончарі, Претичів дідинець також забрали, а сам Претич сидів засадою десь аж у Льті, бо Святослав розсердився на головного воєводу, який не раз дорікав йому за те, що великий князь чужих земель дошукує, а свою занедбав.

Доброчин узяв оборону Києва на себе, бо тодішній тисяцький воєвода Асмус був немічним дідуганом, який навіть замолоду не розумівся на обороні городів. Але печенізький Куря-хан міг щохвилини піти на навальний приступ і спалити Київ, а киян винищити до ноги, як у подільських посадах. Доброчин зібрав усіх воїв і запитав, чи не зміг би котрийсь пробратися за Дніпро до Претича, який з трьома сотнями сидить у Льті. Виступив колишній приворітній сторож Муромець, котрий уже давно токарював у Гончарах.

Два дні тому печеніги зарізали його жінку.

— Підемо я й мій син Ратко. Він знає трохи по-печенізькому.

Ратко, дев'ятнадцятирічний парубок, вийшов поперед батька й щось проджерготів. Доброчин поцікавився, що означають ті печенізькі слова.

— «Чи не бачив хто стриножену рябу кобилу?» — переклав Ратко.

Він був смаглявий і кароокий і поночі міг зійти за печеніжина.

Старшого Муромця Доброчин не пустив у печенізький стан, але парубок якось добрався до Дніпра й розшукав Претича.

Претич тоді ледве встиг — печеніги саме лаштувалися йти в навальний приступ.

А тепер до приступу готувалися ще небезпечніші ворогн. У стані Актутруяна відчувалось пожвавлення. Він міг що сьогодні піти па приступ з боку Красних воріт. Тепер усе залежало від колишньої Свенельдової дружини: підтримає вона Актутруяна чи ні. Між обома станами варягів гасали вершники, напевно, гінці.

- Невже Каніцар зумів-таки налякати Лідулфоста? — вголос подумав Доброчин.

Претич стенув плечима:

— В Лідулфостовому стані не горить жоден вогонь. Добра прикмета.

Але ця прикмета могла бути й на те, що Лідулфостові варяги лаштуються першими йти на приступ. Напевно, Претич теж завагався, бо сказав:

— А ці чорні виселяються...

У двориках Підвальної вулиці був помітний рух. Чорні, мешні та нижчі люди, позв'язувавши в клунки хатнє майно, носили його до родичів та знайомих, які сиділи далі від полудневої стіни, а хто мав коня чи іншу худобину, відводили їх аж до Подільських воріт, за якими не було варягів. Потривожена худоба ревла, й це додавало тривоги всьому Києву.

З високої вежі Красних воріт було добре видно й Лідулфостів стан. Надвечір сторожа помітила, що ці варяги теж почали розводити вогні. Вітер дмухав з полудня, й дим цих багать відчувався аж біля Подільських воріт. Напруження зростало до самих сутінків, коли сторожі вже не бачили одні одних і перекидались криками та умовними ударами в щити.

А пізнього вечора з Претичевого дідинця приліз через Гончарівський яр лазутник — здоровенний отрок з молотом на плечі. Він приставив пудового молота до ноги й сказав Претичеві:

— Отам за Глибо-очицею Вовчий Хвіст. Питає, що ді-іяти.

— Варягів нема в Гончарах? — глянув на нього Претич.

— Та нема-а!

Претич порадився з Доброчином і сказав отрокові:

— Хай Вовчий Хвіст тихенько проберется Подолом і зайде Лідулфостові в тил. А перед світанням нехай палять багаття, але не переходять через Хрещатий яр.

Отрок кивнув і вийшов, легко поклавши важкого молота на плече, а Претич сказав до Доброчина:

— Оце ж і є Муромців малий.

Доброчин весело засміявся:

— Я збагнув уже й сам. Схожий на Муромця й має по шість пальців. Ну й дитя!

Тепер уже обидва засміялись. Отрок приніс добру вість, можна було спокійніше чекати ранку.

Того самого місяця в наступний день

Розвиднялося довго й мляво. З Хрещатого яру сунули череди оторочених сивими бородами хмар, змішаних із димом. Дим був такий вологий і густий, що киянам виїдало очі. Доброчин сказав:

— А Вовчий Хвіст передав куті меду.

Враження було таке, що за Берестовим по той бік Хрещатика зайнялась діброва, хоча з Вовчим Хвостом, переяславльським посадником, прийшло не більше п'яти сотень мечів.

Ці дими справили неабияке враження. Коли з бородатої хмари почав сіяти дрібний дощ, до полудневого рову підійшло двоє варягів:

— Лідулфост передає, що не хоче йти на приступ Києва.

Один з варягів був височенний і худий, мов ліщинова жердинка, а другий опецькуватий і ледве сягав йому до плеча, тому намагався триматись трохи осторонь од нього. То були відомі на цілий Київ розбишаки Карл і Флелаф, нерозлучні друзі й неабиякі хитреці мечного бою.

— Налякав же вас Вовчий Хвіст! — гукнув їм з бійниці Претич, висунувши голову надвір.

— Ми не боїмося Ульвсванса! — настовбурчився опецькуватий Флелаф. — Хіба ми не знаємо, скільки в Ульвсванса мечів? І п'яти сотень не набереться!

— То чого ж тоді боїтесь?

— Вікінги нічого не бояться! — втрутився в розмову довгань Карл. — Тут Ульвсванс ні до чого.

Крім варягів, Ульвсванса вже ніхто так не називав. Ульвсванс був Свенельдовим посадником у Переяславлі й теж варягом, але вівся більше з полянами й горнувся до них, навіть у часи Ольги й Свенельда, поляни ж переклали його ім'я своєю мовою й називали Вовчим Хвостом.

— Яке буде твос слово? — запитав Флелаф. Претич бачив, з яким острахом він поглянув через Хрещатий яр, звідки тягло ядучим димом, але підступність чужинців не знала меж, і це змушувало Претича зважувати кожне слово. Він поки що мовчав.

— Що сказати Лідулфостові? — вже зовсім нетерпляче перепитав опецькуватий Флелаф.

— Нічого.

— А вчора ж Каніцар...

— Каніцар сказав усе, — суворо відповів Претич. — Можете йти. Як мовлено, так і буде.

Варязькі гінці обернулись і побігли до свого стану, певно, боялися стріл у спину й поспішали відійти, а Претич сів і заходився розтиратп коліно, яке крутило на дощ.

— Давня порубина, — пояснив він, коли підійшли Доброчин та Ждан Будимирович. Тоді розповів про гінців.

— Лідулфост хоче подивитись, як діятиме Актутруян. Я цього Зігберпа Лідулфоста знаю, — підсумував Доброчин. — Але це також непогано: бодай не лізтиме вперед.

Знявся вітер, дощ то дужчав, то майже переставав, і це створювало настрій якоїсь непевпости. Однак перед обідом прибіг воїн од Красних воріт:

— Актутруян однустив Сігурда!

— Клич його сюди.

— Він стоїть за воротами.

— Чому стоїть?

— Ратша боїться підступу... Прислав спитати тебе.

— Упустіть Сігурда! — звелів Доброчин.

У світлиці нового хорому, де ще торік сиділи Местипа та Свенельд, було сіро й холодно. Сігурд мовчки привітався й став коло найближчого вікна, розтираючи по черзі обидва зап'ястки.

Доброчин спитав:

— Тримали тебе в узах?

Сігурд недбало махнув рукою й далі дивився у вікно, крізь слюдяні шибочки якого однаково нічого не бачив. Корзно на ньому було мокре й виваляне в кінських кізяках, і це чи не пайдужче бентежило Сігурда. Доброчин співчутливо посміхнувся й проказав:

— Підкріпись братиною меду.

Сігурд глянув на нього та Претича й нерішуче підійшов.

— Актутруян хоче в греки, — сказав він.

— Хо-оче? — протяг Доброчин.

— Проситься, — подумавши якусь мить, уточнив Сігурд. — Проситься на службу до грецького царя.

— Отже ж, таки про-ОСИТЬСЯ! — засміявся Доброчин.— Це вже інша притча. То що ж відповімо?

До світлиці зайшли Ждан Будимирович і Володимир.

— Чули вість? Наші варяги просяться в греки! — сказав він до них. — Що відповімо Актутруянові?

Володимир гостро зиркав на вуя та воєвод, Претич зосереджено тер коліно, а Сігурд сказав:

— Була б моя воля, хай би дехто залишився тут...

Він без особливих сподівань глянув на Доброчина, але світлий князь не розсердився й не підняв його на глум. Тепер, коли Актутруян опинився між трьома вогнями, він не міг підійти навіть до Дніпра, бо попереду в нього був Київ, з лівого боку — засада Претичевого дідинця, а в тилу — п'ять переяславльських сотень: безвихідне становище за всіх умов, навіть коли б Лідулфост мирно пропустив його через свій стан до Почайни, де стояли Актутруянові кораблі.

— Хай буде по-твоєму, — сказав Доброчин, оскільки всі інші мовчали. — Виберемо найцінніших і тільки тих, хто має в Києві жону й діти. Ну, а з тими всіма як? Дозволимо їм піти в греки — чи хай дибають, звідки прийшли?

— Чи в греки, чи за Варязьке море — це вже не має великої ваги, — сказав Претич, але Доброчин відчував, що його бентежить присутність Сігурда.

Доброчин звівся над столом. Він не поділяв думки головного воєводи, нібито це вже не має ваги. Для нього воно набуло особливого значення. Він усе життя жив мрією про той день, коли зможе показати зайдам, де біг, а де поріг.

— Відпустім їх у греки,— сказав молодий київський князь. Доброчин аж здригнувся й довгу мить дивився на Малушиного сина.

— А чому саме так? — Найменше за все Доброчин сподівався цього від небожа. Так просто відпустити варязьких волоцюг?

— Ти їм не дав жодної гривни,— докинув Святославів син, — то хай хоч ідуть за своїм хотінням.

Доброчин сів і надовго замовк. Він відчував у душі образу.

Надвечір станом Актутруяна й Лідулфоста їздили верхові биричі та гінці, голосно викрикуючи слова світлого князя:

— Хто хоче йти на службу грецькому царю — світлий князь Доброчин ласкаво дозволяє! А хто має в Києві діти й жону, а сам не хоче йти в греки, хай ще до заходу сонця

підійде безоружний до Красних воріт: світлий князь ласкаво дозволить йому лишитися в Києві!

Тим часом Доброчин зостався в світлиці сам. У ньому й досі кипіла образа, мовби його зрадив син рідної сестри. Він підвівся й важко рушив до одрини, де жона Богуслава наглядала за вкладанням дітей. Семирічна донька Славка звикла засинати під казку, й одпущеник печеніг Закур, колишній робітний холоп у пекарні Ярополка, розповідав їй печенізьку казку про злого кудлатого чарівника Бабай-агу, якого дівчинка ввесь час називала бабою Ягою, перекручуючи складне для себе печенізьке ім'я.

— Й що вчинила баба Яга дитині?

— Не баба Яга, а Бабàй-агà! — терпляче поправив її печеніжин, який ходив тепер коло княжат — малих Доброчиновичів.— Бабай-ага її проковтнув.

— Для чого?

Закур угледів світлого князя й поквапливо доказав:

— Бо не хотіла спати.

— Не лякай дітей перед сном, — озвалася Богуслава. — Йди вже собі.

Княжата припишкли — Доброчин не панькав дітей, а княгиня Богуслава підійшла до мужа. Звичай не дозволяв їй упикати в чоловічі діла, але вона знала свого мужа й відчувала, що Доброчин зайшов до дитячої одрини неспроста. Щось його муляло. Доброчин сказав:

— Десь я щось прогавив.

— Ти про що?

— Про свого небожа, — відповів світлий князь.

— Що сталося, княже? — посміливішала жона. — Я допіру бачила Володимира...

— В ньому сьогодні прокинувся варяг.

Він раптом подумав про княгиню Рогніду. Тепер усе розставилося по своїх місцях...

— Поговори з Рогнідою й Володимиром, — сказав Доброчин. — Якось треба спровадити її з Києва.

Такі бісівські справи він завжди доручав жоні.

— А чим тобі ліпша ота грекиня? — здивувалася вона.

— Хоч би тим, що не варяжка.

Коли чоловік опиняється між двох сулиць, мусить насамперед сахатись од гострішої, подумки сказав Доброчин сам собі. Небезпечнішою цього разу була варяжка. Він уже спокійніше звернувся до жони:

— Й нагадай йому про княгиньку Людмилу.

Ця рятівна думка прийшла Доброчинові щойно. Коли князь надто клопочеться жонами, подумав він, це рано чи

пізно приведе до лиха, бо князь не належить сам собі, а передусім княжінню.

Глянувши на ще не поснулих дітей, які боялись батька й нишкли під ковдрами, Доброчин зітхнув і вийшов у Княжий двір. Небо прояснілó й стало білясто-синім, а червоне сонце сідало за вежу Красних воріт, віщуючи годину. За воротами чулися сплутані людські голоси. Воєводи вибирали з-поміж Актутруянових та Лідулфостових варягів найщиріших. Доброчин виїхав за браму Красних воріт. Обрані стояли невеликим гуртиком, поскладавши осторонь на купу мечі, а Претич долучав до гуртика то одного, то другого варяга.

Доброчин раптом пошкодував, що дав необачне слово, яке могло обернутися йому ж на зло.

Претич вибрав уже зо дві сотні, коли Доброчин гукнув його підійти.

— Чи не вельми ти розласкавився?

— Розішлемо їх десятками по низових городах, — тихо сказав головний восвода.

— А про Местишу Варяжка не забув?

Свенельдів син блукав десь у степах із Лютовим зятем Ільдеєю-ханом.

— Ось кого б я ще взяв,— озвався восвода Претич, — так це Местишу Свенельдюка.

Доброчин теж не раз думав про Свенельдового сина. Чесний, непідступний Местиша подобався йому, ця приязнь виникла в нього ще з дитинства.

— Спробуй розшукати його в степу,— сказав він Претичеві. — Дамо йому Курськ або Рязань.

— Побоїться.

— Не побоїться, якщо слово даси ти. Тобі Местиша повірить... А тих двох прожени,— показав Доброчин на цибатого Карла та малого Флелафа.

— Сігурд випросив їх собі.

Доброчин удруге нахмурився. Пересіяні варяги чемненько стояли за ровом і позирали на браму Красних воріт. Коли б не довелося пізніш починати все спочатку, дивлячись на помилуваних, думав Доброчин. А я ще дивуюся з Володимира, хай мені чорт!

Він пильніше глянув на темну купку варягів і раптом почав сміятися. Варяги були такі тихенькі й дрібні, що Доброчин лише тепер уторопав: це вже не вікінги, а побиті пси, ладні лизати господареву руку. Почувши його веселий сміх, варяги теж почали догідливо підхихикувати, тепер уже справді нагадуючи принижених побитих псів.

Доброчин пішов у вже згуслих сутінках до хорому, й коли повпосили свічки, наїдки та братини з вином, наказав гукнути Претича. Скінчився знаменний для Києва день, і цих двох перехвильованих і перевтомлених людей тягло в минуле. Вони сиділи й згадували те, що відбувалось перед десятьма літами, бо й саме життя чоловіче боги створили якось так, що воно нагадувало величезне колесо, котре обертається навколо невидимої осі. Те колесо крутилось і миготіло спицями, в дивний спосіб повторюючи події й давно забуті дні. Все в житті повторювалося. Дивлячись на свічку й дослухаючись гомону за чорним слюдяним вікном, Претич спогадував літні дні перед десятьма роками, які дуже скидалися на нинішній літній день...

Перед десятьма роками...

Тебе в Києві вже не було, коли Святослав заходився рубати многу рать і садовити на коні молодшу й старшу дружини. Ти тоді вже сидів у Новігороді з малим Володимиром і збирав з новгородців дань. Рубав наш князь рать нібито многу, а вона виявилася замала: десять тисяч воїв і дружини. А коли ми дійшли під булгарський стольний город Преслав, булгарський цар Петро Симеонович витяг супроти нас тридесять тисяч: по троє воїв на кожного з нас. Я вже думав, що тут нам і край. Поперли булгари — хоч плач, хоч скач.

Але вони ще не знали Святослава. Як вийде наш князь копягою наперед та як крикне — аж передужив січу та брязкіт мечів: «Браття й дружино!.. Оце доведеться нам тут і полягти. Не зганьбім же київського оружжя!»

І знову до самого вечора кріпка січа була, а надвечір побігли булгари. Ввійшли ми до Преслава й сидимо. А грецький цар Іван Цимісхий бачить, що ми зачинились і не віддасмо Преслава йому, сле до нас доместика царського й каже: «Вдав я тобі срібло многе й ще вдам, але вийди з Преслава, бо такий був межи нами ряд: щоб ти для мене зайняв Булгарську землю. Бери з мене ще вчетверо срібла й золота та й іди собі».

А Святослав каже: «Тут середа моєї землі, бо ще мій дідо був царем булгарським. Не піду назад!»

Ну, а там ти вже знаєш... У нас воїв та дружини лишилося тисяч сім, а цар витяг супротиву нас вісімдесять тисяч. Зміг нас тоді грецький цар. Святослав каже: «Укладімо з греками вічну любов і мир, а па ту весну знову повернемось і зможемо греків».

Тоді князь іще не знав, що нам учинив Щекович. Думав — утік Свенельд у Дрестр і жде нас там, а коли підходимо до Дрестра, там і сліду Свенельдового нема: побіг до Києва попереду нас разом з усією комонною дружиною.

Йдемо малою витягою пішки понад Дніпром — аж коло Порогів печенізький Куря-хан з ордою: перегородив дорогу й стоїть. Несила нам братися з печенігами, а кінної ж дружини в нас нема... Мусимо вертати до гирла. Важке то було зимування в гирлі Дніпра. Чорний голод нас геть виснажив. Не відали вже — діждемо весни чи ні. Перебіг до нас печеніг Закур та й каже: «Свенельд урядив з Куреюханом ряд — щоб Куря вбив вашого князя, а воїв потребив до ноги. Обіцяв йому за це свою онуку». Святослав розсердився та як закричить: «Ну, постривай же, Свенельде Олеговичу! Хай-но тільки доживу до весни — вкорочу тебе на голову! Й тебе, й синів твоїх! Кореня твого не зоставлю!..»

І якби був лишився живий — учинив би.

Звелів нам Святослав рубати дерева й ладити ладді та човни, пішому годі було проскочити повз печенігів Куріхана, бо той поклявся Свенельдові не пропустити нас.

А ще двадесятьма роками раніше...

З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри

Як провідав я батька вперше, то закортіло ще. Почав я ходити до старої та все торочу їй і торочу: пусти до Любеча. Вона сміється й нічого не каже на те. Не лається. Зате Свенельд, чую, аж кипить. Казав дідо Дан-приворітник, нібито Свенельд нахвалявся своїй сестрі: «Заберу дружину й піду до свого Переяславля!» А стара й до нього сміється: «Йди!»

Не пішов Свенельд ні до якого Переяславля, бо дружина ж таки була не його, а сестрина, в Переяславлі ж у Свенельда якихось п'ять сотень, та ще й непокірливий посадник Вовчий Хвіст — вельми не довіряв йому Свенельд Олегович, бо той був начебто варяг, а любився з полянами. Цей Ульванс був ще тоді молодий — років па двадцять хіба старший од мене, але вельми міцно тримав меча в руці. А перед ним посадником був його батер, так Свенельд і того не любив, бо той теж ладив з полянами, хоч мав Ольжину дочку за жону.

Я спрежда довго думав, чому Свенельд, коли вже так ото його не любить, не прожене Вовчого Хвоста. Спитав якось у Дана-приворітпика, а дідо Дан лише скоса зиркнув на Свенельдів хором:

— Змій Щекович і раден би його з'їсти, та, бач, не вгризе. У Вовчого Хвоста чимала опрічна дружина.

А я досі й на думку не покладав, що хтось може мати боїв а чи гриднів, опрічних од київських князів, бо в нас в Іскоростені дружина та бої були всі під рукою велійого жупана: спокопвіку було так.

Колись я вже тобі казав про старих княгинь Гертруду та Кунегунду — Ігоревих сестер, дочок Рюрика. Гертруда була старша від Ігоря й померла ще торік, коли почула, що Ольга пустила мене до батька й навіть дозволила носити меч. Я згадав оце про Рюрикових дочок, старих Ігоревих сестер, бо була в мене пригода з Кунегундою — вже після смерти її старшої сестри...

Я й того літа бігав до Борисового родича, що вчив мене мечної боротьби. Бувало спрежда, бігав до нього ще з княжих стаєнь.

Довкіл кожум'якової хати стояли каді та діжки, що в них він квасив шкури. Найгірше тхнуло пе від тих, що вже кисли два тижні й були готові й виквашені, а від тих, що їх кожум'яка запарив уперше, аби випарити з них шерсть. Я спитав одного разу, чим то він випарює їх таким лихим, а він каже:

— А що — тхне?

Та, кажу, трохи. Віп і товкує мені:

— Отсе тута паряться телячі шкури. Ану ж підійди похни.

А тоді підводить мене до крайнього кадовба, якось отак посміхається й знімає з нього кружок. Ану, каже, понюхай тута.

В мене аж голова обертом пішла.

— А тута, — регоче,— вепрячі та вовчі шкури паряться. А вгадай чим!

Я не міг угадати, а він посміхається та знов:

— Не крути своїм носом, а коли хочеш знати, то чуй: шерсть із вовчої та вепрячої шкури можна зняти тільки собачим послідом.

— Де ж, — кажу, — ти стільки його береш?

— Так отож, — каже мені, — не з медом живеться кожум'якам.

Тепер я вже знав, як приходив до нього по мечні хитрощі, які шкури він сьогодні м'яв: телячі, волячі чи вепрячі.

Стояв ще в кожум'яки посеред дворика шаплик. Уритий був до половини в землю й мав голоблю. В цю голоблю кожум'яка запрягав коня — стару полудиву шкапицю з вислою губою. До шаплика кожум'яка накладав повно шкур, а кінь ходив круга й розминав їх валиками.

Одного разу боремося з кожум'якою на мечах, від нього так люто тхне собачим, а він десь-то вгледів мою збриду й бурчить:

— Не приходь більше до мене.

Кажу — пощо? А він сміється:

— Бо тут дуже тхне.

Я почав упевняти кожум'яку, що давно звикся й не тхне мені, але він недвижно стояв на своєму слові. Так я й пішов пріч. А тоді він переказав Борисом, що пожартував отак, мовляв, Добриня перейняв од нього всю його мечну хитрість, нехай дошукує собі вячшого хитреця.

— Колись він був мені мовив, що як занедбати меч бодай на день, то меч мечника забуває. То що ж мені — знову сікти лозу?

Ні, тепер він порадив управлятися з Яном, бо, мовляв, хоч Ян і дужчий у плечі, зате ти верткіший, а це найліпше для обоюдного набивання рук: так воєводи-хитреці навчають отроків княжої дружини.

Почали ми боротися з Яном Усмошевцем. Але ж він цілими днями шив у свого шевця чоботи, швець одпускав його тільки над кінець дня. Ну, та ще в неділю. Боролися ми сливінь щодня, а щоб не дратувати варягів, виходили за ворота на узвіз чи на Боричів тік, і тоді там стояв такий брязкіт, аж на Подолі починали валувати пси. Тепер я вже бачив, що кожум'яка правду казав. Малим Ян був тонепький і вельми верткий отрок, та в шістнадцять років набрався м'яса й викремезнів плечем, а в боротьбі брав силою. Я ж залишався так само худим, десь-то далися мені взнаки оті дитинські голодування. Але меча вже добре три-

мав у руці — особливо в оце останнє літо: підгодувала мене сестричка сальцем.

Наші мечі геть потупіли, зате похитрішала рука. Яш Усмошвець і далі здебільша брав силою, а силу мав уже тоді таку, що як не встигнеш підставити меча руба — не втримаєш у руці: аж задеренчить об землю. Але отої Лідулфостової хитрости він так і не зумів, хоч як старався. Зате я часто видирав йому меча.

Одного разу я стояв коло гридниці й дивився на Лідулфоста — він саме навчав котрогось із своїх, і мені так закортіло поважитися з Лідулфостом, що не витримав і сказав:

— І я вмію.

Він і не глянув у мій бік. Тоді я заходився знову його задирати, мовляв, не тільки він їден тут хитрець. Лідулфост глянув скоса та й цідить крізь зуби:

— Іди пріч'звідціль, бо зітну твою холопську голову — аж загуркотить!

А я кажу до нього:

— Дивися, щоб не загуркотіла твоя.

Це виведо його з терпіння. Він замахнувся й хотів ударити мене плазом по горбі, але я увихнув і витяг свого меча з піхов. Тоді вже хвацько відбив його другий удар. Це збудило в Лідулфостові варяга. Він примірився й хотів висмикнути мені меча з руки, але я ж не даремно жив оці два літа. Лідулфост аж оскаженів. Досі ще ніхто не витримував його хитрости, а тут якийсь деревлянський робітник махає залізякою і впирається!

Він був старший од мене літ на п'ять, але зростом не вельми вдався, а я набив руку з кожум'якою та Яшом Усмошевцем. Лідулфост був подивований і злився: досі ніхто ще так довго не міг утримати меча в руці — Лідулфост вибивав його коли не за першим, то за третім разом, а тут устосовував свою хитрість разів до десяти — й ніякої ради. А ще гридні зібралися й пуляться на нас: горе варягові, та й годі!

Я також не зміг вибити в нього меча, але й він мені нічого не вдіяв. Нарешті плюнув і пішов геть:

— Махає, як дурень ломакою!

Гридьба зареготала йому вслід, мені теж зробилося весело, та я бачив по очах тої гридьби, що вони ладні затоптати мене чобітьми в пилюку, бо для них я не тільки холопський робітник, а ворог і син робітника Маломира, що був їх розколошматив коло Іскоростенських лісів.

Отож я не вельми сміявся, натомість поволі побрів до

своїх Подільських воріт. Але ніхто не зачепив мене й пальцем, хоч я й позирав туди й сюди.

Дідо Дан і Муромець раділи з тої пригоди. Дідо Дан казав:

— Хай знають, що не тільки варяги вміють на мечах. Але ти таки стережися нічного меча або стрілки з-за рогу...

Стрілки не було. Варяги про ту боротьбу швидко забули, мабуть, і Лідулфост забув, бо по тому жодного разу й не глянув на мене, дарма що я вертівся в нього на очах. Зате паглий меч мені довелось одбивати...

Того літа Ольга викінчила на Щекавиці новий великий теремпий двір, а назвала його Вишегородом Київським. Тримала в ньому все своє срібло-золото та дорогі камінці, посадивши там брата Асмуса з дружипою, щоб стеріг. В Асмуса ж була й своя волость — Вишгород супроти гирла Десни. Асмус же послав туди посадником свого сина Блуда. Віп був страшенний гульвіса й крикун. День через день товкся в Києві. Приходив і серед ночі й починав грюкати в браму руків'ям меча. Я вже розказував, як одпого разу протримав його за воротами цілу піч, впустив лише перед сходом сонця. Так він убіг до брами й вихопив проти мене меч. А я, не довго думавши, також вихопив свого щербатого з піхов та так ним крутонув, що Блудів золочений брязнув об землю. Довкола не було жодної душі. Міг би заколоти Блуда, й піхто б не довідався про це, але я одпустив його живим-здоровим, лише добре настрахав.

Ось по тому й сталась ота пригода з Кунегундою Одноокою.

Я й гадки не мав, що хтось довідається про мене та Блуда, але колись іду повз найстаріший хором, будований ще полянським князем Осколом Юровичем, аж чую — щось сичить. Дивлюся — Кунегунда. Махає до мене, мовляв, іди сюди.

Підходжу, а вона моргає мені своїм одним оком — закликає в хором, чи що. Підпімаюсь лізницею на терем, а Кунегунда штовхає мене поперед себе до якихось дверей. У світлиці темно й тхне сечею, вікопця ледь мерехтять, а вона зиркає на мепе й запитує:

— Чи правда люди казав, що ти хотів убивати сина Асмупда?

Кажу — неправда. Вона скалить око й сичить:

— Правда, правда! Але чого ти не вбивав його?

Навіщо, кажу, вбивати, хай його нечиста сила б'є. А Кунегунда знімає зі стіни меч у піхвах і каже:

— Це мого батька Хрьорека меч. Як будеш убивати сина Асмунда — цей меч буде твоя.

І тицяє мені меча в руки. Меч широкий і вельми дорогий, піхви внизу обкуті золотом, а руків'я щиро золоте. Років зо сто тому мечеві. Але мені стало бридко його тримати в руках. Я поклав меча на одру й кажу Купегунді:

— Дивно слухати таку річ. Ти єси варяжка й підмовляєш мене вбивати варяга.

А вона знову сичить:

— Всі Олеговичі — вороги! Олег отруїти мого батька Хрьорека, отруїти моїх обох дядьків — Сіневса й Трувора, отруїти всіх. Мені мати казала перед смертю. Коли б не ваша деревлянська стріла, Олег отруїв би й мого брата Інгвара. То був змій! Убий синів Асмунда й Свейнальдра, ось тобі меч — бери меч мого батька Хрьорека, покоритель уся Руська земля! Вбивай усі Олеговичі, вбивай, убивай...

Вона була як скажена, вже й не виділа мене, лише сичала й сичала кудись у вікна, мов бачила там Олегових синів, хоч у шибки не сочилося й боже світло.

Я вийшов у сіни й подався пріч. Мав би сказати однооокій княгині, що он у неї син Гліб — також месник за того вовка Хрьорека, а в Гліба є аж троє синів: Турьд, Арфаст і пришелепуватий Сфірька — таких самих літ, як і я. Чим вони ліпші для мене від Олеговичів? А нічим.

Отак я нежданно довідався про тайну, що розділяла Рюриків та Олегів рід.

До Любеча я того літа їздив двічі — обидва рази також утрьох: з Каніцаром і Лідулфостом. Другий раз уже після тої нашої боротьби, але Лідулфост і словом не прохопився. Думаю собі: їдь, їдь, я тепер і сам тебе не хочу знати, а як доведеться коли схрестити з тобою меч — от тоді й побачимо, в кого хитріша рука.

Тепер у мене й самого був сякий-такий меч на пересі, я міг би потяти обох оцих і втекти, але мав же думати про батька та сестру Малушу.

Батько був слабий. Сидів у порубі так само закутий, але цього разу я вже знав, що таке поруб, і не лякався, як тоді. Привіз йому на гостинець трохи сала, було воно вже досить-таки старе, дала його Малуші ключниця. Тепер і не скажу — з дозволу чи без дозволу твоєї прабаби Ольги. А батько на самий вигляд того сала аж затремтів... Я на таке не міг дивитися.

На той час він просидів у порубі вже п'ять літ, а ще ж лишалося стільки ж.

Привіз я йому свитину й пару чобіт, уже добре-таки

стоптаних, дідо Дан передав. Батько накипув свитку поверх дрантя, без рук, бо на руках мав залізні пута, а на чоботи лише глипнув і відсунув босою ногою вбік. Мені ж і в думці не ворухнулося, як це можна взути чоботи з путами на ногах, а батько відчув мою розгубу й каже:

— То дарма, взуюся якось. Лише халяви одріж чи повідривай. Без халяв також буде ліпо й тепло.

А як ти відріжеш без ножа? Та й меча мого сторожа одібрала — хоч зубами гризи. Заходився я гризти. Шкура мовби вже й стара, але я попомучився: гризу та плюю, гризу та плюю. Можна було б випросити ножа в отих гриднів за дверима, але я затявся й не хотів кланятись їм. Нарешті-таки понадгризав халяви коло задників, а тоді вже й пододирав по швах.

Тепер батер міг узутися, не знімаючи пут: усе ж таки не босоніж на мокрій долівці.

Розповів я потім усе це сестрі, а вона слухає та плаче. Кажу, чого ревеш, батькові тепер буде тепло в ноги. А вона плаче, та й край: шкода батька. Потім мовби заспокоїлася й перестала ревти. Думаю собі — слава богу. Аж вона вп'ять реве. Питаю, чого знову, а вона каже мені:

— Княгиня... казала, щоб Славко... зо мною... гуляв.

Отак і каже з хлипанням.

Ну, мене взяло на шал. Це було в п'ятницю надвечір, а в чисницю вранці я пішов до Княжого двору шукати стару, тільки не міг її ніде здибати. Здибав аж у неділю під обід — ходила з пресвітером Григорієм до їхньої грецької божниці, що на горі Хорив. Це було свято воскресіння грецького бога. Стара вся в чорному й із свічечкою в руці, той щось до неї тихо говорить, а по-якому — не доберу. Вона побачила мене й каже:

— Христос воскрес із мертвих.

Кажу — то й що, яке мені до грецького бога діло? А тоді їй: так і так, мовляв, що єси надумала з моєю сестрою?

Нічого, бурчить. Як це, кажу, нічого? Надумала лихе вчинити моїй сестрі. Пощо змушуєш забавляти свого онука? Мислиш — не відаю, що то таке? Намислила спортити дитину!

Дивлюся — в очах її такий зміїний вогонь — ладна вжалити мене отруйним оком, а сама так солоденько сокорить, аж сокоче, мов курочка-несучка з яйцем:

— Святослав ще маленький, не суши собі голови.

Кажу, як не облишиш цієї думки — викраду сестру і втечу, жодним конем не зможеш мене здогнати. А ще ж, кажу, маю й меча — і вдарив п'ястуком по руків'ї.

Стара хрипкенько засміялася й пішла, але я знову побачив у її очах оте гадюче жало. А пресвітер Григорій торкнув мене двома пальцями по плечі, наче посвящав своєму богові.

— Ти, — каже, — про неї не думай так. Дасть бог, буде твоя сестра княгинею київською.

Думаю, бреши-бреши, я все ваше кодло знаю, кажу:

— Чого б це іскоростенська жупанівна ставала княгинею київською?

А він каже: гай-гай! Ось як приймуть поляни, та деревляни, та всі інші язики єдиного бога в душу, то настане між вашими землями любов і мир, лише всі ухвалятимуть істинного бога.

Цей пресвітер Григорій був грек, але давно сидів у Києві й добре вмів нашої мови. Я ще не знав тоді, звідки він узявся, — чи не від самого грецького царя, але був Григорій уже геть-чисто лисий, хоч і не дуже старий. З тим пресвітером Григорієм я ще мав не одну пригоду, але вже в грядучі літа. Як нагадаєш або прийде само до слова — може, колись і розповім...

❁

В літо 1395-е
від нашестя Дарія, а по уцарінні Василія Македонянина в Царігороді 1 6-е, а по укняжінні Кия в Славутичі-городі 4 0 1-е, по вбивстві великого князя Оскола Д'юровича в Києві варягом Олегом 1-е, а від народження грецького бога Христа 8 8 3-е. Сидів у Києві варяжин Олег, шлючи багаті дари Чернезі Чернеговичу, великому князеві Сіверської землі, а ще багатші дари Житомирові іскоростенському, велійому жупанові Деревньої землі, був-бо велій жупан муж могутній і гордий. І була межи Олегом та Житомиром вічна любов — аж до місяця листопада, в листопаді ж пропав жупанич Нискин. Чинив лови жупанич на вовка та вепра, й забіг вепр у ліси попад передільною рікою Ірпнем, і погнався за ним жупанич. По тому знайшли іскоростенські пани та ловчі люди криваву свиту жупанича й переламаний оскіп.

Узяли все те пани та ловчі люди, віднесли до Іскоростеня й поклали велійому жупанові до ніг. І впав жупан Житомир та заллявся гіркими сльозами, не мав-бо іншого сина велій жупан. І заплакала вся земля Деревня.

Той же варяжин Олег прислав до Житомира малого сла, кажучи Житомирові: «Це шле тобі наш воєвода Олег мно-

ге золото й сріблò, щоби втішити тебе в твому горі. Пришли ж і ти до Олега свого сла, щоби подовжити вічну любов і мир межи нами, й удасть тобі воєвода ще многший дар».

І послухався велій жупан іскоростенський Житомир, пославши до Києва трьох веліїх панів, а яко прийшли ладдею до Києва, сказав їм Олег: «Оце ваш іскоростенський жупанич».

І дивувалися пани, бачачи Нискина живо-здорового, й вельми раді були. Сказали пани до Олега: «Оце шле тобі дари наш велій жупан Житомир і вся Деревня земля, а ще вячші дари пришлемо тобі до Різдва Води Прісної, як позамерзають річки».

Сказав Олег-варяжин, кажучи до них так: «Удайте мені дань по серібпій купі од диму».

Й зрозуміли іскоростенські пани, що Олег умисне полонив їхнього жупанича Нискина, щоби примусити їх у дань І пішли назад і сказали Житомирові, той же їх запитав: «Що просить?» Сказав старійший пан: «По білій од диму». Й рече жупан: «Удайте тому татеві по дві білих».

І дали Олегові по дві куни сріблом, і відпустив Олег Нискина-жупанича. Житомир же лежав у судомі рук і ніг, не мігши ратитися з Олегом, що вбив толіть Оскола київського й одуром забрав його стіл.

Казали пани до велійого жупана іскоростенського: «Оскол Юрович був недругом нам, а цей варяг став лютим ворогом. Убиймо його».

І сказав до них Житомир, мовлячи так: «Чорні боги наслали корокоту на мене, не годен я утримати меча. Підождім до літа».

І згодилися думні старці та пани, й почали дожидати літа, набираючи собі воїв та многу рать.

РОКУ 981-ГО

Місяця берізіля
в двадесять перший
день

Завтрашній день мав дорівнятись ночі. В Києві готувалися до веселого свята зустрічі Весни, на вулицях і по дворах бігло й капало, кияни з учора не давали курям пити й тепер пильно стерегли, чи нап'ються півні з калюжі. Птиця старанно нахилялась до талої води, й це провіщало теплу весну з буйними травами.

Зима видалася вельми холодна й затяжна, ще два дні тому вночі репалась кора на деревах, а в молодих півників од морозів почорніли гребінці. Такої зими давно не було в Києві, й кияни раділи першим провесняним дням.

Але давно не було в Києві й стільки воїв. Ратники десятками й сотнями прибували з низових городів і сіл, користаючись іще не розгрузлими дорогами, й головний воєвода Претич уже не знав, де притулити стільки люду. Ратники

ночували по княжих та боярських стайнях і по хатах киян, і все одно місця не вистачало, тому Претича чи не найдужче втішали перші веспяні дні. З настанням тепла він збирався вивести ратників з города, посадовити їх у шатра на Копиревому кінці — за колишнім двором скараного на горло Блуда, а також у Хрещатому яру, поки що заметеному глибоким снігом, з якого стирчали тільки дерева та верщки калин. Такого снігу теж давно не було в Києві, рівно тринадцять літ: відколи померла княгиня Ольга.

Але було в Києві й ще одне, чого не пам'ятав жоден нині живий киянин: полянська дружина й полянська рать. І за це кияни мали дякувати Доброчинові. До старшої дружини пішло багато підкиївських і дальших бояр та огнищан, яких досі відтручували варязькі справжні чи самозвані князі та ярли: в дружині тепер були майже всі луччі, вячші, більші, старші та нарочиті мужі, а їхні сини та різнолична челядь пішли під руку Ждана Будимировича, якого Доброчин умовив залишитися тут.

Тепер у Києві важко було стріти варяга, їх лишалося десятків два чи три: переважно купці та княжа челядь, що мала в Києві полянських жін і дітей.

Претич попервах побоювався, чи зможуть кермувати сотнями й десятками полянські мужі, але його побоювання виявились марними. Такої думки був і світлий князь Доброчин. Сьогодні він мовив Претичеві:

— Прокинулась у їхніх жилах полянська кров. Я нині дивився, як зучає отроків Ян Усмошвець. Природжений сотник!

— Та в мене не тільки Ян, — не без гордості відповів головний восвода, який зумів зберегти своїх опрічників за найчорніших Свенельдових часів. Тепер Претичева дружина виросла до трьох сотень. Претич знав ставлення Доброчина до друга дитинства Яна Усмошевця, й це викликало в нього постійну підозру, що світлий князь рано чи пізно схоче забрати його собі. Особливо зараз, коли готувалися до витяги на Червенські городи, захоплені позаторік ляським князем Мєшком, який скористався межисобними війнами Святославових синів.

Але Доброчин перевів розмову на інше.

— З Полоцька досі нема вістей, — сказав він заклопотано. — Пощо Ратша мовчить?

Він ще після взяття Полоцька пообіцяв був Ратші зробити його тамтешнім посадником. Хоч новгородець був простим рукомисним хитрецем, а показав себе вічим воєводою, Доброчин дотримав слова й вирядив його ще перед

Новорічним різдвом, але вістей з Полоцька не було вже майже три місяці.

— Ще маємо час, — відповів Претич, але це, видно, не заспокоїло Доброчина, й він додав: — Я в те не вірю, щоб знюхалися Арфаст і Турьд. Хоча про всяк випадок братів Глібовичів належало б розсадити. Дай Турьдові Перемисль або Белз.

— Перемисль та Белз ще треба забрати в Мєшка,— з докором нагадав йому Доброчин.

— Візьмемо. Інакше для чого ж рушаємо на Червенські городи?..

Голос Претича прозвучав не дуже певно — головний воєвода знову завагався в навченості воїв та обох дружин. Варяги на Русі жили війною, вони були знавцями війни, бояри ж поляни за останні сто літ призабули ратне діло, відвикли від бойового копя, меча й щита, постававши купцями та землеволодарями.

І все-таки найбільше прагнули до городів Червенських саме київські купці. Скориставшись із великої скрути в Києві, ляський князь Мєшко захопив усі західні городи, що досі належали київському князеві, й тепер утримував увесь Соляний шлях, яким ішли до Києва не тільки срібло та добрі бойові коні, а й ще важливіше — сіль. Кияни тепер просто гибіли без солі: в останню зиму сіль продавалася на вагу срібла. Тому до витяги на Червенські городи не було байдужих в усьому Києві.

Саме на це й розраховував Доброчин, хоча Червенські городи так чи так належало відібрати в Мєшка: кожен мусив володіти своїм, а ті землі належали Києву ще з часів великого князя Оскола Юровича.

Місяця червця в сьомий день

До самих Червенських городів ішли двома загонами. Доброчин повів обидві дружини через Лучеськ та город Волинь, а вої під проводом Претича пішли на Звенигород, щоб з двох боків оточити Червен та Белз, де сиділа засада

князя Мєшка. Але Мєшко розгадав задум Доброчина й полишив йому без бою Червен та Белз, несподівано зайшовши в тил Претичеві. А тилам Доброчина загрожувала вірна Мєшкові перемислянська рать.

Не мавши іншого вибору, Доброчин звелів Претичеві пробиратися до верхів'їв Сяну та Дністра, щоб захопити ключову для Перемисля твердиню Сянок, а свої дружини повів з Червена та Белза прямо на Сян.

Цілий тиждень він чекав звістки від Претича, посилав до нього навіть свого гінця, а коли гонець не повернувся, Доброчин зрозумів, що Мєшко перетяв дорогу Претичеві — не пустив його до верхів'їв Сяну та Дністра.

А Перемисль був на ціле поприще від Доброчина. Ждан Будимирович запропонував:

— Удармо просто на Перемисль.

Мєшка в Перемислі не було — це Доброчин знав од вивідної сторожі: в Перемислі стояла тільки тамтешня засадна рать.

— Якщо не виймемо Перемисля з ходу, — заперечив Доброчин, — Мєшко може й нам зайти з тилу. — Тоді доведеться покинути Претича та бігти назад.

— Що ти надумав чинити? — спитав Ждан, помітивши в очах князя незвичну жорсткість. Він знав уже кожен вираз його очей.

— Кажи рушати до Перемисля! — несподівано звелів світлий князь, хоча це суперечило щойно сказаному ним же.

Ждан Будимирович вийшов із Доброчинового шатра, розташованого між трьома кучерявими берестками. Далі під крутим обривом починався струмок, по той бік якого стояла на узвишші кінна сторожова десятка. Вогнища дружинників курілись між деревами аж до другого струмка — теж однієї з приток Сяну, а за цією притокою видніло двоє сіл. Хати були криті сірим гонтом і нагадували полянські клуні, а на вигоні паслося кілька схожих на туриць білястих темноспинних корів.

До Перемисля звідти було поприще дороги, й коли б дозволив Доброчин, дружина могла б за день дістатися під вали города, рушивши навпростець. Але князь велів іти попад правим берегом Сяну — второваним путівцем, що вів од самого Белза.

Ждан Будимирович послав гінців зібрати сотників і десятних воєвод, і як ті посходилися, встановив черговість і порядок полків, ще й сам не розуміючи до пуття задум світлого князя.

Коли під'їхав гнідим конем Доброчин, витяга вже була готова до рушання. Позаду мав тягтися довжелезний товар: триста волячих возів і парокінних підвід з харчем та кормом для худоби, з усіляким потрібним у витязі боярським та дружинницьким добром, з багатим скарбом, захопленим у покинутих Червенських городах.

— Волячі хури хай їдуть окремо, — звелів Доброчин. — Попереду обвозу.

Ждан Будимирович звелів перелаштувати товар, так само мало що розуміючи. Дещо воєвода молодшої дружини зрозумів аж тоді, коли під обід гонець передової сторожі повідомив, що за коліном Сяну видно многі дими.

— Далеко від дороги? — спитав світлий князь.

— У плавнях. Зо три версти.

Доброчин піднявся з ним на пагорок, порослий досить обрідним дубнячком. Сян у цьому місці повертав круто праворуч, дорога вилася побіля самої води — межи лісів та перелісків, перетята ясно-зеленими смугами кількох вузеньких долин, які не могли бути перепоною для коней. А до ляського стану від дороги було справді зо три або чотири версти.

Доброчин повернувся й звелів п'ятьом сотням іти далі понад річкою, пустивши за сотнями п'ять десятків волячих хур, а решту возів та дружинників сховав у лісі, залишившись і сам біля них.

— Розтягнешся якнайдужче. Й не вельми стережись,— пояснив він Жданові Будимировичу. — А як поженуться — кидай хури й тікай сюди. Й візники хай теж не бороняться.

Ждан Будимирович аж тепер усе зрозумів і повів свою невелику витягу, розтягуючи хури дорогою на цілу версту.

Сонце припікало. Мешкова дружина, певно, спинилась на обід, але Доброчинові було видно з пагорка, що вивідна ляська сторожа швидко помітила Ждана та його неповоротні вози. Ляський стан заворушився. Навперейми кинулось кілька сотень комонних і чимало пішаків, а решта посунула скопом просто на Ждана. Перші комонці спробували втягти його в боротьбу, але Ждан Будимирович, пам'ятаючи наказ, кинувся втікати, полишаючи на дорозі розтягнені довжелезною валкою вози.

Не спиняючись біля покинутого напризволяще товару, комонна дружина погналася за Жданом аж до пагорка з дубняком, за яким причаївся Доброчин зі своїми сотнями, а ратники кинулися грабувати вози. Пропустивши Ждана та його переслідувачів, світлий князь кинув услід їм п'ять сотенних полків, а рештою відрізав ляських ратників, які

самозабутньо грабували так легко захоплений київський полон. Візники не боронилися. Покидавши ляхам вози й воли, вони поодинці шаснули до лісу, ховаючись у хащах та ярах, і їх ніхто не переслідував, бо ляські ратники мали досить клопоту й без них. Мешко втік із Белза й Червена без товару — певно, розраховував на те, що так швидше покінчить з ненавченими воями Претича, а потім обернеться проти Доброчина й забере його хури з борошном та майном.

Зголоднілі за дні походу ляхи накидалися на сухарі та сало, дехто сідав на возі чи на узбіччі й тут-таки їв, але багатство обозу розпалювало жадобу, найзапопадливіші тягли з возів шкуряні та рядняні міхи й мішки й, повлазивши в них мало не з головою, вгрібались руками до самісінького дна. Іншим разом усе те дісталося б Мешковим дружинникам — найзацнішим панам та княжим мужам, воям залишили б хіба непотрібні рештки. Тепер же хури неторкнутого київського обозу несподівано повністю дістались їм, тож треба було поспішати, поки не повернулися княжі мужі та зацні пани, які кинулись навздогін за мужами та отроками київського князя.

Один ратник знайшов у возі дві півпудові в'язки деревлянських стріл, оперених рябим соколиним пір'ям, п'ять таких стрілок ішло за срібний арабський диргем, а три — за кельнський денарій, і ратник намагався сховати своє добро в рядняний мішок, але стріли чіплялись вершками за ряднину й не лізли. Тоді ратник почав їх упихати вершками догори. Інший знайшов цілий міх із вепрячими ковбасами.

Довкола полоненого товару стояв неймовірний галас і гвалт, між возами гасали вершники й никали забуті на радощах коні, якийсь княжий муж, стрибнувши з копя додолу, підскочив до ратника й почав одбирати в нього ковбасу. Так обидва й дістались киянинові...

Київська дружина впала на ляхів несподіваніше від літньої грози. Вони спочатку взяли вершників за своїх панів та мужів і ще глибше позанурювались у міхи зі здобиччю.

Першими отямились верхові зацні пани. Один гукнув громовим голосом, щоб ратники позводили докупи вози — за возами можна було сховатися й боронитись, та полянська дружина напала спершу саме на кінних Мешкових панів, яких було значно менше від піших ратників, а над січчю розлягалися крики й передзвонювали мечний дзвін:

— Спомагай, Дажбоже-е!..

Плавнями гасали ошалілі копі та полянські воли, деякі парами в ярмах, а деякі навіть з викрученим віями.

Доброчин здалеку спостерігав за сполученням, тримаючи біля себе кількох гінців, які й самі нетерпеливилися встряти в січу. Й коли Доброчин урешті відчув, що можна спинити це побоїще, наказав гінцям розшукати в тій веремії сотенних воєвод.

Але спинити січу виявилось не так просто. Хоч Мєшкових воїв лишалося дедалі менше й менше й поляни, врешті піддавшись настійним окрикам сотенних і десятних воєвод, спробували вийти з січі, ляхи сприйняли це за відступ і почали напирати на них. Лише смертельна втома змусила їх отямитися.

— Кидайте мечі! — гукали до них малі воєводи.

Мертвих ратників Мєшка виявилося більше від живих, а з тієї ляської дружини, що погналася була за п'ятьма сотнями Ждана аж у ліс, лишилося півтори сотні.

Доброчин звелів зібрати докупи ввесь полон. Крім півтори сотні комонних, у руках його виявилася майже тисячна ляська рать, яка понуро віддавала переможцям щити й мечі, скидала з себе боропю та шоломи. В полон потрапив також увесь Мєшків стан, але самому Мєшкові пощастило втекти разом з кількома сотнями до Перемисля.

Доброчин обліг міцний город з усіх боків, але не давав наказу йти на приступ, остерігаючись непотрібних жертв.

— Довго в Перемислі не всидить,— сказав про ляського князя Доброчин, бо Ждан Будимирович пропонував уранці вийняти город. Його непокоїв другий полк: — Ще нічого не відаємо за Претича.

Але від Претича ввечері прибув гонець.

— Утратили ми кожного третього,— повідомив він.— Ховаємось у лісі.

Втрати Претича були вельми значні, й хоча Мєшко позбувся всієї раті й майже всієї кінної дружини, це навертало на сумні думки. Претич мав слушність, іще в Києві попереджаючи його про те, що полянська рать не досить навчена.

— А Сянок у чиїх руках? — спитав Доброчин присланого опрічника.

— Не скажу, — відповів той і раптом почав хилитися. Ждан Будимирович ледве підхопив гінця, пораненого й перевтомленого важкою дорогою. В нього були прострілені обидві ноги.

— Пошлемо по Претича вранці,— сказав Доброчин, бо небо на сході було вже по-нічному чорне. Лише за Сяном

виднівся нешнрокий темно-червоний пруг, наче туди збігла вся кров сьогоднішнього бойовища.

— А ти нині хитро вчинив,— сказав уже по вечері Ждан Будимирович.— Начебто ж і проста річ, а я не зразу розгадав твій задум.

Доброчин сказав:

— Просте часом буває найхитрішим. Цього навчив мене остатній деревлянський жупан.

Згадка про батька навернула думки до Любеча й Києва.

Місяця червця в десятий день

Мєшко сидів у Перемислі, наглухо замкнений з усіх чотирьох сторін, не маючи жодної надії на підмогу. Про його несподівану поразку в стольному городі Гнєзні навряд чи хто знав, а найближчий значний город Краків був надто далеко. Та й хто в Ляській землі міг би йому допомогти, коли він утратив усю рать і майже всю дружину?

Найвірогідніше могло статись так, що князь краківський Зденек, Мєшків братко, довідавшись про поразку під Перемислем, скористається з нагоди й відбере в нього великокняжний стіл, бо вже давно вів толкування про це з Оттоном та папою римським.

Мєшко опинився між двох мечів, і що далі він думав, линучи мислею на захід і на схід, то виразніше починав розуміти, що небезпечніший для нього меч — двоюрідний брат Здіслав краківський, а не світлий князь Доброчин.

Мєшко мусив будь-що знайти шлях до Доброчина. Але де той шлях? Коли кияни підуть на приступ, тоді вони вже не схочуть говорити ні про що; отже, треба думати зараз.

Мєшко вирядив до світлого князя свого сла. Сол був не княжого роду, але достойніших Мєшко тепер не мав: найдостойніші полягли або потрапили в полон до київського князя. Цими словами сол і почав, передавши Доброчинові золотий меч у золотих піхвах. Сол сказав:

— Ось слово ксенжа Мечислава.

Доброчин узяв меч і виважив його в руці. Все було із щирого золота, але здавалося несподівано легким. Він постукав пальцем по лезі й засміявся, глянувши на ляського сла. Лезо всередині виявилось порожнистим.

— Коли в Мєшка й слово таке, то воно не вельми багато важить, — сказав він. — Таким мечем і курці голови не врубаєш.

— То єст мирний меч, ясни ксенже, — схилився в поклоні сол. — Мєшко хоче з тобом покою. Он оддає тобі Червенські городи.

— Ми їх самі забрали,— відповів Доброчин, глянувши на пораненого в голову Претича. — Й не за так! Перекажи своєму князеві, нехай прийде сюди.

Сол недовірливо подивився на Доброчина:

— Сам сюди-и?

Претич і Ждан Будимирович осміхнулися, дивлячись на розгубленого сла.

— А якщо забоїться — діло його. Тоді я звелю взяти мечем Перемисль. Моє слово таке,— сказав Доброчин і вдарив по руків'ї власного меча долонею. Це був не порожнистий золотий меч.

Сол добре зрозумів натяк світлого князя.

Мєшко прибув не зразу після повернення свого сла, і в тому не було нічого дивного. Він вийшов з Перемисля аж у другій половині дня, взявши супровідником єдиного сина, Болеслава. Поява тут княжича свідчила про те, що Мєшко звірився на ласку світлого князя, чого не міг не збагнути й сам світлий князь.

— Будемо ратитись чи миритися? — запитав він. У ньому ще й досі не вляглось роздратування від того, що переказав був Мєшко через свого сла.

Мєшко лише розвів руками:

— Нє могем вальчиць се з тобом...

— А ти хтів би вальчитись?

— Та нє! — сполохався Мєшко, якого неправильно зрозумів Доброчин.

— Я мам сина, а ти маш цурке...— Мєшко переклав: — А ти маєш доньку...

Жоною Мєшка була перемислянська княжна, тому він трохи знав мову русинів.

Вони сиділи вчотирьох у голубому шатрі, оточеному віддалік шатрами дружинників і воїв. Четвертим у шатрі був Ждан. Світлий князь підморгнув до Ждана:

— Розтлумач йому бодай ти, що моя дочка ще дитина.

— Я відаю це,— перехопив його слово Мєшко. Він збагнув, чого побоюються ці кияни, й заходився лясько-полянським говором пояснювати обом, що в такому злюбі немає нічого дивного, що так чинять і інші європейські князі та королі, утверджуючи в цей спосіб мир межи собою, тож хай з того не має клопоту яспійший ксенж Доброчин, усе буде законно і якнайліпше.

— А то ніц, що княжна Славка ще малолітня,— додав він. — Муй Болек юж спить зе свойом покоювком. Он не займе княжни, поки она не виросте.

Ждан Будимирович нестримно зареготав, а коли до шатра ввійшов Претич із перев'язаною головою, глузливо засміявся й світлий князь:

— Послухай, що він гомонить, велій боярине! — А коли головний воєвода вислухав і мовчки сів, Доброчин звернувся до Мєшка: — За що ж маю віддати тобі своє дитя? Хто з нас двох зможений? Я чи таки ти? Тож хто кому мусить давати таля в заставу?

— То єст так...— озвався Мєшко.— Але ж мова не про те... Невже ясний ксенж боїться, же я знову одберу в него Червенські міста? То було можливо раніше, коли в Києві сидів невдатний ксенж Ярополк. А тепер я мусив се бояти за себе. Розуміє мене ясний ксенж?

— Трохи,— визнав по хвилі Доброчин. Мєшкові хитрощі здавалися йому смішними, й він засміявся до нього й до своїх восвод: — Вельми туго розумію! Але хай буде так, як каже Мєшко. Лише віддамось у руки борців, як то заведено нашими дідами, коли вони хотіли взнати волю небес.

То означало, що обидві сторони мають виставити двох борців, які в поєдинку визначають долю угоди. Претич мовчав, уже здогадуючись, яких київських борців має на оці світлий князь. У Мєшкових же очах спалахнула іскра надії, але він з удаваною заклопотаністю потупив зір. Борців у Перемислі не бракувало.

— Нєх буде так,— кивнув він до світлого князя. Мєшко навіть не сподівався на такий легкий наслідок перемов. Доброчин по суті прийняв його умови. Втішало й те, що кияни не спробували затримати їх у своєму стані, хоч при охоті могли б.

Мєшка та його сина Болеслава, який понуро мовчав уподовж цілої перемови, київські дружинники вільно пропустили через передові ряди, й ті зникли за воротами Перемисля.

Червця-таки в одинадесятий день

Обидві сторони почали готуватися до боротьби з самого ранку. Претич відсунув перші лави дружини та раті трохи назад, і перед Великими воротами Перемисля утворився широкий вільний вигін — перестрілів на чотири від воріт, щоб ніхто в запалі боротьби не міг докинути туди стрілою. З польського та київського боку було виділено по п'ять отроків та п'ять княжих мужів, озброєних тільки мечами. Вони стежили за боротьбою богатирів.

Київські богатирі вже стояли в передніх лавах — Вадим Муромець та Ян Усмошвець. Так вирішив головний воєвода Претич. Ян Усмошвець був для герцю не вельми молодий: йому цього літа минув сорок восьмий. Зате Муромцеві заледве виповнилося двадцять і три.

Ще не було остаточно домовлено, по скільки богатирів братиме участь у боротьбі, але серед киян говорили про якихось Дюка Стопанича та Чурила Пленковича: перший був белзьким купцем, а другий — перемисляпським.

Доброчин іще не знав, кому із своїх двох віддати перевагу, якщо Мєшко вистaвить лиш одного богатиря. З Яном Усмошевцем його пов'язувало спільне важке дитинство. Вони були ровесники й разом училися на мечах, навіть мріяли визволити з Любеча Доброчинового батька Маломира. Тоді старий Муромець висміяв їх — і дуже вчасно й слушно, бо були б наробили лиха батькові й собі. Юнацькі роки Доброчина пройшли й з Муромцем, якого Доброчин любив і поважав — за його небалакучу щирість і зненависть до ворога.

А потім ще був у житті Доброчина старший син Муромця Ратко. Без Ратка печенізький хан Куря напевно захопив би й спалив Київ, а всіх киян полонив би або повбивав.

Тепер Доброчин мусив оддати комусь із двох богатирів перевагу.

Герць почався о четвертій[1] годині дня, коли сонце було ще не таке пекуче. На поле вийшло по двоє богатирів. Це

[1] Тобто о 10-й, бо день, вважалося, починався о 6-й ранку.

якось само собою полегшило справу: Доброчинові не довелося вибирати одного з них; тепер усе мали вирішити Доля та богатирська сила й змога.

Першим Претич виставив Яна Усмошевця — старшого й більш досвідченого, який однаково добре володів сулицею, сокирою й мечем. Супроти нього Мєшко поставив белзького купця Дюка Стопанича — значно молодшого від колишнього київського шевця, але напевно ж і менш досвідченого за нього. Обидва вдались однаково кремезні в плечах й однакові на зріст, навіть мали однакові чуби та вуса, лише в Дюка вони були чорні як смола, а в Яна вже трохи шпакуваті. Та й сиділи на майже однакових гнідих жеребцях: широкогрудих і з підстриженими гривами.

Несподівано для себе Доброчин відчув, що не хоче смерти не тільки свого колишнього друга Яна, а й того незнайомого Мєшкового богатиря. Цими богатирями належало тільки милуватися.

Тим часом уставники подали знак, Ян Усмошвець і Дюк Стопанич роз'їхались у різні боки, щоб з розгону виважити силу своїх мечів. Претич сказав світлому князеві:

— Ян одбиватиметься навідліг. Ніколи не рубає першим.

— Але той теж ліпий борець... — Доброчин не доказав своєї думки: це могло стати під руку Янові Усмошевцю. Він тільки скоса глянув на головного воєводу Претича.

Борці розігнались назустріч один одному й зійшлись. Як і передбачав Претич, Ян одбив меч супротивника навідліг. Дюк Стопанич сподівався не менш сильного стрічного удару, і його меч ковзнув по ребрі Япового меча; проте Ян не скористався з цього промаху Дюка. Вони знову трохи розійшлись. Відстань була занадто велика, але Претич сказав:

— Ян напускає чуб на очі.

— То й що?

— Ніколи не вгадаєш, з якого боку стерегтись.

Доброчин не обізвався. Юнацькі Янові хитрощі він чудово знав: тоді Ян покладавсь більше на силу. Але відтоді минуло дуже багато літ, і Доброчинові стало просто цікаво, як він боротиметься тепер — з таким молодим і дужим супротивником. І чому він подарував Дюкові Стопаничу той його перший хибний удар, коли Дюків меч вихнув і опинився хтозна-де за спиною.

Жеребці здибилися й так дибки й зійшлись. Голова Дюкового жеребця опинилась вище, але Дюк не скористався з того й не рубонув Янового коняги по голові. Богатирі роз-

розійшлись і знову з'їхалися, почавши довгу й виснажливу кінну боротьбу, позбавлену будь-якого лукавства й хитрощів.

Коні мовби теж перейнялися настроєм обох богатирів, бо більше не ставали диба й не били один одного копитами в груди. Всі двадцятеро уставних урядників стежили за герцем віддалік. Над городським валом потроху прокидався гомін, ляські дружинники та вої підохочували свого борця, дехто навіть пускав стріли, які не досягали мети, й урядники не звертали на це уваги. Гомін чувся також і в лавах киян. Схиливши заповиту полотном голову, велій боярин Претич спідлоба стежив за поєдинком і мовчав, Доброчин теж не озивався. Він не впізнавав колишнього Яна Усмошевця. Де ділись оті його моторошні удари, після яких у Доброчина терпла рука, а меч аж скавулів од болю?

На мить забувши несподівані думки, що охопили були його перед герцем, він почав молитись ратному богові Юру за Яна Усмошевця. Й коли в найближчих лавах дружини всі потомились од безконечного поєдинку, а звідкілясь навіть долинув глузливий свист, — небесний воїн почув Доброчинову молитву. Меч Дюка Стопанича несподівано опинився на витолоченій кіньми землі.

За спиною в Доброчина знялись переможні громові крики, дружинники били мечами в лунки щити, а над городським валом панувала мертва тиша. Один ляський уставний урядник побіг до воріт — підтвердити князеві Мечиславу, що поєдинок справді відбувався за твердим уставом і закінчився на користь київського богатиря. Він також мав спитати в свого князя, чи хоче той боротися ще. Й коли повернувся від воріт до кону, звідти прибіг уже київський урядник і запитав, дивлячись то на Претича, то на Доброчина:

— Виставляти також і другого борця?

— А що каже Мешко? — засміявся Доброчин. Йому було смішно дивитись на урядника, з якого ручаями лився піт, неначе урядник сам півдня боровся з тим запеклим Дюком.

— Мешко сказав, що не визнає себе зможеним.

Доброчин згідливо кивнув, і спітнілий урядник знову побіг до кону. За давнім уставом герцьової боротьби, переможений, лишившись живим, ставав холопом переможця. А той мав право його вбити або вимагати викупу за життя.

Поки урядники домовлялися на кону про повий поєдинок, підійшов Ян Усмошвець. Доброчин і раніше бачив друга свого дитинства, але тільки віддалік, тепер же вони стояли й дивились один одному в очі, й це тривало нестерпно дов-

гу мить. І кожен з них не знав, що чинити. Дружинники та княжі мужі, які стояли найближче, теж не зводили з них очей: що скаже світлий князь другові свого дитинства?

Тим часом серед уставних урядників зчинився рух: дійшовши межи собою згоди, вони почали розводити другу пару богатирів — Чурила Пленковича та Вадима Муромця. Доброчин полегшено зітхнув.

— Спочинь після бою, — сказав він, уже не дивлячись на Яна. Тепер можна було дивитися просто на другу пару борців, і йому стало вільно й легко. — Я звідси так нічого й не збагнув,— озвався він згодом до Претичевого опріч-ника. — Як ти вибив у нього меча?

— Твоєю хитрістю,— хрипко відповів Ян Усмошвець, обтираючи піт з лоба.

— Ти ту хитрість таки зумів?

— Оце вперше,— зізнався Ян.

— Ліпий борець отой Дюк Стопанич?

Ян сказав:

— Борець над борцями.

— Але ти подарував йому перший удар. Він був тоді геть безпорадний.

— А він потім не схотів зарубати мого коня.

Колись Ян називав Доброчина просто Добринею, а тепер дивився в землю й не підводив очей. У Яна було відчуття прірви, але він не знаходив у собі сили підвестись і піти, й причиною цього була та сама прірва.

Щось подібне відчував і світлий князь. Переможений Яном Усмошевцем богатир ніяково тупцював серед дружинників, які з цікавістю розглядали його лускату бороню. Бороні на киянах були кільчасті. Потім усі погляди звернулись на кін: борці змагались на молотах. Чурило Пленкович був вищий од Вадима Муромця на півголови — справжній велетень, але не такий кремезний у плечі. Коли їхні молоти стикались, над вигоном розлягався глухий грім: уночі було б видно іскри. Й усе-таки в Муромця був значно дужчий удар.

Це нікого не дивувало, бо такого шестипалого ручища не мав досі жоден київський борець. Невдовзі Чурило Пленкович узяв молот обома руками. Тепер їхні молоти мовби зрівнялись у вазі, млявий Муромець відчув це й пожвавішав. Наступним ударом він посадовив Чурилового коня на круп. Це було, напевно, чисто випадково, бо коли Чурило виліз із сідла, Вадим Муромець також зіскочив додолу, кинув повід коневі на шию й відігнав його геть. Далі мали битися пішими.

З перемисл'янського валу почувся схвальний крик. Тепер перевага була на боці Чурила Пленковича, вищого за киянина на півголови. Борці почали обережно сходитись, волочачи молоти майже по землі. Першим замахнувся перемислянин. Уклавши в удар усю силу свого плеча, він так страшно хекнув, що це почули глядачі з обох боків, а коли Муромець узяв молот обома руками й теж замахнувся, молот випав у Чурила з рук.

Над валами Перемисля запала тиша.

— Малий позвірів! — у запалі крикнув Претич. — Він зараз його вб'є...

Всі затамували подих, а Ян Усмошвець тихо проказав:

— І малий кине молота.

Вадим Муромець і справді зняв ремінь молота з руки. Тепер усе вирішувала гола людська сила. Борці зчепились руками й застигли на коротку мить. Певно, Чурило Пленкович почув себе не вельми добре, бо спробував вирватися й пірнути вниз, але з шестипалих Муромцевих рук було не так просто вирватися. Київський опрічник стискав і стискав перемисл'янського купця, аж поки той видихнувся.

— Позаторік один грецький волох мені казав, що твій отрок скручує в'язи турові,— озвався до Претича Доброчин. — Це правда?

— Та гомонять,— згодився Претич. — Але як візьме коня за хвіст — обов'язково звалить. Це вже я бачив сам.

Поєдинок закінчився. Претич запитав:

— Перемисль виймемо сьогодні?

Вадим Муромець і Чурило Пленкович наближалися сюди, коли Доброчин відповів Претичеві:

— Пошли до Мєшка гінця.

— Що сказати Мєшкові?

— Сам скажу. Хай Мєшко прийде.

— Може забоятися й не прийти,— скривився воєвода, в якого, певно, розболілась поранена голова.

Доброчин був у гарному настрої, і коли прийшов ляський князь, узявши супровідниками двох малих воєвод і сина Болеслава. Доброчин одразу ж повів їх до свого шатра.

— Сегодні боги спомагали киянам,— сказав він, широким порухом запрошуючи гостей сідати. В цю мить увійшли Претич і Ждан.

Мєшко глянув на перев'язану голову Претича. Крізь білу полотнину проступала запечена чорна кров, і він подумав, що кілька днів тому полянські боги зрадили були своїх: Претичевій раті перепало добре за Сяном. Але сьогодні кияни міцно сиділи в сідлі, й Мєшко був тепер ціл-

ком певний, що це не на рік і не на два. Тепер Мєшкова доля була повністю в руках Доброчина, який міг ласкаво відпустити переможеного додому, а міг забрати й у полон, а це означало б кінець усім Мєшковим сподіванням. Він тепер шкодував про те, що три роки тому так злегковажив, одхопивши в розтіпаного коромолами Києва всі західні городи. Тоді Мєшко думав, що Київ остаточно занепав, і піддався на вмовляння хитрого лиса Оттона.

Якби тепер Доброчин вирішив затримати Мєшка бодай на місяць або два, удільний князь краківський Здіслав неодмінно скористався б із цієї нагоди: став би вельким ксенжем усієї Ляської землі.

Мєшко чекав останнього слова Доброчина, який сидів на шкіряній подушці, мов печенізький хан, і посмикував себе за вуса.

— То як будемо рядити? — нарешті озвався він, коли отроки принесли й поставили серед шатра питво й наїдки.

— Як скажеш ти, ясни ксенже...

— Ти просив мою доню за свого синка?

— Тепер про це вже годі й думати. Твої богатирі перемогли моїх, — по-руському скромно відповів Мєшко.

— Але ж ти цього хтів?

— Я хчял-ем, але пан буг тего нє хчял...

Доброчин весело засміявся:

— Ти мені своє жадання скажи, а не богове!

Мєшко понуро мовчав, оддавши себе на ласку бога та переможця. Доброчин перехилився й налив у його братину білого вина.

— Хоць ваш бог і відвернувся од тебе, та вже бог з ним! Даю свою доньку Потвориславу за твого сина.

Мєшко й не пригубився до вина. Ще вчора ввечері він подумав, яке глупство мало був не вчинив, просячи руки Доброчинової дочки за свого сина. Що могли подумати в Гнєзні, Римі та Кведліпбурзі про такий злюб? Ляський круль узяв поганську княжну за свого хрещеного сина? Це могло стати вогняним громом з ясних небес, і Мєшко сьогодні навіть утішався, коли пан буг не дав йому вчинити цей хибний крок.

— Не могєм брать твоєї цурки,— нарешті видушив із себе ляський князь. — Мені тего ніхто зроду не подарує.

Доброчин глузливо запитав:

— Кого лякаєшся?

— Всіх... І найперше князя краківського.

— Ти про себе дбай, а не про князя краківського,— сказав Доброчин. — Коли станеш моїм сватом, хай тебе не

лякають усі в світі князі. Я не дам зобидити свого свата. Зумів єсй?

Це Доброчин вирішив іще вчора: віддати свою доньку за Мєшкового синка, в очах якого світилася жива думка, хоч він і зуба не показав, допоки перемовлялися межи собою старші. Доброчин тямився на людях і знав, що за сприятливих умов з того мовчазного юнака може стати добрий володар. До того ж у жилах його тече й русинська кров. А якщо все життя поряд з ним буде й княжна-киянка, мати його синів, князь Болеслав ніколи через це не зможе переступити.

А ще Доброчин хотів довести всім хрестатим князям, що з київським князем, який нехтує грецького бога Христа, жарти короткі.

Стукаючи пальцем по золотій братині з вином, ляський князь уперто не хотів дивитися на Доброчина, й той сказав уже крізь похмурий сміх:

— Я не хочу брати в полон тебе й твого сина, бо ви гості мого шатра. Але якщо не пристанеш на мою думку, вранці вийму Перемисль мечем — ще й роса зійти не спроможеться.

Він підвівся й рушив до виходу з шатра. Мєшко перехопив його на півдорозі:

— Нєх бендзє так, як ти мувіш! І нєх дарує мені пан бог... Але твоя донька мусить охреститись... Такий у нас тепер закон...

Доброчин розтяг вуста в лихому сміхові, засміялися також Претич і Ждан, а коли згодом ляхів одпустили до Перемисля, він сказав до них:

— Отак треба діяти! Не мольбами та випрохуваннями ласки в хрестатих царів, а своєю силою. Бачили, як стрибають перед нами «помазані Христом»?

Потім він вийшов до дружини, яка почала варити обід, на півгін розкидавши багаття. Всі четверо сьогоднішні змагальники ворожили над одним котлом, і він звернувся до найстаршого — сорокавосьмирічного Яна Усмошевця:

— Чого сам вариш кашу? В тебе тепер є на це свій холоп! — І кивнув на белзького богатиря Дюка Стопанича.

За себе й за Дюка відповів перемисля́нський купець — богатир Чурило Пленкович:

— Сьогодні нам боги не допомогли, але ніколи ми не були й не будемо холопами: маємо задосить золота й срібла. Відкупимося в Усмошевця й Муромця. Лише хотіли б сказати зо дві слові тобі, світлий княже.

— Речи.

— Візьми мене й Дюка Стопанича до дружини.

— Питайте он у їх, бо ви єсте їхніми холопами,— Доброчин показав рукою на Вадима Муромця та Яна Усмошевця.

— Я також був закупом у дитинстві,— сказав Ян Усмошвець.— Майже обільним холопом. І відаю, що то таке. Мені не треба холопів.

— І мені,— докинув син Муромця.— Навіщо мені той холо-оп? Що би я став з ним чини-ити? Маю тільки коня та меча, а їм уже якось і сам зможу дати ра-аду.

Доброчин сказав:

— Холопа можна продати. Двадцять гривних кун.

Син Муромця лише махнув рукою:

— А якби він сьогодні вибив у мене молота з рук? Мені ж ру-уку мало не зсудо-омило, коли Чурило Пленкович замахнувся був з-поза плеча. Тоді він мав би продати мене холо-опом.

Світлий князь Доброчин уже й не знав, що має відповісти цим чотирьом людям біля одного багаття. Ще кілька годин тому вони важили на життя один одного, а тепер їхні слова повернули його до далекого дитинства, коли сам був найпослідущішим серед усіх нижчих киян, обільним Ольжиним робітником-холопом. Доброчина давно не навідували такі спогади й такі думки.

Ще вранці він почував себе незручно віч-на-віч з колишнім другом Яном, а тепер розчулився мало не до сліз. Йому від цього стало ще незручніше. Він нахмурився й потяг ноги до свого шатра, а незабаром звідти прийшов молодий дружинник:

— Звелів світлий князь, щоби ви прийшли до нього.

— Щоби хто та хто? — перепитав Ян дружинника.

— Всі вчотирьох!

Богатирі перезирнулися й почали неквапом підводитись, а коли потім увійшли до княжого шатра, Доброчин сказав тому самому дружинникові:

— Піднеси боярам по братині вина.

Крім світлого князя Доброчина, в шатрі сиділи Претич і Ждан.

Претич розтлумачив оторопілому дружинникові:

— Не Жданові Будимировичу та мені, а отсим чотирьом боярам. Чи ти глухий?

— І мало-ому? — «Малий» був вищий од нього на дві голови.

— І «малому»! — потвердив Доброчин, а богатирі аж роти пороззявляли.

Так закінчився цей несподіваний і для самого Доброчина пир.

Про нього потім гомоніли не один місяць.

Місяця серпня в дев'ятий день

Світлий князь Доброчин повертався до Києва, коли оратаї почали звозити з нив снопи. На Боричевому току стояла височенна й довга скирта, звідки чувся розмірений перестук ціпів: Підгірна верв молотила пшеницю всією громадою.

Але тільки-но старша дружина наблизилася до гаю Копиревого кінця, як назустріч їй висипав увесь низовий і горішній Київ.

Попереду їхав конем великий київський князь, оточений сотнею святково вбраних дружинників, на чиїх копіях маяли великокняжі стяги та прапорці — восьмикутні сонця Дажбога.

Володимир висів із сідла, підійшов до вуя.

— Зі змогою тебе! Я вже все знаю.

— Дажбог помагав,— озвався Доброчин і глянув прискіпливо на небожа.

Володимир був якийсь не такий. Що сталося з сестриним сином? — стривожився світлий князь. Зміна здавалася разючою.

Небіж глянув на вуя й посміхнувся в ріденький вус. Володимир і сам усвідомлював, що тепер він уже не той юнак, яким Доброчин залишав його перед походом. За ці кілька місяців юний великий князь раптом змужнів. Хоча навряд чи це сталось аж так раптом. Адже всі ці місяці він відчував відповідальність за свою землю й свій стіл. І вперше усвідомив себе великим київським князем.

Доброчинові мовби хтось підказав, що сталося з його небожем. З яйця вилупилось орленя.

Нараз Доброчин одчув себе старим і стомленим.

— А це хто? — спитав князь Володимир.

— Сватівники.

— До мене? — байдуже поцікавився він, ще раз глянувши на чужоземців.

— Цего разу до мене, — ще дужче спохмурнів Доброчин. — Цего разу до мене.

Вони знову посідали в сідла й уїхали в браму Красних воріт, поминувши колишній Блудів двір та дідинець Претича. Настрій повернувся до Доброчина аж біля Княжих воріт, коли він побачив дітей та жону Богуславу.

— Приймай сватів, світла княгине! — сказав уже веселим голосом Доброчин, а Богуслава раптом збагнула все й зблідла:

— Вона ж іще дитя...

— Нічого не вдієш, — заспокійливо сказав Доброчин. Його погляд зупинився на Священному пагорбі, де два роки тому шкірив пащу хижозубий варязький бикозмій Тор. Перед витягою в травні пагорб іще був голий, а тепер сяяв проти серпневого сонця золотими й срібними ликами дідівських богів і богинь.

Володимир дивився на вуя, намагаючись угадати по його очах, про що він у цю мить думає. Володимирові ж пригадався берег чужого моря й освітлене вогнями знадвору темне шатро: це видиво пригадувалось йому дуже часто. Доброчин помітно зблід, лише для бадьорости посміхався. Він підійшов до Священного пагорба й зняв із себе меч і шолом. Золотий Дажбог дивився на нього усміхненими дитячими очима, що їх викарбував подільський хитрець-коваль, але ці очі мали дивну властивість бачити.

Світлий князь відчув докори сумління й несвідомий страх. Він намагався себе переконати, що витворене людською рукою — то мертва річ, позбавлена здатности чути й видіти, але той острах не минав. Доброчин учинив гріх перед дідніми богами, тяжкий і непоминущий гріх, пообіцявши охрестити свою маленьку доньку Славку...

І все-таки він відчував, що не може зректися даного слова — даного не задля себе, а задля землі.

— Принесу в жертву свого найлюбішого коняги, — сказав він, роздивляючись нових богів на Священному пагорбі. Віддалік Дажбога стояв дубовий Перун, у якого було срібне обличчя й довгі золоті вуса, а з гладенького тімені звисав золотий-таки довгий вузький чуб, як у деревлянських жупанів чи в загиблого десять літ тому князя Святослава. Що довше дивився Доброчин, то дужче нагадував йому чубатий бог покійного зятя; певно, так зумисне вчинив подільський коваль. За Перуном стояв багатоликий і всевидющий Семиярйло, що вособлював кожну по-

ру літа й весни: коли оратай оре й коли сіє та молотить. Л ліворуч од Дажбога стояв Велес — його ще називали Волосом: бог багатства та купців, якому в останні роки творили потребу навіть варяги. За богом громів стояв Сварог — володар вогню небесного, йому приносили жертви ковалі, а далі виднілись боввани Лади та інших богів і богинь полянських, деревніх і сіверських. Доброчин покликав огнищанина й сказав:

– Складеш по гривній срібла перед кожним богом, а Дажбогові — п'ять.

На зустрічному пиру він спитав у Володимира:

— То як у Києві — все гаразд?

Володимир відповів не одразу — він ще вранці здавався Доброчинові смутним.

— Погомони з Олафом...

Із голосу його Доброчин відчув — сталося щось вельми важливе й неприємне.

— Про що? — запитав він так само тихо.

Володимир відповів:

— Про його вуя.

— Вийди до сіней. А я видибаю трохи перегодом.

Доброчина охопило лихе передчуття. Коли Володимир вибрався з-за пирового столу, він трохи посидів і теж вийшов слідом за ним, а в сінях великий київський князь потяг його до вуйниної одрини.

— Сиди тут, а я пошукаю Олафа, — сказав він.

А невдовзі повернувся з норманським королевичем, убраним у простий київський дружинний стрій. Губи в королевича були бліді й сіпалися, коли він ламаною мовою проказав:

— Тебе мій вуй Сігурд зрадити...

— Сігурд — мене?

— Зрадити! — повторив молодий варяг. — Як ти їхала на городи Червенські, а Сігурд і Свенельд — шу-шу-шу...

Згадка про Свенельда ще дужче стривожила Доброчина.

— Про що ж вони?..

— Багато варяги втікали до Местиші, а не ходити до грецький цар, — сказав королевич. — Це їм наказав мій вуй. А Свенельд посилає гінці до Местиші: Местиша — його син. Местиша хоче приходити з печеніги. Ільдея-хан Местиші зять. Вони хочуть виймати Київ...

Доброчин перебив його:

— А що з того твоєму вуєві Сігурдові?

— Местиша хоче ставати київський князь. Він потім давати дружину Сігурдові, а Сігурд ставати король.

— Звідки це ти відаєш? Це тобі Сігурд казав сам?

Королевич заперечив:

— Казав Сігурдові Свенельд, не казав Сігурд.

— При тобі?

— Я трохи ховався за дверима.

— А коли прийдуть Местиша й Ільдея-хан?

— Хотіти прийти ще в той місяць. Але не встигати прийти: трохи ратитися з чорними круками.

— А де твоя матір і твій вуй?

— У дворі Свенельда.

Свенельд сидів у хоромі померлого брата Асмуса на Щековій горі.

— Що за це просиш? — спитав у королевича Доброчин.

— Стіл мого батька...

— Матимеш свій стіл, — Доброчинові стало прикро й бридко. Це повторювалося щораз, коли він ставав свідком брудної коромоли. Сігурд зрадив його. І все-таки не це викликало в ньому найдужчий спротив: Сігурд зрадив чужака. Огиду викликав оцей рідковусий отрок, який задля своєї вигоди зрадив найріднішого родака.

— Пришли Ждана Будимировича, — сказав великому київському князеві Доброчин. — А сам сиди з пирувальниками...

Того-таки місяця в той самий день

Вісімдесятидворічний світлий князь переяславльський Свенельд, сидячи біля розчиненого вікна малої одрини, в якій п'ять років тому помер його старший брат, дивився на себе в гладеньке срібне зиркало. Дивився чи не вперше в своєму житті. Дивився й подивовувався, не вірячи власним очам, бо бачив у зиркалі старого зморшкуватого лева. Колись, у далекому дитинстві, як було йому літ, може, зо п'ять або шість, купці подарували його батькові Олегові лева. Лев лежав у залізній клітці й був дуже старий, його привезли з Багдада чи Дамаска. Лев мав довгий широкий ніс, заплутані в зморшках маленькі очиці, наче закапані козячим молоком, верхня губа в нього була товста й також довга, підборіддя голе й сиво-руде, а кругом голови й на

шиї плуталися сиво-руді ж побляклі пасма. Тепер із зіркала на нього блимав такий самісінький перестарілий лев.

Свенельда теж посадовили в клітку: вигнали з Княжого двору й загнали в сестрин двір, в оцей усіма покинутий Вишгород Київський, у якому Ольга тримала колись золото, срібло та камінці, що стікалися сюди з усього світу. Коли тут помирав його старший брат, Свенельдові й на думку не спадало, що йому теж доведеться доживати віку в цьому холодному, покинутому всіма дворі, схожому на клітку.

Той старий батьків лев незабаром здох, його витягли в клітки й прикопали якнайдалі від Києва — десь у Хрещатому яру. Тепер Свенельд згадував про це й злорадо посміхався. Глибоко помилився той деревлянський робітник, коли подумав, що не варто боятися його, сина великого завойовника Олега.

Доброчин сьогодні вранці повернувся переможцем в Червенських городів, але рано він справляє перемогу. Местиша та Ільдея-хан забарилися в низах — дарма, нічого. Местиша прийде з вікінгами та печенігами такого дня, коли цього ніхто й не сподіватиметься, а Сігурд відчинить йому браму Подільських воріт, які стережуть надійні люди.

День великої помсти ще настане.

Свенельд кволо посварився кулаком у бік города, що виднівся ліворуч од Претичевого дідинця. Київ здавався кріпким і незрушним, але Свенельд знав у ньому кожен рів і кожну заборолину на валу. Він ще не сказав свого останнього слова.

Свенельд надсилу підвівся й потяг ноги до дверей, бо думки розпирали його серце, й коли переступив через вичовганий покійним братом Асмусом поріг, протягло й незмащено зарипіла брама. Свенельд повернувся й виглянув у вікно. До двору вскочило кілька верхівців, а невдовзі на лізниці почувся квапливий гуркіт кованих чобіт. То могли бути вірні люди ярла Сігурда, але Свенельд раптом відчув, що в шлунку йому холоне.

Переселивши позаминулого року Свенельда сюди, Доброчин посадив тут і Сігурда з його сестрою та небожем, давши їм кількох челядників і робітників. Тепер кроки й голоси лунали на Сігурдовій половині хорому, й Свенельд, роззявивши від напруження рота, намагався вгадати з приглушених товстими стінами голосів, що там діється. Це тривало довгих кілька хвилин, які остаточно виснажили світлого князя, й він непомітно для себе опустився па

лаву й закуняв. Останній рік таке траплялося з ним дуже часто. Коли ж він прочуняв і спробував глянути в бік дверей, то нічого не побачив, бо голова безвільно звисла мало не до колін, а в'язи подеревіли й заклякли.

На порозі хтось стояв. Свенельд почав обережно підводити голову руками, й коли нарешті достатньо підвів її, побачив Ждана Будимировича та кількох мужів з оголеними мечами.

— А ти спиш? — злобно посміхнувся воєвода молодшої дружини, ступивши через поріг.

Якась дивна сила звела Свенельда на ноги, змусивши його забути про гострий біль у в'язах і голові. Він глянув у темні сіни й упізнав Сігурда, руки якого були туго скручені попереду сирим ремінцем, а під оком яріла кривавиця.

— Чого ж мовчиш? — спитав Ждан Будимирович і тицьнув Свенельда пальцем у груди.

Свенельд уже забув, про що питав його воєвода, хотів був перепитати: «Що?», та тільки роззявив рота, а потім почав поволі падати назад. Він упав навзнак на неприбрану постелю, коли ж воєвода Ждан Будимирович підійшов і схилився над ним, незаплющені очі Свенельда перестали кліпати.

— Щекові щекова ж і смерть, — проказав воєвода молодшої дружини. — З розплющеними очима здох.

А на пиру так ніхто нічого й не помітив. Пирували з обіду аж до третіх півнів, і коли порозходилися спати, доброї півдружини й усієї раті в Києві вже не було.

Доброчин найбільше тепер думав, як би не насторожити своїх сватівників, що приїхали забрати його доньку. А вранці мав початися шлюбний семиденний пир.

Охрестити ж київську княжну повинні були аж у Гнезні, й за цей гріх перед дідніми богами Доброчин пообіцяв стребити Дажбогові свого найулюбленішого коня.

Світлий князь напучував уночі Претича перед витягою:

— Визбираєш варягів з усіх низових городів. Щоби й насіння не лишилося.

— Й сімейних теж? — запитав Претич.

Доброчин відчув глузування в його словах. Претич іще торік заперечував, щоб розміщувати «найвідданіших» варягів по низових городах.

— Щоби й на насіння не залишилося! — повторив Доброчин. — І спробуй здогнати Местишу Варяжка та печені-

гів. Хоч за Порогами — а здожени: чорні круки підпомо-жуть.

— З Ільдеєю маю сквитатися ще за старе,— сказав головний воєвода.— Князя Святослава вбив не Куря, а його син.

А перед дев'ятьма роками...

— Це ж нині по смерті Святослава рівно дев'ять літ... Човни та ладді ладнали до самого літа, а після Великодня рушили вгору Дніпром. Пливемо попаски й сяк-так одби-ваємось од печеніга, а проти струменя знесиленому голо-дом важко гребти. Печеніг підійде з правого берега — під-биваємося на лівий бік, а як з лівого — то ми на правий. А тоді Куря бачить таке, почав іти за нами слідом обома берегами. Ночували на острівцях. А воно ж голод! Ну, впій-маєш яку рибину чи качку вб'єш, але хіба тим настачиш?

Отак цілих два місяці пливли, аж нарешті Пороги.

Святослав розділив нас на два полки: один полк ратить-ся з печенігом, а другий перетягає берегом ладді, плоти й човни. Святослав підкликав мене:

— Як доберемося до Хортича, візьмеш дві сотні й спро-буєш уночі втекти. Печеніг став не такий многий.

Печеніга й справді поменшало на берегах. Я хотів про-рватись легкими човниками до низових городів і привести підмогу. Хто ж тоді знав, що Свенельд і про це вже покло-потався!

Пробилися ми до Хортича на третій день, беру серед ночі легенькі ладді й рушаю: печеніга начебто ніде нема. Думаю: за два дні догребемося. Коли це дивлюсь — а тут саме зійшов місяць — навстріч безлік човнів пливе. Куря нас випередив, а Свенельд звелів низовим городам дати печенігам човни.

Вертаю назад до Хортича, аж на косі, що ото зветься Перуновою рінню, вже повно отих човнів та ладь. Спробу-вав я пробитися до Святослава, та печеніг турнув нас на-зад. А Святослав уже кріпко ратиться. Так і сонце зійшло. Куди не вдамося — скрізь печеніг і печеніг. Кружляю так довкола Хортича, коли чую — наші кричать з-за верб. Ну, пристаємо до берега, а їх сотні півтори. Стало тепер нас три з половиною сотні.

Думаю собі: хоч виляжемо до ноги, а таки спробуємо пробитися до Святослава. Біжимо. Чуємо — ратяться коло Священного дуба. Ударили печенігові в тил, а Куря оговтався й узяв і нас у лабети — пре й пре, тіснить нас од Святослава, хоч ти плач.

Але й князь наш кріпко рубається. Вже печеніг пробував і сяк, і так — не може дорубатися до князя. А мені ж видно геть усе. Дивлюся — серед печеніга наша сотня: пробивається мовби до своїх, але я враз уторопав, що то печеніги перебралися в наші бороні та шоломи й заходять Святославові в тил. Кричу князеві: «Стережись!» Але хіба ж перекричиш ратний гамір...

Наші впізнали перебраних печенігів аж тоді, як ті підійшли до Священного дуба, де боронився князь. Далі я вже нічого не міг розгледіти. Ті печеніги якось швидко одкотилися назад, а тоді й з нами перестали ратитися — побігли в берег до своїх човнів: тільки їх і бачили!

Підходимо до Священного дуба, аж наш князь лежить серед трупів без голови. Отой Закур-печеніжин, що перебіг був до нас іще в гирлі Дніпра, дивиться й каже: «Це був син Курі — Ільдея-хан. Я, каже, враз упізнав молодого ханича!»

Який маємо сьогодні день? Дев'ятий?.. І те сталося також дев'ятого дня. Якраз дев'ять років минуло, день у день...

Я думав, Свенельд і нас не впустить до Києва, але він упустив. Головне для нього було збутися Святослава.

Потім розказував один варязький купець, буцім бачив у Курі-хана дивну братину, буцім той показує її всім гостям: обкутий золотом лоб Святослава. А Куря та його синочок п'ють з тієї братини вино.

Тепер я й сам хочу спитати в Ільдеї-хана, чи добре йому та його татові пилось.

А ще на двадесять років раніше...

З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри

Я вже колись тобі казав про грека Григорія. Заходився він учащати до Подільських воріт: минає, не минає день чи два — дивлюся — вже дибає. Сяде побіч брами й сидить,

І сидить... Кажу дідові Данові: «Що йому коло челяді за мед?»

А дідо каже: «Я й сам не доберу, чого йому коло нас треба».

А тоді одного вечора й рече:

— Знаєш, чого теліпається сюди цей грек?

Кажу — не знаю, а чого, питаю. Та, каже, я собі думаю, що він дибав сюди не за так. Ходить цей грек до тебе.

Отак і сказав. А тоді ще й око прискалив. Хіба, каже, ти не княжий син?

— Ну, був княжий, та тепер такий челядин, як і ти. Ба ще й гірший: обільний робочий холоп.

А дідо каже:

— Воно-то ніби й холоп, а все одно ж княжич. Щось моститься до тебе стара... То чи не зумисне підсилає цього Григорія?

— На дідька він мені?

— Тобі, може, й до дідька, а він, он бачиш, і сьогодні сидить. Для чого йому такі, як я або Муромець?

— А для чого йому обільний холоп?

— Отож я й сам про те думаю,— каже дідо Дан.

Я серед нас трьох був найзачуханіший, жебрак, та й край. Ота гриденська свитка, що її дав був мені Каніцар, уже запацьорилася й подерлась — я й латати не встигав. А ліпшого мені не давала жодна собака. Якось пішов я до Каніцара й кажу:

— Дай цілішу свитку!

А він: що я тобі її — народю? Проси, каже, в тивунів клітьових чи в домажирича.

Просити я не пішов, але сиджу якось біля воріт і зашиваю діру на лікті, аж тут пресвітер Григорій підходить і сідає коло мене на землі.

— Латаєш?

— А хіба що? — кажу.

Бо є, каже, така приповідка в святому писанні, що багатому царство на землі, а вбогому на небі.

Я нічого з того не добрав, а він знову своєї:

— Щастя й нещастя бог кожному чоловікові порівно наділив. Якщо чоловік купається в молоці та маслі за життя, то кипітиме в гарячій смолі по смерті. А хто не мав щастя на землі, то матиме його на небі.

Я тому грекові кажу:

— Це начебто на те виходить, що коли в мене повна скриня кун, то півжиття мушу голодувати, а вже тринькатиму в другу половину життя?

Слово таке припало йому до вподоби — сам не знаю чому.

— А якщо,— кажу,— на старість повипадають зуби чоловікові?

Григорій лише скалиться та мовчить. Десь-то це йому не вельми засмачило, бо він потім спитав:

— Тобі яке літо минає?

— Минає,— кажу— сімнадцятий рік. А для чого питаєш?

— Та просто,— каже,— так...

А мені схотілось допекти лисому грекові. Якщо його справді підсилає стара — хай їй перекаже.

— А моєму,— кажу грекові,— холопству минає п'ятий рік.

Та він мовби й не засмутився, каже мені:

— Господь велів дарувати кривдникам.

— Добре мені діло! — кажу.— Що ж то за бог у вас такий боязливий?

А він мені рече:

— Не боязливий, а злагідний.

— Цебто як? Ти на нього плюнеш, а він обітреться й мовчить? Наші боги ліпші,— кажу йому.— Й за кривду велять мститися.

— Не думай,— каже,— про лихе, думай про добре.

— Як до мене,— кажу,— так і я.

А він отак обхопив коліна руками й похитується.

— Мста,— каже,— породжує мсту. Тим-то й велить господь не пам'ятати кривди. Багато ж,— каже,— зібралося в тобі зла. Мусиш забути давнє, бо лопне в тобі жовч, лопне й розіллється по жилах. Є така приказка в святому письмі: «Батьки їли кислиці, а оскома в синів на зубах». Діти за батьків не відповідають.

— Значить,— кажу,— маю цілувати руки тим, хто закував мого батера в порубі?

А він мені так ласкавенько гомонить:

— Усе в житті минає. Наберись терпіння й жди: так чинив господь і нам заповів чинити.

Кажу — хай би мене ліпше побив перун, як маю терпіти й дякувати кривдникам. І якщо тебе й справді, кажу, прислала до мене стара, то можеш їй переказати, що я був і лишуся вовченям. Це ж її слово.

Але він так нічого мені й не сказав на те. Отаке в нас вийшло з ним балакання. Григорій тоді підвівся та й пішов собі, а назавтра кличе мене Каніцар до Княжого двору. Я думав — може, знову щось про сестру, а він простя-

гас мені свитку з мідяними гапликами. Бери, каже, це буде тобі. Питаю Каніцара:

— Поїдемо до Любеча, чи що?

— Щоб не світив ліктями,— каже.— Бери й носи.

Та й не просто так ото каже, а мовби милостиню дає.

Сам собі думаю: пожди, пожди, ми ще колись побалакаємо з тобою. А свитка гриденська й геть-чисто нова.

Коли потім навідався до Подільських воріт пресвітер Григорій, я в нього й запитав, кажу, чи не ти виплакав для мене цю свитку? Каже — ні. А дідо Дан дивиться на мене й морщить лоба:

— Чи не я тобі казав? Щось мені досі ніхто не дарував нової свитки, а тобі, бач, дають. Поглянь тепер на мене та на Муромця.

Проти цеї моєї їхні свитки були потерті й старі, а я ходив між ними наче боярський отрок. Я ліпше мав себе в старій подертій свиті без мідних гапликів. У цій було якось ніяково й незручно.

А потім знову мене покликав Каніцар. Їстимеш, каже, разом з гриднями.

Я аж закипів:

— Чого це маю їсти з гриднями? Хай з ними свині,— кажу,— їдять!

Він же як замахнеться! Але не вдарив і не зачепив, лише поскреготав сам собі зубами. Думаю: пес ти рудий! Тобі заборонили мене кусати, то ти хоч гарчиш? Кажу: з гридьбою не їстиму, хоч хай би навіть од голоду ратиці простяг. А він знову дивиться на мене, мов той собацюра на цепу.

— Коли б,— каже,— моя воля, ти в мене із свиньми жив би і їв!

Аж мені смішно стало з того його гарчання, я засміявся й кажу:

— З гридьбою їстиму, якщо там їстимуть і Муромець та дідо Дан. Отак і перекажеш.

Він знову гарчить:

— Давно не був у княжого під'їзного?

Я таки в того звіра давно не був, але стара заборонила під'їзному мене бити ще ген коли!

Кажу я про це дідові Данові, а він:

— Ніколи того не було й не буде, щоби сторожа їла з гридьбою за одним столом.

А того ж дня покликав нас челядин до гридниці:

— Йдіть вечеряти,— каже до всіх.

— Утрьох? — питаю.

Каже — втрьох.

Ми з дідом і Муромцем тільки перезирнулись, а не пішли.

Мовлю челядинові:

— Перекажи отому рудому псу, хай спрежда принесе нам усім гриденські свити та чоботи. Не хочемо світити латками та показувати гридням дулі з драних чобіт.— Челядин регоче, а я доказую: — Й ще хай принесе нам по парі цілих ногавиць, аби не світили коліньми та задами.

Челядин рече:

— То хай уже заодно й по шапці?

Кажу: хай.

І що ти думаєш? Геть усеньке оте прислав Каніцар. Ще й по клобукові із смушевим околом! Вирядився дідо Дан, притупнув кованими чоботами й сміється:

— Коли б хто сказав отаке — зроду не повірив би! — А тоді подивився, подивився на нові чоботи й перезувся в старі: — А ці мені на смерть будуть.

Назавтра злазить із брамного помосту дідо Дан, дивлюся — свитка в нього навиворіт вивернута. Питаю — що то за знак? Чи не потвори які намислив? Бо щоб одвернути напасть чи перестріт, вивертають ногавиці або сорочку, як оце наш дідо Дан. А він крутить головою:

— Який там,— каже,— знак! Вивернув, щоб не терлась і не запацьорилась.

Але коли челядин гукнув нас до гридниці на обід, а ми вже й не відмовлялись, то дідо Дан перевернув свитку на лице. Пішли ми вдвох із дідом, бо Муромець лишився стерегти, не можна ж було геть покинути браму. Заходимо в двері гридниці й стоїмо, а гридьба пообертала голови й рячиться. Одні вже попоїли й виходять надвір, інші ж лише заходять, а поварна челядь снує та снує, носить братини та полумиски, туди повні, а назад порожняка, бо гридьба многа, кожного ж нагодуй та напій, геть усенька молодша княжа дружина, сотень чотири чи й п'ять. Который бадьоріший та дужчий — розтурляє хирлявіших і сяде сам, а слабші та молодші вистоюють, поки хтось підведеться й вивільнить ослін. Тиснява й галалакання неймовірні. А коли зайшли я та дідо Дан, усі мов повдавлювались кашею: повирячувалися на нас і сидять.

Челядин каже:

— Постійте отутечки коло стіни, поки хтось напхається й піде. Сьогодні в нас борсть із солониною та вівсяний кисіль. А оно в діжках брага та сироватка — беріть і пийте собі з черпака, скільки кому влізе.

Ми з дідом побачили гуляще місце й сідаємо на ослін, а якийсь гридень гарчить по-варязькому:

— Ану геть! Ще мені тут холопом не смерділо!

Я хотів огріти його — таке руде та миршаве,— а дідо Дан мене відтяг. Каже, не заводься, хай попоїдять, а ми вспіємо.

Тоді підвелися котрісь двоє під вікном, пішли ми з дідом Даном на їхне місце, але гридьба зсунулася докупи й зайняла ослін. Я мало вже не сказився. Коли це заходить Каніцар, нахиляється й щось бурмотить одному гридневі. Той трохи відсунувся й дав нам місце за столом. Я аж тепер впізнав Зігберна Лідулфоста, найбільшого в гридниці мечного хитреця.

Ото ми так уперше з дідом Даном пообідали.

А Муромець і не глянув на те, що ми з дідом принесли йому з гридниці. Він і далі ніколи туди не ходив, а згодом перестав і сторожувати, бо вже давненько зладнав собі токарний станок: навчився точити веретена й полумиски.

Лишилися ми з дідом Даном на якийсь час удвох, аж ген потім Каніцар приставив до нас одного перестарка варяга: уже не годен був вилізти на коня, а не мав де притулитися, бо не було в Києві сім'ї. Він сидів і тільки покрикував на нас із дідом, аж поки я одного разу замахнувся на нього мечем: тоді лише «встидався».

А згодом Каніцар привів ще одного такого ж перестарка — цей уже днями й ночами куняв,— а мене забрав до Княжого двору.

Був я приворітним і в Княжому дворі, але тут мені велося гірше: день і ніч на очах, нікуди не одвихнешся й не підеш, усе зачиняй та відчиняй, бо ворота Княжого двору мусять бути зачинені.

Добре тут було тільки те, що я частіше бачив твою маму.

Їй минав уже дванадцятий рік, вона витяглась і покруглішала, мовби аж вибіліла з лиця, бо ж увесь час товклася коло княжого харчу. Бувало, то вона підбіжить до воріт, то я відвихнусь і загляну в їхні підкліті, тож бачилися ми кожного дня, а не так, як досі. Я й ночував у сторожовій кліті під ворітьми.

Частіше бачив і Григорія — він-бо також сидів у Княжому дворі. Цей грек велів усім називати себе «отцем пресвітером»: «отець» по-булгарському чи ще по якомусь там — то неначе «батько», або «батер». Ну, та біс із ним: отець пресвітер — так отець пресвітер, а мені що?

Я вже не так шарпався від нього. Хоч хай там що та як,

а цей грек був для мене пособним, навіть якщо до того пособництва спонукала його стара. Що, бувало, не скажу отцеві Григорієві — чиниться й діється як з води. Сказав про свиту та чоботи — видав Каніцар, сказав про одіж для Муромця й діда Дана — й це видали обом. Отець Григорій мовби тільки для того й ходив до мене, щоб я йому на щось поскаржився й щось попрохав.

А що мені було прохати? Щоб дав волю мені, батькові та сестрі? Цього вже стара не допустить. Тож і балакали ми про те та про се, хоч він раз по раз навертав балачки на свою грецьку віру.

Одного разу сестра прибігла вся в сльозах, киває мені пальцем і кличе до сторожки. Заходимо, кажу:

— Чого розрюмана?

В сторожці саме нікого не було, й вона як заголосить:

— Пропало,— каже,— моє молоде життя... Знову мене княгиня розпитувала: чи до шмиги мені її онук Святослав?

— І що ж ти одказала?

А вона знову в сльози та плач:

— Я вже не дитина, я знаю все. А хто мене тоді візьме жоною?

Я аж сказився й побіг до кліті вниз. Аж тут як на те отець Григорій: неначе ждав зумисне коло воріт.

Мовлю: отче пресвітере, перекажи старій, щоб не займала мою сестричку, бо вона ще геть мале дитя. А він питає:

— А що таке?

Я йому зопалу все й виклав, а він мені:

— Малий ще княжич. Та й нема чого лякатися твоїй сестрі: княгиня має щось інше на мислі.

— А що? — кажу.

— Про це ще рано казати. Зараз ти всього не збагнеш.

Я настовбурчився:

— Що я — малий?

А він каже:

— Для такого — малий єси.

— Для якого «такого»? А питала мене перед п'ятьма роками стара, чи я великий для роботи в стайнях? Тягав ноші з гноєм, аж надривався мені пуп, а в сімнадцять літ став маленьким?

— Та тут,— каже,— йдеться не про те... Як би це тобі повідати? Вже багато років коромолиться ваша земля: поляни, й деревляни, й сіверяни проти варягів, а варяги проти полян, деревлян та сіверян, а ще ж інших язиків чимало, і в кожного свої боги й свій поконний закон... Не буде в такій землі миру...

Я кажу:

— Хай забираються геть звідціля варяги, то буде мир.

Каже — варяги не заберуться: не для того сюди прийшли, щоб забиратись. А земля ваша стомилася від котори. С, каже, один порятунок, єдина віра для всіх. І тоді вже не буде полян та варягів, а буде одна віра і один народ.

Ну, я такого не витримав. Кажу отцеві пресвітеру — так і так: коли б ти був полянин чи деревлянин, то не казав би цього, а ти хочеш накинути нам свою віру, бо ти грек, чужинець і клопочешся більше за чужинців.

Каже: я не грек.

— А який же дідько лисий?

Він рече:

— Я булгарин.

Я не повірив і ще раз перепитав, а він знову своє: «булгарин». А тоді каже мені:

— Так було й серед нашого народу, бо мали ми многі різноликі племена, і в кожного свої боги й своя мова. А тоді прийняли єдиного бога й стали один народ.

Я знав і спрежда, що булгари вірять у грецького бога Христа, й від того мені ставало гидко, але я не замислювався над тим, що єдиний бог може уєднювати докупи різні народи. Й ще сильніше зненавидів того Христа. Стара хоче зламати й нашу мову, й наш закон. Це тепер було вже мені зовсім ясно.

Я спитав:

— А давно перейняли твої булгари грецьку віру?

— Коли отця мого ще на світі не було.

Я запитав навпрошки отця Григорія:

— То за кого ж ти — за нас чи за варягів?

А він замислився та й каже мені:

— За істинного бога. Але ми з вами найближчі родаки, а рідна кров — не вода з калюжі.

Отак і сказав. І я аж теперки почав йому вірити, що хоч його, може, й підсилає до мене стара, але він має й свою голову на в'язах.

Десь тими-таки днями отець Григорій повідав мені, що обидва світлі князі вчинили своїй сестрі коромолу. Досі з нею гиркався за нас тільки Свенельд, а тепер почав і старший. Питаю в отця пресвітера: за що? А він каже:

— Через тебе та твою сестру.

Свенельд кричав до старої:

— Продай купцям деревлянських холопів, бо як не продаси — сам звелю вирізати!

Асмус досі мовчав. А коли стара почала вбирати мою сестру в новішу та кращу одіж, а тоді заходилася приваблювати її до хорому та до світлиць, тут уже й Асмус не витримав, сказав до старої — так і так, мовляв, щось ти намислила не вельми добре, подумай, каже, та схаменись, бо відженеш од себе всіх ярлів та вікінгів, зостанемося самі серед полян, деревлян та сіверян, а вони вже нас отут не потерплять і попроганяють.

Як з ними владнала стара — того отець Григорій уже не хотів доказувати, але я пильно стежив тепер за коромолами в княжому дворі.

В літо 1396-е від нашестя Дарія, а по уцарінні Василія Македонянина в Царігороді 17-е, а по укняжінні Кия в Славутичі-городі 402-е, а по вбивстві великого князя Оскола Д'юровича в Києві варязьким татем Олегом 2-е, а від народження грецького бога Христа 884-е. Нарубали деревляни многу дружину й многу рать, і сказали іскоростенські пани жупану Житомирові: «Оце вже весна. Дай нам воєводу з-поміж панів, підемо ратити варязького татя Олега».

Сказав їм велій іскоростенський жупан, так до них кажучи: «Сам поведу панську дружину й рать». Попустили корокоти жупана Житомира, але був ще після недуги слабий. І вийшли іскоростенці многою витягою з города, й ступили за передільну річку Ірпінь, а варяжин Олег вийшов малою дружиною з Києва й ратився з ними. Сказав до дружини Олег: «Оце вже нам або змогти, або побігти, й тоді гнатимуть нас деревляни день і ніч, і не здолаємо замкнутись у цьому Києві. Але недужий їхній жупан — удармо всі на жупана, й стане нашою Деревня їхня земля!»

Й ударили купно на жупана, й не втримав жупан Житомир повода в руці, мав-бо по хворобі слабість. Побігли дружина та рать деревлянська до Ірпня, побачивши мертвим свого велійого жупана Житомира, й погнався за ними Олег, многу рать і панів рубаючи й беручи полоном, і лише малу рать порятував Дажбог.

І сказали пани іскоростенські, мовлячи до Олега так: «Негодні ми боротися з тобою, бо нашого велійого жупана Житомира єси вбив, а жупанич Нискин вельми дітеський. Візьми що хочеш і йди вп'ять».

Сказав Олег деревлянам: «Візьму, як і торік». І дали Олегові по дві куни з диму, посадовивши Нискина на жупанський стіл, а новому жупанові минало чотирнадцяте літо.

Брав тепер дань Олег на всіх землях на захід од Дніпра, а східні землі давали хазарам. І пішов Олег на Переяславль і сказав до переяславльських сіверян: «По скільки даєте хазарам?» — «По дві куни з трьох рал». І сказав Олег до переяславльців: «Не вдавайте хаканові, дайте мені, я-бо ворог хазарам, а з вами матиму любов. Дайте мені з двох рал по куні».

І зраділи переяславльці й дали.

Пішов Олег до Чернегова й сказав князеві чернігівських сіверян: «Що даєте хаканові?» — «По дві куни з трьох рал».— «Дайте мені з двох рал по куні».

Й не дали Олегові дань, і вийшов новий князь Боронислав Чернегович і ратився з варягами, й зміг Боронислава Олег. Зачинилися сіверяни в городі, Олег же рече до сіверян: «Оце вже ви бачили, що наші мечі кріпші од ваших мечів. Ваші сіверяни переяславльські дали вже мені з двох рал по куні. Дайте й ви так».

Велія смута настала в городі Чернеговому, й забоялися сіверяни Олега й дали йому, як казав спрежда: по куні з двох рал.

В те ж літо пішов Олег аж до Порогів — на Пересічин та інші тиверські й улицькі городи, хотячи дані на тиверцях і уличах. І вийшла супротиву варягам многа рать, і січа була кріпка до самого вечора, й побіг Олег, не примучивши уличів і тиверців.

Бідкалися сіверяни переяславльські та чернігівські, що дали варягам дань. Казав князь Боронислав Чернегович: «Тиверці й уличі не вдали, змогли варягів гуртом і купно. А ми ж многші за них. Покличмо на спомогу переяславльців, а тиверці й уличі вдарять варягам у тил. Проженемо варягів із землі Сіверської».

Й послали вони сла, й сказали переяславльці слові чернігівському: «Ми вже дали Олегові за цей рік, а як не зможемо варягів, доведеться дати ще раз. Ратьмося на друге літо».

Й вернувся до Чернегова Бориславів сол, і не мали що діяти сіверяни, була-бо коромола велія на всій землі, варязький же тать повоював кожен город окремо, поманивши легкою данню й сіючи межи сіверянами розбрат.

року 982-го

Місяця січня у другий день

Новий рік застав Претича на Сеймі. Головний воєвода не хотів порушувати великого свята й дозволив розбити стан. Дружинники й вої чинили треби Місяцеві, а вранці струшували іній з дерев, щоб натирати ним обличчя. Новорічний іній був добрим знаком на наступний рік.

З одного боку стан захищало довге болото, а з двох інших боків — яри, але Претич не дав дружині й воям вилежуватися, змусивши мало не цілий Щедрий вечір копати рів. Хоча тут була ще Сіверянщина, але за поприще починалися витоки Оки, звідки можна було сподіватись вятичів.

І ще одним був знаменний для Претича вчорашній день: йому минуло шістдесят і третє літо.

Наче й не жив, трохи розгублено думав головний воєвода, їдучи за тридцять сажнів позаду сотні сторожових,

які пильно вдивлялися в заповиті снігом луки та перелiски. Наче й не жив...

Ця думка навідувала його тепер дедалі частіше, бо коли чоловікові зверне за шістдесят, він мимоволі озирається, а в серці зроджується терпкий холодок: коли ж воно минуло?..

Ще наче вчора збирався з князем Святославом на Дунай, а Святослава вже давно немає живого. Десятий рік...

Претич був задоволений, що нарешті помстився за його смерть,— торік він наздогнав Ільдею-хана коло самих Порогів і не заспокоївся, поки побачив під ногами його труп. Більшою втіхою було б скарати хижого печеніга, вимовивши в ще живі очі оті слова, які Претич не раз повторив подумки, доки ганявся за цим Свенельдовим зятьком: мовляв, ну то чи солодке було вино з лоба Святославового? Син Курі-хана мав одчути всю вагу свого злочину бодай в останню хвильку життя.

Але Ільдеї-ханові хтось розчерепив лоб молотом.

У тій раті Претичеві дісталося чимало всякого ханського добра. Хтось із воїв показав йому химерну братину, обкуту золотом і сріблом. Братина дуже нагадувала череп, і головний воєвода звелів кинути її в священні води Дніпра — між зуби порога Ненаситця. Можливо, то була Святославова голова.

Претич виконав свою обітницю, дану над безголовим трупом вождя. Але веління Доброчина так до кінця й не виконав: Местиша Варяжко разом з кількома сотнями недобитих варягів утік, а тепер надійшли вісти, нібито вятицька коромола — його рука. Син Свенельда й онук Олега був невловний і всюдисущий, мов перевертень або лиха мара, й головний воєвода київський, відчувши сьогодні на плечах тягар своїх немолодих літ, з гіркотою подумав, що ратям і коромолам нема кінця. Коли був молодий і кров бурхала в жилах, усе прибрав до своїх рук Свенельд: боярів-слов'ян відтручували або й нищили. Святослав з'явився лише на короткий час, а по його смерті Свенельд іще дужче розперезався — тільки Претича якось оминув, бо вбивство Святославового воєводи могло викликати загальну смуту.

А коли в Києві сіли Володимир та Доброчин, повернувши владу своїм уцілілим князям та боярам, Претичеві минув шістдесятий рік.

Учора ж йому пішов шістдесят четвертий. Дивне людське життя, думав Претич, зачепивши повід за луку сідла.

Допоки сидиш у безчинстві та сподіваннях, і воно мовби стоїть, а тепер літа завихрились і замелькали, як листя в листопад. За останні три роки він не мав коли вгору глянути, а сьогодні несподівано відчув, що плечі йому притисла старість.

Претич узяв повід з луки й спонукав коня. Попереду виднівся виярок з чагарями — це могли бути витоки Оки, за якими починалися переділи вятичів.

Вятичі не мали городів, сиділи по весях, а в ратну пору збігалися за частоколи городищ, і це утруднювало Претича. Якщо Местиша Варяжко й справді десь тут, думав, їдучи, Претич, то він навряд чи замкнеться зі своїми людьми. Для Претича взяти таке городище було раз плюнути. Местиша мав чатувати серед лісів та боліт, як це роблять вятицькі чи дреговицькі воєводи, отже, треба було пильнувати болота й ліси.

Але був ще вятицький князь Судка, про якого Претич також мало що знав.

Весі в цих місцях траплялися дуже рідко, й двоє тутешніх селюків, які викликалися доброхіть бути провідниками, називали кожну весь, розташовану на берегах Оки та її притоки Зуші, але не знали поблизу жодного городища чи городка, придатного для оборони.

Однак Местиша Варяжко та Судка мали бути неподалік — це стверджували й провідники-вятичі. А Претич вірив селюкам, які тільки через те виказували свого князя, що князь Судка злигався із Свенельдовим сином та збіговиськом варязьких розбишак, надумавши відложитись од Києва.

Й це припущення підтвердилось того-таки дня.

Перед обідом воєвода сторожової сотні малий боярин Чурило Пленкович, колишній перемиславський купець, доповів головному воєводі, що за Окою вештається чимало якихось людей. Претич наказав вислати кількох піших вивідників, і коли ті за годину повернулися назад, стало ясно, що то коромольний вятицький полк.

— Це сказав і один селюк з отої весі, що по цей бік Оки,— доповідав здоровезний богатир Чурило Пленкович.

— А Местиша Варяжко там?

— Не схоже. В князя Судки сама піша рать, а Местишині мають бути верхи.

Претич запитав:

— Скільки в князя вятицького?

— Тисячі півтори чи дві,— одказав колишній богатир князя Мєшка.

— Одне діло — півтори,— розсердився Претич,— зовсім інше — дві!

У Претича була тисячна дружина й стільки ж воїв. Такою витягою двох тисяч не застережеш, думав головний воєвода, а якщо цей Судка між мечем і щитом обрав меч, то не піде на жодні перемови; а він же знає, на що йде. Коли б у Судки було не більше півтори тисячі, Претич ризикнув би вдарити просто через Оку — нагнати на Судку страху, збити перші вятицькі ряди, а там уже дай боже щастя. Але він не міг ризикувати двома тисячами проти двох, навіть якщо в Судки немає коней. Чурило Пленкович зрозумів думки воєводи й потупив зір:

— На поєдинку значно легше битися...

Претич більше не докоряв. Зізнання молодого боярина його остудило, він гукнув челядина й знову сів у сідло.

— Рать піде через Оку першою. Так і скажи Янові Усмошевцю.

У тій вятязі Яна Усмошевця було наставлено ратним воєводою, хоча Ян довго впирався й не хотів брати воєводської булави.

— А як вятичі добре насядуть, я пущу дружину льодом он з-за того острівця. Так і перекажеш Янові.

Чурило Пленкович зострожив коня. За півгодини рать ступила на кригу, Судка помітив її й почав струнками лавами спускатися з пагорка до Оки. Тепер уже можна було полічити всі його сотні. Разом з княжою верховою сотнею двадцять один полк. Але всі вої були в личаках і зоружені переважно куцими рожнами, лише в декого висіли при боці односічні мечі, як у дреговичів і кривичів,— це головному воєводі було добре видно з-за дерев острівця, куди він швидко перевів дружину.

Тепер Претич молив ратного бога про те, щоб Судка звів свої сотні до берега, перш ніж Ян Усмошвець перейде через Оку. Річка була вузенька й звивиста, але виметений вітром лід синьо блищав, даючи взутим у чоботи київським воям неабияку перевагу.

Лави вятичів нестримно сунули вниз, ратний бог полян прислухався до молитви Претича, й перші київські та вятицькі сотні зіткнулися ще на льоду.

Ян Усмошвець одразу збагнув свою перевагу. В київських ратників були двогострі довгі мечі — кожен майже такий удовжки, як вятицький рожен. Кияни намагались поскіпати вятичам ратища, а коли в такий спосіб знеоружені

Судчині вої бралися за мечі, доводилось одступати перед киянами, бо в цих оружжя було довше й гостре з обох сторін.

До того ж вятичі не могли добре стояти в ковзких личаках на кризі. Взуті в ковані чоботи кияни поперли вперед, зламавши ряди перших сотень, і дійшли аж до підніжжя горба. Але вятичів було вдвічі більше, вони отямилися й почали оточувати киян. Рать Яна Усмошевця відступила знову на кригу, від берега до берега зайнявши всю нешироку Оку. З обох боків падали забиті й підбиті, але Претич і досі сидів на острівці. Він вичікував рівноваги.

Кияни ратились так само кожен проти двох, але вятичі сунули вперед дедалі повільніше, погано тримаючись на слизькому льоду. Нарешті обидва супротивні полки спинилися. Вятичі не могли зайти киянам з тилу й ратилися стіною проти стіни, Ян же Усмошвець успішно їх стримував, бо вятичі стояли один за одним у два ряди, заважаючи один одному. Але потім крила поволі розвернулися на нешерокій річці й стали вздовж. У князя Судки з'явилася можливість обійти киян вільними воями з тилу. Досі супротивники билися мечем проти меча, й хоч на місце вбитого вятича ставав новий воїн, а кияни не мали ким затуляти дірок, зате вони ратились добрими мечами й були взуті в чоботи, тому и далі стримували натиск вятицьких лав. Однак тепер Судка міг вийти їм у тил і цим позбавити всілякої переваги.

Претич так і не збагнув: чи Ян Усмошвець умисне розвернув крила полку вздовж річки, чи так вирішив ратний бог, але вятицький полк опинився тилом до київської дружини, що принишкла в лісі за острівцем.

Далі вже не було потреби вичікувати: Ян Усмошвець виконав наказ. Тепер Претич мусив скористатися з доброї нагоди. В лісі за островом озвався бойовий ріг, знуджені коні сотня по сотні ринули на кригу, підкуті на всі чотири ноги. З лав київської раті почулись переможні крики, задні лави з'юрмлених вятичів змішалися й посунули на несподіваних ворогів, але який опір могли вони вчинити на слизькому льоду верховій і добре навченій дружині, вже загартованій у походах проти ляхів та степової орди.

Вся вятицька рать опинилася між двох мечів на голій підступній кризі. Одні ще ратилися з воями Яна Усмошевця, інші намагалися встояти під напором київської дружини, але всі дедалі тісніше з'юрмлювались у ворушкий крикливий клубок, у якому кожен заважав кожному, не маючи змоги навіть замахнутися ножем або мечем.

Під ногами вже валялось багато трупів, поранені судомилися й волали до товаришів, і коли Претичеві здалося, що достатньо покарав вятицького ватажка, ріжок пронизливо заграв до відходу.

Лави дуже поволі розчепилися й розійшлись, але супротивники й далі загрозливо кричали й домахували оружжям. Вятичі юрмилися на кризі між двох київських полків — пішого й комонного...

Місяця січня в п'ятий день

Лише сьогодні Претич запитав князя Судку:

— То де ж подівся Свенельдів синок?

Судка був кремезний рудобородий чолов'яга, зовні років на тридцять п'ять або тридцять сім, а в очах йому застигла така пригнічена покора, що годі було подумати про вятицького князя щось лихе. Виказувала його тільки нещира усмішка. Він сказав:

— Попов Местиша Варяжко к радимичам.

— Це він сказав тобі сам?

Вятицький князь розвів руками.

— А синові твоєму котрий рік? — несподівано запитав Претич.

Судка зблід. Нещира усмішка нарешті зійшла з його обличчя, й тепер воно було просто по-батьківському схвильоване й сумне. В цих Судчиних почуттях Претич не сумнівався. Він різко нагадав:

— То скільки ж синові?

— П'ятнадцятий год,— відповів Судка.— Мал синок...

Очі його дивилися благально й щиро, але Претич тепер не міг вірити усміхам та очам, навіть найщирішим.

— Сина твого Ходоту заберу,— проказав він голосом, що не знає вагань.— Житиме в Києві.

Судка схопився й сягнув рукою до меча, якого не було в піхвах. Це здавалося надто нарочитим і смішним. Претич зверхньо посміхнувся до бородатого князя:

— Сядь і помовч. Якщо не хочеш, щоб я забрав до Києва й тебе, віддай сина добром і волею. Ти ще молодий муж,

довго житимеш — аж поки стане мужем твій син. Тоді ми його пустимо. Це моє останнє слово тобі. Якщо ж не хочеш — посаджу в твоє місце іншого князька.

Претич уже давно помітив, що Судку переконали ці рішучі слова. Судка ще дужче зблід і перестав нещиро посміхатись.

— Але то ще не все,— сказав Претич, вирішивши добити вятицького вождя.— Якщо знову злигаєшся з Местишею Варяжком — тоді вже ні на кого не нарікай.

Вертатися додому Претич вирішив землями радимичів — понад Сожем і Дніпром. Якщо Местиша справді вдався до радимицького князя, то звідти він не міг нікуди втекти: попереду в нього була Деревня земля й Сівер. Хоч Местиша Варяжко був син чернігівської княжни, але чернігівці тепер перші видали б свого князя.

Місяця беризіля в двадесять другий день

Доброчин прибув до Новагорода пізнього вечора, власне, вже вночі, коли на брамах та валах заступала нічна сторожа, а в посадських присілках озивались найневсипущіші півні. Світлий князь квапився прибути сюди саме сьогодні — на свято Весни, покладаючи на цей день особливі надії.

В Києві все було гаразд, він спокійно покинув стольний город на Володимира й Претича, хоча вятицького князя Судку головний воєвода усмирив, а Местишу Варяжка так і не зміг зловити. Доброчин і досі пам'ятав, як він тоді розізлився, кинув у княжій Думі до обох воєвод:

— Коли ви такі вайлуваті, що не можете здогнати в полі зграю вовків, піду сам цього чи того літа! А ви сидіть під подолом своїх жінок...

А потім пошкодував за те кинуте зопалу слово. Хіба можна винуватити ловця, який не вціймав вовка в чистому полі? Але Доброчин подбав про те, щоб на вовка кругом порозставляли пастки. Рано чи пізно він потрапить ногою в одну з них. І взагалі справи в Києві йшли добре.

Зате в Новігороді складалося не зовсім так, як того хотілось Доброчинові. Вже другий рік звідти надходили плутані чутки, нібито Путята Кислиця, якого лишив посадником сам Доброчин, зажерся й удається до всіляких утисків — переслідує родовитих новгородських купців та бояр, обмостившись опрічною дружиною, поводячись як новгородський князь.

Доброчин ще в Києві підозрював, що в не останню дудку грає тут великий боярин Угоняй. Тепер ці підозри підтверджувались. Угоняй сидів навпроти нього в світлиці й посмикував себе за край бороди.

— Обставився Путята різноликою черню,— сказав він, не дивлячись на світлого князя,— а боярських синів не підпуска.

— І твоїх також? — закинув Доброчин. Угоняй мав сімох синів і півтора десятка онуків, здатних носити меч.

— Так же, так же! — Угоняй і далі уникав дивитися йому в очі. Тим часом Доброчин уже знав, що в тій опрічній дружині троє Угоняєвих онуків. Знав також і те, що Угоняй тримає й свою дружину — опріч од посадникових полків.— І не дає гостям сидіти в Новігороді.

Путята вже казав Доброчинові про цих гостей. То були поспіль варяги, які більше промишляли мечем, аніж товарними справами. Угоняй мав з них якийсь темний зиск, а Путята не дозволяв їм будуватись чи купувати хати в Новігороді, як і наказував йому Доброчин.

Тепер усе з'ясувалося. Доброчин лише шкодував, що відпустив позаторік Угоняя з Києва, віддавши йому булаву тисяцького воєводи й тисяцький суд. Угоняй волів би лишатись єдиноможним володарем Новагорода. Доброчин подумки сам себе похвалив за те, що не помилився в Путяті Кислиці. До того ж Путяті минав лише сорок третій рік.

І ще з одним клопотом приїхав Доброчин із Києва. За світлим князем прибув до Новагорода Дажбог. Його викували київські ковалі із щирого золота, вклавши в очі бога проникливий людський зір, од якого на душі ставало радо й трохи моторошно.

Коли пішов Угоняй, Доброчин звелів Путяті скликати вирника [1], мостника [2], городника [3], а також усіх більших та менших воєвод і княжих мужів, які відтепер мали складати посадницьку думу. А поки сходилися думні старці та чинові мужі, Доброчин пішов до сестриного хорому.

[1] Вирник — збирач данини.
[2] Мостник — старший на будівництві мостів.
[3] Городник — старший будівничий оборонних споруд.

Він не бачив Малушу двоє літ, але княгиня мовби й не змінилася: та сама тендітна й небалакуча Святославова вдова, хоч їй уже три роки тому перехилило за сорок. Лише рано посивілі коси виказували важке життя великої київської княгині та її жіночий вік.

— Я звиклась у цьому городі,— сказала вона.

— А за Володимиром?..— Доброчин урвався на півслові й недоказав.

— Тут мої онуки, його сини, брате. А Людмила мені як доч.— Княгиня збивалась на новгородську говірку.— Вишеславові минає п'ятий год, а Брячиславові — четвертий. Літа наші на місці не стоять.

— Їдьмо до Києва.

— Я вже для мандрів застара.

— А велика княгиня? — спитав він.

— Що їй ділати в Києві? Там у Володка є ще двоє жін. Людка того не витримає.

— Ти питала в неї про це?

— І так відаю.

Доброчин зітхнув. Велика княгиня Людмила була третім клопотом, що пригнав його з Києва за стільки верст. Дві інші великі княгині — Рогніда та колишня Ярополкова вдова, Марія,— сиділи в одному хоромі на двох кінцях одних сіней, але люто ненавиділи одна одну. А Володимир не любив жодну з них — це вже Доброчин знав достеменно.

— Видиш, яка ще люта зима,— мовила Малуша несподівано тривожним голосом.— Тут зими люті, а літа дощові.

Доброчин здивовано підвів очі:

— Тут споконвіку так.

— Онуки недужають,— пояснила вона.— Обидва жовтаві й кашляють з осени. А в Києві вже весна... Поговори з Людкою.

— Поговорю.

Він глянув на сестру й пішов до хорому посадника, де зібралися всі скликані чинові та княжі мужі, вже наперед поділені на дві майже однакові половини: Угоняєві прибічники сиділи на ослонах біля глухої стіни, а Путятині — під вікнами, шибочки яких обмерзли й ледве пропускали в красну світлицю божий день. Під божницею в кутку вже збиралися вечірні сутінки.

Доброчин сидів під лельками на княжому столі. Йому було важко звертатись до всіх одразу, тому він дивився просто себе на вогонь, який палахкотів у вогнищі в тому кінці світлиці. Він говорив про суттєві потреби города та

Новгородської землі — з усіма її пригородами й селами, але, говорячи, відчував, що обидві лави думних старців сприймають його слова по-різному.

Тисяцький воєвода й тут почав згадувати варязьких гостей, як і Доброчинові перед початком думи. Доброчин тоді нічого йому не сказав, лише сидів та слухав. Угоняй же зважив його мовчанку собі на зиск. На думі він запально тряс бородою:

— Надо привічать гостей! Новугороду од них многа корисць, а ми чиним убитки гостям. А найпервій — посадський вирник.

Путятиного імені він так і не назвав, але всі все чудово розуміли. Старці під вікнами загули.

Доброчин сказав так само в бік вогнища:

— Гості добрі три дні.

Це була відверта підтримка посадника, й Путятині люди знову загули, цього разу злорадо й схвально. Угоняй зрозумів, що Доброчин лишився тим самим Доброчином, що й п'ять тому літ, що й перед чотирнадцятьма роками, коли Угоняй сам випросив його в Святослава й сам сюди привіз. Тоді цей колишній робітник здавався м'яким і згідливим, наче плоскінний вал, але з того валу ще ніхто не зміг усукати жодної мотузки. Потім Угоняй згадав, що, власне ж, не він обрав для Новагорода цього посадника — Доброчин накинув йому себе сам. Угоняй хотів Олега чи Ярополка, Доброчин же перестрів його в порожніх княжих сінях і шепнув: «Проси на новгородський стіл княжича Володимира, бо старших Святослав однаково не дасть. Але проси слізно й колінно!» Угоняй не послухав колишнього робітника — просив у Святослава Олега чи Ярополка, а великий князь і слухати не схотів: «Я даю Ярополкові Київ, Олега ж саджу в Деревній землі. Хіба схочуть міняти своє на ваш Новгород!» Тоді новгородський тисяцький кисленько посміхнувся й уклінно попросив: «То дай хоч Володимирка!» Святослав посіпав себе за вузький довгий чуб: «Про це вже благай Добриню — хоча навряд чи він піде до вас». Отак Доброчин опинився в Новігороді. На свою ж та інші боярські голови виблагав його Угоняй, тепер він карав себе за це й гірко каявся, та нічого вдіяти вже не міг.

Угоняй вирішив удатися до лестощів. Він почав хвалити Доброчина за його старання про давній закон.

— Пусть видят усі новгородці, що на Священному пагорбі стоїть золотий Дажбог, яко било спрежда!

Надворі стояв лютий мороз, вулицями гуляв сухий поземок, незважаючи на перший день весни. Яму для бовдана рубали ломами й кайлами, а потім трамбували грітою глиною та сухим піском, щоб з настанням справжньої весни бовван не звалився.

Вулиці навколо Священного пагорба заполонило безліч людей — княжих, простих і нижчих. Доброчин зняв із шиї золоту гривну сустугу й меч із піхвами й поклав Дажбогові до ніг. Золоте проміння Дажбога-Сонця тоненько заспівало під вітром, а по-людському живі очі проникливо заглядали в душі померзлих бояр.

Цього разу Доброчин не відчув отого раптового трему, що охопив був його, коли він уперше заглянув у вічі київського Дажбога. На кожне почування були свої спонуки й свій час. Людина не здатна жити чимось одним і раз назавжди усталеним, і це, напевно, теж передбачено творцями Землі й Небес.

Після потреби Доброчин пішов до великої київської княгині. Людмила відразу ж показала йому своїх синів. У Брячислава, який народився в той рік, коли Доброчин виходив з Новагорода, набрякли повіки й почервоніло носеня.

— Кашляє з осени...

Це вже Доброчин знав і від сестри. Людмила зовсім не нагадувала оту маленьку знічену дівчинку, яку він висватав у чеського князя шість тому літ. Вона спокійно дивилася на синів і чекала, що скаже їй свекрушин брат, який тільки вчора приїхав од її мужа. Доброчин бентежився стриманістю великої княгині й не знаходив слів.

— Їдьмо до Києва,— нарешті озвався він.— Вельми довгі зими в Новігороді, а в Києві вже весна. Півні п'ють воду з калюжі...

Це були не ті слова, на які чекала Людмила. Доброчин відчув на собі її стривожений погляд і знову замовк. Володимир сказав йому перед від'їздом: «Мабуть, мої перші вже підросли...» Й жодним словом не згадав про Людмилу.

— Люди живуть скрізь,— аж тепер відповіла вона Доброчинові, який і досі мовчав. Це було схоже на давно обдуману й виважену відповідь. І то був Доброчинів гріх, схоже — неспокутний. Доброчин ще з дитинства знав, що злюб для володаря не має нічого спільного з коханням, злюб мусить лише зміцнювати княжій стіл, а тепер йому стало прикро за небожа. Володимир мав трьох жінок — і серед них жодної лади. За Марію-грекиню світлий князь

не відчував гріха, то було данню усталеному поконові: жону мертвого брата мусить повести живий брат. Зате решта дві були цілком на Доброчиновому сумлінні.

Він сам ненавидів тих двох княгинь: Марію за її зненависть до Володимира, а Рогніду за варязьку вдачу й кров. Людмила була чехиня, й сини її були старшими серед Володимирових дітей. Перед ним сиділа мати майбутнього великого київського князя, а Доброчин і досі не знав, що мусить і чого не мусить їй сказати. Лише взяв у руки й посадовив собі на коліна меншого Людмилиного синка.

Коли б Володимир жив з нею в одному городі, думав світлий князь, усе могло б бути зовсім по-іншому. Але потім він згадав перший рік їхнього спільного життя, тоді Володимир насилу звик до Людмили. Син Малуші дуже важко сходився з людьми.

Й тут Доброчин раптом подумав, що найнещасніші в світі люди — то князі, яким дідній закон дозволяє мати багатьох жінок і наложниць. Він глянув на княгиню впрост, але не зважився висловити свої сумніви вголос. І теж уперше подумав про те, що взяв за Володимира чеську княжну з хрестиком на шиї. Невже справедливіший отой їхній грецький бог, що дозволяє чоловікові мати лиш одну жінку? — подумав він. І це теж було вперше.

Він не наважився спитати Володимирову жону, чи носить вона й досі того хреста на шиї. Напевно, потроху забула грецького бога або й свідомо зреклась, бо на покуті стояло кілька золотих і дерев'яних ле́льок. Доброчин вирішив запитати про це в сестри.

— Ти приїхав з Києва? — озвався застудженим голосом малий Брячислав.

— З Києва. А що?

— Ти наш батько?

— Дурний! — сказав меншому братові старший.— Наш батько пішов у рать. Батьки такі не бувають.

— А які бувають? — спитав Доброчин.

— Молоді,— без вагань відповів княжич Вишата.— Воні привозять з раті маленькі луки й ось такісінькі мечі.— Вишата показав на пальцях.

Доброчин лише тепер згадав, що малим дітям, як і князям, належить підносити дарунки, а він прийшов до них із заплутаним клубком думок.

— Поїдеш до Києва? — спитав у меншого Володимировича Доброчин.— Твій батько сидить у Києві, має многі маленькі луки та мечі.

Брячислав зсунувся з його колін і відійшов до матері, коло якої стояв його старший брат. Це теж було відповіддю.

Було сказано вже все або майже все, в кожному разі, ніхто з них не чекав жодних несподіванок. Молода княгиня гукнула світличну й віддала їй дітей.

— Він не живе з ними,— сказав Доброчин, маючи на оці київських жінок Володимира.— Не живе.

Велика княгиня зрозуміла, про що говорить свекрушин брат, але все вже було виважено й сказано: слова помітно втрачали на вазі. Доброчин із запізнілою жалістю подумав, що коли б він переказав Людмилі так і не сказані Володимиром слова про те, нібито він кличе її до Києва, все могло б обернутися навпаки. Тепер справді було пізно, бо те слово мало бути першим серед усіх мовлених отут слів. І ще ніхто не відав, у що могла вилитися така брехня, бо слова надаються людині здебільшого для облуди.

Він майже по-старечому важко підвівся й сказав:

— Ти народила великого київського князя. Хай помагає йому й тобі Дажбог.

— То залежить не тільки від бога,— незворушно відповіла колишня оломоуцька княжна, але Доброчин помітив у її очах теплинку. Не всі слова втратили вагу. Це його втішило.

З вікон до світлиці вливала ніч — його перша ніч у городі, який окрилив Доброчина й надав колись йому нових сил, щоб він міг утілити в життя найбільшу мрію.

Місяця липня в двадесятий день

У Києві творилося невірогідне.

Такі юрбища народу Доброчин бачив востаннє того дня, коли за ровами стояв печенізький хан і готував дробини до приступу. Це було тоді, коли стара княгиня вже доживала, а Святослав ратився з булгарським царем: п'ятнадцять тому років.

Щось подібне діялося й тепер. Вулицями від самого ранку ходив люд із свічками та смолоскипами, а попереду

кожного юрбища йшли волохи й заводили пісень. Починалася Перунова сідмиця. Але такі ходіння пам'ятали хіба що найстарші київські діди, бо вже довгі роки кияни вважали Перуна поваряженим богом, на якого варяги казали Тор, а кияни зневажливо звали його Туром або Змієм, мав-бо бичачу голову й повну пащу вовчих зубів.

Тепер волохи оголосили киянам, що Перун — споконвічний полянський бог, лише довгі роки паплюжений і кривджений. Позгадували й старовинні перунські пісні, в яких говорилося про грізного повелителя дощу, грому й блискавки, котрого вголос належало звати Перуном, а пошепки й подумки Стрибогом.

Оскільки перунських волохів у Києві вже не було — останній помер тому літ із тридцять,— потребу Перунові взявся чинити Велесів чинець Стан, старійшина серед волохів.

Усе йшло більш-менш гаразд, аж поки хтось із прочан упустив смолоскипа під стіжок соломи. Стіжок швидко затоптали й залили, однак великий боярин Претич, новий тисяцький воєвода й суддя, вельми стривожився, бо Перунська сідмиця тільки почалась, а далі могло бути гірше.

Претич зібрав підлеглих йому соцьких і звелів, щоб сторожа пильнувала на кожному кутку й кожній вулиці. Але сторожу незабаром теж охопив перунський шал: нарочиті сторожові мужі часто приєднувалися до богомольців.

Це викликало в тисяцького ще більший страх, і він подався до нового головного воєводи Ждана. Ждан Будимирович виділив йому п'ять сотенних полків, щоб стерегли городську сторожу.

Липневе сонце несамовито пекло, а прочани ходили вулицями Києва, спускались Боричевим узвозом на Поділ, де на торжищі стояв колись бовван бога Тора, а тепер здіймався вгору дубовий Перун, не позолочений, як на Священному пагорбі під Княжим двором, а просто висічений з товстого стовбура. Потім шестя попід Претичевим дідинцем звертало на Гончарі, тоді йшло за дідинець на Кожум'яки, несучи тисячі смолоскипів і свічок, а далі знову верталося на Поділ і бралось узвозом на Гору.

Нікого не цікавила лише Щекова гора, ненависний усім Вишгород Київський — Ольжин двір.

Так ходили до самого вечора. Одні заскакували додому нахлебтати мису кулешу, інші займали їхнє місце в шесті, й свічі та смолоскипи перекидалися з рук до рук. А ввечері вулицями покотилась чутка, ніби шестя після заходу сонця попрямує до Щекової гори — колишнього Ольжиного

двору, в якому померли обидва її брати — Асмус і Свенельд Олеговичі,— Щекові сини.

Претич іще дужче занепокоївся. Тепер князі нічого особливого не тримали в Ольжиному дворі, але там сиділо зо два десятки Володимирових наложниць — молодих і зовсім юних дів і дівчат, яких Володимир купував на торжищі або приймав даром од своїх і чужих князів. Доброчин теж здивувався:

— Що їм за надоба з тої Щекової гори? Приведи сюди Стана.

Й коли прийшов старійшина волохів київських Стан, вісімдесятитрирічний білобородий дідо в довгій вишиванці, підперезаній чересом з кружальцями й трикутниками мідяних блях, Доброчин запитав його те саме.

— Щоб ти, княже, знав,— сказав старійшина,— що на Щекавиці похований не тільки Щек, хай ся він переверне в своїй могилі.

— А хто інший? — насторожився Доброчин.

— Останній великий полянський князь Оскол Юрович.

Світлий князь ухопив волоха за вишивані груди й накрутив їх на кулак:

— Брешеш! Звідки відаєш про таке?

— Порвеш сорочку, княже,— спокійно проказав Стан.— Сорочка благенька.

— Звідки відаєш про те? — Доброчин відпустив старійшого волоха.

Той відповів:

— Про це напьса́но в наших волошебних книгах.

— Щось я не чув!

— Бо то не княже діло.

— А твоє? Ти вмієш на книгах? — образився Доброчин.

— Оці руки вміють пьсати,— з гідністю підняв долоні Стан,— а оці очі — четати. Кожному своє: тобі — княже, мені — волошебне. Кажеш так, паче вперше про це чуєш.

Доброчин уже спокійно спитав:

— Що написано в тих книгах?

— Усе.

Світлий князь одпустив старійшину волохів. Над Києвом западала парка ніч, хоча світили зорі. За воротами Княжого двору юрмився люд, чекаючи на волоха. Потім шестя зі смолоскипами та свічками посунуло повз темний Священний пагорб на Поділ. За цілий день люди вже встигли пригадати забуті перунські пісні й несамовито співали, їм підспівувала сторожа з відрами та баграми в руках, а цих мужів пильнували дружинники.

Ще ніхто нічого не відав до пуття, але людей охоплювало дедалі більше шаленство, й коли шестя зі смолоскипами та свічками обминуло Претичів дідинець, а тоді почало братись на Щекавицю, хтось із передніх пронизливим голосом закричав:

— Брама за-амкнена-а!..

Юрба підкочувала ближче й ближче до воріт, з Подолу підходили нові й нові кияни, дивлячись на вищирений частоколом Ольжин двір. А між зубцями частоколу та в бійницях воріт виблискували шоломи. Поки старійшина волохів гаявся в Княжому дворі, Ждан Будимирович кинув усю решту молодшої дружини до Ольжиного двору.

Наперед шестя вийшов Стан, коло нього крутилося ще кілька волохів, і він звернувсь до них:

— Бояри замкнули браму Ольжиного двору, але нам нема чого діяти в Ольжиному дворі. Там могила скаженого Щека. Я привів вас не на те, щоб ви вшанували скаженого. Гляньте ось у цей бік! — Стан показав рукою праворуч, і всі добре бачили в темряві його білий рукав, що від вогнів смолоскипів здався їм криваво-червоним.— Тут лежить остатній полянський великий князь Оскол. Ось його могила.

Він дійшов до самого урвища Щекової гори. Горбик Осколової могили був плаский і ледве помітний — розмитий дощами й розвіяний вітрами за сто один рік. Кияни встигли забути, хто тут лежить, і на могилі паслись гончарівські та кожум'яцькі кози. Час узяв своє. Колись кияни ховали на горі своїх небіжчиків, останнім ліг у цю землю «скажений Щек». Відтоді люди перенесли кладовище на Лису гору, на яку хрещені кияни казали Хорив. Ольга звеліла розрівняти давно покинуте кладовище, поставила тут великий кам'яний хором, обнісши його валами та ровом, а на валах ще й частокіл, назвавши новий двір Вишимгородом. Але Вишгород був і на Десні, за якихось дванадцять верст од Києва, тому кияни вголос називали нову твердиню Ольжиним двором, а коли поблизу не було княжих тивунів чи варягів — казали просто Щекова гора.

Ольга дбайливо доглядала батькову могилу, яка опинилася тепер у її новому дворі. Високо вимостила її білим диким каменем.

Прочани певний час мовчки стояли над розсунутим горбиком жовтаво-сірої землі, й іскри зі смолоскипів падали на Осколову могилу, а потім над Щековою горою знову вився священний перунський спів, од чого в людей по спині бігли мурашки, бо слова пісні набували якогось нового

значення й несподіваної ваги. Коли ж пісня скінчилася й запала коротка тиша, хтось невидимий гукнув:

— Зносьте землю на Осколову могилу!

Кияни почали довбати глину з кручі держаками смолоскипів та чобітьми, а потім зносити на могилу в шапках і пеленах. Невдовзі неподалік рову виріс чималий рудий горб, який кияни обтикали свічками, а ніч видалася безвітряна й парка. Не погасло полум'я жодної свічки. Вогники відбивалися в людських очах, і очі від того жевріли й світились у темряві. Такі самі спарені жаринки зблискували й між визубнями заборол. Це декому здавалося нечуваним блюзнірством, дехто почав кидати груддя через вал. З валу озвався молодий грубий голос:

— І чого-о б я ото-о!..

Люди знизу впізнали голос:

— То це ж Муромця Вадим! Одчини браму!

— Пощо-о? — спитав Муромець.

— Одчини!

— Хочете розгарбати княжі світлиці? Не відчиню...

— Хочемо вшанувати вашого небіжчика! Осколові ми вже шану віддали, тепер хочемо віддати й Щекові!

— Ви розга-арбаєте хоро-ом,— сказав Вадим Муромець.— Не одчиню-у!

— Бачили такого! — знову крикнули з юрби.— Як стало боярином, то стало гіршим од цепного пса! Стереже княжі хороми! Стережи, стережи, а твій батько й твій брат тутечки з нами.

— Де-е вони?

Наперед вийшли Ратко й старший Муромець, у яких теж були смолоскипи в руках. Вони стояли й дивилися на невидимого в темряві Вадима.

— Хіба я вас не пуска-аю. Йді-іть,— по тривалій мовчанці почувся голос малого боярина.— Тільки не га-арбайте хорому й не займайте княжих дівча-ат...

Брами тихо рипнули й упустили юрбу до Ольжиного двору. За валом зосталась лише Осколова могила з сотнями свіч. Кияни спочатку підійшли до другої могили, що височіла майже посеред Ольжиного двору й щирилася пащею щека-бугая. Тоді з юрби вискочив найсміливіший і копнув чоботом по камені. Цього прикладу вистачило на всіх. Кияни почали вибивати каміння чобітьми й плювати на нього. Двоє здорових отроків розхитали й під схвальні вигуки турнули додолу забутого бугая, тоді підійшло ще двоє й разом з ними понесли варязького бога за браму і скинули з кручі.

Цього знаку теж вистачило на всіх. Люди почали розбирати каміння з могили й кидати в прірву.

Місяця липня ж у двадесять перший день

Цілу ніч не припинявся гамір на вулицях Києва. Претич велів не зачиняти браму Подільських воріт, бо люди то підіймались Боричевим узвозом нагору, то знову сунули на Поділ; тільки сторожу нарочитих Претич подвоїв.

Ніхто тієї ночі в Києві не заснув. До шестя прочан приєднувались і деякі більші й значні княжі мужі та бояри. На засувах стояла лише брама Княжих воріт, але про Княжий двір ніхто цієї ночі й не згадував, хоча коромоли в давні роки іноді починалися саме з таких боголюбних шесть.

Ждан Будимирович дізнався про непослух Муромця лише вранці. Сонце ось-ось мало зійти, коли він звелів послати по нового боярина, а сам пішов до Доброчина й розповів йому про нічну котору.

Світлий князь довго й весело сміявся.

— Давай сюди Муромцевого синка! Давай і старого Муромця!

Старого Ждан Будимирович не знайшов, а коли поріг переступив Вадим Муромець, невиспаний і смутний, бо йому сказали про гнів головного воєводи,— Доброчин удавано сердитим голосом прогримів:

— Нащо впустив чорних людей до Ольжиного двору?

— Бо так тре-еба було,— тихо відказав новоспечений боярин.

— Я тебе на голову вкорочу!

— Кня-ажа во-оля.

Доброчин не витримав і щосили вдарив Муромця в груди кулаком, але той цього наче й не помітив, навіть не підвів на князя очей.

— Тобі ж не велено було одчиняти браму. Хто звелів?

— Ба-атько.

— Поклянись!

— Клянусь бо-огом небесним! — уперше глянув на князя богатир.

Доброчин прискалив око:

— Яким?

Тут треба було вже сказати точно. Муромець довгенько думав і нарешті сказав:

— Дажбо-огом.

Доброчин знав уже, що старий Муромець не озвався вчора до сина жодним словом, лише був з прочанами на Щековій горі. Але для сина того було цілком досить. Батько діяв і думав разом з усіма.

— А ще звешся боярином! — Доброчинові було просто приємно жартувати з цим схожим на скелю юнаком.

Вадим одмахнувся:

— То з того мого боя-арства самий сміх. Як да-ав мені конягу Пре-тич — ото й усе боярське моє добро-о.

Претич із Жданом Будимировичем увійшли до світлиці, й тоді Доброчин сказав:

— Який же то, справді, боярин, коли має тільки коня та меча? Недобре, воєводи.— Доброчин почав перебирати на пальцях назви городів і сіл: — Ну, в Києві сидить Володимир, в Олевську я, у Вручому моя сестра Малуша, в Любечі — Маломир... А хто тепер у Вишгороді Деснянському? А, Ждан. А в Трипіллі? — глянув він на воєвод.

— Княгиня Марія,— підказав головний воєвода Ждан, і досі не розуміючи, жартує чи поважно каже світлий князь.

— Ну, а в Ольжичах?

Ждан Будимирович лише хмикнув і стенув плечем.

— Негоже не знати свого найближчого сусіду! — з награнним докором сказав йому Доброчин. Тоді обернувся до Муромця: — Це, мабути, через те, що ти сам рідко буваєш у своїх Ольжичах.

Доброчин назвав Муромця боярином ще торік: за змогу в поєдинку. Назвав од бажання зробити щось переважно для Яна Усмошевця, друга поневеченого дитинства. Коли б він у такий спосіб відзначив кожного герцівного борця, в молодшій дружині не лишилося б жодного отрока чи дітеського: були б самі бояри та найліпші княжі мужі. Сьогодні він зробив цього ще по суті юнака справжнім боярином. І не за так. Муромці вже не раз робили неоціненні послуги й Києву, й особисто йому. Але вчорашній вчинок двох Муромців годі було переоцінити. Він показав, що світлий князь усе своє життя боровся не задля особистої помсти, вона не викликала б такого співчуття. Події

вчорашньої ночі засвідчили Доброчинові, що чорний люд підтримує його в боротьбі проти варязьких зайд, підтримує щиро й беззастережно.

Доброчинові зовсім не шкода було відданого цьому юнакові села, яке був урік своєму молодшому синові Вишаті: вчорашні події не мали ціни.

Він пересвідчився в тому і вдруге — пополудні того самого дня.

Богомольці ходили Києвом без угаву, неначе людські сили й витривалість утратили межу. Це здавалося якимось дивом. Люди ходили зі смолоскипами від хати до хати й співали перунських пісень. А час по час вибиралися то на Лису гору, то на Копирів кінець і палили буйні багаття, жертвуючи Перунові червонястих півнів та білих сьогорічних ягнят, що не мали на собі жодної чорної цяточки.

Діди пригадували над багаттями давно минулі часи. Обливаючись потом од вогню та сонця, згадували, власне ж, не те, що самі бачили, а що розповідали їм їхні діди.

— Приносили суть Перунові найкраснішу дівку,— розповідав старий-престарий гончар, схожий на малесенького замшілого лісового, яких раніше чимало траплялось у вишгородських та ірпінських лісах.— Не діву підтоптану, бо то вже хтозна, що воно там таке, а красну молоденьку дівку або й дівчину, що ще й не ткала собі на рушники.

Ніхто не міг уже й пригадати, за яким багаттям уперше було згадано про тих перунських дівчат, але що дужче підбивалось угору сонце, то більшало таких розмов. А потім Києвом пішло моторошне слово «жереб».

Його вимовляли на Подолі, в Кожум'яках, у Гончарах.

Після веремії безсонної ночі щоки в усіх позападали. У збудженій уяві виринали дивні видива — кров, крики й спалахи вогню, яких жахались і яких починали дедалі дужче прагнути, й цей жах і прагнення переросли в загальний шал.

А потім якась тогобіцька рука розрубала юрмище навпіл: по один бік стали батьки та матері найкрасніших городських та посадських дівок і дівчат, а по другий лишилася вся решта городян, подолян, гончарів та кожум'яків, які вже видали доньок заміж або мали тільки синів. Ці й далі викрикували моторошне слово «жереб», викрикували поодинці чи гуртом, а батьки й матері дівок і дівчат вороже німували або відгарикувались.

Згодом з якоїсь нірки вигулькнув дідок, ще зморшкуватіший за того першого, що кинув був думку про незайманих дівчат. Цьому пригадалося зовсім інше:

— Мій дідо казав, буцім у Перунську сідмицю кидали жереб на отроків.

Це було другим ударом грому з ясних небес. Тепер і друга половина прочан принишкла. Юрмище так само точилося з Подолу в город і з города на Поділ, а тоді межи Щековою горою та Претичевим дідинцем сунуло з Гончарів на Кожум'яки, але ніхто вже й голосу не подавав.

Аж поки з третьої нірки висунувся третій дід:

— Мій дідо замолоду був перунським волохом. Казав, що в Перунь-день треба давати в жертву не наших дівок та дівчат, а чужоземця, що прибився до Києва того дня.

Це був третій удар грому — ще з ясніших небес. Кожен ладен був боронити своїм життям життя власної дитини, в тому не могло бути двох різних думок. Але ж особа гостя споконвіку вважалася серед полян святою! Гостя запрошували до господи й давали йому все, не питаючи, чого він прийшов і чи надовго.

Надвечір про це знав уже й Доброчин. Він вельми стривожився й звелів знайти старійшину волохів. Стан мовби чекав на його поклик у Княжому дворі — прийшов майже зразу. На довгій вишиванці волоха чорніло кілька сажевих плям, він здавався блідим і втомленим.

Доброчин спитав:

— Для чого ти кинув киянам таку думку? Чи не далеко сягнув?

Досі особисто князеві ніщо не загрожувало. Доньку Славку він оддав за ляського княжича ще торік, хоча їй минало тільки восьме літо. Але то вже так повелося серед князів. Богуслава породила йому другу доньку — цій же Надії ще й року не було. Володимир теж не мав дорослих дочок. Та й сини в нього та Доброчина були замалі.

А новий поголос розтривожив Доброчина. Якщо б у Києві загинув бодай один чужоземний гість, город зажив би серед інших країн лихої слави.

Стан тихо відповів:

— Це пішло не від мене.

Доброчин одверто сказав йому все, що його непокоїло, що могло розхитати київський стіл. Тоді заглянув Станові в очі.

— Коли вода кипить, не стромляй пальця у воду,— проказав Стан.

— І нічого не можна вдіяти? — схопився князь.— Я погано знаю волошебні ваші устави, тож повідай хоч ти: таке раніше бувало? Бо я щось не чув.

— У давнину бувало.

— В яку давнину?

— Двісті або й триста тому років,— одказав Стан.

— Звідкіль знаєш про таку давність?

— Волохи Велеса відають усе, світлий княже,— сказав старий.— Це напьсано в наших книгах. За часів князя Кия ще давали в жертву дівчат. А вже за Осколового батька князя Юра тільки чужинців.

— Гостей?

Старійший волох нахмурився:

— Нащо ж гостей? Бранців з полону.

— Цебто — ворогів?

Старійшина волохів сутужно випростався:

— Ворогів.

— То й приносьте в жертву ворога! — переможно оголосив світлий князь.— Маємо ворогів у Києві?

Стан усміхнено проказав:

— Ти не залишив і на насіння.

— Чого ж? На насіння буде...

— Це ти про хрістиян? Але вони тепер такі многі, і в домі великого князя дві жони...— Він натякав на Володимирових жінок Марію й Людмилу.

Доброчин роздратовано вдарив долонею по столі:

— Кажу не про хрестатих! — Він на хвилю замовк.— Сидять у Києві не тільки хрестаті, а просто-таки справжні вороги. Підійди он до того вікна й виглянь,— кивнув князь.

Волох якийсь час пильно вдивлявся в очі Доброчина, але знову нічого не вичитав у них і почовгав до вікна. Над Княжим двором западали сутінки, й у вікнах найближчої теремниці вже горіли вогні. Всі вікна були відчинені навстіж, і в одному маячила чиясь голова — Стан звідси не міг розгледіти. Він навіть не глянув на Доброчина й рушив до дверей.

У Києві панувала глуха тиша. Доброчин сів на підвіконні темної світлиці й довго напружував слух, поки почув десь із Подолу чи Гончарів голос натовпу. Потім і це затихло, й стало чути лише перегавкування кількох собак.

Доброчин устав з підвіконня й почав ходити від божниці до дверей. Час наче спинився, а темний Київ німував, витративши всі свої сили й запал. Непроханий челядник уніс до світлиці свічки, але Доброчин його вирядив. Тоді пішов на терем і звелів тому самому челядникові гукнути воєвод.

— Ждана і Яна? — перепитав той.

— І Претича! Коли кажу «воєвод» — це значить, усіх трьох разом! — насіпався на нього Доброчин.

Воєводи гаялись дуже довго. Коли нарешті ввійшли, Доброчин спитав у Претича:

— Де та юрба?

— Схоже — на Подолі.

— Мовчить?

— Наче вгамувалась...

— Та ні, гуде,— сказав новий воєвода молодшої дружини боярин Ян Усмошвець.— Я йду з Боричевого узвозу — коло Турової божниці видно було вогні.

— Не зачиняй воріт Княжого двору,— кинув до нього світлий князь.

Ян розгублено глянув на Ждана й Претича.

Доброчин відчув загальне знічення й терпляче пояснив:

— Перунська сідмиця. Чорний люд ходить і співає святих пісень, а ми тутки позамикались од народу. Подумають кияни казна-що. Недобре городитись од людей тином.

Це не завело в оману київських воєвод, але князь і не прагнув цього робити. Хоч у світлиці панувала чорна ніч, голос його був веселий: вони відчували хитру посмішку на його вустах.

— Ніби хтось плаче? — по тривалій мовчанці запитав князь.

Усмошвець кахикнув.

— То йдуть узвозом сюди. Співають.

Але співи дуже нагадували виття. Доброчин підійшов до вікна й знову сів на підвіконні, затуливши спиною ввесь Теодорів хором. Гамір подужчав. Певно, шестя наближалось до Подільських воріт, вежу яких він теж заступив спиною. Й коли стало чути окремі голоси, Доброчин раптом уявив себе приворітним. То було якесь наслання чи мана, але він відчув навіть давно забуті запахи. У Свенельда здох улюблений жеребець, названий ім'ям варязького бога Інгі. Цей жеребець доводився правнуком чи праправнуком того самого жеребця, яким їздив Олег і про якого казали, нібито в нього людські зуби й людський язик. Раніше Добриня був холопом у стайнях, цей кіпь тоді стояв у самому кутку, старий і з полисілими клубами, Мироніг до нього вже не заглядав, і Добриня ховав меч під його яслами. Цей жеребець нарешті здох, його поклали на віз і везли через Подільські ворота до Почайни, хоча кінське кладовище було за Берестовим над Дніпром. Погонич сидів просто на конячих ребрах, і після кожної баюрки з трупа виходив такий нудотний дух, що стрічні затикали носи й одверталися.

Цей запах несподівано пригадався Доброчинові в ту

мить, коли тягуча перунська пісня дійшла кінця й хтось по той бік Княжого двору крикнув:

— Брама на замку-у!

— Звели одчинити браму,— сказав Доброчин, підійшовши майже помацки до Яна.

Ян Усмошвець вийшов і за кілька часу повернувся назад.

— Ідуть до Теодорового хорому,— сказав він.

Ніхто не озвався в темній світлиці. Доброчин знову підійшов до того самого вікна, де йому щойно привидівся кінь Свенельда. Це було неспроста — мусило бути якимось потаємним знаком, чийого смислу Доброчин не знав. Він спробував зосередитись, але шестя підійшло під самий Теодорів хором, і сколошканий гамір не дозволяв зібрати думки докупи. Хтось там пронизливо верещав, хтось говорив густим тріснутим голосом, але відстань і гамір до невпізнання спотворювали слова.

— Моляться Перунові,— сказав Ян Усмошвець.— Умисне пішли під хором хрестатих!

Він шарпнувся був до дверей, але Доброчин спинив його грубим голосом:

— Сядь!

— Хоч би чогось не накоїли,— відповів Ян.

— То не наше діло.

Претич і собі хотів був вийти на Княжий двір, але наймолодший за всіх Ждан Будимирович сказав йому пошепки:

— Вони, напевно, кинули жеребок...

Доброчин почув це й не обізвався. Претич підійшов до другого вікна, за ним рушили Усмошвець і Ждан Будимирович. На лізниці й теремі Теодорового хорому зблискувало півтора десятка рудих вогнів — люди лізли в хором із смолоскипами, решта стояла внизу — біля медуш і підклітей. Ждан Будимирович знову здавлено прошепотів:

— На стріху лізуть...

Дві темні постаті із смолоскипами вибрались приставною дробиною на стріху й дерлись до димаря. Потім їх не стало видно, а з обох причілків хорому та на теремі вдарили вгору масні червоні язики.

Знявся відчайдушний вереск, потім це повторилося ще й ще, а далі запала моторошна тиша. Четверо в світлиці почули гоготіння вогню, який уже набирав сили й зализував стріху хорому. Люди здавались криваво-червоними й утратили голоси — аж звідси було видно, як вони зачаровано мовчки дивляться на вогонь.

— Іди до своїх нарочитих,— сказав Претичеві Доброчин.— Щоб вогонь не перекинувся на інші хороми.

Це був княжий наказ, і Претич зрозумів його точно. Князь не велів гасити Теодорів хором, а лише застерегти полум'я.

У темній світлиці стало видно майже як удень. Очі Ждана Будимировича нагадували розпечені вуглини, хоч насправді були чорніші за ніч, а вуста розтяглись хижою посмішкою. Ян Усмошвець по пояс висунувсь у вікно, й Доброчин не бачив його обличчя. Ждан Будимирович рішуче попростував до дверей, і Доброчин не спиняв головного дружинного воєводу. Тепер вони залишились у світлиці вдвох. Ян збагнув це й відійшов од вікна до столу. Це було вперше за стільки літ — досі Доброчин уникав лишатися з ним наодинці. Тепер же ступив кілька кроків і поклав руку Янові на плече.

Той лишався холодним і нерухомим. Він уже все зрозумів, і його охопила відраза. Доброчин спитав:

— Тебе бере жаль за варягів?

— Князі з іншого м'яса й кісток,— озвався малий київський воєвода.

До світлиці вбіг Ждан:

— Вони вбили Теодора та Юхена!

— Обох?! — Це вразило й Доброчина.

Ждан Будимирович пояснив:

— Хотіли лише Юхена, але Теодор кинувся на них з мечем: одному стяв голову. А ті посіли його й затовкли. Обидва трупи лежать у сінях.

Доброчина охопив лихий трем. Він одійшов до стіни й сів просто на мостини, хоч у світлиці стояло повно лав. Ян Усмошвець попрямував до порога. Ждан Будимирович сказав:

— Розсердився... А я збагнув усе ще тоді, як од тебе вийшов старійшина. Як його?.. Стан! А тоді думаю — може, то мені здалося, що Стан так пильно дивиться на Теодорів хором? От тобі й жереб...

Київ не заснув і цю ніч. Кияни були певні, що їхніми вчинками керує сам Перун, бо жереб сам по собі не міг упасти на найненависнішу їм людину, якою був Теодор.

Він доводився онуком старшої Ігоревої сестри, сином її старшого сина Ігоря — одного із Святославових восвод, який загинув під булгарським городом Дрестром: особистий охоронець царя Апемас одтяв Ігореві голову разом з правим плечем. Теодорові, який був у батька сотником, того дня пощастило втекти, як і Свенельдові, але наступної

січі він потрапив у полон. П'ять років Теодор прожив у Візантії холопом, а після викупу прийняв християнство й чотири роки торгував холопами на егейських островах. Додому повернувся з міхом срібла та золота, але в Києві вже були Володимир і Доброчин.

Теодор, якого раніше звали Рюáром, посів той самий старий хором, де народився і де жили його батько та баба з сестрою Кунегундою. Доброчин не велів займати цього багатого «грецького купця», хоча після розкриття змови Свенельда, Местиші й Сігурда з'ясувалося, що Теодор віддав Местиші Варяжкові майже все своє золото й срібло. Але Теодор усе заперечував, а достатніх доказів проти нього не було: це міг підтвердити лише Местиша Варяжко, якого Претич так і не впіймав.

Коли кияни вирішили принести Перунові викупну кревну жертву, володар грому вказав їм на Теодорів хором, де жив і син Теодора Юхен, вісімнадцятирічний отрок із хрестиком на душі.

Ошалілим від неспання та смоляного чаду киянам і на думку не спало, що Перунові допомогли зробити вибір смертні муżі.

Так витребився в Києві рід найстарішої доньки Рюрика-Хрьорека — Гертруди. Син його наймолодшої доньки Кунегунди Одноокої Гліб теж загинув у Булгарській землі. Але по ньому лишилися три сини, які нишкли по найменших і найвіддаленіших городах: Турьд, Арфаст і прищелепуватий Сфірька. Вони клялися Володимирові й Доброчинові, і світлий князь їх не зачепив, піддавши випробуванню часом.

Місяця вересня в перший день

Соляною дорогою прийшли ляські гості, привізши з Галича та Краснополя вже не таку дорогу, як минулого року, сіль. Разом з ними прибуло сольство від німецького імператора Оттона Третього. Почувши те, Доброчин спитав:

— Скільки ще буде цих Оттонів? Чи німці не мають інших імен?

Коли сольство розсілося за столом Думної світлиці, він спитав тлумача:

— Як звати сла імператорового?

Тлумач-поморянин шанобливо відповів:

— Герцог Карл фон Рюггенберген.

— Карл... Німці — ті самі варяги.

Розмовляючи потім з німецьким слом, він не міг подолати в собі того почуття спротиву, яке охопило його ще перед цим, і тепер увага його час по час роздвоювалась.

Разом з герцогом прибув папський легат, який мовчки слухав, зрідка киваючи до думних бояр. Герцог фон Рюггенберген був у Києві вже не вперше — зо п'ять років тому він уклав із Свенельдом звіщання про вічну любов, а тепер приїхав потвердити його від імені нового імператора.

— Свенельд уже помер,— відповів Доброчин і скоса глянув на легата, який саме кивнув у його бік.

Герцог поважно мовив:

— Імператор Оттон Другий також помер, але звіщання потверджує його син Оттон Третій.

Доброчин прискалився:

— А котрий вашому Оттонові Третьому рік?

— Третій...

Про це дитинча Доброчин уперше почув ще тоді, коли відбив у варягів Київ. За рік до того Оттон Другий ледве висватав у грецького царя Василія його старшу сестру Феофано́, яка й породила цього Оттончика, що тепер сидів на німецькому столі.

Доброчина охопила чорна заздрість. Ще три й два роки тому йому було не до імператорів та грецьких царівен, він радий був узяти за Володимира навіть дику варязьку княжну — аби довести свою зверхність над варягами. Відтоді в Дніпрі спливло багато води, а тепер світ обернувся до нього по-новому.

Цар Василій оддав за Оттона свою сестру. А чим кращий був той мрець од Володимира? Мав більше земель? Навпаки: Русь удвічі більша за ту «Священну Римську імперію німецького народу», жодна імперія тепер уже була не страшна для Русі, яка простяглась од Карпат аж до Варязького моря.

І все-таки Доброчин знав, що грецькі царі й надалі віддаватимуть своїх доньок і сестер за німецьких імператорів, а за київських князів — ні. Це доводило його до шалу. Все полягало в тому проклятому хресті. Вони бридяться

Києвом, мало не скреготав зубами Доброчин, бридяться, хоч я ще більше гидую й бриджуся їхнім Христом.

Доброчин глянув на великого київського князя. Сидячи трохи боком і поставивши лікоть на високий княжий стіл, Володимир підпер щоку долонею й глибоко замислився. Очі його були спрямовані в розчинене барвисте слюдяне вікно. Князь був думками далеко звідси, й Доброчин багато б дав, щоб дізнатися про клопоти свого небожа. Знав по суті все. Не відав тільки єдиного: про що може думати в таку хвилину син його сестри. Володимир був замкненої вдачі й ніколи не ділився з дядьком думками.

Доброчина охопили суперечливі почуття. Він ще з більшою зненавистю глянув на герцога фон Рюггенбергена, який знову казав йому через тлумача, що його імператор був би вельми втішений, якби між ними й далі тривали вічна любов і мир, укладені ще з Ярополком і Свенельдом. Щось подібне казав перед пиром і папський легат. Доброчин засміявся до герцога.

— Коли межи вами й Свенельдом була така вічна любов, то чого ж імператор не прислав Свенельдові підмоги? Ми ось не носимо в пазусі хреста; Ярополк же й Свенельд носили, але ви їм не допомогли. Така любов видається мені трохи однобокою.

Герцог сказав:

— Імператор не хотів устрявати в межисобицю. Дужчий переміг. Але ви мусите пристати до істинної віри, й це утвердить нашу з вами любов. Так переказує святий папа римський.

— А як ні — то ні?

На це Карл фон Рюггенберген волів за краще помовчати.

А коли пирувальники врешті розійшлись, Доброчин несподівано для себе й для всіх сказав Претичеві:

— Колись у старої княгині був грек: отець пресвітер звався. Хотів примучити мене до хреста, але так і вмер не примучивши. Дивина!..

Претич глянув на Доброчина:

— Хіба Григорій помер? Ще донедавна сидів у Вишгороді Деснянському... Чого це ти про нього згадав? — раптом насторожився тисяцький воєвода.

— Дивився на того папського легата й згадав.

Цього вечора Доброчин надовго затримався у свого небожа.

— Щось ти вельми притих,— сказав він Володимирові.— Що тобі на душі? — Володимир, як завжди, від-

мовчувався, а він так само зненацька спитав: — А хотів би ти мати за жону грецьку царівну?

— Грецька вже є,— похмуро буркнув до вуя Володимир. Він давно не думав про жодну із своїх жінок.

— Я кажу про справжню царівну,— нагадав небожеві Доброчин.— Чим ліпший був од тебе отой Оттон Другий? А Василій має ще одненьку сестру. Молодшу!

— За нехрестатого не віддасть, — відповів Володимир, а Доброчин одчув, що небожеві байдуже до всіх на світі царівен.

Посідавши в княжій одрині біля ледь прочиненого вікна, вони дивились на блимливий вогник свічки над божницею, й Доброчин пригадував свої холопські літа.

А тридесятьма роками раніше...

З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри

Аж не віриться, що той отець пресвітер і досі живе. Каже Претич — у Вишгороді. Скільки ж це йому літ? Він і тоді здавався мені мало не дідом. Десь-то він такий, як мій батер. Але коли тобі минув вісімнадцятий рік, а комусь — тридцять восьмий, то мимоволі здається старим.

Він колись назвав себе булгарином, але я довго ще по тому думав, що він грек. Аж того літа булгарський цар Петер Симеонович заратився з греками, грецький цар одрізав у нього чи не половину землі, бачу — отець пресвітер не вельми жалує греків: печеться про булгар. То все було греки та християни, а це мовчить. Або лає грецького царя Костянтина Багрянородного. Одного разу каже:

— Коби княгиня схотіла, могла б мати з Петром Симеоновичем вічну любов.

А я питаю — для чого?

Мовчить. Я лише ген потім уторопав, що стара й сама мала задум супроти булгар. Тож отець пресвітер і не хтів говорити.

Але він тепер ще частіше приходив і всідався коло Княжих воріт. На ньому була довга чорна свита — волочилась мало не по землі, то він сідав додолу й починав гомоніти.

Здебільша про богів та про князів. Якось надвечір, — саме до Княжого двору з'їжджалася гридьба, — каже мені отець Григорій:

— У багатьох за пазухою святі хрести.

— То й хай, — кажу, — носять. А мені що?

— Європа вся хрещена. Тільки Русь іще ні.

— Ну й що з того?

А він своє:

— Князь має далеко видіти. На тридцять літ уперед. Я казав тобі про це давніше, а це були Григорієві слова.

Я й питаю:

— А що ж буде за тридцять літ?

— Отож-бо! — каже.— Коли б це кожен князь розумів — усім було б добре.

— А ти, — кажу, — бачиш наперед?

Каже — бачу.

Питаю — що ж буде за тридцять літ?

— Увірує, — каже, — Русь у єдиного бога.

Оце вже минуло тридцять літ — не вгадав отець пресвітер: Русь і далі тримає дідній закон.

Я вже й не питав отця пресвітера, як це можна зректися своїх богів і чинити требу чужим. Було просто гидко. Кажу йому:

— Деревляни не зрадять свого закону.

А він плута пальцями кінчик бороди.

— Отож,— каже,— й недобре, що ставиш деревлян окремі полян. Цю нелюбов згладить Христова віра.

Я й питаю того «отця»:

— Й хрестатий не здійме руку на хрестатого?

Отець Григорій суворо так:

— Негоже казати «хрестатий». Шануй однаково всіх людей.

А я знову допитуюсь:

— То здійме чи ні?

— Коли всі люди на землі ввірують у єдиного бога, до ратей та коромоли не стане причин. Усі люди суть Христові діти.

Це мене впекло.

— Я, — кажу, — син Хорса! — Так уголос і кажу, хоч Дажбога гріх називати прилюдно Хорсом: то слово волошебне й потайне. — Всі деревляни онуки Хорса, а жупани його сини!

Він каже: в це вірять також і поляни та сіверяни. Хай, кажу, буде так. Але чого це я маю ставати сином чужого бога? А потім знову згадав своє, питаю в отця пресвітера:

— То здійме руку хрестатий па хрестатого чи ні?

Каже — не здійме.

— То пощо ж ратиться грецький цар з булгарським царем? Обидва ж пачебто вірують в одного бога.

Ото так я припер його спиною до стіни.

Засмутився мій отець пресвітер. Потім я довго не бачив його коло Княжих воріт. Аж після Перун-дня почав знову приходити, але вже не говорив про вічну любов межи «синів Христа».

Хоч і далі балакав про свого бога. Навертав мене потихеньку та помаленьку до Христа, це йому не вдавалося, й він по-своєму навчав мене: навчав княжої хитрости, точнісінько як навчав кожум'яка мечної боротьби.

А я не переймався хитрістю отця Григорія.

Того ж таки літа Ольга забрала мене од Княжих воріт. Робитимеш, каже, в моєму хоромі.

Я спочатку й гадки не мав, що то за робота в хоромі, зійшов на терем лізницею й стою. Коли це Каніцар кличе знизу: йди, каже, сюди. Збігаю, а він: так і так, зве тебе домажирич.

Домажиричем був Мусій, родом хазарин, дикий хитрющий чоловік. Сидів у прибудові за Ольжиним хоромом. Заходжу до нього й стою, а він дивиться й нічого не мовить: отак і переважуємось очима, наче беризільні коти. Я хотів був уже вертати, коли чую — кихкотить.

— А я, — каже, — думай, що чашник німий!

Кажу: який чашник?

А він мені:

— Ти чашник! — І знову кихкотить — мало не заллється. Мусій Хазарин говорив по-нашому так-сяк, тож я й не второпав, чому він назвав мене німим.

Я сподівався більших капостей, аж то веселий чоловік: одно кихкоче. Ну, думаю собі, хай. Чашник — то й чашник. Уже був конюхом і сторожовим псом коло воріт, побуду ще й чашником. Колись же та настане мому холопству кінець!

Повів мене Мусій Хазарин усе показувати: до підклітей та медуш. Бо чашник — це не воєвода над чашами та братинами, а той ваговитий у княжому дворі чоловік, що убезпечує дворовий спожиток.

Але ж я нічого в тій хитрості не міг. Я так і сказав Мусієві Хазаринові, а він і каже мені:

— Чоловік, як народилася, — що вмів чоловік? Пелюшка паскудити. Тобі придивляйся до старий чашник — і будеш усе міг.

Це мене трохи заспокоїло. Чашники ж, думаю, бувають старі й молоді. Мене Мусій наставив молодим чашником, а старим був Ульвсванс, рідний брат твого батька Святослава й син переяславльського посадника, якого поляни по-своєму називали Вовчим Хвостом.

Той одразу застеріг мене проти Мусія:

— Цього хазарина стережись.

Вовчий Хвіст був також варязького роду, але наших не цурався. До Києва його привів сам Свенельд, бо батер Вовчого ж Хвоста був Свенельдовим посадником у Переяславлі: щоб син з батьком не чинили проти Свенельда коромол. Про це сказав мені отець пресвітер Григорій.

Отак-то було... Заходився я допомагати Вовчому Хвостові. Тепер під моєю рукою ходило багато дворової челяді і тивунів, а ми з Вовчим Хвостом були начеб воєводами. Я швидко розгледівся серед підклітей та підклітних медуш, знав уже, де що є й чого немає, а небавом старий чашник передав мені всі ключі. Під рукою в мене була й стара Малушина ключниця. Мала вона й кілька своїх підклітей та медуш, але там стояло всього потроху — аби стачало для княжого хорому на місяць-два. А тоді знов приходила до мене. Отаким-то «бояриком» я став.

А мама твоя так само була в ключниці на побігеньках: те принеси, те віднеси. Їй минало вже тринадцяте літо. Найгірше було те, що ми тепер бачилися рідко: я не вилазив з отих підклітей та медуш. Борошна скрізь багато всякого — й зерна, й круп, і м'яса, й меду та вин, і шкір та воску, й сушеного всякого плоду та грибів, і солонина та квашенина, й вовна, коноплі та льон, і полотно та сукна, і ще безліч усякого добра, й скрізь треба око та око.

А сестра із старою ключницею тільки й знали з хорому та в хором, отож ми з сестрою й бігали різними стежками. Поки я був коло Княжих воріт — скільки там того діла: зачинив — одчинив та й сиди, а там десь прибіжить сестра й загляне до мене. Або я сам до неї побіжу. А тепер нас мовби хто розгородив тином.

Я не знав, що діяти. Коли це дивлюся — вона з в'язкою ключів у руці. Блимає на мене й плаче.

— Ти чого?

— Наставила мене княгиня молодою ключницею...

— То чого ж ревеш?

— Боюся...

А на самій нова сукня й нові зелені чобітки — справжня боярівна.

Якось я її вкоськав і сльози втер, а після того не бачив

до п'ятниці. Тоді знайшла мене в княжих засіках сама. Дивлюся — більше не плаче. Питаю — ну то як? Та, каже, пораємося потроху.

Отака-то ляклива була твоя мамка дівчам.

Я тепер частіше бував у княжому хоромі: то те, то се. Й щоразу приглядався до молодшого брата старої: як це Свенельд і досі мовчить? Як стара пустила була мене вперше звидітися з батером у Любечі, Свенельд од люті мало не ковтав язика. І як дала мені цілу свитку, і як потім наставила до воріт — аж захлипався слиною. Тепер же в нього під самим носом товчусь, а він тільки глипає. Що воно, собі думаю, за дивина?

Так би й не довідавсь, але розтлумачив отець. Каже — заратились уличі й тиверці. Ці уличі й тиверці сиділи спрежда не обабіч Дністра, не межи Прутом та Богом, як нині сидять, а коло Порогів. Їхній стольний город Пересічин був тоді не за Дністром, а супроти Порогів — по цей бік Дніпра: по-улицькому Пороги — «Пересіки».

Я й кажу до отця:

— Ратяться — й слава Дажбогу. Але до чого тут я?

— А до того,— каже, а сам плутає пальцями кінчик бороди,— що тиверці й уличі змовляються з деревлянами...

В руках у мене були ключі — то я аж упустив їх собі на ногу. А то ж залізяччя, та ще й важке!

З того змовляння врешті нічого не вийшло, бо Свенельд ще разом з нами повиловлював усіх наших малих жупанів та панів: кого перебив, кого позаковував у порубах. А хто ж без панів міг набрати воїв? Лишився самий чорний нарід.

А Свенельд був таки забоявся. Через те й не лаяв за мене стару: хотів показати деревлянам, що мене в Києві не мордують і не б'ють, що я ходжу княжими хоромами в панській свиті, наче той боярчук, а не холопчик, ще й маю такого не сякого меча.

Вовчий Хвіст якось тоді мені каже:

— Як матимеш коли час, ходи борися з гриднями.

Вони, кажу, не схочуть.

А ти, каже, піди.

Й дивиться на мене так твердооко.

Ну взяв я якось свого меча, пішов під гридницю й дивлюся збоку. А там аж луна стоїть: гридні сполчились лава проти лави. Не бореться тільки отой зачуханий Зігберн Лідулфост, лише ходить поза спинами й тоненько покрикує: ти так, а ти не так. Аж тут побачив мене й киває

пальцем. Підходжу, дає мені щита: облупленого, але живого.

Я ще ніколи не боровсь із щитом, улажу лівою рукою в скоби, а супроти мене сполчається отой недомірок Лідулфост. Колись він попохекав був зі мною, та так і не зумів змогти, а цього разу вирвав у мене з руки меча за третім чи четвертим помахом. Кажу — давай ще. Знову так само. Знеоружував мене разів чотири чи п'ять. А тоді втішається. Кажу — ану давай без щитів. Той клятий щит мене лише пантеличив — метляється, й не махнеш мечем. А той клятий варяг знову втішається:

— Який же, — каже, — дурень стане до січі без щита!

Я подумав — правда.

Й заходився приборкувати щит. З ним треба й стати по-іншому, бо коли борешся голим мечем, то ліве плече в тебе ззаду, а тепер доводилося ставати грудьми до грудей. І супротивник перед тобою зовсім близько.

Попотягався я з тим щитом, але зрештою вкоськав. Лідулфост почав ставити мене в ряд: сьогодні з тим, завтра з іншим. Дивлюся й думаю собі — будуть і з мене люди.

Доєі боровся лише з Яном Усмошевцем, уже знали ми з ним усі свої хитрощі, а тепер доводилось боротися щоразу з новим гридюком: хочеш, не хочеш — переймешся його хитрощами. А я освою котрусь хитрість — і перепоказую Янові Усмошевцю.

Якось вертаюся я од Яна, йду повз отой старий хором, коли це хтось мене кличе, та наче й не кличе, а сичить. Одноока княгиня Кунегунда. Кажу, що таке? А вона тільки киває. Ну, піднімаюся на терем, аж манить мене до світлиць, а я вже добре знав по-варязьки. Питає мене:

— То ти вже чашником?

Кажу — вже.

— І в світлицях княжих буваєш?

— Ото, — кажу, — дивина!

— А до столу кличуть?

Кажу — ні.

— А хто подає вино до столу?

Кажу: челядь і поварні робітники.

— А ключниця бере вино в тебе чи в Ульвсванса?

— У мене, — кажу.

— То всип ось цього до барила.

Й дістає з мисника скоряний капшук.

Кажу — не візьму.

— Дурний ти, — каже, — й не каєшся. Матір твою хто вбив? А хто засадив батера в поруб? А хто знущається з

тебе й твоєї сестри? Думаєш, я тільки про себе дбаю? Хочу мститися за свого батька та дядьків? Правдиво думаєш. Але вкинь оце зілля в Ольжине вино — за мене й за себе помстишся.

Кажу: розповім старій.

— А Ольга, — каже, — знає. Я вже їй нахвалялась обпоїти зіллям, та й не раз.

Я вхопив того капшука й витрусив з нього всенький жовтий порох, а вона як засичить:

— Ну й витрушуй, коли такий дурний! У мене ще є заховане.

Я старій про Кунегунду Одноокy нічого не казав та нікому й не хвалився, але якось вона побачила мене й зве. Каже, був у Кунегунди? Кажу, ну то й що? Питає: зілля тобі давала? Кажу — ні. Каже — брешеш. Кажу: знайдеш — буде твоє.

Сміється. Вгадала, певно, по очах, що я не взяв того зілля. Більше й мови не було. Братові вона теж навряд чи що повідала, бо ніхто мене й не зачепив.

Та коли думаєш, ніби геть усе в мене пішло на гаразд, — вельми помиляєшся. Свенельд полишив мене тільки на час — поки на Деревній землі вляглося, а тоді знову почав дивитися, як кіт на мишу. Надто ж його старший син Людвік. Він був од мене старший років на п'ять. Уже водив Свенельдову сотню.

Не міг мене бачити цей Лют. Ледве зобачить — наче його хто шилом під хвіст: аж казиться. Коли б не стара, десь би отак стяв мені голову.

А ще він був добрим мечником-хитрецем. Я з Лютом жодного разу не боровся, бо мене Лідулфост пускав лише до гридьби, але гридьба гомоніла, буцімто в Люта такий удар, що годі одбитись. А я одного разу й сам постеріг, як він одсік голову бикові: отак просто на ходу!

А щоб дуже кремезний та важкий — не скажеш. Силу мав у плечі. І ще вмів такої хитрості, це вже коли боровся в сідлі, що першим своїм ударом супротивник промахувався, а меч одскакував коневі за круп. І тоді Лют знаходив його своїм першим ударом. Уже тоді був хитрецем.

Так ось цей Лют раз по раз вимагав у свого батька, щоб той усім нам повкорочував життя: мені, моїй сестрі й мому батерові. Кричав:

— Не можу сидіти з цими свиньми в одному городі! Від них коритом смердить! Скажу тітці Хельзі, а пі — сам потреблю!

Мене й не стерігся, хоч добре знав, що я вмію по-варязьки. А я ходив та вдавав глухого.

Тоді ж отець Григорій розповів мені, чого ради Лют отак лютує. Колись дань на деревлянах збирав Свенельд. Це ще пішло від часів його батька Олега, але й за Ігоря було теж так. А коли нас в Іскоростені вже не стало, Ольга забрала в брата деревлянську дань — змінила її уроками [1].

За це й лютував Лют. Казав тітці, щоб знову повернула на старе: як було за Олега та Ігоря.

Твоя ж прабаба якось держала їх у руках. Як це їй удавалося — не доберу. Може, та причина, що вона була старшою в сім'ї, а може, знала приворотне слово. Та й Олег, казали, любив Ольгу найбільше за всіх своїх дітей.

❁

В літо 1397-е
від нашестя Дарія, а по уцарінні Василія Македонянина в Царігороді 18-е, а по укняжінні Кия в Славутичі-городі 403-є, а по вбивстві великого князя Оскола Д'юровича в Києві варягом Олегом 3-є, а від народження грецького бога Христа 885-е. Збирав дань Олег по многій землі, лише деревлян не подужав, а також Улицької та Тиверської земель. А ще були окромі радимичі.

Сказав Олег до своїх варягів: «Не можемо примучити в дань деревлян, то чи терпітимемо, щоби жив у нас під носом такий нижчий народ, яко оті радимичі?»

Сиділи радимичі межи Сожем та Дніпром, і не було в них города кріпкого, щоб зачинитись там, і ратився з ними Олег у чистому полі, й зміг радимицьких князів.

Сказав Олег до варягів: «Оце вже й радимичі дають нам дань».

І сказали до нього варяги: «Тепер веди нас на полудень їхньої річки Дніпра, примучимо ще й тиверців та уличів».

І вдруге сказав до них Олег: «Як я поведу вас на уличів і тиверців, у минуле-бо літо ви втекли від них. Намислив я вчинити по-своєму. Сидять угри Алмоша на Дінці, а печеніги за Доном. Покличу на підмогу собі тих чи тих».

Угри ж і печеніги межисобно ратилися. Й послав Олег до феєделема Алмоша й сказав: «Дай воїв. Якщо ж не даси, зговорюся супроти тебе з печенігом і вдарю тебе з-од Дніпра, печеніжин же — з-од Дону».

[1] У р о к — податок.

Не мав що діяти Алмош і дав йому. Й пішли угри на Пересічин з Дінця, Олег же пішов з Родні та Переяславля, повівши по собі сіверян. І зачинились уличі й тиверці в Пересічині й ратились кріпко. Й ні ті, ні ті не могли, але зачали угри толочити тиверські й улицькі ниви хлібні, й сказали уличі й тиверці до Олега так: «Проси що хочеш. Можемо вистояти супроти вас, але толочать угри наші ниви. Помремо з голоду до зими».

І взяв Олег по дві ногатих з диму, й пішли угри в Либедію на Донець, а варяги до Києва.

І сказали улицькі й тиверські князі, так говорячи до свого народу: «Оце вже ми тутки пропадем! Пожнімо своє жито й пшеницю, а за Богом та Дністром гуляє нічия земля — перейдім на нові землі!» Й сказав народ: «Тут нам не жити».

І вижали хлібні поля, а город Пересічин спалили й перейшли за Бог-ріку.

В те ж літо. Помер Методій у Моравський землі, брат Кирила Мудрого, що переложив по-моравському святе християнське письмо. Й зраділи з його смерти франки та люди папи римського, й прогнали людей Методія й Кирила, яко людей грецького царя, й почали навертати християн моравських до папи, а князів до франкського короля.

В те ж літо. Місяця липня в Перунь-день. Народилась дочка варязькому татеві Олегу, й вельми зрадів Олег, бо ж родились йому досі мертві діти, як і од першої жони — Рюрикової сестри Гільди. І приніс многу жертву богам варязьким Олег, і назвав ім'я дочці Хельга, що по-нашому Свята.

РОКУ 983-ГО

Місяця цвітня
в двадесятий
день

Заратилися радимичі.

Це викликало подив і навіть сміх. Коли сказали Доброчинові, світлий князь аж перепитав, скосувавши на головного воєводу:

— Хто-о?

Радимичі були найближчі родаки вятичів, але якщо ті посідали великі обшири по той і по той бік Оки — аж до Москви-ріки та муромського драговища, то радимичі сиділи вузенькою смужечкою в злучині Сожу та Дніпра, сиділи тихенько й сумирненько ще від часів Олега.

Про цю коромолу можна було здогадатися ще торік, коли радимичі з першим снігом не прислали повозу — з давніх часів уставлений оброчний урок. У листопаді-грудні справи закрутили світлого князя, й він про це забув, а тепер з подиву шкріб потилицю: ну й новина!

Це виходило за всі рамця.

Торік Доброчин погарячкував: зопалу гримнув на Претича, що той не спромігся здогнати Местишу та його волоцюг, нахвалявся сам їх упіймати. Потім пошкодував про ці свої сердиті слова: не так просто зловити вітра в полі; хоча слово теж виявилось не горобцем.

Доброчин вирішив сукупити до літа дружину, а також нарубати многу рать, щоб самому повести їх на полудень. Нарешті треба було вибити з-під Местиші Варяжка те сідло, за яке він уже котрий рік тримався руками й ногами: печенізьку орду.

Претич торік її добре поколошкав, навіть убив головного печенізького хана Ільдею. То була давня мрія Претича: помститись дикому степовикові за Святославову смерть.

А Доброчин ще тоді зрозумів, що того замало. На місце вбитого Ільдеї-хана сів його братко Булгак, і печенізька орда знову згуртувалась.

Після довгої перерви печенізькі наскоки безперервно тривожили Київ уже п'ятнадцятий рік: відколи Куря-хан мало не взяв був його приступом. Святослав тоді попер Курю-хана аж за Дін, це, здавалось, навіки чи бодай надовго. Але на третє літо великий князь сам загинув од печенізької руки.

Доброчин сказав Претичеві:

— Мій швагер був хоробрий муж, але для волостелина цього не досить.

Претич не розумів, чому Доброчин говорить про Святослава, коли належало говорити за радимицького князька. Воєвода завжди ревно ставився до Святославової пам'яти й тепер нахмурив брови. Доброчин пояснив:

— Поки на сході сиділи касоги та ясичі, степовикам не було волі розгулювати аж до Дніпра. Тепер же наче прорвало греблю.

Претич так само похмуро мовчав. Він любив Святослава, одначе ніколи не дарував йому й хиб. Справа була не тільки в ясах та касогах. А Хазарський хаканат? Хіба не то була головна гребля між Дніпром і диким степом? А Святослав розгромив і хазар. Претич мигцем глянув на світлого князя, який замислено потирав долонею золоте руків'я меча. Хотів сказати Доброчинові про це — й роздумав. Зруйнування хаканату нічого не віднімало й нічого нового не додало. Це було лише доруйновування тієї самої греблі. Потім на думку йому спало щось інше, й він сказав:

— Забуваєш про щека Олега: цю греблю почав руйнувати він.

Доброчин мусив згодитися. Почав справді щек Олег. До нього на сході сиділи угри, які своїми ордами стримували орди степовиків, а Олег показав їм дорогу через Русь на захід.

Це начебто змирило обох. Доброчин заходився міркувати, як краще спинити радимицьку котору, щоб не зв'язувати собі рук перед задуманим походом на печенігів. Якщо Местиші Варяжкові пощастило минулого літа перебратися в степи, він міг дійти згоди й з новим ханом Булгаком. Доброчин сказав:

— Погано, що ми мало знаємо.

— Про що речеш?

— Про доньку Людвіка Свенельдовича. Ти не зміг її тоді взяти в полон, а ми тепер навіть не відаємо, чи є в неї сини від Ільдеї-хана, чи нема.

Претич відповів:

— Хан Булгак не схоче ділити владу із синами Ільдеї-хана, якщо Людвікова доня Ольгерда й народила йому десятьох синів.

— Про це ж і мислю, — не посміхнувсь у відповідь Претичеві Доброчин. — Якщо Ільдея залишив по собі бодай одного сина, — сказав він, — то цей син мусить бути в Києві. Зрозумів? Щоб ми могли грозити Булгакові: «Коли спомагатимеш нашим ворогам — споможемо синові Ільдеї-хана!» Зрозумів?

Він допитливо глянув на тисяцького воєводу. Претич замислено кивнув.

Доброчин міг власними силами добити печенігів, прогнати Булгака за Донець і навіть за великий Дін, віддавши його на поталу іншим ордам. Але Доброчин відчував, що рано чи пізно все довелося б починати заново: різним степовикам за Доном та Волгою ліку не було. Про це свідчили саркельські та хорезмські гості, а також київські купецькі товариші.

З печенігів треба було створити нову греблю, зруйновану Олегом та Святославом протягом багатьох останніх десятиріч.

— Пошлеш Вовчого Хвоста на радимичів, — несподівано сказав Доброчин.

Претич здивувався. Вовчому Хвостові минав чи не сімдесятий рік. Претич напружив пам'ять — виходило майже на те: шістдесят дев'ятий; Ульвсванс був старший од нього на п'ять літ. Він знову підозріливо глянув на світлого князя. Чи не мститься за минулий рік, коли Претич підкорив

лише вятичів, а Местиші Варяжка так і не наздогнав? Але Доброчин розвіяв його підозри.

— А ти підеш за Рось і за Сулу. Мусиш привести мені бодай одного ханича,— сказав він. — А ще ліпше — ввесь виплодок Ільдеї-хана.

Князь мусить бачити на тридцять років уперед, не без самовдоволення подумав Доброчин і тут-таки згадав отця Григорія, якому належали ці слова. Вперше за стільки літ він згадав про нього минулого року.

Коли Претич пішов виряджати нарочитого до Вовчого Хвоста, Доброчин звелів челядинові гукнути отця пресвітера, якого ще наприкінці грудня звелів перевести з Вишагорода Деснянського й посадити в Ольжиному дворі — Вишігороді Київському.

Він глянув на Григорія й ще від порога запитав:

— Скільки належить бачити наперед волосному князеві?

— На тридцять літ! — урочисто проказав отець Григорій. — Властелинові належить бачити далі од усіх.

— Замало,— цикнув язиком і розвів руками світлий князь.

— А як ти вважаєш?

Доброчин раптом спохмурнів. Хотілось поділитися з «отцем» допірішніми думками, а тепер несподівано відчув, які вони дрібні й недалекогляді. Він роздратовано сказав:

— Це ти так навчав мене замолоду — тридцять літ... А треба на сто й на триста.

— Це людському розумові не до снаги,— заперечив отець Григорій. — Так далеко може видіти лише бог.

Доброчин глянув на Григорія з недовірою, хоча тут не могло бути двох думок.

— А що діяти! — трохи згодом уже примирливіше сказав він. Останнім часом він утратив оте чуття впевненості, яке досі не полишало його.— Богам то не дивно. А нам...

Отець Григорій з повагою глянув на світлого князя, якого знав ще хлопчиком біля Подільських та Княжих воріт. Від настовбурченого хлопчика не лишилось і сліду, але пресвітер Григорій відчував, що час і для нього не минув зовсім безслідно.

Щось подібне думав і Доброчин.

Раніше, за часів його невільницьких літ, отець Григорій поділяв людей на язичників та християн. Але вже кількадцять років розрізняв народи й за найменнями.

Християнську Булгарію захопив християнський грецький цар — це нині було найголовніше для Григорія. Тепер він уже не казав: «Усі християни суть діти господа-бога», бо деякі християни виявились лихіщими за бісопоклонців і бісових дітей. Коли Доброчин якось нагадав йому цю істину, отець Григорій гляпув на нього стражденними очима й зробив сам для себе несподіване відкриття:

— Носити за пазухою хрест — цього ще замало.

Але він і далі не переставав підбивати Доброчина, щоб охрестився й охрестив Русь. Якщо розмова й починалася з чогось іншого, то врешті обов'язково зводилась на це, й ці змагання чимось вабили Доброчина. Інколи його охоплювало відчуття, ніби ковзає на лезі: в дитинстві часто снився такий моторошний сон, і він прокидався мокрий від холодного поту й разом з тим щасливий, що то було тільки вві сні.

Він висловив зовсім іншу думку:

— Ми уявляємо богів схожими на нас.

Для отця Григорія то було блюзнірство, з яким він не міг погодитись та й не хотів.

— Плутаєш, світлий княже, — сказав він. — Бог сотворив нас за своєю подобою, а не ми його.

— Хай буде по-твоєму,— згодився Доброчин. — Але ми так чи так мусимо мати в собі бодай трохи божого.

— Ти про що? — спитав отець пресвітер.

— Про божу змогу заглядати наперед.

Доброчина мучило одне й те саме. Він вимагав доказів або спростувань, але отець Григорій усе розумів по-своєму.

— Людина хоче бути схожою досущ на всіх. Печеніжин воліє сидіти серед печенігів, а грек серед греків.

Пресвітер казав про нехрещених і про християн, але Доброчинові здалося, що той так само міг би мати на оці й себе.

— За стільки років ти так і не звикся з нами, — сказав Доброчин. — А багатьом же повішав на шию хрест: мала б то бути твоя братія.

— Я не про себе речу,— невпевнено заперечив отець Григорій.

Це не переконало жодного з них. Перед тринадцятьма роками отець Григорій охолов до Києва: Святослав підкорив Булгарію й полонив булгарського царя Петра, а потім кинув їх у ще гірше пекло: в криваві узи візантійського царя. Цього Григорій не міг подарувати Святославові, а свою образу переносив і на теперішніх князів, хоча й надалі лишався Христовим воїном. Він сказав:

— Бог усе передвидів. І твої богохульні думки, світлий княже. Хочеш глянути божим оком наперед.

Григорій суворо блимнув на поганського князя, в душу якого вселився біс, але не знайшов у собі сили затаврувати нечистого. Він знав цього чоловіка з юнацьких літ, тому несподівано для самого себе мовив:

— В Екклезіасті сказано так: «Час розкидати каміння — й час каміння громадити».

Доброчин спантеличено мовчав, уражений тими словами. Йому перехопило подих і затуманило зір. Він зробив зусилля виплутатися з липучої павутини. Отець Григорій помітив це й повагом проказав:

— Час розкидати каміння вже позаду. Ти не лишив каменя на камені від ворогів своєї землі. Тепер мусиш громадити каміння в купу.

Доброчин сказав:

— Іди вже додому. Маю й інші клопоти, крім цих.

Клопотів справді було задосить, однак після відходу Григорія він ще довго не міг позбутися тих думок. Час розкидати каміння й час каміння громадити. Доброчин мав таке відчуття, що колись та десь уже чув цю притчу, а не міг пригадати, де й коли. Певно, існував також і час для розуміння та нерозуміння.

Він думав над цим до кінця дня, а вже ночі знову звелів покликати отця Григорія, щоб витлумачив йому ті слова, які його сьогодні так уразили. Пресвітер занепокоєно сказав:

— Негоже тлумачити на свій ум речене богом. Але є в писанні притча про виноград, світлий княже. — Й він почав згадувати напам'ять рядки святого письма: — «Чим кращий виноградний кущ од іншого дерева, а його лозина від галузок лісових? Чи можна взяти шмат виноградної лозини, щоб зробити з неї якусь корисну річ? Чи можна витесати з неї бодай кілочок для одежі? Ось кинули лозинку у вогонь... Кінці зайнялись і вже згоріли, середина також займається й горить — на що більше придатна лозина? Придатною й корисною вона була лише в землі...»

Очі в старого пресвітера горіли, Доброчин затамував дух і принишк. Старий булгарин здавався божевільним.

Але це враження тривало мить або дві. Закінчивши боже слово, Григорій свідомим голосом розтлумачив його:

— Кожна річ і коможде твореніє корисні суть на своєму місці.

— І чоловік теж? — Доброчин уже добре збагнув думку отця Григорія.

Рече апостол Павел до ефесян,— знову почав нагадувати пресвітер: «Раби, слухайтеся господаря свого зі страхом і трепетом у простоті серця вашого, як слухаєтеся Христа. Не чиніть нічого же про людське лише око, а чиніть од душі, мов чините для господа-бога. Служіть, господа любя, а не чоловіка. Яко же вчините ви, тако вчинить і вам всевишній, хоч вільні єсте, хоч раби».

— Дивно слухати,— сказав Доброчин. Він був у захваті. Але потім перейшов подумки ще раз через усі щойно вимовлені слова, й у ньому зненацька прокинувся холоп Ольжиних і Свенельдових стаєнь. Він розчаровано скинув бровою на отця: — Чим же припаде твій бог до душі обільному холопові?

У цей час увійшов тисяцький Претич і спинився коло дверей. Отець Григорій відчув себе вельми незатишно. Претич не полюбляв його ще з тих часів, коли Григорій був дворовим княжим пресвітером, а Претича позбавили воєводської булави. Тепер Григорій охочіше встав би й пішов геть, але Доброчин мовби прибив його цвяхом до лави.

— Комуждо своє, — впалим голосом проказав пресвітер. — Холопа бог утішить на небесі. За муки на землі господь дарує царство небесне — ось що припаде до душі робітникам.

— А багатому й так рай на землі? — Присутність воєводи вивела Доброчина з того стану пригніченості, що був охопив його перед цим. Тепер він знову відчув себе могутнім князем і вільно й розкуто засміявся: — Христос — істинно княжий та боярський бог! Чуєш, воєводо?

Той стримано кивнув, а пресвітер Григорій невідступно дивився на Доброчина.

— Ти мене питав,— сказав він до нього,— на скільки має передбачати князь. Чоловік передполагає, а господь розполагає. А я також чоловік, як і ти єси, світлий княже.

Доброчин уперто не відпускав його.

— Коли б ми вірили твоєму богові,— мовив він, — то й досі б тягли чортове ярмо варязьке. А я так і лишався б обільним робітником: ждав би віддяки на тому світі, чи є той рай, чи його нема. Наші боги справедливіші: ким був на землі, тим станеш і на небі. Отож на богів сподівайся, а сам про себе дбай.

Князь нарешті відпустив Григорія, і Претич аж по тому сказав:

— Бридко й гидко.

— Зате князям та боярам зиск! — Доброчин гляпув на двері. До нього знову поверталось оте гнітюче й вельми

неприємне почуття, коли хочеться звільнитись од настирливої липкої павутини. Щоб перебити його, він запитав у воєводи:

— Послав нарочитого до Вовчого Хвоста?

— Поїхав Муромець з моїми опричниками.

Спільний клопіт зблизив обох, але Доброчин і далі не міг позбутись неприємного осаду, неначе напився води після коня. І все-таки від розмови лишилося й щось щемне та піднесене, й Доброчин подумки повторив сам собі: час розкидати каміння й час каміння громадити...

Місяця цвітня в двадесять сьомий день

З Києва рушили одночасно, з одних і тих самих Подільських воріт, навіть разом пливли до гирла Почайни. Потім Претич подався двадцятьма ладдями Дніпром далі вниз, а Вовчий Хвіст повернув свої десять насадів угору. Травневі хмарки над головою були схожі на отари білих викупаних овець, але Вовчому Хвостові стислося серце. Він і сам не знав чому. Білі вівці завжди приносили йому щастя, але цього разу він тоскно гляпув назад, мовби прощався з київськими горами.

Він прожив тут велику частину життя, хоч народився й виріс у Переяславлі, й київські роки залишили на ньому свій незгладимий карб.

Вовчий Хвіст іще раз озирнувся. Теплий низовий вітер допомагав ненатомленим веслярам, надуваючи білі полотна, з яких на дружинників дивився сонячний бог. Воєвода вірив у сього полянського бога, хоч був родом чистісінький варяг: Дажбогові приносив жертви ще його батько.

Свенельд казав:

— Дограється з тими руськими богами. Найліпші ярли перейшли до Христа, а ти горнешся до чужого бога.

Батько не зважав. Свенельд нічого не міг удіяти своєму посадникові, який утримував многий опрічний полк: п'ять добре навчених і зорожених сотень. Хоч, з іншого боку, це було Свенельдові з руки: Переяславль був під надійною засадою старого Ульвсванса, тобто Вовчого Хвоста.

Тепер уся опрічна дружина перейшла його синові.

Дружина витяглася з Києва Юрового дня, Вовчий Хвіст уже чотири дні перебував у землях коромольних радимичів, а ще й в очі не бачив їхнього недолугого князька, який хтозна на що й сподівався. Князьок був ще зовсім молодий, і Вовчий Хвіст ніяк не міг запам'ятати його імені; це мулило йому цілу ніч. Ім'я випливло несподівано над ранок, і Вовчий Хвіст уголос проказав:

— Родя...

Сотник Покотило, який спав з воєводою в одному шатрі, прокинувся й підвів голову:

— Га?

Воєвода не обізвався. Його звичка думати вголос пантеличила богатьох, але Покотило знав її й лише перевернувся з лівого боку на правий.

Одначе вже займався день. Вовчий Хвіст вийшов із шатра й глянув на луки, якими слався тонкий рожевий туман. Воєводські коні звідси здавались теж рожевими. Коли сонце вигулькнуло з-за горба, Вовчий Хвіст побожно скинув шапку:

— Хорсе, боже наш...

Він і це, за звичкою, проказав уголос. Покотило міг почути його з шатра, та це з боку Вовчого Хвоста не було зумисним блюзнірством.

Усі дванадцятеро коней теж попідводили голови й вітали тихим іржанням сонячне божество, й воєводі вперше за останні дні стало на душі приємно й затишно.

— Теж Дажбожа творь...

Підійшов сотенний Покотило. Дружинники вже попрокидались і жували в'яленину та мочені сухарі, воєводські конюхи йшли до коней із сідлами, в одного попруга випорснула й тяглася по росяній траві, схожа на чорну гадюку. Покотило запитав:

— Рушаємо?

Насади стояли попритинані линвами до беріз, і дружинники в насадах теж снідали.

— Перейшли радимичів з краю в край,— сказав сотник Покотило, знизу вгору глянувши на високого Вовчого Хвоста, — а ще не бачили того шолудивого Родю, чи як там його... Дружина вже сміється, — засміявся й він, — буцім радимичі од Вовчого Хвоста втікають!

І в цей час почувся знайомий свисткий звук. Воєводи мимоволі втягли голови в плечі, а в траві під ногами забриніли дві стріли, оперені дрохвиним пір'ям.

— Що за тать? — крикнув Покотило, кинувшись до шатра по мечі й щити.

В насадах теж здійнялись крики, хтось болісно застогнав, улучений стрілою, й поки Вовчий Хвіст і Покотило підбігли до човнів, невидимі таті вразили ще кількох дружинників. Усі поховалися під щити.

Стріляли з того берега Сожу. Лучники були верхи й цілилися з-за беріз. Покотило показав одну стрілу Вовчому Хвостові:

— Орда!

Якщо вірити оперінню, стріли справді належали печенізькій орді, але вершники здаля не були схожі на печенігів.

— Местиша... — подумав уголос Вовчий Хвіст. Якщо то справді не печеніги, майнуло йому, то такі стріли можуть бути в печенізького свата.

Вовчий Хвіст наказав перебратись п'ятьма насадами через Сож. Неподалік у Сож упадала річка Піщана з неприступним заболоченим берегом, і коли дві з половиною сотні переправилися на той бік, а супротивні вершники відступили за берези, неспроможні боротися проти піших серед дерев, переяславльський посадник звелів переправлятися й решті: сажнів за двісті від тих беріз.

Добре вельми, подумав він, що я не став на ніч по той бік гирла Піщаної.

— Там сухі поля,— додав собі Вовчий Хвіст уголос. Болiт по той бік Піщаної справді не було, а якщо б йому тепер усміхнулася Доля, невідомі таті могли потрапити в злуччя між двох драговин.

— Гребіть ліпше! — озвався Вовчий Хвіст, і коли човни ввіткнулися носами в мулистий берег, він важко вистрибнув просто в мул, мало не до колін закалявши сині чоботи.

— Що то літа... — з прикрістю подумав Вовчий Хвіст і заходився обтирати халяви, нарвавши віхоть різучої осоки. Одна травинка полоснула його по пальці, виступила густа чорна кров, і він знову проказав сам собі вголос:

— І кров стала густа...

Поки що все виходило добре. Перші сотні ратилися десь по той бік беріз, але воєвода не бачив січі. Це його трохи непокоїло й змушувало прискорити крок.

— Важко,— згадав він свого коня, бо в поспіху ніколи було думати про коней.

Покотилова сотня вже вийшла з лісу на чистий луг, Покотило прислав дружинника сказати, що чужі комонці

намагаються вийти з-між боліт, серед наших є вже чимало втятих, але стоять.

Вовчий Хвіст крикнув хрипко й протяжно:

— Бі-го-ом!

І махнув рукою в бік лугу.

Дружинники кинулись уперед, лишивши Вовчого Хвоста далеко позад себе. Він теж намагався бігти й спирався на меч. І тут його наздогнав конюх. Коли Вовчий Хвіст урешті сів на коня, в грудях йому пекло й боліло, але ніколи було самому собі скаржитися на свій вік. Він швидко наздогнав Покотила, якому теж устигли підвести жеребця, й звелів розтягти сотню широким цепом. За Покотиловою сотнею йшов ще один цеп, значно щільніший. Перші дві з половиною сотні помітили своїх, почулися переможні радісні крики, ворожі вершники відчули себе в пастці й почали відходити назад. Але дорога до сухих лугів була замкнена.

— Іди до тих! — сказав переяславльський посадник Покотилові.— Хай одходять у мій бік!

Покотило зострожив білого конягу.

— Дажбоже, поможи! — вголос подумав Вовчий Хвіст і доти дивився вслід сотникові, аж поки той підбіг до піщів і почав поволі спрямовувати їх сюди. Звідти долинали окремі варязькі слова й люта лайка. Вовчий Хвіст кивнув своїм власним думкам. Він уже не мав жодного сумніву, що несподівано натрапив на молодшого Свенельдового синка, й тепер тільки намагався вгадати, наставивши долоню козирком, котрий серед отих комонних мужів — Местиша Варяжко.

Тим часом Покотило намагався розвернути своїх спинами до Вовчого Хвоста, а це було зовсім нелегко. Вовчий Хвіст бачив ті зусилля і пошкодував, що залишив коней у Києві, бо п'ятьом сотням піщів було важко стримати чотири сотні комонної гридьби.

Але Дажбог відгукнувся на моління Святославового брата. Переяславльські сотні зрештою розвернулись тилом до Вовчого Хвоста, й коли сотник підвів обидва цепи ближче, деякі варяги почали рватися на пробій.

І тут Вовчий Хвіст нарешті впізнав молодшого Свенельдича: не так упізнав, як здогадався, бо коли під Местишею Варяжком упав кінь, йому негайно ж підвели нового. Так у січах ставилися лише до воєвод або князів.

Кілька варягів прорвались через передній цеп Вовчого Хвоста й намагалися прорвати й другий. Спроба не вдалась. Тоді варяги почали гуртуватись по п'ятеро й де-

сятеро, двоє проскочило живими повз обидва цепи, але Вовчий Хвіст гасав позаду й нікому не дозволяв кидатись навздогінці.

Местиша Варяжко впустив щита, хтось подав йому щит убитого, й він і далі сікся з обох рук. Лугом уже гасало зо два десятки коней, збуджених кров'ю та криками поранених коней і людей, а варяги поволі відходили й відходили. Местиша Варяжко й не думав кидатися через цепи, щоб шукати порятунку в чистому лузі, й Вовчий Хвіст мимоволі замилувався виписами його меча.

— Схожий на Людвіка,— сам собі проказав Вовчий Хвіст, бо від Местишиного меча переяславльці відскакували, наче водяні бризки од розжареної сковороди.

Варяги відступили ще далі до драговиння, їхні коні грузли по бабки й до колін, а це давало перевагу піщцям, які користалися з того й давили щитом.

— І не думає Свенельдич,— у захваті дивився на Местишу Вовчий Хвіст, бо Местиша наче ошалів і бився з подвоєними силами. В цьому місці у переяславльців вигнулася помітна дуга, й Вовчий Хвіст послав туди десятку на допомогу, трохи розрідивши задній цеп, який добивав тих вершників, що кидалися на пробій.

Вовчий Хвіст помилився. Він помітив свою помилку лише тоді, коли Местиша разом з двома десятками товаришів почав прорубуватися в найрідшому місці цепу. Варяги перли на відчай душі, й Вовчий Хвіст уголос подумав, уперше дістаючи з піхов меч:

— Е, сину Свенельдів!..

Перекинувши кількох Покотилових мужів, Местиша здибив досить утомленого січею коня й звалився на голови наступних. Упала чиясь русява голова. До пробоїни кинулось одразу кілька переяславльців, але їх зім'яли Местишині товариші, й Вовчому Хвостові було добре видно, як одного з ударених затисло тушею вбитого варязького коня. Вовчий Хвіст кинувся туди й поклав двох варягів одразу, але третій вибив у нього меча з руки.

Кінь у Вовчого Хвоста був старий і чулий, він збагнув скруту свого вершника й усією своєю вагою вдарив у груди супротивникового коня. Доки варяг знову ставляв його на ноги, переяславльський посадник ударив його щитом.

Але Местиша й ще двоє пробились до останнього цепу, доки гурт переднього цепу на чолі з посадником добивав решту тих двадцятьох. Вовчий Хвіст перебував у самісінькому вировищі. Хтось із дружини подав йому чийогось меча, чужий меч не дуже йому підкорявся, залегенький

для його руки. Він зробив кілька спроб пробитися до Местиші Варяжка, та коли нарешті виборсався з густосплетіння кінських в'язів, мечів і рук, молодший Свенельдич був уже далеко. Хтось крикнув до Вовчого Хвоста:

— Дай коня, воєводо! Я його наздожену!

Вовчий Хвіст хвилину сидів і дивився вслід утікачеві, потім погладив старого конягу по незмиленій шиї й сказав:

— Дай боже вдачі.

Кінь мовби тільки й чекав на ці слова. Куснувши вершника за брудну синю халяву, він зірвався в скач — Вовчий Хвіст мусив аж учепитися в луку. Местиша тим часом устиг шаснути за лісок, до якого було сажнів чотириста, та Вовчий Хвіст не поспішав, навіть жодного разу не зострожив розумного конягу. Він бачив Местишиного коня ще в цепу: кінь був переляканий і ввесь у милі; на такому коні далеко не втечеш.

— Помаленьку, помаленьку, — говорив до коняги Вовчий Хвіст, сам потроху охолоняючи після короткої палкої січі. В грудях ще пекло, але то було від тієї пішої біготняви, коли він намагався не відстати од молодих.

Вовчий Хвіст звернув за ліском ліворуч, куди подався й Свенельдів син, але нічого не побачив: попереду був рідкий перелісок та купа густого вербняка, схожого на копиці трави чи погано висушеного сіна. За вербняком починався довгий похилий горб. Вовчий Хвіст наставив кольчужну рукавицю козирком і раптом побачив Свенельдича.

— Отут єси й мій,— сказав переяславльський посадник. Местишин стомлений кінь мусив охлянути на довгому горбі, й Вовчий Хвіст погнався за молодим Свенельдовим сином. Він знав його тихим сором'язливим юнаком, зовсім не схожим на старшого брата Людвіка, але останні роки змінили його до невпізнання: тепер то був гідний син свого батька.

Коли переяславльський боярин догнав до підніжжя горба, Местиша був уже десь на його середині, але кінь під ним помітно збавляв швидкість і приставав. Местиша кілька разів озирнувся: колишній батьків посадник не підганяв коня, і все-таки відстань між ними невблаганно скорочувалась. Местиша потяг за лівий повід і погнав угору навпрошки.

Це була його помилка, Вовчий Хвіст кинувся навперейми й здогнав Местишу на самому версі горба. Вони спинились і якусь мить виважували один одного очима. Местишин кінь форкав кров'ю й тремтів.

Вовчий Хвіст загрозливо здибив свого конягу — хотів лише побачити відгук в смерть загнаного Местишиного коня. Местиша теж рвонув повід, але кінь його лише захропів, а потім повісив голову. Местиша повагався й вивільнив ноги із стремен.

— Ну, добре, — сказав Вовчий Хвіст. — І я злізу. — Й теж ізсунувся боком із сідла.— Боротимемося пішими.

Местиша ожвавився й дістав меч. Вовчий Хвіст був на тридцять з гаком літ старіший од нього, й Местиша добре знав: молодість так або так мусила переважити. Він зловтішно стиснув скобу щита.

— Може, відчепишся? — востаннє запитав він.

Але Вовчий Хвіст почав приступати.

— Зажди! — знову сказав Местиша по-варязьки. — Що я за ворог тобі? Ми одного роду-племені, а наші вороги там! — Він махнув мечем у долину, де йшов або вже скінчився невидимий звідси бій.

— Боронися,— застеріг по-руськи Вовчий Хвіст. — Бо Щеків рід на тобі й скінчиться. — Местишине слово викликало в ньому злість.

— Дурний дідугане! — теж по-руськи крикнув Местиша й кинувся на нього відразу щитом і мечем. Вовчий Хвіст одбив цей удар і теж ударив. Луна від заліза та пересушеної турячої скори круглим одлунням скочувалася з горба, а двоє чоловіків ніяк не могли переміряти свої сили. Вони спинилися лише тоді, коли меч Вовчого Хвоста хрипко зойкнув і перекришився.

— Це був не мій меч! — якимось дитячим голосом сказав старий воєвода. — Не мій. Тоді давай рукопашно.

Він пошпурив уламок з горба, важко, з посвистом сапаючи, мов продірявлений ковальський міх. Свенельдів син теж сапав, але він був молодий, у ньому лишилося ще багато духу. Местиша й не думав кидати свого меча. Переяславльського посадника взяло на подив:

— Ти що? Хочеш мечем на голорукого?

Местиша раптом зірвався йому назустріч і щосили махнув мечем. Вовчий Хвіст мав багато хитрощів, яких навчився за довгий ратний вік. Він підставив під удар широку спину, але так вигнув хребта, що Местишин меч заскреготав по кільцях бороні й вихнув кінчиком у землю. Вовчий Хвіст обхопив Местишу з-поза спини щитом, і тепер той опинився між двома щитами, а меч його безсило

мелькав десь угорі, не завдаючи шкоди Вовчому Хвостові.

Местишу посів смертний жах. Ліва рука його була притиснута скобами до черева, він хотів вивільнити праву руку й кинув меч, але Вовчий Хвіст уже вхопився правицею за другий край власного щита й напружив усі свої сили. Местиша вхопив його за вістря шолома й зірвав з голови — підборідний ремінець не витримав — і заходився бити ним у тім'я Вовчого Хвоста.

Розмах був дуже короткий, і Местишу охопив ще липкіший страх. Йому почало бракнути повітря. Він ще бив Святославового брата шоломом по голові, але удари були нікчемно слабкі й не дошкуляли Вовчому Хвостові. Местиші потемніло в очах. Рука з шоломом перестала махати, потім шолом вислизнув і впав у траву, а тіло почало безвільно м'якнути. Останнім крайком свідомости Местиша почув багатократний тріск — то Вовчий Хвіст розчавив йому груднину.

З рота Местиші хлинула ясна кров, але Вовчий Хвіст іще довго не випускав його з лабетів, утративши тяму й відчуття. Ноги йому дрібно тремтіли. Він глипнув досі заплющеними очима й побачив мерця, аж тоді почав поволі розчіпляти закляклі руки, й коли врешті-таки розчепив, мертве тіло повалило його на землю.

Він лежав із заплющеними очима й навіть не мав сили скинути з себе мерця. Врешті скотив його вбік і відчув полегшення. Горлянка йому пересохла й стала шкарубка, мов стара виношена халява. Страшенно хотілося води. Він сів і заходився стягати з рук кольчужні рукавиці — пальці були змережані кільцями й пекли. Він глянув на вбитого Свенельдича й хрипко мовив:

— Старий, старий, а бач...

Местишин кінь трохи оклигав, але з ніздрів його ще скрапала кров. Другий кінь підійшов спершу до Местиші, понюхав і захропів, а тоді торкнув господаря по потилиці верхньою губою.

— Трохи пожди,— сказав коневі воєвода. — Думаєш, це тобі так?

Він ліг навзнак і знову заплющив очі, й коли під горою почувся стукіт копит, навіть не підвівся, лише сам собі проказав:

— Біжать Вовчого Хвоста рятувати.

Місяця липня в десятий день

Претич повернувсь до Києва з добрим полоном: сотня самих тільки дівок і дівчат, вони сиділи по п'ятеро на возі. Яких тут тільки не було: чорнобриві, русяві й геть білі, косоокі, вирлоокі, носаті, кирпаті й навіть із сергами в носах, печеніжки, варяжки, грекині й ще хтозна-які.

— Це все для великого князя,— сказав Претичеві Доброчин, ходячи між возами, які заполонили ввесь вигін од Копиревого гаю до Красних воріт. — А для мене?

Претич повів його за вози. Там стояли й сиділи печеніги, чорні круки та берендеї: всіх близько трьохсот. Світлий князь нахмурився. Досі чорні круки та берендеї стерегли полудневі переділи Русі, й він подумав, що час громадити каміння ще не настав. Поки що доводилось і далі розкидати.

Бранці були всі дужі й молоді, частину з них належало поділити між воєводами, інших розпродати купцям, але він знову запитав Претича, який хитро посміхавсь у вус:

— А для мене?

— Ходім,— сказав Претич, киваючи в бік власних воріт. За воротами Претичевого дідинця стояла двоколісна печенізька вежа, така розложиста й містка, що в неї могло б улізти двадцятеро. Біла повсть вежі була вкрита ведмедном шерстю догори, а всередині вся вистелена килимами — такі дорогоцінні килими привозили до Києва лише багдадські та хорезмійські купці.

— Чия це вежа?

— Ольгердина.

— А вона... є?

Претич кивнув до свого хорому. Доброчин більше не питав.

Ольгерда сиділа в кутку невеликої одрини й ні на кого не дивилась, а з-за неї виглядало троє дітей, смаглявих і косооких.

— Це твої сини? — спитав Доброчин по-полянськи. Ольгерда навіть не глянула в його бік, і він повторив запитання свейською мовою. Ольгерда лише люто зиркнула з-під білявої брови.

— Ханичі. Її й Ільдеєні сини,— замість Ольгерди Людвіківни відповів Претич.

— Як же ти їх доп'яв?

Претич засміявся:

— Я досяг нового хана Булгака за Дніпром — аж по той бік Ворскли.

— Ратився з ним?

— Двічі. За другим разом кажу: «Давай таля[1]. Та не простого пастуха, а ханича!» А він сам дав мені цих трьох, а з ними заодно й мамку, ханшу-вдову.

Донька старшого Свенельдового сина ворухнулася, щось по-печенізькому сказала до дітей, але цієї мови не знали ні Доброчин, ані Претич. Доброчин сказав:

— Стережи, як ока в лобі! Ці троє отроків будуть для нас мечем і щитом. Булгак-хан пошкодує. Він ще молодий і не навчився бачити на тридцять років уперед.

Доброчин згадав отця пресвітера, якому належали ці слова. Але йому належали й інші. Час розкидати й час громадити зовсім переплуталися й навіть злились, і Доброчин сказав Претичеві:

— Навчителем цим вовченятам буде Закур. Спершу пришлеш його до мене, бо з вовченяти вельми швидко виростає вовк.

І тепер йому вже згадалась княгиня Ольга, яка називала його теж вовченям. Закони життя були в усі часи однакові.

Претич стояв ще в припалих пилом чоботях і витяжному корзні через ліве плече. Старий мусив спочити після дороги, але за воротами стояв щойно пригнаний полон, і вони разом вийшли з хорому.

На вигоні Доброчина охопили інші думки. Він дивився на тисяцького воєводу, який порядкував серед дружини та малих воєвод, і намагався сам собі пояснити, чому й досі немає вісті від Вовчого Хвоста. Після його виходу минав одинадцятий тиждень, хоча за місяць можна було зламати князя Родю й давно повернутися назад. Змогти тих радимичів мечем не важко, сам собі думав Доброчин, бо скільки в того Роді лапотників! Але Вовчого Хвоста нема...

Щось мало статися.

І раптом Доброчин згадав, що не про все встиг розпитати старого воєводу.

— А варягів у Булгака-хана не було?

— Отой лише,— Претич показав пальцем на задній ряд. — Местишин гридень.

[1] Таль — заложник.

Доброчин пішов у задні ряди. Скуті по четверо в ряд натомлені бранці сиділи просто в поросі. Цього низького опецькуватого варяга князь добре пам'ятав, не міг згадати лише на ймення.

— З ним був ще один,— сказав Претич. — Довготелесий такий. Звався Карлом.

Доброчин кивнув. Коли Лідулфост вирішив одкинутись від Актутруяна, він прислав був до Доброчина двох своїх. Одним із тих двох був цей опецькуватий.

— А де ж той?

— Десь його клюють ворони. Ці обидва були Местишині гінці, Булгак обох видав, але Карл хотів утекти в степ...

— Де Местиша Варяжко? — спитав у опецькуватого світлий князь.

— Не відаю.

— Ти був його гінцем.

— Це було того літа.

— Де він тоді був?

— У вятичах.

— А чого слав вас у степ?

Варяг здвигнув круглими плечима:

— Ясно чого... Хан мав ударити Київ знизу.

Все вписалось у Вовчого Хвоста. Тепер Доброчин був уже майже певен, що Вовчий Хвіст не з доброго дива затримавсь у Радимицькій землі: це могло статися тільки через Местишу Варяжка.

По обіді він призвав Ждана Будимировича й звелів нарубати полк — сотень п'ять свіжої верхової дружини, яка не була з Претичем у степу. Він подумки картав себе останніми словами, що послав переяславльців на човнах, хоча для радимицьких боліт човни здались були йому тоді найпридатнішими.

Ждан Будимирович несподівано сказав:

— Прийшов гонець од переяславльського посадника.

— І ти кажеш мені це аж тепер! — Доброчин зрадів і розсердився на головного воєводу.

— Аж тепер,— підтвердив Ждан Будимирович. — Бо гонець уже два з половиною місяці як не бачив Вовчого Хвоста.

— Хай прийде,— зітхнув Доброчин, через силу посміхнувшись. — Що він рече?

— Судка знову чинить якісь кови[1].

[1] К о в и — лукавства; звідси давньослов'янське «коварний».

Світлий князь нагадав:

— У нас його син Ходота.

Ждан покликав гінця, разом з гінцем до світлиці увійшов Претич.

— Коли ти бачив Вовчого Хвоста?

Гонець замислився:

— Сьогодні яке? Десяте? Він послав мене на третій день по Юровому дні... У двадцять шосте цвітня.

— З радимичами була рать?

— Не виділи й лаптя радимицького! — запевнив гонець.

— Тоді отой Флелаф щось плутає або бреше,— дійшов висновку Доброчин. Але згодом і цей здогад перестав триматися купи. За останні два з половиною місяці Вовчий Хвіст міг перетягтись волоками на Оку, якщо вятицький князь переступив клятву й знову заратився.

— А чого ти так «швидко» прибіг? — зайшов у розмову Претич, глузливо дивлячись на переяславльського гінця.

— Впіймали були мене радимичі... — зізнався гонець. — Тоді одпустили, але вже без коня...

— За два з половиною місяці можна було доповзти на череві. А де ж твій кінь?

— Погинув.

— Чому ж ти не зладнав плота? — спитав Ждан Будимирович.

— Та ось через оце,— сказав гонець і зняв із себе штани та сорочку. Над правим ліктем і правим коліном видніли ледве загоєні рубці. Бояри й Доброчин мовчки відвернулися до вікон. Тепер, коли вони повірили йому, гінця взяв сором. Він заходився тремтячими пальцями натягати штани.

Помахом руки Доброчин вирядив гінця із світлиці.

А надвечір прийшов ще один гонець: його привів до свого вуя великий князь Володимир:

— Од Вовчого Хвоста.

— Що переказує твій воєвода? — спитав Доброчин гінця.

— Вовчий Хвіст убив Местишу Варяжка.

— Хто це тобі сказав?

— Сам видів.

— Коли?

Гонець відповів без найменшого вагання:

— На п'ятий день од Юрового дня.

Доброчин розлютився: знову той самий Юрів день! То було якесь чортами зачакловане коло, а не божий день.

Але гонець розповів про січу біля гирла річки Піщаної та про те, як Вовчий Хвіст сам задавив татя Местишу. По-

тім вони ще півтора місяці ганялися за радимицьким князьком, ганялися й сміялись, мовляв, радимичі втікають на самий вигляд Вовчого Хвоста. А потім була друга січа на тій-таки Піщаній, вони розбили радимичів і взяли лапотника Родю в полон.

— Днів за два-три Вовчий Хвіст буде тута,— закінчив гонець.

Доброчин відчув себе молодим і безтурботним.

— Перелопатив уже Претичів полон? — весело спитав він у Володимира.

Великий князь київський байдуже кивнув:

— Дав Претич зо два десятки.

— Та забирай хоч усіх! — озвався тисяцький воєвода. — Ти більше сам не взяв. — Він виправдовувався задля Доброчина.

— Де посадив нових? — спитав світлий князь у сестриного сина.

— В Ольжиному дворі.

— А нам покажеш? Воно-то, щоправда, скоро ніч... але ми й уночі бачимо.

Претич відмовився їхати до Щекової гори, він був надто втомлений і хотів спати, але Доброчин, Ждан та Володимир посідали верхи й майнули на Поділ. На Ольжиному дворі ще не зайшло сонце, коли Володимир звелів повиводити на терем нових дівчат.

Очі Доброчинові знову розбіглися, як і сьогодні на вигоні за Красними воротьми, і йому стало шкода себе й чогось назавжди втраченого.

— А мені на те літо вже буде п'ятдесят,— несподівано сказав він неначе сам до себе. Дівчата тислись на теремі біля дверей, мов отарка наляканих молодих ягничок, лише одна стояла осторонь і крутила пальцем кінчик коси, зрідка позираючи в бік світлого князя. Володимир теж помітив це й шепнув:

— На тебе накидає оком.

Доброчина мучили суперечливі почуття. Коли дівчата побігли до своїх світлиць, ота дівчина сказала, не потуплюючи зір:

— Я тебе знаю.

Доброчин аж похолов. Голос у дівчини був тихий і грудний і мовби закрадався в душу.

— Звідкіль знаєш мене?

— Бачила у Перемислі. Ти світлий князь Доброчин.

— І що з того? — спробував засміятися князь, але усміх вийшов кислий і жалюгідний, і він це відчув

— Нічого... — Дівчина аж тепер знітилася й потупила зір, а він побачив у неї в пазусі мотузочку. То могла бути ладанка від уроків або хрест.

Наложниця пішла до сіней за іншими дівчатами, а домажирич Ольжиного двору сказав, що Володимир запрошує до вечері. Стіл у красній світлиці був накритий на трьох, і Доброчин відчув раптовий напад голоду.

Володимир цілий вечір говорив із Жданом про дівчат, яких прислав йому Булгак-хан або взяв у полон сам Претич. Він виказував неабиякі знання, й Доброчин не впізнавав загалом небалакучого небожа...

Вечеря затяглася до перших півнів.

До своєї одрини, де спав сам, Доброчин ступив непевним кроком. Біля божниці блимав свічничок, який освітлював лише найближчий кут одрини, але Доброчин раптом відчув, що він не сам у напівтемнім приміщенні. Він підійшов до єдиного вікна. В сінях затихали кроки челядника, який завжди скаржився князеві на життя; сьогодні Доброчин не мав бажання слухати його скарги й нетерпляче махнув рукою. Світлий князь стояв і ждав, поки причаєна в одрині жива душа сама озветься. Його знову посіли ті самі невиразні відчуття, що й на теремі Ольжиного двору.

Нарешті в кутку за вогнищем хтось ледь чутно зітхнув, на середину одрини вийшла жінка в довгій світлій сукні.

— Хто тебе сюди впустив? — Доброчин упізнав ту дівчину з Ольжиного двору. Він здогадався про неї ще тоді, коли ввійшов і відчув, що не сам в одрині.

— Молодий князь,— відповіла дівка. — Він оддає мене тобі. Бо я знаю тебе ще з Перемисля.

Доброчин спитав:

— Ти русинка?

Для русинки в дівчини була надто світла коса, але говірка здавалась досить чистою.

Вона підступила ще на крок:

— Я не відаю... Торік мене взяв хазарський купець, а навесні перепродав ханові Булгаку. Тепер я тут...

— Була наложницею хана? — зверхньо посміхнувся в темряві Доброчин.

— Я незаймана, — майже спокійно відповіла вона. — Отой молодий боярин чи князь прислав мене до тебе. Він твій син?

— То великий князь київський.

— Він любить тебе.

— Я рідний брат його матері. Що він сказав?

— Щоб і я тебе любила.

— Взавтра княгиня тебе прожене. — Він казав про свою жону Богуславу.

— Не прожене,— відповіла дівчина. — Княгиня сама привела мене сюди.

— Богуслава?.. — недовірливо перепитав князь. Він раптом витверезів. Поряд із цією дівчиною йому стало самотньо й важко на душі. Вчинок Богуслави його вразив. У щоденних клопотах він забував про свою жону, а вона так несподівано про себе нагадала. Богуславі, як і йому, минав сорок дев'ятий, вона вже втратила божий дар народжувати дітей, навіть не робила з того таємниці, як декотрі княжі та боярські жінки. Одного разу навіть сказала була мужеві: «Стала вже я стара, візьми нову жінку чи наложницю, он скільки холопок у дворі...» Доброчин вважав ці її слова нещирим жартом. Але сьогоднішній вчинок його спантеличив і розчулив, і Доброчин не знав, що казати й що думати.

— Яке твоє ім'я?

— Було Ліла, — відгукнулась дівчина й підступила ще на крок, — а тепер Софія.

— Чому «тепер»? — спитав Доброчин і тут-таки здогадався: на шиї в дівчини висіла мотузочка чи тонесенький ремінець. — Ти хрестата?

Дівчина витягла хрестик з пазухи й показала йому:

— Я день і ніч молила бога...

— Про що?

— Щоб не дістатись печенігові,— сказала вона. — Й тепер також молитимусь.

— А про що тепер?

— Щоб навернув і тебе до себе.

Вона стояла навпроти нього майже впритул, од її коси млосно пахло любистком — аж йому паморочилося в голові. Коли й устигла змити голову? — подумав Доброчин, бо запах любистку ще й змішувався з духом юного дівочого тіла. Але останні слова Ліли-Софії вдруге витверезили його. Йому стало прикро й гидко. Все життя його примучували до того грецького бога Христа, намагаючись мати з того якусь користь для себе. Ця дівка навряд чи сподівалася на зиск, але Доброчин уже не міг здолати чуття відрази, що його викликали в ньому її слова.

— Можеш ночувати тута,— сказав він і, обминувши дівчину, потяг ноги до сіней.

Ліла-Софія навіть не обізвалась.

Того-таки липня в двадесятий день

Рогніда просто наступала Володимирові на п'яти, з ранку до вечора ходила за ним назирці й робила все, аби тільки чимось привабити ввечері до своєї одрини. Хором був великий і мав багато одрин та світлиць, і хоч по той бік сіней були володіння великої княгині Марії, Рогніда часом заглядала й на той бік, щоб потай од Марії сховати десь у кутку ладанку з одворотним зіллям. А приворотного в Рогніди висіли на стінах цілі снопи. Вона вдавалась до всіх випробуваних потвор і чарів, випробувала всі кови подільських ковалів, і все-таки їй дуже рідко щастило залишити в себе великого князя. Хоча в Марії Володимир взагалі не ночував, але це теж не бозна-як тішило Рогніду.

Учора в Рогніди видався щасливий вечір: Володимир допізна загаявся коло дітей, а потім так і лишився в городі. Рогніда обережно притулилася щокою до його плеча. Володимир завжди спав з розтуленими губами, й коли вдихав — спідня губа смішно деремезила: пеф-пеф-пеф... Од того звуку Рогніді ставало спокійно й весело.

За важкими дубовими дверима вже обережно походжали поварні та світличні челядниці й робітники, а в одчинене вікно долинало тонесеньке лошаче іржання: її-ї-і-і... Лошаті стурбовано відповідала кониця.

Рогніда підвелася з ложа й тихенько причинила вікно. В одрині знову стало тихо, Рогніда схилилась над Володимиром майже до самих вуст, аби відчути знайомий віддих. Вона так довго й непорушно чипіла над ним, аж поки їй перейняло подих і спину всипали холодні мурашки.

Рогніда знову відійшла до вікна — якнайдалі від Володимира — й накинулась плащем. Це повторювалося вже втрете або вчетверте, й Рогніду пойняв страх: вона ладна була крикнути й збудити мужа.

Мурахи поволі вгамувалися й зійшли, але серце й досі перелякано гупало, аж під плащем стріпувалася ліва грудь. На божнику горіла тільки Ладина свічка — за цим вогником Рогніда ревно стежила день і ніч. Тепер вона підійшла й позапалювала свічки перед кожним домовим богом, пошепки звертаючись до них зі словами каяття.

Слова були варязькі.

Коли Рогніда збагнула цей мимовільний гріх, одна свічка погасла й зачаділа. Жовтий віск розплився коло свічки химерним горбкуватим коржем. Велика княгиня глянула й затремтіла: корж нагадував жовтого мерця...

Рогніда мимоволі зойкнула. Володимир прокинувся й сонним голосом запитав:

— Хтось наче крикнув?

— То тобі вві сні,— силувано посміхнулася Рогніда, знову нишком глянувши на божник. Погасла свічка й досі курилася перед Дажбогом. Це був лихий знак. Рогніда найдужче боялася саме цього бога. Можливо, той страх залишився ще від тих уже призабутих часів, коли Доброчинова рать узяла мечем її рідний Полоцьк; на знаменах та прапорцях ратників був Дажбожий лик — восьмипроменеве золоте Сонце, яке спопелило зубатого варязького Змія-Бика.

Дажбог подавав їй знак смерти. Сколупнувши наплилий під свічкою віск, вона почала дрібно його кришити, неначе це могло порятувати від близького зла, а потім викинула крихти в холодне вогнище.

Володимир довго лежав, утупивши очі в стелю. Йому справді приснився лихий сон, але великий князь марно намагався його пригадати: спогад щоразу вислизав і вислизав, просіювався піском між пальців.

— Світлого князя там не видно в дворі? — спитав він Рогніду, яка дивилась у вікно. Спитав просто задля того, щоб перебити думку про сон, але це не допомагало.

— Ще рано, спи,— відповіла мужеві Рогніда.

— Приверзлася якась мара... — Володимир підвів голову й з надією глянув на княгиню.

Це кинуло її знову в трем.

— Чого ти так дивишся? — раптом побілілими вустами прошелестіла вона.

Незрозумілий Рогнідин переляк його розважив. Князеві стало шкода жону, яка взагалі досить докучала йому переслідуваннями, хоч винним у цьому він відчував саме себе.

Володимир усміхнувся до Рогніди:

— Сонце зійшло?

Він бачив руде Рогнідине волосся, яке горіло під першим промінням ясним вогнем, неначе в одрині від того повиднішало, а про сонце запитав теж просто так — аби розвіяти її незбагненні страхи.

— Зійшло,— прошепотіла Рогніда, думаючи про те, що іноді думки передаються від людини до людини.

Володимир більше не силкувався згадувати свій сон, і Рогніда почала потроху заспокоюватись. У стайнях знов тоненько заіржало лоша, з курників стало чути сокорїння, рипнули завіси Княжих воріт. Володимир підвівся й почав шукати чоботи, він завжди мав клопіт з тими чобітьми.

У пошуках чоловікових чобіт Рогніда остаточно заспокоїлась. Коли на Маріїній половині почулися перші голоси, Володимир урешті вдягся й вийшов, а челядниця привела до Рогніди дітей. День починався звичними клопотами.

Але хоч би що вона цього дня робила й хоч би де була, Рогніді раз по раз пригадувалась вранішня подія. Перед очима неначе й досі стояла жовта мрецька голова, й княгиня над усе боялася, щоб цей знак не повторився сьогодні ще. То було б уже геть нестерпно.

Таким знаком могла бути собача або й куряча смерть, і Рогніда вирішила цілий день не виходити з хорому далі терема — ба навіть далі сіней, щоб ненароком не вздріти чогось лихого.

Хворобливого Ізяслава вдарив Маріїн син Святополк. Іншим разом Рогніда не проминула б вилаяти Марію, але в сінях Марії не було, а на терем Рогніда не схотіла виходити. Послала челядницю розборонити дітей.

Потім прийшов домажирич. Він просив велику княгиню спуститися до медуш, бо чашник і підчаший не можуть дати раду щойно привезеним з Корсуня винам, але Рогніда навіть у медуші не пішла, хоч мала це за свій особистий клопіт.

Так минуло добрих півдня.

По обіді Рогніда звеліла челядниці принести кужіль і сіла прясти. Вовна була добре виварена в гречаному лузі, біла та пухка, веретено заспокійливо хурчало між пальцями й швидко повніло. До полудника Рогніда напряла двоє веретен, а коли гукнула челядниці принести третє, за Подільськими воротами вдарили в щити.

Удари були лункі й мірні, мов сотня дружинників ішла Боричевим узвозом крок у крок, і Рогніда затамувала подих.

— Що там таке? — спитала вона в челядниці, яка ввійшла з новим веретеном у руці.

Челядниця стенула плечима й побігла глянути. Тим часом удари в щити ближчали й ближчали й незабаром почулись од самих Княжих воріт. Убігла захекана й збуджена челядниця:

— Вовчого Хвоста несуть!

Рогніда хотіла була вже перепитати, що то за такий «вовчий хвіст», якому стільки шани, а тоді раптом похолола й підбігла до вікна. Четверо мужів саме заносили до Княжих воріт небіжчика, накритого до підборіддя червоним щитом, за ним ішла сотня опрічників, мірно вдаряючи оголеними мечами в щити.

Смерть спостигла Вовчого Хвоста сливінь під самим Києвом. Переяславльські насади вже проминули були Вишгород і пливли повз гирло Десни. Ось-ось мало зійти сонце, вітер був низовий, коли з переднього насаду, на якому плив і велій боярин Вовчий Хвіст, помітили довбанку, що серединою річки прямувала до гирла Десни. Чоловік у довбанці сидів спиною до них і щосили гріб веслами. Довбанка йшла просто на передній насад, і коли до неї лишалося сажнів з десять, переяславльський посадник гукнув жартома:

— Хапайте татя!

Заскочений зненацька низенький опецькуватий чоловічок здригнувся й глянув на насад, який сунув просто на нього. Обличчя йому перекосив такий тваринний жах, що всі в насаді дружно зареготали. Опецькуватий стямився й почав утікати до Десни.

Певно, Вовчому Хвостові так присудила Доля, бо він гукнув своїм веслярам:

— Переймайте!

Насад поволі розвернувся носом до втікача.

— Десь я його наче бачив,— сказав до Покотила Вовчий Хвіст, але стареча пам'ять зраджувала, лишилось тільки невиразне і якесь вельми неприємне відчуття. Двадцятивесельний насад швидко наздогнав довбанку, Покотило дістав з днища багор, але Вовчий Хвіст вирішив сам підчепити вутлого човника: десь-то так було йому написано на роду. Він загородив гак багра в просмолену корму човника й потяг на себе, в цю хвилину чоловік у довбанці кинув весла й схопив лук, який лежав у нього під ногами. Переяславльський посадник і крикнути не встиг. Пущена майже вдотик важка стріла пробила горлянку й вистромилася з потилиці, Вовчий Хвіст і не мріяв про легшу смерть.

Тепер переяславльський посадник уходив до Княжого київського двору, входив урочисто під червоним полянським щитом, а позаду вели на мотузку його вбивцю.

Кияни добре пам'ятали сього опецькуватого коротуна, Свенельдового й Местишиного гридня Флелафа. Претич подарував йому життя — продав Мусієві Хазарину холопом,

та Флелафові пощастило втекти, й він вирішив пробиратися до радимичів, де, на його думку, мав бути Мстиша з варязьким коромольним полком. Але біля гирла Десни натрапив на переяславльців.

Так загинув останній варязький ярл Ульвсванс-Вовчий Хвіст, Святославів брат і переяславльський посадник, який був не завойовником Полянської землі, а її захисником і рідним сином, хоча в жилах його текла варязька кров.

А тридесятьма роками раніше...

З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри

Був я вже другий рік підчашим, коли це каже до мене Вовчий Хвіст:

— Кличе тебе домажирич Мусій Хазарин.

Питаю: чого? Каже — будеш теперки ти чашником. Кажу: а ти ж як?

— А мене,— каже,— Свенельд «жалує» сотником.

А бачу — не радий Вовчий Хвіст.

— Мене,— кажу,— сотником він ніколи не наставить.

А він рече:

— В Переяславлі я був би досі малим воєводою. А що то за сотник у мої тридцять і дев'ять літ? Свенельд зумисне вдержує мене в Києві.

Питаю: пощо?

Каже: бо не любить мене та мого батька.

Це я вже й так знав. Старий Ульвсванс та його старший син дружили більше з переяславльськими сіверянами й полянами, а це було коромолою в Свенельдових очах. Він усіх нас давно б винищив, коли б мав з когось іншого брати дань.

Кажу Вовчому Хвостові:

— Ти ж варяг, то й іди.

А він одказує:

— Не всі ж бо варяги такі, як оці Щековичі.

Кажу йому: йди бодай сотником.

— Мушу,— каже,— йти...

Й сумно так усміхається.

Я вже теж збагнув, що в дружині йому буде не з медом, але ж і я ще всього не знав.

Його найлютішим недругом став там Людвік Свенельдич. Лютові минуло двадцять і четвертий рік, а Свенельд уже давно наставив свого синка сотником. А Вовчого Хвоста аж оце тепер.

Ну, а мене домажирич наставив старим чашником. Своє діло я ліпо знав, тож і не випручувався, бо холоп є холоп, що скажуть — мусиш чинити, інакше заробиш і батога.

Став я частіше заходити до княжого хорому: то це, то те... Наді мною ще були огнищанин та домажирич, але старий чашник також не останній у княжому дворі.

Одного разу перестрів мене коло стаєнь Вовчий Хвіст і став розпитувати: та що, та як, та кого тобі дали підчашим? А тоді й рече:

— Щось ти вельми задрипаний. Он скоро пальці повилазять з чобіт, а лікті та колінця мало не світять.

Кажу, що мені дали, те й ношу.

А він каже:

— Тепер ти не простий холоп. У дворі всім усе дає чашник. А ти не жди, поки хтось прийде та покладе тобі на коліна: що хочеш, те й бери.

Досі я на все це просто не дивився, тепер же думаю: йдіть ви під три чорти! Візьму й на зло вам усім уберусь боярином!

Пішов я до підклітей і вибрав собі найдорожчий стрій. Боярського, правда, нічого не було в підклітях, кожен боярин шив собі все сам. Зате я взяв чоботи й стрій десятника. Хай їм усім чорт!

Ну, а Малушу, мамку твою, стара ще торік узяла пестункою. Хоч куди, бувало, йде, а Малушу бере з собою. А вбирала її так, як ото вбирають лельку перед святом. Геть в усе чистісіньке та нове. Питаю Малушу.

— А де ж ти їси? На пекарні з челяддю?

Каже: нє, з княгинею за столом.

А була й досі худенька й квола.

Питаю: а про княжича мовчить?

Каже — не згадувала більше.

А твому батькові минув уже чотирнадцятий рік. За це літо княжич Святослав добре вигнався й покремезнішав, а голос його згруб. То ж він колись бавився манюнім меченятком, а тепер уже носив при боці справжнього меча. Коли та як навчав його Асмус боротися — того вже й не скажу, бо досі княжич з гридьбою не боровся. Сидів тоді Асмус у новому Ольжиному дворі, там, певно, й навчав

княжича. В мене ж не було діла в Ольжиному дворі, там був свій чашник і свій огнищанин, бо стара тримала в порубах двору золото та повні барила гривних і ногатих кун.

В Ольжиному дворі на Щекавиці сидів здебільшого й княжич — у Києві лише ночував. Буває, як виїде зранку, то там і висидить усенький день, а з цього літа зачав ходити на влови з Асмусом — я видів його кілька разів, хоч він у мій бік і не дивився. Востаннє бачив княжича Святослава того дня, як гридницею пішла чутка, що Лют убив Вовчого Хвоста.

Видно, Вовчому Хвостові було на роду написано — вмерти од стріли. Та й не якоїсь, а таки варязької.

Кови між ними почалися давно — ще як Свенельд наставив Вовчого Хвоста сотником. Лют раз по раз чіплявся до Вовчого Хвоста: то почне висміювати його конягу, то самого назве дідом або вайлом, а то нацькує на нього інших сотників, а ті й раденькі підлеститись до Свенельдового синка — чинять усе, що скаже. А коли Лют хотів найбільше йому допекти, то називав його Претичевим приймаком або полянським сотником.

Жодного полянина в дружині давно вже не було: коли за Олега та Ігоря ще лишалось кілька, то Свенельд вижив і їх. Останнім, мабуть, вигнав Претича. Та я в ті роки й не чув, щоб десь був на Русі боярином полянин а чи сіверянин. Про деревлян уже й не кажу. Єдиний був Претич, та й той тишком-нишком сидів у своєму дідинці, бо колись могла дійти черга й до нього.

А Вовчий Хвіст узяв та й посватався до Претичевої сестри. Хоч йому минав тридцять і дев'ятий, він досі не мав жони, бо не мав же в Києві й вогнища. Тепер же покинув гридницю й став сидіти в Претичевому дідинці — пристав цебто в прийми.

Отож Лют і називав його полянським сотником та Претичевим приймаком.

Вовчий Хвіст був зроду небалакучий, і коли до нього сікався Лют, він, бувало, змовчить або відійде, а це ще дужче хапало Люта за живе.

Одного разу — я видів це сам — Лют Свенельдич так довго дошкуляв йому словами, що той не витримав і таки схопився за меч. А тоді трохи охолов і каже:

— Якби ти був не такий молодий, я тобі закрутив би хвіст на спині.

Це було коло гридниці, й кругом товклося повно гридьби. Лютові підлабузники почали сміятися, мовляв, куди

тобі, старому, мірятися з молодим. Лют уже давно чекав цієї нагоди, а тепер лише підморгнув до своїх, мовляв, під'юджуйте далі, а сам каже до Вовчого Хвоста:

— Це ти мене боїшся. Злякався мого меча!

Лют був невисокий і не вельми кремезний, але мав страшенну силу в правому плечі — одним ударом одсікав живому бугаєві голову — я вже тобі казав колись про це? Й про оту його мечну хитрість, коли він мовби ставив себе під удар, але якось одвихався і вже сам замахувався. Цього в гридниці не вмів ніхто.

Отож він Вовчого Хвоста зумисне й під'юджував, щоб той урешті вийняв свого меча. Ну, Вовчий Хвіст не витримав і питає:

— Боротимемось пішки чи в сідлі?

Лют каже:

— Верхи! — А кожен же гридень знав, що тої своєї хитрости Лют уміє лише верхи.— Боротимемося до кінця!

Цебто до смерти.

Посідали вони верхи й узяли щити, роз'їжджаються в різні кінці двору. Лют як зострожить конягу та як кинеться на Вовчого Хвоста — ну, думаю, пропав переяславлець: зараз махне мечем, а Лют вивихнеться, й меч опиниться аж у коня за хвостом. А тоді Лют уже покаже...

Коли це сходяться — аж ні: Лют не діждався, махнув сам, і я аж геть потім усе второпав. Вовчий Хвіст якось по-вовчому вигнув свого хребта, що меч Люта зачепив його не кінчиком, а ближе до корінця — мало не хрестовиною. Такої хитрости Лют не вмів. Його меч ковзнув по хребті Вовчого Хвоста й розрубав чобіт самому ж Лютові, а Вовчий Хвіст ударив його в пику щитом, хоч міг би й стяти мечем голову, коли б захотів.

Після цієї пригоди Лют ще дужче затявся. Востаннє боролись у плавнях коло Дніпра, Вовчий Хвіст перебив меч Лютові Свенельдичу, а коли одкинув свого меча, бо мав за ганьбу йти мечем на голорукого, хтось простяг Лютові свій лук.

Вовчого Хвоста привезли вже возом. Коли я почув і прибіг, він ледве дихав. Подався я до Претичевого дідинця, розказую Претичеві, а він вислухав і кричить:

— Біжи мерщій по волоха Стана!

Поки я того волоха розшукав, Претич уже перевіз Вовчого Хвоста до свого двору. Приходимо з волохом, а він:

— Рана затруєна.

Якби не волох Стан, а він був відьмак над відьмаками,

поминай як звали Вовчого Хвоста, бо Лют устрелив його затруєною стрілою.

Вовчий Хвіст пролежав до самої зими, а з першим снігом забрав Претичеву сестру й поїхав до Переяславля. Свенельд уже його й не спиняв, щоб Вовчий Хвіст не мстився Людвікові.

Новим сотником став Гліб — син Кунегунди Одноокої й Ігорів небіж. Він був дев'ятьма роками старіший за Вовчого Хвоста, але Свенельд Олегович не любив усіх Рюриковичів, як і вони його. Тож він зумисне позбиткувався над Глібом, наставивши сотником у сорок вісім літ. Гліб же досі княжив у Ростові.

Але це сталося вже ген ближче до зими, влітку ж я їздив до батька в Любеч.

Кличе мене одного ранку стара — я з тивунами саме переважував торішнє збіжжя. Питає: батько живий? Кажу — не знаю. Каже — то з'їздь та подивись. А сама дивиться, бо на мені новий десятницький стрій. Ти, каже, став схожий на боярина, котрий це, питає, тобі рік? Кажу: дев'ятнадцятий. Ну, каже, поїдь та подивись, а тоді й мені розкажеш.

Кажу: знову з Каніцаром, чи як?

А вона: з ким хочеш їдь.

Я вже й не пішов до Каніцара — подався просто до Миронога й кажу:

— Пусти Бориса.

Пустив. А далі йду до домажирича Мусія Хазарина: так і так, мовляв, їду до Любеча. Не питаю, а просто кажу, та й край. Вовчий Хвіст попереджав мене про Мусія, що то вельми підступний і лихий чоловік, але досі Мусій не вчинив мені нічого лихого. Я потім лише збагнув, що він хитрий: умів бачити наперед.

Ну, взяли ми з Борисом полотняний міх і йдемо до клітей. Одмикаю замок, кажу Борисові:

— Розсупонь міх. — І кладу туди пару чобіт і десятницьку свиту.

А він дивиться й рече:

— Поклади ліпше кожуха. Сам же казав, що поруб мокрий.

Я подумав, подумав і поклав кожух. Кожухи взимку посила сторожа — довгі такі, аж до п'ят.

Борис каже: а Мусій або Каніцар не одберуть?

А кат їх відає... Мене й самого вже трохи взяв страх. Щось я вельми розхазяйнувався, наче вже я огнищанин чи домажирич, а не холоп.

Але нічого, минулося. Борис каже про домажирича Мусія:

— Думаєш, він не видить, як до тебе та до Малуші ставиться тепер стара? Все видить і через те хитрує. Сподівається мати на тому зиск: була станеш колись бояриком.

Їдемо двоколкою через Дорогожицьку пущу й горлаємо пісень. Борис так досі й не викупився з холопства, я також обільний холоп, дарма що чашник. А вирвалися з Києва, й стало вільно на душі.

Й сторожів за нами немає. Бо колись же за мною щоразу плуганилися Лідулфост і Каніцар, а це стара вперше пустила самого. Десь-то, думаю, правду каже Борис. І мені ставало то весело, то тривожно, дивлюся на холопа й кажу:

— Було б і для тебе взяти яку свитку. Чому не нагадав?

А він махає руками та відмагається: холопові, мовляв, дрантя до лиця.

Сміємося.

Отак просміялись три дні, а там дивимося — вже й Любеч. І тоді мене вдруге посів страх. Чого, думаю, стара якось не так дивилася на мене, як виряджала сюди? Чи не з батером що приключилося?

Упускають нас до воріт, сторожа вже мене знала, а я ще ж у всьому десятницькому та при мечі, а ще ж без Каніцара та Лідулфоста.

Покинули ми двоколку на сторожів, іду до порубу під хоромом, Борис несе за мною міх. А гридень коло хорому каже:

— Ти чого?

Кажу — до деревлянського велійого жупана Маломира. Я, кажу, його син.

— Ніякого жупана, — каже, — тут немає.

Я так і похолов. Не дурно ж, думаю собі, стара дивилась на мене по-лисячому. А гридень натішився з моїх страхів і рече:

— Деревлянський тать сидить у засіці.

Біжимо з Борисом назад до воріт. Кажу до сторожа: так і так, мовляв, десь тутки в засіках сидить мій батько, деревлянський жупан.

А цей також регоче. Він же мене добре знав, міг би ще тоді сказати, як ми з Борисом уїхали до воріт, а, бач, змовчав, паскудник. Ну, думаю, пожди, пожди, невже ж моє слово до Дажбога не дійде? Тоді я вже вам геть за все...

Аж тут посадник. Каже сторожеві: пропусти. Лише заглянув до міха й витрусив усеньке: чи нема ножа.

Засіка була в самій брамі. Піднімаюся за сторожем і не вірю своїм очам: засіка — це вже не той пліснявий поруб під хоромом, тут навіть віконце є. Малесеньке та вузеньке, а віконце. Під ним твій дідо сидить.

Я аж тут його добре роздивився, бо в порубі під хоромом була ніч, а при свічці хіба все побачиш!

Який він був страшний... За всі ж ці роки жодного разу не митий, шкіра на ньому таким лепом обросла, що й не видно нічого: суцільний чорний корж, тільки клаптями шолудиться. Ну, а вже чуприна та борода — оттаканна сіра куделя. Мені просто дух перейняло, стою й глипаю, а батько дивиться і рече:

— Тута вже як на волі. Онде й небо виджу з вікна, й сухо, я тут наче народився на світ...

Мене аж у млість кинуло. Не втримався я й кажу:

— Коли ви тепер такі щасливі, то смійтеся чи ще щось таке чиніть!

Тоді він притих і каже:

— Крізь зціплені зуби не висолопиш язика...

Ніяково стало мені за мою невитримку, збагнув я тоді, що батер не хотів мене засмучувати, через те й хвалився своїм «новим життям».

Розповів я йому про себе та про твою мамку, а він довго не озивався, тоді каже мені такі слова:

— Стережися не тієї зміюки, що сичить, а тієї, що мовчить.

Я запам'ятав це батькове слово.

До Києва ми з Борисом їхали в товарі якогось хазарського купця — з товаришами безпечніше й наче веселіше. А в Києві новина: сольство од папи римського та Оттона, він тоді ще був не імператором, а королем. Я б, може, й не вельми зважив: ну, сли — то й хай собі живуть, яке холопові до них діло, в холопа своїх клопотів хоч гатку гати. Але мене насторожив отець Григорій.

То, бувало, повагом отак походжає Княжим двором, або заглядає в кожну чиньбу чи службу, або сидить на теремі коло князів, або щось по-якомусь туркоче до старої, чи разом з нею йде до божниці на Лисій горі. А це дивлюся й не впізнаю отця Григорія. Ховається від усіх, а сидить уже не в Ольжиному хоромі, як сидів, а по чужих клітях.

Одного дня прибився до мене: нахмарений такий, питаю, що там у хоромі. Він зуперша мовчав, а тоді каже:

— Там тепер Оттонові сли.

— Ото, — кажу, — диво!

А він знову за своє:

— Там і папський єпископ. — Я й це знав, а отець пресвітер заходився пояснювати: — Єпископ Адальберт хоче охрестити стару. — Він уперше назвав Ольгу «старою».

Я сміюся, кажу:

— Вона ж наче хрестата?

— Адальберт хоче перевести її в римський обряд.

Я ще тоді не мав і гадки, що то за такий «римський обряд», кажу, ви ж усі вірите в Христоса, а він:

— Це правда, що в Христа, але вони вірять неправильно.

Кажу: а як?

Він мовить: довго тлумачити. А згодом подумав і каже:

— Починають хреститися з правого плеча. Та ще й цілою долонею, а не двома пальцями, як ми! Їхня віра єсть неправдива.

Оте хрестіння цілою долонею здавалось йому таким бридким, що він аж плюнув. Ну, думаю собі, диваки! Про мене, якою б рукою не чинив требу Дажбогові, аби чиста твоя душа, аби ти при потребі не мав на думці лихого супроти бога.

Але я збагнув, що межи царгородськими та римськими хрестатими вельми велика ворожнеча.

Отець Григорій пізніше мені сказав:

— Оце вже прийняла стара хреста за римським обрядом.

— Коли? — кажу.

— Сьогодні. Але це їй однаково нічого не дасть.

— А чого, — питаю, — вона сподівалася?

— Як-то, — каже, — чого? Їй хотілось митрополичого помазання, а цей Адальберт не митрополит, а простий єпископ. На короля чи імператора може помазати князя лише патріарх або митрополит. Єпископське помазання нічого не важить.

Усе це було для мене як густий ліс, і я знов заходився розпитувати в Григорія, для чого всі ті глупства старій, а він сердиться:

— Вельми єси ще молодий, не маєш у голові княжого смальцю! Даремно я, — каже, — тобі торочу. Як сядеш колись на батьковому столі великокняжому, то згадаєш мої слова. Чув коли про Ансгара або про Бориса? Ансгар був варязький князь, а Борис — булгарський, тепер обидва прилучені до лику святих, бо обидва охрестили свої народи.

— Як це,— кажу,— «прилучені до лику святих»? Цебто поставали богами? Хіба з чоловіка може стати бог?

Каже — може. Церква, каже, має право залучати до лику святих.

— І тоді цим так само моляться, як богам? Дивна ваша віра, — кажу.

Прабаба твоя також хтіла стати богинею — жити на небі серед богів чи боженят, ото й старалася перед папою римським, щоб висвятив її на царицю й охрестив Русь. А папа не хтів того чинити, я спершу й сам не знав чому, пояснив мені той-таки отець Григорій.

— Папа, — каже, — не хоче чинити задарма.

— Просить плати?

— Просить для князя ляського Пяста Червенські городи. Ляський князь також поганин, але якщо б Ольга дала йому Червенські городи, він дав би Оттонові Помор'я. А стара не дає Червенські городи. Ось чому папа прислав до Києва не митрополита, а єпископа.

А потім я вже почув, що папа наставив цього Адальберта єпископом усіх земель руських, а митрополита обіцяв прислати тоді, коли й княжич охреститься.

Твоєму батерові минав ще тільки чотирнадцятий рік, але вже затявся й не хотів про це й слухати. Стара до нього вже й так, і сяк, а він каже:

— Мене, бабо, люди засміють!

Уже тоді вельми був упертий: затявсь — і край.

Ну, а я заходився підстерігати того єпископа Адальберта. Для чого я це робив — кат його відає, але ходив назирці й пантрував за ним, щоб заскочити самого.

А він ніколи не ходив сам. З ним приїхало ще кілька — всі в бурякових або білих плащах, а на кожному плащі хрести й хрестики: від уроків, абощо? Зневірився я його перестріти, бо ті ходять і ходять за ним хвостом, тоді й кажу отцеві Григорієві: так, мовляв, і так, зведи мене з цим Адальбертом. А Григорій питає мене:

— Нащо він тобі здався?

Треба — кажу. А Григорій каже:

— Мене самого тепер не пускають і на поріг.

І мало не плаче. Каже мені:

— Я знаю, чого ти хочеш.

Кажу — чого?

Хочеш, каже, щоб цей Адальберт охрестив тебе.

Я зо зла мало не сказився. Щоб я, кажу, прийняв у пазуху хреста? Ніколи того не буде! Затям, кажу, собі!

А коли казати щиро, я ще й сам не відав до пуття, для чого стережу Адальберта й що йому маю сказати.

Якось восени, вже ген після того, як Лют Свенельдович улучив стрілою Вовчого Хвоста, пішов я до Претичевого дідинця його провідати, аж дивлюсь — Адальберт. Претич киває на мене й пояснює:

— Це Ольжин робітник, але княжого роду: його батько — іскоростенський великий князь.

Думаю: невже Претич хоче охреститись? Оце-то дивина... Мені стало гидко, але я помислив собі так: поговорю з цим Адальбертом. Він був у Претича лише з тлумачем, без отієї своєї швори, що ходила за ним у білих та бурякових плащах. Іншої нагоди, думаю собі, не трапиться. Посидів я коло недужого Вовчого Хвоста, а сам пасу того Адальберта. А як Претич заходився виряджати його до воріт, я й собі заквапився. Здоганяю його вже за воротами й кажу:

— Я скоро стану веліїм жупаном.

Каже: то й що?

Кажу: допоможи мені й мому батерові.

— Чим?

— Хай стара віддасть нашу волость. А ми з батьком не лишимося в боргу.

Він питає:

— Як же ти хочеш оддячити мені?

А я стою та тільки бликаю. Зараз, думаю, скаже: прийми хреста. Але він сказав інше:

— Я, — каже, — не переймаюсь клопотом земним, а клопотом про людські душі.

Й пішов. А я стою та знов бликаю. От, думаю, який я ще дурний, правду казав отець Григорій, що не маю смальцю в голові. Ану як цей Адальберт викаже мене Ользі?

Озираюсь на Претичів дідинець — аж там Претич; манить мене до себе й бурчить:

— Може виказати.

Претич усе чисто чув.

Кажу: хай виказує.

Махнув я рукою та й пішов до Красних воріт, а на серці смокче: викаже чи не викаже мене старій?

Отак мені ще довго потім смоктало. Коли траплялася на очі стара, то я скоса зирив на неї. Нічого не каже, мовчить. Може, думаю, й не виказав. А тепер мислю собі так: Адальберт міг виказати, але стара мала своє на мислі про мого батька, мене та мою сестру, тож, може, тільки вдавала незнайчиху. Схоже на те.

А коли мене по тому зустрічав Претич, в очах його було щось таке, що змушувало мене потупляти голову. Якось я таки не витримав і кажу:

— А чого ж той Адальберт приходив до тебе? Ти ще його частував медом та вином.

А він мені одказує:

— Коли в домі гість, належить частувати, бо так велить закон. Але якщо ти мислиш, ніби хочу прийняти хреста, то про це й не думай: краще помру...

В літо 1398-е від нашестя Дарія, а по уцарінні Василія Македонянина в Царігороді 19-е, а по укняжінні Кия в Славутичі-городі 404-е, а по вбивстві великого князя Оскола Д'юровича в Києві варягом Олегом 4-е, а від народження грецького бога Христа 886-е. Нічого не було.

В літо 887-е. Помер Василій-цар, прозваний Македонянином, і сіли на столі батьковому Леон і Олександр.

В літо 888-е. Гукнув великий князь булгарський Борис обох синів своїх, так до Владимира й Симеона кажучи: «Оце вже помер грецький цар, мій заклятий ворог Василій Македонянин, тепер піду в монастир, маю-бо гріх на душі великий. Як скорив мене давнішний цар Михаїл, то мусив я зректися віри наших дідів і прийняти Христову віру, а мій брат і ваш дядько Радомир не прийняли її, й була межи нами рать велія, і многі його боляри та багаїни [1] полягли, я ж убив брата своєю рукою. Тепер я вже став старий, а кревний гріх не дає мені спокою. Піду замолювати його в монастир».

І віддав Борис великокняжу булаву синові старшому Владимиру, й натяг волосяницю та пішов у монастир.

В літо 889-е. Голод був на всій Руській землі, забирав-бо Олег усе збіжжя на полянах і сіверянах, ішов-бо Олег уперше в дань, і коли полянські та сіверські городи йому давали, він удруге йшов. І тільки Деревня земля перестала давати Олегові, й була межи ними рать.

В літо 890-е. Вродився Олегові син, і назвав Олег сина Асмусом — в ім'я батера свого.

В літо 891-е. Ратився Олег на Деревній землі, й не змогли деревлян варяги, й пішли усп'ять.

В літо 892-е. Нічого не було.

В літо 893-е. Зібрав великий князь булгарський Влади-

[1] Багаїни — менші бояри.

мир боїлів[1] та багаїнів і сказав: «Нелюба мені ця віра грецька, що прирівняла вас до слов'янських князів та бояр. Хочу вигнати з Булгарської землі священиків та єпископів, щоб усе стало як колись. Поборімося за дідню віру!»

Й підняли боїли та багаїни воїв-булгар, і почалася рать межи ними й слов'янськими князями та жупанами.

Й почув про це Борис, і вийшов з монастиря та взяв меч у руки, й велика січа під Плесковом-городом була, і переміг Борис боїлів та багаїнів, а сина свого Владимира закував. На великокняжому ж столі посадив молодшого сина Симеона. І княжив вісімнадцятилітній Симеон.

В літо 894-е. Нічого не було.

В літо 895-е. Була межи Олегом та Нискином рать, і побігли деревляни, й зачинилися в городах своїх, і кріпко боролися з Іскоростеня та Вручого.

В те ж літо була межи ними друга рать. Побігли варяги, і гнали їх деревляни до передільного Ірпня.

В літо 896-е. Нічого не було.

В літо 897-е. Заратилися феєделем угорський Алмош та печенізький хан. І сказав хан Алмошеві: «Не паси коней на Дінці!» Одказав Алмош ханові: «Либедія — дідня угорська земля, тут пасли коней батер і його батер, куди подамся з дідньої землі!» Сказав хан до Алмоша: «Не дає мені пасти коня хазарський хакан. Хакан могутній, не сила мені впиратися хазарським полкам, піду на твоїх угрів!»

Була межи ними рать, і здолали печеніги. Й послав Алмош сла до Олега й так тому сказав: «Подавав я тобі велику поміч, ходив на ворогів твоїх, коли ти кликав. А тепер споможи мені, вигнав-бо хан печенізький угрів з дідньої землі Либедії».

Сказав Алмошеві варяжин Олег: «Дам тобі землю Білих Горватів, але потолочи землю деревлян». Одказав Олегові феєделем Алмош: «Деревлян боюсь. Не зумів ти їх у дань примучити, як же примучу я?» Сказав Олег до феєделема Алмоша: «Як не потолочиш Деревлянської землі, то сам приймеш смерть од печеніга. Бо вдарю тобі в тил!»

Одповів йому феєделем Алмош: «Неволя мені!»

І пішли угри з Либедії, й переступили святу руську ріку Дніпр, а стали вежами під Києвом — од Почайни до передільного Ірпня, і сказав Олег феєделемові: «Переступай

---

[1] Боїли — значні бояри.

тепер і через Ірпінь, бо як не переступиш, то з одного боку вдарю на тебе сам, а з другого накличу печеніга. Й винищу всіх угрів або розпродаю грекам у робітники!»

І знову сказав Алмош-фе́еделем: «Неволя мені гірка!» Й переступив передільну річку, й зачали угри толочити деревлянські луки та поля, й вийшов навстріч їм велій жупан іскоростенський, і з рання до вечора була рать, а також наступного дня з рання до вечора. Почав долати велій іскоростенський жупан Нискин, та зайшли варяги в тил і взяли Вручий город.

Була рать велія з весни до зими, й столочили угри всю Деревню землю. За першими снігами вийняв Нискин Вручий город мечем, побігли варяги з Вручого, але сказав деревлянам Нискин: «Витолочили угри всю землю нашу, неволя нам». Відповідали пани велійому жупанові: «Оце вже нам прийшла голодна смерть. Даймо ліпше дань клятому Щекові, бо й угрів уже несила змогти: онде знову вертаються на нас угри, а за ними прийде й Щек».

І прийшов у грудні Олег з варягами й уграми, й сказав Олег до деревлян: «Оце вже вам смерть буде. Дайте Києву дань!»

І дали деревляни, і пішов Олег усп'ять, угрів же пустив за гори Горватські, як речено було, через землю Деревлянську та Волинську, через Червенські городи, що вже давали многу дань варягові, й через землі Чорних Горват. А Білі Горвати не могли боронитися, кинули свої гори й пішли за Дунай. І давали Олегові дань усі руські землі, остатніх же підкорив він деревлян. Не мавши сили примучувати своїми руками, примучував їх копитами й ратицями степових орд, яко тать послідущий. Псав Мечимир Велесь.

РОКУ 984-ГО

Місяця січня
в перший
день

У великокняжому хоромі був пир горою, а Доброчинові чомусь постала перед очима подія давно минулих літ. Світлий князь спробував пригадати, скільки ж років минуло з того дня, й розгублено глянув на Претича.

— Лют Свенельдич устрелив був мужа твоєї сестри, — сказав світлий князь до тисяцького. На мить це здалось йому важливішим за все, й він з надією подивився йому в очі. Літа були виписані на Претичевому чолі, але Доброчин одчув себе негодним прочетати те заплутане літописання. — Скільки ж одтоді літ?..

Пам'ять чіпко тримала людей і події, Претич був тоді чорновусий і худий, Доброчин навіть пам'ятав його шиту сріблом боярську свитку — він був єдиний серед полян, бо в сріблі та золоті за тих часів ходили тільки варязькі князі та ярли.

Багатьох уже не було серед живих: і Люта Свенельдича, який підступно вдарив затруєною стрілою Вовчого Хвоста, і самого всюдисущого Свенельда, й навіть Вовчого Хвоста, в якому не було нічого вовчого. Не було вже вельми багатьох.

Доброчин глянув уздовж пирового столу. Навпроти сидів молодий київський князь, перекинувши через ліве плече тканe золотом грецьке корзно, брита голова його блищала проти двох свіч, поставлених за ним у божниці, тонкий оселедець на маківці та вуса хвильками спадали вниз, роблячи Володимира дуже схожим на батька. І все-таки ця схожість між ним і Святославом була суто зовнішня. Святослав завжди хмурив брови й дивився цупко вперед, а Володимир удавсь очима в матір...

І раптом Доброчин усе згадав. Малуші й Святославові минало по чотирнадцять — як він міг забути таке!

А ще минало восьме літо його холопства.

Тепер Малуші виповнилося сорок і п'ять, стільки ж було б і Святославові, а Доброчин раптом уявив собі, що було б і чого не було б на світі, коли б живий був Малушин муж. Для такого жилавого пардуса, яким удався великий князь київський Святослав, сорок і п'ять літ — пора розквіту. А ми з Володимиром, подумав Доброчин, сиділи б у Новігороді й збирали дань на словінах та на всій отій муромі та воді, як тепер Путята Кислиця та Угоняй.

Але він тут-таки подумав, що Святославові було писано вмерти молодим. І згадав його схожі на дві жарини булгарські очі.

Доброчин перехилився до Претича через стіл:

— Знаєш, скільки відтоді минуло?

Претич кивнув — він уже й сам устиг полічити:

— Тридцять і один рік. — Його теж охопив потяг до спогадів.

Доброчин заспокоївся й глянув на головних воєвод, які сиділи по ліву й по праву руку великого князя: Ждана Будимировича та Яна Усмошевця. Власне, тридцять і один тому рік не відбулося нічого такого, що мало б відгукнутись у цей новорічний день. Доброчин цокнувся до Претича й почав розпитувати, чому приходив тоді до нього папський єпископ Адальберт. Тисяцький воєвода нічого не міг згадати. Адальберта він пам'ятав, але що цей єпископ хотів од нього вдома?..

— Ти кинув тоді мені вельми важкі слова... — Доброчин дослівно пам'ятав сказане, він заходився відновлювати в

Претичевій пам'яті той давній день, але тисяцький лише безпорадно розвів руками.

Доброчин дав спокій тисяцькому воєводі й вийшов до сіней. Теремні двері зсередини були густо обмерзлі, він заходився оббивати носаками паморозь і лід, а коли трохи збив і вийшов на чисто виметений од снігу терем, побачив обох великих княгинь. Марія й Рогніда стояли біля Княжих воріт і мирно гомоніли. Це скидалося на добрий знак, і світлий князь подумав, що все-таки багато чого змінилося за ці кілька десятиріч, якщо навіть княгині стоять і так любо щебечуть, позираючи на своїх дітей, що бавляться лиглим снігом.

Тоді він з раптовою підозрою глянув на обох великих княгинь, і добрий знак нараз перестав здаватись йому добрим: світлий князь навіть не давав собі звіту, чому. Та коли знову ввійшов до Володимирової світлиці, то збагнув причину несподіваного почуття: великі княгині дійшли згоди... Ці дві жінки не бозна-скільки важили в Києві й Княжому дворі, та якщо дві такі непримиренні особи перестали ворогувати, міркував світлий князь, то це мусило насторожувати.

Він глянув на сина своєї рідної сестри. За Марію Доброчин не відчував перед ним провини, але Рогніда була якщо не його гріхом, то, в усякому разі, прикрістю. І все-таки в душі підіймався спротив до обох жін.

Світлий князь Маломир Любечанин, що сидів праворуч од малого воєводи Яна Усмошевця, поза його спиною говорив з онуком. У цій світлиці то було двоє найрідніших йому людей, і Доброчин підійшов і сів коло батька, поклавши руку на срібне руків'я його меча. Великий князь говорив з дідом про Грека Мудролюба. Доброчин аж тепер збагнув, чому княгиня Марія, яка досі й не плювала в бік другої Володимирової жони, сьогодні була така незвично весела. Причиною мав бути цей самий грецький сол, який сидів через трьох бояр од Маломира Любечанина, говорив щось до Дюка й Чурила і сьорбав зеленкуватий мед, смачно плямкаючи мокрими губами. Доброчин спробував бути безстороннім і сам собі проказав, що людина почуває себе серед чужих самотньо й ніяково, кожному хочеться жити серед таких же людей, як і сам, і він не мав права винуватити княгиню в тому, що вона так несподівано ожила. Просто поговорила зі своїм земляком і втішилася, сказав Доброчин, але самого його це не втішило й не влаштувало.

Й тоді він пригадав, кому належать слова про людину, яка прагне жити серед своїх. Слова належали отцеві

Григорієві. Царгородський сол Грек Мудролюб теж був послом грецького бога Христа, але він дуже мало нагадував отця пресвітера, хоч його чорне корзно так само сягало п'ят.

Грек мудрий і любий, з неприязню пережував його ім'я світлий князь Доброчин. Усі вельми розумні й мудрі, всі, окрім нас.

Він пішов і сів на своєму місці біля Претича, який теж скоса зиркав на грецького сла. Але Доброчин не перейнявся неприязню тисяцького воєводи. Перед Щедрим вечором Доброчин говорив з грецьким слом, і тепер у нього було таке враження, мовби мусить зробити якийсь відповідальний і вельми небезпечний крок. Доброчин хотів і не міг заперечити життєвої мудрости цього чоловіка.

На хвилинку перед очима постав єпископ Адальберт. Цей папський нунцій мав звичку всі балачки дивним робом звертати в небо, далі від людських клопотів та буденної суєти, але це розраховувалося на невіголосів.

Зовсім іншим видавався на перший погляд сол грецького царя. Грек Мудролюб усі небесні діла звертав на землю, це припало світлому князеві до душі, він лише боявся довіряти першим враженням. Доброчин підняв братину за обидва вуха й голосно проказав, щоб передужити гомін новорічного пиру:

— П'ю здоров'я царського сла!

Це викликало загальний подив. Світлий князь Маломир Любечанин глянув на свого сина поза спинами бояр. Доброчин витримав батьків погляд, і колишній велій жупан іскоростенський похмуро сказав:

— На новорічному пиру п'ють за старшістю.

— Хоч раз поламаймо закон,— весело відповів Доброчин батькові. — Один мудрий сказав був мені дуже давно, що колись надходить пора розкидати каміння, тож я помислив так: як же його розкидаєш, коли мусиш раз по раз озиратися на дідній закон?

У світлицю мовби вкотилася німа тиша. Дехто сприйняв Доброчинові слова за жарт, але таких жартів з його вуст іще ніхто ніколи не чув у Києві, й це дуже швидко збагнули навіть найлегковажніші мужі.

— Ми всього боїмося,— розчаровано сказав Доброчин. — А є ще й друга половина приказки... — Він з надією глянув на божник.— Після розкидання надходить час громадити каміння.

Претич глузливо запитав:

— Одно розкидати та громадити?

Царський базилік одчув у притчі голос святого писання й підвівся за столом:

— Твоїми вустами глаголить істина!

Тлумач переклав, але Доброчин відповів не слу, а Претичеві:

— Якщо стіну викладено невперекіс, краще розкидати її й викласти заново, бо рано чи пізно сама впаде.

Претич, до якого звертався Доброчин, не знайшов гідної відповіді, й тоді князь звернувся до царевого сла:

— Цю істину не я вигадав — є в Києві один мудрий муж, йому треба дякувати.

— На новорічному пиру, — врешті обізвався Претич,— заведено все казати навпростець. Мав єси на оці дідні закони?

Доброчин збагнув, що відтепер із цими людьми йому буде дуже важко. Досі вони розкидали каміння разом з ним, а тепер злякались і впираються. Громадити каміння, видно, ще не настав час: треба було спершу як слід розкидати недорозкидане, щоб не мурувати вище по кособокій стіні.

По обіді, коли скінчився вранішній і ще не почався вечірній новорічний пир, Доброчин пішов сам розшукувати отця Григорія. Під ногами рипів мокрий сніг, на Боричевім узвозі мало бути слизько, й він звелів осідлати свіжо підкованого коня. Отець Григорій сидів тепер в Ольжиному дворі на Щекавиці, й коли Доброчин з розгону в'їхав до воріт, відчинених задля Нового року навстіж, побачив серед двору гуртик Володимирових наложних жін. Вони ліпили жертовну снігову бабу, ходили кругом неї корогодом і співали врочих щедрівних пісень. Серед них була й Ліла-Софія. Вона побачила світлого князя й підійшла:

— Щедрого літа.

— Спаси біг,— відповів Доброчин і пильно глянув на молоду русяву наложницю.

— Я чекала на тебе тут, світлий княже,— сказала вона.— Й творила потвори... Тобі випадає далека путь.

На віях у Ліли-Софії забриніли сльози, й Доброчин поспіхом сказав:

— Маю справу до отця Григорія.

Наложниці крутились навколо баби й потайки позирали в їхній бік. Доброчин кинув повід на конов'язь і пішов поза хоромом, де була Григорієва кліть.

Григорій одчинив двері. В кліті сидів патлатий рудобородий чоловік, якого Доброчин уже колись бачив. Григорій сказав:

— Це отець протоієрей Анастасій Корсуняпип, Буданка Смоляковича з Вишагорода Деснянського син...

— І зять Муромця,— згадав світлий князь. Він бачив цього рудобородого дивака перед п'ятьма роками, коли в Києві сидів ще небіжчик Ярополк, а Доброчин стояв станом у Дорогожицькій пущі. Згадка про Ярополка найшла хмарою Доброчинові на чоло, але він поспішив її відігнати.

— Ти єси тлумачем у грецького сла? — спитав він у Настаса. — Чого ж я не видів тебе на пиру?

Настас відповів надто дивно:

— Понеже поімал єсть трою тлумачі.

Доброчин засміявся — цей Муромців зять і того разу говорив так.

— По-якому нявкаєш?

Настас поважом одказав:

— Божими словеси глаголю, княже.

— А по-людськи хіба вже забув?

— Можу й по-людськи,— врешті згодився Настас.

Отець Григорій пояснив світлому князеві, чому базилік архімандрит узяв не одного тлумача:

— Не довіряє.

— Для чого ж тоді взяв?

— Тлумачити божі справи. А для царських має грецького тлумача, світлий княже. Отець Настасій же русин.

— І ти не вельми довіряєш грекам,— посміхнувся до старого пресвітера світлий князь. — А замолоду ти говорив по-іншому... — Він згадав свої сьогоднішні роздуми за пировим столом: вустами отця Григорія говорив булгарин, а не християнський жрець. — То правда? — гляпув на Настаса Корсунянина світлий князь.

Настас підвів косату голову:

— Що?

— Не довіряють?

Настас розвів руками й знову потупив зір. Доброчин спробував пригадати, чому він сюди прийшов; спонука не варта була уваги. Він ступив до дверей, але Григорій глянув на нього з таким докором, що Доброчин повагався й сів під вікном, звідки линула дзвінка щедрівка. Потім пісня ввірвалася, й стало чути цокіт копит.

Отець Григорій і протоієрей Настас говорили між собою тією самою гутіркою, але Доброчин не слухав і взагалі мало що з того розумів. Грецьке сольство прибуло за два дні до Щедрого вечора, але Доброчин лише допіру почув од цих двох, що базилік архімандрит має до нього і якісь «царські» справи. Справа могла бути лише одна.

Ще перед дев'ятьма роками, коли паракімомен Василій заколов царя, вірменина Іоанна Цімісхія, а на його місце посадив Романових синів — малолітніх Василія й Костянтина, яким за законом належав батьків імператорський стіл,— Грецька земля збурилася. Царями стали ще зовсім шмаркаті дітваки, їхнім же опікуном і справжнім царем зробився той самий убийник Іоанна оскоплений паракімомен Василій, якого ненавиділи в Царігороді й усіх волостях грецької землі.

Бажаючи здобути прихильність вельмож у столиці й поза столицею, паракімомеп зробив свій перший хибний крок: вирішив позбутися впливового Варди Скліра й призначив його стратигом Анатолії. Склір заратився й оголосив сам себе царем. Відтоді війна у Греції не припинялася. В Царігороді так само сиділи два царі, хоч і малолітні, третім став коромольний Варда Склір. А був ще й четвертий, якого ненавиділи найдужче від усіх: євнух паракімомен Василій.

П'ять літ тому паракімомен прислав був свого сла — архієпископа Димитрія. Димитрій мусив повернутись ні з чим. Світлий князь тоді відбувся жартом:

— Пождемо, поки в Царігороді буде не четверо, а один цар.

Наступного року Претич підбивав Доброчина:

— Ходімо за Дунай, світлий княже, як ходив Святослав.

Доброчин нагадав старому воєводі, що Святослав повернувся з-за Дунаю без голови, з якої тепер п'ють вино печенізькі хани, а сьогодні ладен був пошкодувати за цей грубий жарт. Греція й досі борсалась у коромолах, такою слабкою вона вже дуже давно не була. Булгарія, яку відвоював був у Святослава цар Іоанн, знову відпала від греків: вони не мали змоги втримати навіть цієї геть знекровленої землі. Тепер Доброчин був певен, що паракімомен Василій удруге прислав просити допомоги супроти самозваного булгарського царя.

Він спитав у протоієрея Настаса:

— Як теперішнього булгарського царя звуть?

— Самуїлом,— відповів не Настас, а старий пресвітер Григорій.— Має ще й трьох братів: Аарона, Давида й Мойсея, а коміт[1] Никола був їхній отець.

— То він простого роду! — здивувався світлий князь, а тоді з підозрою глянув на отця Григорія. Колись Добро-

[1] Коміт — управитель області.

чин уже був сказав отак, а старий християнський жрець прискалив око: «Інколи в княжі червоні чоботи взувається й холоп...» Цього разу Григорій змовчав, але світлого князя раптом узяла безпричинна злість, і він спитав уже в протоієрея Настаса: — То з чим же прийшов до нас грецький сол? Якщо по допомогу супроти того Самійла (чи як його там), то мусимо вдати: межи Києвом і Царемгородом вічна любов!

Він повів оком на пригніченого отця Григорія, ляснув себе по колінах, крекнув і вийшов надвір. Християнський жрець дратував нині світлого князя, й Доброчин знав причину цього, хоча й не хотів сам собі визнати.

Біля конов'язі заливистим голосочком виспівував його жеребець. На другому кінці була прив'язана біла Володимирова кобила, й Доброчин відчув під серцем несподіваний холодок. Ольжин двір був майже порожній, лише біля брами стояло кільканадцятеро дружинників і сторожових воєвод, які позирали на нього та в бік хорому, звідки линув нестрункий спів.

Доброчин скосував на дружинників і пішов до хорому. Мостини терема були мокрі й слизькі, біля порога світлий князь посковзнувся, знічено кахикнув од лихого знаку й ступив до сіней. Починалась відлига, але двері й досі стояли в паморозі та крижаних коржах. Доброчин налапав клямку четвертих дверей. Двері виявилися замкнені зсередини, з інших світлиць та одрин чулися розхлюпані жіночі голоси, й Доброчинові вдруге похололо під серцем.

А потім узяло на шал.

Сяк-так себе опанувавши, він зійшов з терема й скочив у сідло. Кінь не хотів іти від конов'язі, але Доброчин, уп'явшись йому в боки острогами, приборкав його й проскочив браму на повному скаку — аж дружинники шарпнулись і з подивом розступилися. Хтось із них щось крикнув йому вслід, але Доброчин гнав коня до самого Щекавицького узвозу, а над урвищем посадовив на круп. За обліпленими снігом кущами дерези стояла Ліла-Софія.

— Ти чого стоїш тута? — спитав здивовано він.

Дівчина підвела на нього пойняті імлою очі:

— Жду тебе.

Доброчин озирнувся до воріт Ольжиного двору. На містку над ровом було повно дружинників і сторожів, які знітилися й почали ховатись один за одного та за браму, а з Кожум'яків котився вгору гуртик отрочат, певно, щедрувальників, які йшли посівати в цей Володимирів двір.

Доброчинова рука сіпнулася. Першою думкою було — огріти русяву наложницю межи плечі бичем, бо виставила його на загальне позорище, натомість він перехилився з сідла, взяв дівчину попід пахви й посадив попереду.

Й, уже не звертаючи уваги на дружинників та на дітей, погнав коня до Почайни. Спинився лише біля княжого двору Ольжиного села.

— Сидітимеш тута?

Дівчина й досі міцно тримала його за шию й горнулася до грудей.

— Сидітиму.

Він згадав, як вона стояла в снігу під дерезою:

— Чого втекла?

— Боялася... щоб не передумав молодий князь.

— Пощо це мав би передумувати?

— Бо я найкрасніша серед усіх його дівчат. Міг розкаятися, що віддав тобі. А я ж незайнята...

— Хто тобі сказав, ніби ти найкрасніша? — засміявся Доброчин.

— Сама себе бачила в зиркало.

З прибудови вийшла тивуниця й заходилась одмикати хором.

— Три дні непалено,— застерегла вона, позираючи на князя та його наложницю. — Допіру збігаю запалю...

Давно не рипані двері весело рипнули.

Того вечора ніхто в Києві не знав, що сталося з Доброчином Маломировичем, чому він скликав гостей до свого хорому на поворічний пир, а сам наче в землю запався. Про це знала тільки його жона, світла княгиня Богуслава, бо людина зрештою не голка в сіні й не пліточка в Дніпрі: людину видно здалеку...

Місяця цвітня у вісімнадесятий день

Такої раті йому ще не доводилося сукупляти. Дружина й вої йшли окремими полками й були схожі на три нескінченно довгі змії. Товар рухався попад берегом, сажнів за сто праворуч ішли кінна дружина й піший ратний полк,

а третя витяга сунула водою: двісті дракарів і насадних човнів та ладь. Досі Доброчин збирав по шість-вісім тисяч, сьогодні за ним ішло п'ятнадцять тисяч мечів.

Од гирла Дніпра до гирла Дунаю рухалися два тижні. П'ять днів тому ввійшли в Дунай, а не бачили на тому боці жодного булгарського воя. Воєвода Претич сказав, що трохи нижче від Дрестра є чималий острів, і Доброчин, приклавши до очей долоню, вдивлявся в каламутну дунайську широчінь. Ця порожнеча починала його бентежити. Мав таке відчуття, що женеться за невидимою марою: жодної душі на обох берегах.

Він суворо попередив рать і дружину, щоб і не заглядали до придорожних сіл, бо перед виступом уклав з тутешніми князьками угоду. Місцеві чорні люди все-таки остерігалися й не показували носа з хуторів та сіл, однак булгари на тому березі вже давно мусили б показатись, і ця безмовність непокоїла його. Доброчин ладен був знову запідозрити греків, яким із самого початку не довіряв. Той лукавий оскоплений паракімомен Василій міг улаштувати яку-завгодно пастку, як він улаштовував своїм численним ворогам.

Але навряд чи греки зважаться, подумав він, озирнувшись на нескінченні полки дружини й раті.

Перший острів Доброчин побачив аж під обід: жовта смуга виникла відразу за переліском, з якого до Дунаю впадав нешироκий рудий струмок. Острів видавався досить зручним для переправи: низенькі миршаві кущі й піски, які не могли чаїти жодної несподіванки.

— І протока з того боку острова вузька,— сказав Претич, згадавши подію чотирнадцятирічної давнини: Свенельд утік з усією кінною дружиною саме через цей острів, покинувши Святослава з геть пошарпаним пішим полком. — Тут швидко переберемося й на ладдях і плавом.

— І, може, не буде оцих боліт, — сказав Доброчин старому восводі, якого перед витягою призначив головним: то було само собою зрозуміло.— Болота й болота п'ятий день!..

Ладді пристали до острова й скинули своїх воїв, потім швидко повернулись і почали переправляти іншу пішу рать. Дружину Доброчин поки що лишав на лівому березі. Вивідники висадились у булгарських переділах і незабаром доповіли, що бачили роз'їзд навпроти горішнього краю острова. Дружині Доброчин і Претич дозволили переправитися тільки тоді, коли сторожова сотня обстежила ввесь острів. Самі піски та обрідний верболіз.

Булгари й досі нічого не підозрювали. Претич мовби сам до себе пробурмотів, але щоб світлий князь міг почути:

— Святослав перед витягою рядив сла.

Цю приказку знав кожен киянин: «Іду на вас — бороніться!» Доброчин так само ні до кого проказав:

— Був ще молодий вельми. Ратна мудрість у тім і є, щоб коротшим мечем дістати довшого. Як ото тебе мій сват Мєшко у витоках Дністра.

Аж тоді глянув на шістдесятип'ятирічного великого боярина, який і досі жив пам'яттю молодих літ. Але Доброчин подумав, що з такою раттю міг би спокійнісінько попередити булгар, і він примирливо сказав Претичеві:

— Ми ще ж не виділи живої душі.

Спершу переправилася старша дружина — воєводи й решта княжих мужів, а потім у ладді й насади сіли молоді дружинники, кожен підтримував за повід свого та запасного коня, а дехто й воєводиного. По той бік острова протока була ще вужча, ніж по цей. Коли дружина та рать вилаштувались на правому березі полками, Претич почав переправляти товар. Вози накочували на ладді помостами, по два вози на ладдю й насад, а волів погоничі гнали у воду в ярмах і хапалися за їхні хвости.

Раннього надвечір'я, коли сонце почало хилитися за верхні острови, що тяглись угору нескінченною вервечкою, воєвода сторожового полку доповів:

— До Дрестра версти чотири.

Доброчин звелів далі не йти. Це було на догоду Претичевим спогадам, які мали здатність пекти. Коли після переправи минали село Остров, Претич звелів узяти там кількох вилицюватих булгар, схожих на печенігів. Тепер ці люди зізналися під батогом, що дрестрський коміт усі дні пильно стежив за київською раттю, а в Дрестрі сидить сам цар Самуїл.

Це для Претича було цілковитою несподіванкою, а Доброчин зрадів:

— Я досі не бачив живого царя в очі!

То був явний жарт, але Претич міг би заприсягтися, що світлий князь має якусь дальшу ціль.

На цю витягу він сам підбив Доброчина, а тепер могло вийти так, що світлий князь дав себе підбити цілком свідомо. Євнух паракімомен Василій просив у київського князя спомоги супроти булгар. Він посилався при цьому на добролюбне звіщання Святослава з Іоанном Цімісхієм. Звіщання по суті давно втратило вагу, бо паракімомен власною рукою заколов царя Іоанна Цімісхія, Святослава ж

убив сам Іоанн, підкупивши печенізького Курю-хана, хоч те саме вчинив уже був і Свенельд, пообіцявши віддати за хлопця свою онуку.

П'ять років тому Доброчин відмовив наставникові грецьких царчуків, бояри київські думали, що він одмовить і тепер, але Доброчин зненацька згодився. Це сталось у кінці Новорічних свят. Паракімомен вустами свого сла — архімандрита Грека Мудролюба — просив надіслати до города Несебра шеститисячний полк, який мав зустрітися з грецьким полком на початку цвітня. Претич сказав:

— Для чого тобі звіщатися з тим убивцем? Коли надумав піти за Дунай, ходімо собі, без греків. Заодно й грекам допечем!

Претичеві свербіли старі рани, але Доброчин відповів:

— Рать — діло темне. Ніколи не знаєш наперед, хто візьме гору в битві. А євнух сулить нам золото й срібло: Грек Мудролюб уже дав дванадцять тисяч гривних, а ще сорок вісім тисяч дасть їхній корсунський протевон. Шістдесят тисяч на дорозі не валяються. Так я кажу чи не так?

Він за звичкою хитро скалив око. Тоді далі цієї розмови справа не пішла, а Претичеві ще дужче засвербіли старі рани, й він сам умовляв Доброчина аж до кінця свят. Світлий князь урешті піддався на вмовлення, а тепер Претич відчував, що Доброчин не тільки прикидавсь неохочим, а все вже вирішив був сам і давно.

Копати рів закінчили пізньої ночі, насипавши над ровом височенний рихкий вал, який утоптали тільки вгорі та ззаду, а обидва проходи заставляли рядами возів. Київський стан тепер нагадував добре зладнану міцну твердиню, яку нелегко було взяти не тільки мечем, але й хитрістю та несподіванкою.

Місяця цвітня ж у Юрів день

Трупи попалили ще вчора звечора, справивши бучні поминки над спільною могилою полеглих у січі киян, і тепер околиці Дрестра нічим не нагадували січового поля.

Рать обрилася навколо східної й західної городських стін, а дружина стояла просто перед брамою, взятою на замок.

Доброчин, Претич і Ян Усмошвець ішли вздовж двох рядів булгарського полону.

— А ці геть-чисто як ми. Зовсім не нагадують печенігів, — сказав світлий князь. — Тільки чорнявих трохи більше. — Він згадав отих кількох булгар, що їх Претич був узяв у недалекім селі Острові: ті були вилицюваті й скидалися на печенігів та чорних круків. Старий воєвода, як давній знавець цієї землі, пояснив світлому князеві, що в цих східних волостях простий люд особливий: то справді колишні степовики, прийшли сюди з-над Волги, а ці полонені ратники, певно, з полудневих і західних земель.

— А поглянь-но на їхні ноги! — сказав Доброчин. Претич глянув і нічого дивного не помітив: ноги, та й квит. — Але всі в чоботях! — пояснив старому воєводі світлий князь. — Ці люди нам не вдадуть дані.

— Чого?

— Бо в чоботях! — зареготав світлий князь. — Для дані пошукаймо лапотників!

Заклопотаний погляд воєводи тішив його. Претич не відгукнувся. Коли Доброчин скалив око й смикав себе за вус, годі було второпати, що́ він намислив і що́ має означати такий жарт.

На вежі воріт майоріло біле знамено, на якому можна було розгледіти людські очі, рот і ніс, але Доброчина зовсім не бентежили ті згаслі божі очі. Йому не раз доводилося спостерігати образ Христа. Золотий Дажбог колись був розхвилював його значно дужче, й Доброчина охопило якесь підсвідоме й невимовне відчуття, ніби він ладен примиритися з чимось чи з кимось, хоч і сам до пуття не знав, з ким і чим. Час розкидати й час громадити каміння, подумки проказав світлий князь, але в тому була ще незрозуміліша двозначність, яка бентежила й змушувала заглядати в своє ж власне нутро. Час розкидати чи час громадити?

Над брамою дзвінко вдарило в мідний щит, хтось невидимий вигукнув по той бік брами:

— Отворя-аййй!..

Голос був приглушений товстими колодами, але чіткий, і кована брама почала хрипко розчинятись.

Доброчин з обома своїми першими воєводами відступив убік, і до розчиненої навстіж брами, вишикувавшись по п'ятеро в ряд, почали заходити старша й молодша дружини.

Так було домовлено з булгарським царем.

Учорашня січа була несподівана й коротка. Доброчин висидів у стані за чотири версти від города три дні, пославши під город лише п'ять тисяч ратників. Він ще не мав і на думці брати Дрестр, просто вирішив був подратувати того таємничого царя Самуїла.

— А коли попруть — не змагайся: біжи чимдуж назад! — суворо попередив він Ждана Будимировича, який очолював усю пішу рать.

— Отак без усякого спротиву? — нахмурився Ждан.

— То не твій клопіт.

Цар виявився надто запальним: більше двох днів не зміг витримати маячіння київської раті за валами. Вирішивши відігнати її далі від городських стін, він випустив старшого брата Аарона з вісьмома тисячами кінних і піщів. Ждан Будимировпч не чинив опору й побіг, але царський брат Аарон утратив чуття міри: гнався за ним до самого ярка.

А там стояла вся київська дружина.

Рать раптом перестала втікати й наїжачилася п'ятьма тисячами рожнів, а дружина під проводом молодшого воєводи Яна Усмошевця вдарила ззаду. До київського стану лишалося версти півтори, до города — вдвічі більше. Якби Доброчин випустив і решту боїв на булгар, Аарон уже не встиг би повернутися до города, а січа була на диво вперта й крута.

Сили виявились приблизно рівними, але несподіваний вихід київської дружини ошелешив булгар. Аарон збагнув свою помилку й хотів вискочити з пастки, яку підставив йому київський князь, однак було вже занадто пізно: Доброчин випустив навперейми булгарам ще цілий п'ятитисячний полк.

До Дрестра пощастило втекти лише шістьом чи сімом сотням вершників, дві тисячі булгар полягло, дві тисячі покидало зброю, решта розсіялася по ярках та гаях, але Доброчин не велів гнатися й виловлювати.

Він утратив понад три сотні ратних і дружинних мужів, а в булгарського царя залишилась менш як чотиритисячна засада. Такою силою цар не міг утримати Дрестра й вирядив до київського князя сла: свого найстаршого брата Давида, який подарував Доброчинові золотий щит, викладений дорогим камінням. Доброчин глянув на сивого царського брата й нічого дивного в ньому не знайшов.

— Цар також схожий на тебе? — запитав він.

— Подобен є, — з не меншим подивом відповів Самуїлів брат.

Доброчин не допитувався. Булгарської мови тут ніхто не знав, а цей Давид своїм виглядом зовсім розчарував Доброчина. Царський брат нічим не відрізнявся від простих київських воєвод.

Але він швидко дійшов згоди з Давидом. Булгари не мали надії вистояти проти такої сили більше дня, тому цар вирішив упустити до Дрестра київську дружину, якщо вона не зачепить царської дружини й самого царя. Ян Усмошвець обурився:

— В них у городі чотиритисячний полк, а нас буде, вважай, удвічі менше!

Але це не мало тепер особливої ваги, й усі воєводи схилилися до думки, що можна прийняти умову булгарського царя.

Булгарам ще вчора дозволили поховати вбитих і забрати покалічених, до города підійшла вся майже п'ятнадцятитисячна київська рать, учора ж кияни спалили своїх забитих і вчинили над ними щедрі поминки, а сьогодні княжа дружина входила в навстіж розчинену браму дрестрських воріт. Коли в полі залишилась остання сотня, Доброчин кивнув:

— З богом!

Перейшовши попереду дружинної сотні місток, усі троє позлазили з коней. Збоку за брамою стояв гурт пишно вбраних людей, і Доброчин спробував угадати, котрий з них цар. У першу мить усі здавались однаковими, він не зразу звернув увагу на невисокого кремезного чоловіка років під сорок п'ять — упала в око тільки невелика золота булавиця, яку чоловік тримав коло плеча. В решти ж руки були на руків'ях мечів або опущені додолу. Чоловік з булавою щось проказав, а якийсь інший виступив на крок і почав тлумачити:

— Цар сказав, що радий вітати славетного Доброчина, который прогнав варягів з Руської землі.

Цар стримано вклонився, не відвівши булави від плеча, Доброчин і головні воєводи теж уклонились, відповідаючи на кивання царських бояр. Самуїл знову щось промовив, і вдруге виступив тлумач:

— Булгари теж визволяють свою землю від нашесників. Перед місяцем часу ми перемогли під Несебром грецького царя.

Тепер уже Доброчинові стало смішно, він глянув у вічі Самуїлові й сказав:

— Паракімомен Василій чекав і нас перед місяцем часу під тим Несебром.

Самуїл не швидко зрозумів, а перепитавши тлумача й нарешті збагнувши натяк київського князя, мовчки показав булавою на дворядний кам'яний хором. Доброчин зрозумів це як запрошення до господи.

— Ходімте, коли кличуть на пир, — сказав він воєводам, які досі не випустили й пари з вуст. Він був розчарований і не приховував розчарування. Йому відразу не сподобався сей скупословий цар, і не з тієї причини, що так холодно зустрів його — свого переможця, в чиїх руках були тепер його доля і його життя. Доброчин навіть не давав собі звіту, чим саме не сподобався йому цей чоловік.

Якийсь він наче дерев'яний, уже в хоромі сам собі сказав Доброчин, бо Самуїл і тут лінувався взайве ворухнутись: навіть за столом і далі тримав булаву біля плеча. Лише коли молодий челядин узяв її від нього й поклав на гексамитове узголів'ячко, Самуїл мовби звільнився від непосильної ноші й зітхнув:

— А євнуха-паракімомена вже немає.

Здивованому цим повідомленням Доброчинові пояснив царів брат Давид:

— Василія-паракімомена вбив цар Василій.

Доброчин швидко збагнув, що всі свої обіцянки він давав саме паракімоменові, він мовби теж скинув із себе якийсь тягар. Той потаємний задум, що привів його в ці краї, позбувся всіх сторонніх уз і став мовби ще більш здійсненним.

Поряд із Самуїлом сиділи всі його брати, Давид здавався скорше батьком, ніж братом, і мав щонайменше шістдесят і п'ять літ — як головний воєвода Претич. Випуватець за вчорашню поразку Аарон зухвало поглядав на Самуїла, а Мойсей здавався зовсім німим. Доброчин мав таке враження, ніби прийшов непроханим на чужий пир, ніби його кожної миті можуть вигнати.

Світлого князя почали хапати чорти — він ледве стримав себе до кінця пиру, що тривав години півтори.

Потім усі порозходились, у довгій склепінчастій світлиці залишилися тільки цар Самуїл і Доброчин. Цар гукнув тлумача й сказав Доброчинові:

— Ми всі у твоїх руках. Ти можеш мене помилувати або вбити, але знай одне: булгарський цар — то ще не Булгарія. Коли Іоанн Цімісхій повів Бориса Другого в полон, він думав, що Булгарію вже ніяка сила не зможе

скреспти до життя. Цімісхія давно немає живого, а ми стоїмо, бо на світі були ми й наш батько Никола, простий велбуджський комі́т. А таких комітів по всій нашій землі вельми багато. Доки є бодай один — доти буде Булгарія. Осе я й хотів сказати тобі, княже Доброчине, — мовив Самуїл через свого тлумача, ходячи світлицею й вимацуючи переможця допитливим поглядом.

Доброчин з подивом стежив за перетвореннями царя. Тепер це була зовсім інша людина, й він збагнув, що Самуїл тільки допіру розкрив перед ним своє справжнє обличчя. Щось мусило досі стримувати його, і світлий князь був подумав на братів Самуїла, але потім викинув цю думку з голови. То було просто безглуздо й смішно.

Та згодом до світлиці ввійшли Давид і Мойсей, і цар знову втратив рухливість. Царя сковували рідні брати. Випадковий здогад уже не здавався таким безглуздим, і Доброчин став терпляче ждати біля немитого вікна, коли старші брати наговоряться з царем і знову вийдуть.

Потім він з цікавістю запитав:

— Скільки років твоєму найстаршому братові?

— Шістдесят шість. На двадцять один рік старший од мене... — сказав Самуїл, несподівано замисливши́сь. — Вони тільки через те наставили мене царем, що маю довше від них жити, — наче з осудом докинув Самуїл.

Осуд лише тоді міг мати підставу й слушність, якби наймолодший не довіряв старшим братам, а в цьому Доброчин був зовсім не певний. Іноді старші просто пригнічували молодшого вагою своїх літ.

Це вже більше скидалось на правду. Коли брати пішли, Самуїл сказав Доброчинові:

— Київ уже раз дошукувався нашої землі. Хіба йому мало своєї? Таких обширів не має жоден у світі цар.

— Святослав був онуком вашого царя Владимира, тому мав Булгарську землю за свою. Святослав помер перед чотирнадцятьма літами...

— Але тут єси ти, — перебив цар світлого князя.

— Я не для цього прибув сюди...

— Для чого ж? — Самуїл схрестив руки на грудях і став схожий на куцоногого степового боввана.

— Для чого? — замислено повторив Доброчин. — Як кажуть, для вічної любови. — А потім швидко запитав: — Дочку маєш?

— Трьох... і сина Івана-Радомира, — підозріливо глянув на нього Самуїл.— Чого запитуєш? — Доброчин мовчав,

і Самуїл повернувся до сказаного раніше: — Ти прийшов не дошукуватись Булгарської землі, а полонив булгарського царя і його воїв... І речеш про «вічну любов».

Доброчин засміявся:

— То не я тебе полонив, царю Самуїле! Тебе полонив той князь, що в мені.

— Для чого? — вже чи не втретє спитав булгарський цар.

— Для тої ж таки вічної любови. — Оте дивне й трохи бентежне враження від царя, що охопило було світлого князя, тепер остаточно пройшло. Він зрозумів цього чоловіка.

— Але ж ти прийшов на клич грецького царя?

— Євнуха-паракімомена! — поправив його Доброчин. Це було важливо. — А ти забув про одне, я це казав тобі ще коло брами, — нагадав він. — Греки чекали на нас під Несебром у кінці беризіля. Нині ж маємо Юрів день.

— Ти умисне припізнився? — з недовірою в голосі спитав Самуїл. У кінці беризіля він розбив греків під Несебром.

Доброчин кивнув:

— Зима затримала. — Він заклопотано подивився на тлумача під стіною, але все-таки доказав: — Тепер євнуха-паракімомена вже немає живого, це путо спало мені з рук, був-бо я взяв у паракімомена многе срібло й золото. А тебе й цей город я полонив на те, щоб ти віддав свою доньку за князя Володимира. Оце моє слово тобі.

Самуїл опустився на лаву під стіною, де сидів ошелешений тлумач. Цар теж був не менш розгублений — він аж зблід.

— Негоже віддавати хрещену душу за нехрещеного, — нарешті проказав цар.

Це нагадало Доброчинові слова отця Григорія, який сказав був йому в давні часи, що всі християни суть Христові діти. Світлий князь запитав:

— Оддав би ти дочку грецькому цареві?

Самуїл потупив зір. Це було навіть смішно. Хто не хотів би породичатися з самим грецьким царем? Але той гидував варварами — навіть доньками давно хрещених князів і королів. Пощастило тільки Оттонові Другому, якому небіжчик паракімомен Василій оддав сестру Василія-царя. Був і ще один випадок перед шістдесятьма роками: тоді цар Роман Лакапин видав онуку за булгарського царевича Петра, але й сам Роман не був царського роду — він зарізав законного царя Олександра й сів на

його столі, до того ж і видав за варварського царевича не доньку — онуку!

Самуїл і досі мовчав, і Доброчин зверхньо засміявся:

— Отож бач? А й ти не царського роду, а батько твій Никола й не князем був, а боярином. Так я кажу?

Самуїла неначе вдарило:

— Мене помазав на царство патріарх!

— Булгарський, — мав за необхідне вточнити Доброчин. — Отож видиш? Усе в людських руках: і земне, й небесне... Нині патріарх помазав тебе, взавтра помаже когось іншого.

Затяжне Самуїлове мовчання свідчило про те, що він урешті замислився. Доброчин підійшов і став над ним. Це мовби само собою вивищувало київського князя, Самуїл несвідомо відчув те, підвівся й одійшов до вікна. Двір був повний київських дружинників, що остаточно зламало булгарського царя.

— По которому року їм минуло? — спитав Доброчин, збагнувши стан царя Самуїла.

Тлумач не зрозумів і перепитав. Доброчин розсердився:

— Ти хто єси: русин?

— Тиверець, — промимрив чоловічок.

Доброчин охолов:

— Питаю про царівен.

Не обертаючись до вікна, Самуїл мовив:

— Велику ціну з мене береш, світлий княже.

Доброчина почало знову брати на шал. Скільки ж стоятиме той грецький бог на його дорозі! Він спробував заспокоїтися й кинув до вікна:

— За віно поверну тобі цей город! — Голос нагадував кинутий у шибу камінець, і Доброчин додав значно тихіше: — А булгарам поверну їхнього царя,— й силувано посміхнувся. Це несподівано примирило обох. — А вчорашній полон можеш забрати.

Самуїл так само непорушно й мовчки стояв коло вікна, але те мовчання вже було інше. Він сказав:

— Брат мій Мойсей теж має доньок. Візьми за великого князя Володимира одну з них.

Доброчин весело й зовсім вільно засміявся:

— Візьму твою! Але й брата твого Мойсея не зобиджу — візьму двох.

Це несподівано змирило їх удруге, булгарин опирався вже з останніх сил.

— Обох зразу? — запитав він. — Скільки ж жінок має князь Володимир?

— Три.

— Наш закон велить мати одну жону.

— А наш стільки, скільки подужаєш! — сказав світлий князь. — Дві жони Володимира хрещені. Тепер буде ще дві.

Доброчин раптом затих і нахмурився. Думка понесла до далекого звідси підкиївського села, де лишилась дивна русява дівчина Ліла-Софія, на шиї якої теж був хрест. Вона клялась обернути Доброчина в свою віру. Кожного разу дорогу Доброчинові перетинав цей хмароокий грецький бог, од якого не було спасу й спочинку: Христос, Христос... Князь відчув наплив страшенної втоми.

— Дам тобі шеститисячний полк, — сказав він Самуїлові. Це вже не було віном за доньку та небогу царя — це був давній, ще київський задум, виважений перед походом на Дунай. За той полк він уже отримав платню від небіжчика паракімомена, якого нарешті зарізав грецький цар. — Лише перебери київських воїв у булгарські свити, бо греки перестануть пускати до Царягорода наших купців. А може, й не тільки для цього... — вголос подумав світлий князь.

Він знову відчув у собі старечу втому. Тоді з надією глянув на булгарського царя. Самуїл нарешті відійшов од вікна й сів до столу, заставленого не по-царськи бідно. Він здавався просто викручепим...

Місяця червця в тридесятий день

Щойно відгомоніло весілля з булгарською царівною, як до Києва прибуло сольство від грецького царя. Очолював його той самий базилік у чорному корзні. Доброчин сказав:

— Хай трохи погуляє.

Базилік архімандрит обурився й сказав через тлумача, що царських слів усі приймають у першу чергу. Доброчин відповів:

— Великому князеві зараз не до того, він узяв молоду жону, а вона також царського роду й не може ждати, поки князь тішитиме сла.

Так Доброчин зволікав цілий тиждень, хоч і не мав до того якихось певних причин. Він обговорив з боярами й вирішив, що скаже слові Василія-царя: просто мусив урешті показати грекам київський норов, як це зробила була тридцять років тому стара. Хоч княгиня Ольга мала тоді значно вагоміші причини.

Цей тиждень Доброчин майже безвиїзно просидів у теремному хоромі Ольжиного села, де всім тепер порядкувала Ліла-Софія. Такого неробства в його житті ще не було.

Тихого теплого вечора він любив сидіти на теремі й дивитися, як Ліла-Софія розплітає косу й пускає її русим струменем до мостин, а потім, схиливши голову на ліве плече, починає розчісувати величезним дерев'яним гребенем. Якось він сказав їй:

— Пощо розчісуєшся цим одороблом?

А вона подивилася й стала перед ним:

— Коли я була маленькою, княжа поварниця розчісувалася таким. Зуперша пряде з гребеня плоскінь або матірку, а потім зніме прядиво й оддасть мені, а сама бере гребінь отак і довго чешеться, я вже, бувало, й засну. Я все життє марила таким гребенем...

Доброчин досі й гадки не мав, що це може людину так утішати: сидіти й дивитися на важке хвилювання русої коси, яка ледь потріскує під дерев'яним гребенем.

У такі хвилини забувалися всі клопоти й настирні думки, він почував себе молодим і незвично безтурботним. Потім Ліла-Софія перекидала косу з лівого на праве плече, й тоді він зовсім не бачив її виду, а Ліла-Софія крізь доріжки від зубців гребеня бачила все.

За ті дні вона тільки раз осмутила Доброчина, й це сталося ввечері першого ж дня. Ліла-Софія спитала:

— А ти за Дунаєм згадував мене?

Він мгукнув і тут-таки нахмурився: згадка повернула його до булгарського царя, вона була не на користь Ліли-Софії. Він тоді саме боровся з грецьким богом Христом, а Ліла-Софія теж раптом виринула й стала впоперек дороги. Нічого приємного в спогаді не було. Доброчин вирішив перемовчати його й заплющив очі, але це збентежило її, вона сперлась ліктем на узголів'я й хотіла поцілувати князя. Персо Ліли-Софії млосно ковзнуло по його грудях. Доброчин розтулив вуста — й раптом відчув на зубах цокіт заліза. То був хрест. Князь у нестямі зірвав його з її шиї разом із шнурком і пошпурив.

Ліла-Софія зойкнула й підвелась. У кутку горіла свічка, вона взяла її й почала нишпорити під ослоном і під стільцем. Нарешті знайшла й од радости заплакала.

— Я вимолю в божої матері твій гріх, нехай перекине його на мене, — сказала вона.

Це більше ніколи не повторилося, й Доброчин з огидою до самого себе відчував, що той хрестик дратує його дедалі менше й менше. Світлий князь Олевський до нього просто звик.

Цей тиждень здався на диво коротким, але Доброчин не міг дозволити собі розкіш і далі сидіти в Ольжиному Селі, коли в Києві на нього чекали грецькі сли та інші невідкладні клопоти.

В красній світлиці його хорому вже були Претич і Ждан. Претичеві після Дунаю Дума знову повернула булаву тисяцького воєводи, але головний воєвода Ждан Будимирович тут-таки нагадав йому:

— Кого наставиш на молодшу дружину?

Досі молодшу дружину очолював Ян Усмошвець; його Доброчин залишив з полком у Булгарії.

— А кого б ти хотів?

— Претич пре свого Муромця! — засміявся Ждан, на свій лад висловивши власну думку.

— Ну, а ти, ти? — Доброчин аж у груди ткнув Ждана Будимировича. Той лише дивився на Претича й реготав.

Претич був похмуріший од звичного, його виводив з терпіння Жданів сміх.

— Достойний богатир може бути достойним воєводою, — сказав світлий князь. — Веліть гукнути Вадима Муромця.

— Який там Вадим! — заляскотів Ждан Будимирович. — Вадима Муромця вже нема-а!

Претич буркнув:

— Охрестився Муромців син.

— Тепер він уже Іл-ля Муромець! — урочистим голосом проказав головний воєвода Ждан. — Уже гидує нашими «поганськими» іменами.

— Хай прийде сюди, — сказав Доброчин Жданові.

Ждан вийшов і гукнув з терема до якогось челядина чи робітника: «Знайди м-м-м... Муромця!»

Незабаром Муромець увійшов, але це був Вадимів батько. Він спинився на порозі й глянув на Доброчина та бояр.

— Це правда про твого сина? — запитав Доброчин.

— А най би ся дно єму сквасило! — вилаявся гончарівський токар і знову повторив.

— Охрестився-таки наш молодий боярин? — точніше запитав світлий князь.

Муромець огризнувся:

— Бояриком назвав його ти, то ти про своїх бояр і думай! А я маю доволі клопоту й без таких бояр, най би ся воно їм усцєло...

Доброчинові ще не доводилось чути від Муромця стількох слів за раз, принаймні тепер він уже більше не сумнівався: каміння розкидалося само по собі. Доброчин знову відчув оту вже знайому йому неміч, яку він досі приписував своїм літам. Усе виявилося значно складнішим. Його охопило відчуття, ніби щось дороге й життєво необхідне вислизає йому з рук і проціджується крізь пальці. То було відчуття порожнечі, й воно лякало його. Каміння громадив отець Григорій.

Згадка про пресвітера кинула його в жар, та коли нарешті розшукали й привели Вадима Муромця, жар мовби вкрився попелом і зачах. Вигляд у боярина був винуватий. Цей під стелю заввишки велетень нагадував щойно натовчене носом у калюжу котеня, й Доброчинові несподівано стало смішно. Він загнав усмішку під нахмурені брови й спитав:

— То що: охрестив тебе отець Григорій?

Муромець протяг:

— Та тро-охи...

Ждан Будимирович глянув на старшого Муромця та тисяцького й реготнув.

— Як то «тро-охи»? — не зрозумів Доброчин.

— Тро-охи, кажу ж... Тільки по колі-іна, я й штани не скидав, лише закасав холо-оші.

Брови Доброчинові розійшлись. Він знав од інших, що отець Григорій заганяє новонавернених зовсім голими в Почайну або Дніпро. Старий став отець пресвітер, чи що, подумав він і знову спитав у Вадима Муромця:

— То дав тобі й хреста?

— Оттаку-усінького, — показав кінчик пігтя богатир. — Нема на що й гля-анути.

— Ану ж покажи.

Вадим Муромець розтулив шестипалу долоню. На такому лопатищі хрестик справді здавався мідним павучком.

— А чого ж не почепив його на гриву?

— Вони-и не дають, — кивнув велетень на батька, який не сягав йому й плеча. — Зривають з гри-иви й б'ються...

— А в кулаці?

— Кулака не поду-ужають розняти.

Старий Муромець пробурчав:

— А най би ся оно єму сквасило, щоб я ще роздіймав його кулаки. — Він помулявся й вийшов якось боком. За інших обставин мав би вклонитися до бояр, але тепер він і сам був мовби боярським батьком, хоча й далі точив миси та веретена в старій хаті на Гончарах.

Колись велика Муромцева родина майже розпалась. Жона й менша донька загинули під печенізьким мечем, старша, Жирка, втекла з патлатим нечесою, якого на свою голову пригрів був Вадим. А це вже не стало й Вадима.

Гончарівський токар Муромець нога за ногою сходив Боричевим узвозом на Поділ. Тут, коло глибокого Гончарівського яру, він завжди згадував печенізьку навалу.

За сімнадцять років біль притупився, але не зник: зайшов усередину. Це Муромець відчув особливо тепер. Він здавався собі сиротою, якому нікуди притулити душі. Вдома лишилися тільки Раткова жона та діти: Ратко як пішов з весни, то так і зостався десь за Дунаєм. Перед походом він простяг батькові десять гривних і сказав: «Оце вам мої десятницькі. Десятникам воєвода Претич дав наперед».

Стільки срібла у своїй руці Муромець зроду не бачив, але воно не тішило його. Старший син досі не промишляв ратництвом, хоч звався Ратибором і тоді порятував Київ од степовика. Певно, зазіхнув на славу молодшого брата. Старий Муромець не розраджував Ратка — й не через оті ваговиті десять гривних: просто вважав, що Доля сама визначає шлях чоловікові, наперед відмірявши й визначивши йому життя. Тут чоловік просто безсилий.

Унизу Муромець повернув ліворуч і ввійшов у Гончарі, що врізались у гору між Претичевим дідинцем і Києвом. Сонця в яру вже не було, хоч дідинець іще купався у сонячному промінні. Здалеку побачивши свій димар, Муромець зупинився: хто його там жде? Він поважав Янку й любив онуків, але сьогодні власна хата здавалась незатишнішою за труну. В вухах іще й досі шелестіли слова з княжого хорому.

Тепер вже й Вадим, сказав собі старий Муромець, вагаючись, — іти далі чи не йти. Він не покладав якихось особливих життєвих надій на Вадима, опорою на старість іще замолоду звик вважати Ратка, бо молодший син і народився з вадою, й зростав не як усі. І все-таки він любив Вадима найдужче за всіх своїх дітей. Можливо, через оту його божу чи чортову ознаку. Позначеного люди бояться й при зустрічі тричі спльовують через ліве плече,

а то для батьків гірше від ножа в серці. Й коли б хто сказав, що це допоможе калічкуватому синові, Муромець віддав би йому обидві свої руки.

Муромець забув про допірішні вагання й потягся далі, зрідка киваючи до гончарів і гончарних, що вешталися коло хатів або траплялись назустріч. Він кивав навмання. Вадима порятувала несподівана й майже нелюдська сила. Коли б не це, думав Муромець, то хоч кидайся сторч головою з Претичевого дідинця, най би ся оно єму сквасило. А воно, бач, стало богатирем...

Коли син три роки тому сказав батькові, що Добриня дав йому боярський знак, Муромець майже байдуже знизав плечима: дав — то й носи. Певно, Добриня згадав свої холопські літа, тож і розщедрився. Але позаторік Вадим знову сказав: «Добриня дає нам Ольжичі». — «Кому «нам»?» — спитав старий Муромець. «Ну, вам і мені-і».

Старий нічого не відповів синові, син теж більше не згадував про те село, яке мовби стало між ними впоперек дороги, бо батько й далі токарював за своїм станком, а син зробився чи не справжнім боярином.

А потім старий побачив у нього на шиї хрест.

То вже було ділом рук зятя Настаса, котрого Муромець інакше й не називав, як «патлатим нечесою». Й це переступало останню межу: далі Муромець бачив прірву.

Він дійшов до своєї хвіртки й сів на дубках. Янка вийшла з повітки, побачила свекра й підступила до воріт, але він навіть не глянув на невістку.

— Не бачили на Подолі Ратка́?

Старий Муромець покрутив головою; Ратко був найменший онук. Янка обернулася й почовгала знову до повітки, а Муромець ляснув по обкорованій колоді долонею й раптом згадав щось таке, від чого зморшки на його чолі почали поволі розпростуватись.

На цьому місці в нього щороку лежало по кілька липових та дубових колод, старанно обкорованих. Він заносив їх до повітки аж восени, а на їхнє місце клав свіжі. Тоді деревина ставала чиста й дзвінка, без жодної плямки й тріщинки. Дехто витримував деревину місяць у воді, перш ніж покласти в затишок. Муромець давно вже так не робив. Морена деревина справді не тріскалась і робилася ще дзвінкіша, але була в синіх пасмугах і надто важка, до того ж при падінні розбивалась на друзки, мов скло або черепок.

Старий Муромець доти гладив колоду, на якій сидів, аж поки почув давно забуте: «Ма-амко, дайте пирога-а...»

Й аж тоді зморшки на його чолі розгладились. Сімох молодших за Ратка дітей узяла Мара, потім народилася Жирка, а відразу за нею й Вадим. Але він був не тільки позначений: ще більше він запам'ятався сусідським жонам тим, що ссав грудь до семи років, — аж поки народилося нове життя. Муромчиха марно намагалась його відлучити: Вадим ревів до посиніння й нічого не брав у рот. Дайте циці — й годі! Років у чотири він уже збагнув, що це соромно й ніхто так не чинить, і коли сусідки збиралися ввечері на цих дубках, Вадим підходив до матері й грубим уже голоском канючив:

— Ма-амко, да-айте пирога-а...

А всі добре знали, що то за «пиріг»!

Муромець прояснілими очима глянув на невістку, яка зіп'ялась на ворота й дивилася вздовж Гончарів.

— І де те бісеня забігло? Вже й полуднувати час...

— Піду пошукаю, — сказав старий Муромець і підвівся з колод, які навіяли йому цей спогад.

Місяця липня в перший день

Доброчин вирішив розкидати каміння.

Він звелів переказати базилікові грецького царя, що радий вітати його не в Києві, а в Ольжиному селі, «де не так жарко й гамірно». Коли ж Грек Мудролюб прибув з челяддю до Ольжиного села, домажирич його повідомив, що князі та великі бояри ждуть он у тому гайку.

До гайка було верстов чотири, а коней уже встигли розпрягти, й греки мусили йти пішки. З неба сипався живий жар, і поки вбрані в довгі підрясники сли доплентались лугом, вони нагадували мокрих чорних ворон. Доброчин зустрів їх веселим бадьорим сміхом:

— Роздягайтеся й ви! Сьогодні вода в Дніпрі гаряча — аж кипить!

Він був зовсім голий, тільки обмотав стегна пілкою вибілепого полотна, й на плечах його ще блищали рясні краплі. Світлий князь щойно плавав і виліз із води. В такому самому вбранні були й Ждан та Володимир, і тіль-

ки тисяцький воєвода сидів у довгій сорочці, під якою, проте, також нічого іншого не було.

Всі троє розгублено кліпали, позираючи то на світлого князя, то на чорноризих грецьких слів. Доброчин сказав Володимирові та боярам:

— Їх кликано на обід, а вони прийшли зарані.

Грек Мудролюб нахилився до свого тлумача, й той сказав Доброчинові:

— Зараз саме обідня пора.

— А ми влітку обідаємо пізно, — недбало відповів світлий князь, розтираючи на собі краплі. — Ну, та не вертати ж вас тепер назад. А в нас і тут є що попоїсти й запити, вже хай буде як є.

Всі зрозуміли, що Доброчин зумисне влаштував грекам такий прийом. Світлий князь Олевський нічого не робив без задуму.

Сол теж усе зрозумів і принишк. Він не дуже вправся, коли Доброчин почав умовляти греків перед стравою викупатись у Дніпрі.

— Негоже для мого сану, — сказав був базилік архімандрит, глянувши в бік розстеленої скатертини, біля якої клопоталися дві жопи: до них було зо півсотні сажнів. Але опір сла тривав зовсім недовго й скінчився тим, що всі грека почали роздягатися.

— Мудрий грек, — сказав Доброчин до великого князя. — Не даремно носить ім'я, ви тільки подумайте. Інший би ставав дибки й кричав: «Я базилік імператора!»

— Ходімо й ми? — запропонував Володимир.

— Стій тут і дивись, як вони дертимуться піском угору,— порадив Доброчин.— Це немало важить: хто внизу і хто вгорі. — Він подумав, що було б ще ліпше тим часом одягтись: тоді враження було б значно повніше. Але ввесь одяг залишився в Ольжиному Селі.

Греки викупалися досхочу і стали виходити. Коли під ногами в них почав сунутися пісок, Володимир глянув па материного брата:

— Ти правду казав.

Греки померзли й мали геть жалюгідний вигляд. Двічі на стегнах в архімандрита мало не розсупонилося полотно, це його ще дужче бентежило, й він жалісно посміхався до двох князів угорі. Хоча князі теж стояли в самих пов'язках, але проти незасмаглих і вислошкірих гостей здавались олімпійськими богами. Доброчин задоволено проказав:

— Ну, а тепер можна й до столу.

За «столом» він у першу чергу поспитав сла:

— Що переказує нам наш друг паракімомен Василій? — Він навіть не глянув на Володимира та двох бояр.

Архімандрит чемно здивувався:

— Ти воював у Мізії й нічого не чув? Цей євнух паракімомен був зрадник. Тепер його вже нема.

— То це ми досі мали справу із зрадником? — так само чемно здивувався й світлий князь, дивлячись на півголого архімандрита. — Добре, що ми не встигли під Несебр.

— Ми звемо той город Месемврією. Там був імператор, і він не діждався тебе.

— Месемврія — теж гарна назва, — сказав князь. — Я не встиг до кінця беризіля. Мене затримала зима. Ти був сам у Києві й бачив, які лежали скрізь глибокі сніги. Ну, а що ж переказує нам цар-імператор?

— Імператор Василій казав, — озвався царгородський вісник, — що шістдесят тисяч сріблом він сплатив тобі. За укладом, маєш прислати йому шість тисяч воїв.

Доброчин відповів:

— За те срібло наші вої сплатили своєю кров'ю: ми взяли Дрестр.

— Краще було б узяти Месемврію, — сказав сол.

Світлий князь Олевський жваво заперечив:

— Але ж у Дрестрі сидів булгарський цар. Я хотів полонити царя Самуїла.

— Мізія не має свого царя, світлий княже, — м'яко заперечив грецький сол. — Ти бився з комітóпулом.

Доброчин сказав:

— Ти не віриш, то подивись на оцю жону: вона — донька булгарського царя Самуїла.

— Самуїл сам себе назвав царем, світлий княже. Батько його був велбуджський коміт — чоловік простого боярського коліна.

Доброчин відповів:

— Його помазав на царство патріарх булгарський.

— Він теж не патріарх. Патріаршію в Мізії скасував ще Іоанн Цімісхій. А в Мізії лише митрополит.

Доброчин із знанням справи заперечив:

— І митрополит має владу помазати на царя. А коли ти вже нагадав Іоанна Цімісхія, то цей таки справді своєю рукою помазав себе царем. І Никифор Фока, котрого він убив, також не був царського роду. А також небіжчик паракімомен.

Претич тихо сказав Жданові:

— Чорт, а не чоловік...

— Грек тільки блимає, — згодився з ним Ждан. — Ті двоє тупляться в скатертину.

Візантійський сол спитав:

— Що сказати цареві про ті шість тисяч воїв?

Доброчин глянув на Володимира та двох великих бояр, тоді на булгарську царівну Іванку — п'яту Володимирову жону, яка разом з Лілою-Софією позирала на дивних пирувальників, і чітко проказав, карбуючи кожне слово:

— Ми дамо Василієві шеститисячний полк. А він хай дасть сестру за нашого великого князя. Це йому й перекажи!

Пир на березі Дніпра так і не відбувся. Гості й господарі смішною вервечкою повернулись до Ольжиного Села, всі були просто приголомшені зухвальством світлого князя, а найдужче — чи не він сам.

Досі Доброчин думав про це з якоюсь самонасмішкою. Так само він міг би мріяти, скажімо, про те, щоб злазити на небо й подивитися, що чинить Дажбог у раю. Тепер він висловив свою безумну мрію прилюдно вголос.

До самого Києва всі їхали похнюпивши носи. Але дорога заспокоїла Доброчина, й коли вступили до Княжих воріт, він уже зміг побажати грецькому слу щасливого сновидіння. Грек Мудролюб несподівано підійшов до його коня:

— Не б'ється?

— Ні.

Сол поляскав коня по шиї, не виказуючи наміру йти геть. Він дорогою теж трохи заспокоївся.

— Я чоловік мала, — раптом заговорив сол ламаною мовою, але без тлумача. — Мала чоловік — мало сказати. Княз Доброчин — велика чоловік. І княз Володимир велика. Але не мають хрест! Цар Василій сестра не давати. Хрестити княз Володимир і Доброчин і хрестити Русь — тоді давати сестра Василій. Хрестити Русь!

Доброчин зрозумів думку базиліка архімандрита. Він сказав:

— А булгарський цар не завагався віддати дочку за нехрещеного.

— Булгарський — не цар.

Доброчин згадав іншого, якого вже й на світі не було, але до якого він і досі відчував чорну заздрість. Світлий князь роздратовано запитав сла:

— А імператор отієї Священної Римської імперії Оттон Другий? Він був справжнім царем?

Ну — імператор, — погодився грек Мудролюб.

Рівний грецькому?

Рівний грецькому нема.

Але ж грецький цар віддав свою сестру Оттонові, — сказав Доброчин.

Грек Мудролюб засміявся — якось весело й образливо водночас:

— Феофано-о!.. Феофано...

Він кілька разів повторив це відоме Доброчинові ім'я, неначе вліз ногами в ожину й не міг виборсатись; йому забракло слів. Нарешті він зважився й гукнув у темряву:

— Ніко!..

Тлумач підійшов дуже швидко. Грек Мудролюб заходився щось йому говорити, й тлумач знічено кахикнув і переклав:

— Феофано — розпусниця: мала вже двох мужів. У Царгороді ніхто вже не хотів брати її жоною, бо не тільки стара й страшна лицем, але й недужа... — Тлумач помулявся й доказав: — Шаленством Афродіти... Ну, кидається на всіх мужів... Це така жіноча недуга. А ще кір архімандрит велів розтлумачити тобі, що Феофано — незаконна сестра царя Василія: її матір подарував цареві Роману багдадський халіф...

Доброчина охопив дивний настрій. Це визнання архімандрита позбавляло його всіляких надій. Досі він люто заздрив Оттонові, але та заздрість підстьобувала й додавала нових сил, а тепер не стало навіть чому заздрити. Грецькі царі й далі узвишалися над цілим світом у недосяжній самоті, й марно намагались європейські князі та королі породичатися з константинопольськими царями: навіть германському імператорові Священної Римської імперії підсунули не царську сестру, а бридку байстрючку.

Доброчина знову охопило оте знайоме відчуття, ніби щось важливе й життєво необхідне вислизає йому з рук і просочується крізь пальці. Колись він упіймав був у болоті за Іскоростенем величезного вугра, та хоч як силкувався й напружувався — не зміг утримати його в руках. Враження було подібне.

Доброчин побачив коло стаєнь Претича й знічев'я розповів йому про того вугра. Він не міг би достеменно стверджувати, що тисяцький воєвода збагнув хід його думок, але той підійшов до нього майже лице в лице й сказав:

— Знаєш, як на Касплянському волоці ловлять вугрів? Вугрі з Двини переповзають уночі лугом, бо ікру мечуть

у Дніпрі. Вранці можна видіти засоплену стежечку. Каспляни ж чинять так: беруть і пересипають ту стежку попелом, а вугор через попіл не переповзе, там ото й крутиться. А каспляни вранці приходять і збирають їх у мішок.

Доброчин з подякою глянув на тисяцького воєводу, який свідомо чи мимоволі влучив у ціль. Київ і вся земля борсалися в якихось тенетах, з яких не було вилазу в широкий світ. Ні, не в тенетах, згодом подумав Доброчин, уже лежачи на прохолодному лляному простиралі, втупивши очі в темно-синє розчинене вікно. Таку многу силу, як Київ і Київська земля, ніхто не міг узяти в жодні тенета — просто нікому не стало б зваги й сил. Це скорше якась глуха сива порожнеча, подумав світлий олевський князь. Як оте барило, що в ньому віз мене з Бортничів до Києва Каніцар: кричи хоч лопни — й ніхто не почує. Це відчувала ще стара, несподівано згадав він хитру княгиню Ольгу, чи не вперше віддавши належне її далекоглядним очам.

А тридесятьма роками раніше...

З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри

Того літа стара ще з весни стала збиратись до Царягорода: тільки-но скрес Дніпро.

Мені вже тоді минало двадцяте літо. Я цілими днями товкся в княжому хоромі й багато чого знав сам, бо вже трохи навчився бачити, а чого не щастило бачити мені, те підказував отець Григорій або хто інший. Про Царгород він і сказав — він перший, бо по тому про це вже гомоніли всі.

Одного разу — було це десь після Стрітення Весни, а в Княжому дворі стояло болото, — приходить до моєї клiті, що я в ній ночував, та й каже:

— Покидає нас єпископ усієї Русі.

Кажу: як це покидає? З папою ж у старої вічна любов.

— Ніщо, — каже, — не буває вічним під зорями.

Отак пишно й сказав.

Каже таким сумним голосом, а в самого очі горять.

— А ти, — кажу, — чого радієш? Думаєш, стара знову приголубить тебе? Скучив за її хоромом...

— Ні до чого, — каже, — мені хором! Я покликаний дбати про людські душі, а не про блага земні.

— То чого ж, — кажу йому, — радієш?

Він рече:

— Збирається стара до Царягорода.

— А тобі що?

— Візьме, — каже, — й мене з собою.

— А чого її туди понесе?

Каже: хотіла охрестити Русь за латинським обрядом, але папа вельми дорого просить за свій хрест.

Мені це вже було відомо: папа виканючував Червенські городи, щоб віддати їх ляському князеві Пясту, а князь тоді передасть своє Помор'я германському королю. Все як на пальцях. Але яка ж, думаю, користь нашій старій, що аж отак пнеться, аби тільки доп'ястися до того клятого хреста?

Мені здавалося, що отець Григорій або щось надумав собі та мовчить, або ж, бідолаха, й сам не все знає.

Ну, охрестить землю стара (та й то ще надвоє баба волошила), а далі що? Якась же, певно, має бути з цього вигода? Тоді яка?

Якось, в хоромі був саме пир, чую — балакають. Стара сидить межи обома братиками й мовить до них.

— Обридло, обридло! Тільки що сталось — Ольго, дай полк! Шлють і шлють безнерестану. Торік прислав графа Базена — бери. А де ж полк позаторішній? Як пішов у Помор'я — наче в воду пірнув. Я не скупа — хай би; але що він сказав моїм слам, коли я просила вдарити угрів з заходу? «Негоже спомагати нехрещеному супроти хрещеного короля». Як просить нас — тоді йому байдуже, а як просимо ми — тоді ми вже для нього «погані».

Асмус їй відказав:

— Не поступайся Червенськими городами, їх до Києва примучив ще наш батько Олег.

А Свенельд каже старшому братові:

— Доки ж ми торгуватимемося за ті городи? Без них папа римський зроду не згодиться. Хто ж нас охрестить задарма? Кожен хоче мати вигоду.

Стара ж каже мовби сама собі:

— Поїду до Царягорода...

Отаке-то я підслухав на тому пиру, поки нібпто воловодився з тивунами та поварною челяддю, що тягала

туди-сюди їдло та питво. Джерготять собі по-варязькому й думають, ніби в мене вухо до того джерготання глухе. Мовляв, що той чорний холоп може відати!

А я тепер затямив ще одне: в старої розвелося багато причин для хрещення. Сутужно їй стало серед хрестатих царів та королів. Якесь найпікчемніше короленятко — й те чваниться своїм хрестом.

Хоч головна причина була в іншому.

Перед трьома роками заратилися були Радимицька та Муромська землі, а це підвели голову знову наші деревляни. Й так майже рік у рік.

Ото був для старої найперший клопіт.

Здибав я опісля отця Григорія й кажу:

— Готуйся до Царягорода. Чув я, візьме стара й тебе. Може, дорога до Царягорода веде через Булгарію?

Бачу — в його аж очі горять, а сам не признається, каже:

— Скрізь Христова земля.

Його стара так чи так мусила взяти. Він умів по-грецьки й міг бути тлумачем, а до того ж був пресвітером грецького обряду. Якщо стара вирішила їхати до царя, то вона ж не промине показати його цареві Костянтинові. Бо, мабуть же, й до Царягорода дійшли чутки, що київська княгиня перекинулась до папи римського. Між Римом же та Царемгородом давня боротьба: чий обряд істинний і чий хибний.

Отож за отця пресвітера я знав. Але не було в мене й на думці, що стара візьме до Царягорода й мене. Коли це гукає перед Великоднем і каже:

— Поїдеш і ти.

Оце так, думаю собі, пригода!

А вона знову своє:

— Прикинь усе дуже добре, бо їдемо ж не на день чи два, а може, на два й три місяці.

Царські дари вона вибирала сама. Я дбав про вдяганку, взувачку та харч, бо й народу стара памітила чимало взяти.

Коли це на Великдень отець Григорій каже мені:

— Лютує супроти тебе Лют Свенельдич.

Я того Люта десятою дорогою обминав, і не через те, що боявся, а просто не міг дивитись на нього після тії пригоди з Вовчим Хвостом. А це думаю — дай же сам подивлюся, чого те Щекове гадюченя сичить. Ходжу хоромом і зумисне муляю йому очі, він же терпів, терпів та й каже при мені старій:

— Невже не маєш кого взяти до Царягорода? Якщо візьмеш отого робітника — тоді я не поїду.

Стара каже: пощо?

Лют каже: він усіх нас там потруїть!

Вона каже: досі ж не потруїв?

— Бо не мав змоги, — каже той. — Інакше нас уже давно не було б на світі.

Ах ти ж, думаю, гад! Він мене підозрює в підлості. Ну, я тебе, думаю, провчу!..

Пішов я до Кунегунди Одноокої, так, мовляв, і так, коли в тебе ще є оте жовте зілля, то вдай.

Рюрикова сестра вельми зраділа, втупилась у мене своїм оком і сичить:

— Кластимеш по пучечці в братину, тоді воно хапає не враз, а десь аж уночі або над ранок. Бо як більше покладеш, то хтось один здохне, а ті схаменуться й роздеруть тебе на шматки. Шкода гайнувати таке зілля.

Пішов я до Малуші й кажу:

— Хто розливає вино в братини?

— Якщо, — каже, — многий пир — то стара ключниця, а в простий обід чи вечерю — я.

— А хто підносить?

— Котрийсь поварний робітник.

— А де чия братина — знаєш?

— А то ж, — каже, — як! Кожен має свою братину. Княгинина з квітками по краях, а Свенельдова з двома вушками, Асмусова — з одним...

— А в Люта?

Малуша каже мені:

— В нього повно ратників.

— Більше він з ніякої не п'є?

— З ніякої!

Тепер я стеріг, коли Людвік прийде вечеряти чи обідати до тітки. А він, як на зло, не приходить і не приходить. Аж одного разу надвечір дивлюсь — іде. Пиру не передмислялось — це я знав, отже, вино мусила розливати Малуша.

Пішов я до неї нишком і шепочу:

— Дай Лютову братину.

— Нащо тобі?

Кажу — треба. Кажу — не питай.

А вона злякалась — та в сльози!

— На мислі, — каже, — в тебе лихе!

Кажу: ти мені віриш?

Вона подивилася на мене так пильно й шепотить:

— Вірю.

Я всипав зілля й розколотив вино. Кунегунда казала одну пучку, а я сипнув п'ять, а сам пішов до стравної світлиці: начебто мав щось казати старій.

Там уже була вся сімеєчка: й стара, й Свенельд та Асмус, і Лют, і твій батько — молодий княжич Святослав, і п'ять або шість ярлів. Усе вже на столі, а вони ще сидять попід вікнами та добалакують, стара щось казала твому батерові про якогось варязького короля — чи то про того Ансгара Хрестителя, а княжич не слухає та бавиться з кудлатим старезним псом. Я цього пса вже застав у Києві, він уже й тоді був старий. А стара побачила мене й кличе: зачала розпитувати про Ігореву ладдю — мала нею пливти до Царягорода. Ладдя була із змієм на носі й уміщала сто душ, а на кормі стояла велика кліть із теремом.

Ну, я їй розказую про той Ігорів дракар, а сам стежу за челяддю: коли ж почнуть уносити братини з вином, щоби не вгавити. Стара кивнула всім сідати до столу, а сама не йде, бо я заходився розказувати, як дереводіли оббивають паволокою зсередини кліть ладді. Стара сміється:

— Ну ти ж і хитрець! Ну, добре, їду ж до царя, а не до вятицького лапотника. Ти лише підганяй отам тих, бо за два дні треба рушати.

Дивлюся — дві челядниці вносять вино, ставлять перед кожним його братину, а я й далі затуркую стару, щоб довше липатись у світлиці. Туркочу та позираю на стіл. Челядниця поставила перед Лютом братину з ратниками. Стара каже мені:

— Ну, йди вже. Вранці сама поїду на Поділ.

І дибає до столу, а я через усю світлицю так ново-оленьки човгаю до дверей, аж Людвік з виду міниться. Десь-то стара за спиною в мене знамено подала, бо дивлюсь — Асмус і Лют уже тягнуться до братин. Тоді я підходжу до Люта й на всю світлицю кажу, щоби кожне почуло:

— А ти зараз умреш!

Він як визвіриться на мене...

А я вломив з його тарелі куряче крильце, вмочив у його братину й кинув псові: ніхто й зоглядітися не встиг. Пес ковтнув і ще просить, а я стою й бликаю на того пса: ану як одноока кочерга надурила? Або зілля не те дала, або воно вже видихалося й вивітрилось...

Лют почав озиратися на свій меч — черес із мечем лежав під вікнами на лаві, а я трохи позадкував до дверей.

Княжич Святослав заходився реготати — він Свенельдича терпіти не міг, а стара дивиться на мене, дивиться — ось-ось ковтне. Ярли повилазили з-за столу, мабуть, хотіли викинути нахабного холопа за поріг, а Лют уже дійшов до ослону: схопить меч — і край...

Коли це пес ліг і почав совати ногами. А тоді посовав, посовав і затих, і в світлиці втихло й попринишкало. Дивлюся на Свенельдича — блідий як стіна, а його батер Свенельд каже до старої:

— Якщо ти його й тепер не вб'єш — то вже тоді нарікай сама на себе!

Аж дивлюся — підводиться й Лют.

— Я, — каже,— зараз сам заколю його як собаку...

Й іде на мене з мечем, а стара кричить до небожа:

— Ти ж сам говорив, що він хоче звести тебе зо світу! Тепер він показав, що міг би, коли б схотів. Уклади свого меча в піхва!

Отак-то було... А я й досі думаю, що стара й рада була б, якби я тоді не перейняв затруєного вина від її небожа, бо Свенельд спав і бачив свого сина на великокняжому столі. А Лют коли не цього, то другого чи третього літа десь та підбив би твого батька на боротьбу. Святослав і сам був палкий та шкваргучий, але хіба міг би він упертись Лютовому мечу? Княжичеві ж тоді минало тільки п'ятнадцяте літо...

Після тії пригоди я вже знав, що стара не візьме мене до Царягорода, але вона все-таки взяла. Взяла й Люта, взяла й мою сестру, ну, а про отця Григорія вже нема чого й казати. Він же був пресвітер і тлумач.

Як ми пливли до Царягорода — може, колись іншим разом розповім тобі, але пливли п'ятьма дракарами й сімома ладдями з насадом, бо то ж таки чималий народ: самих тільки дружинників п'ять сотень, а ще ж тридцятеро князів та княгинь, ярлів та ярлих, простих челядників та холопів-робітників. А ще за нами плив купецький київський товар на п'ятдесят насадів, тож наша валка розтяглась верст на три.

Припливли до Царягорода десь дня дев'ятого чи десятого серпня, а грецький митний воєвода як поставив нас у Суді (це так зветься Боспорська протока), то наче й забув про нас. Цілісінький місяць простояли ми в тій протоці. Стара приспокоювала себе попервах:

— Певно, царя немає вдома...

А тоді й сама занепала духом і тільки сопе. Та й од нас їй ніяково: збиралася до царя на пир, а мусить днями

й ночами гойдатись у дракарі. Бо ж митний воєвода нас і на берег жодного разу не пустив.

Аж рівно через місяць зглянувся. Підходить дев'ятого вересня й каже старій:

— Кличе тебе цар на страву.

Ну, тутки вже таке почалось... Заходилось убиратись наше варязтво, начіпляло на себе чересів та золотих сустуг...

А я гасав туди-сюди й думав: як же вбереться стара? Коли це дивлюся — виходить з кормової кліті: довге чорне копринне корзно до п'ят, а через усі груди золота вузенька гривна з камінцями. От же ж, собі думаю, стара змія! Додумалася, щоб якось вирізнитися серед усіх.

Ну, зібрала вона всю свою півнячу і пав'ячу орду й повела до города — в браму височенних кам'яних воріт: сто з гаком душ разом із київськими купцями!

Мене й твою маму стара не взяла — веліла стерегти ладді та дракари, поки вони пируватимуть із царем.

Повернулася стара з усіма аж надвечір: усі потомлені та лихі, а вона найлихіша. Питаю в отця Григорія — що таке?

Каже: дав цар жменю золотників нашій княгині.

Жменю золотників... А вона ж веліла холопам тягти цілу скриню з дарами! Оце тобі багатий костянтинопольський цар...

Дивлюся — простягає мені щось на долоні:

— А це,— каже,— тобі.

Ногата.

Невже, думаю собі, цар Костянтин і про мене знав? А тоді думаю: а що? Мусить знати! Це ж було в той самий рік: мій батько Маломир саме заратився був з Ігорем, як Костянтин з братом Стефаном скинули Романа Лакапина й самі сіли на царський стіл. Ігор же мав спутані руки й не міг допомогти Лакапинові.

Й зароїлося мені в голові: піду сам до Костянтина. Скажу йому: так, мовляв, і так, допоможи мому батькові Маломирові, бо коли б Маломир перед дванадцятьма роками не підняв був деревлян, то Ігор допоміг би твому недругові Лакапинові.

Аж тут пресвітер Григорій каже:

— Цар дав потроху всім челядникам та робітникам. І на твою сестру вдав куну. На, віддаси їй сам.

Стара думала похизуватись перед царем пресвітером, а цар як почув, що Григорій роду булгарського, то й не

глянув більше в його бік. Греки споконвіку бридяться булгарами.

Про що вона говорила з царем — того пресвітер не відав, бо цар не схотів мати його й за тлумача. Отак-то закінчилось Ольжине звіщання з Костянтином.

Ну, думаю сам собі, взавтра повертаємо голоблі додому. Але стара сидить у своїй вистеленій килимами та паволоками кліті й мовчить. Отак і взавтра, й позавтра — ні сюди ні туди, аж нарешті прийшов отой грецький митний воєвода знову. Прийшов сам і привів тлумача — довго він просидів у кліті, але й це нічого нікому не дало.

Знову потяглися дні й тижні — я вже був утратив і лік тим дням, а в Суді така спека, як ці кляті греки тутки живуть?

Аж сімнадцятого жовтня дивлюся — знову той митний воєвода з тлумачем. Знову лізе в кліть до старої. Ну, думаю, взавтра нарешті попливем. Та як пішов той митник, стара кличе Людвіка й мене. Так і так, каже, завтра йдемо до царя. А в самої губи сіпаються. Тоді глянула й каже мені:

— І ти збирайся.

Лют мало не вдавився язиком, але змовчав і лиш одвернув писок. Після того випадку він і не плюнув у мій бік, але то він тілько виглядав нагоди: я добре знав уже того зміюка.

Збиратись почали ще вдосвіта, але цього разу стара гукнула не всіх, що були з нею того разу, а десятків п'ять.

Ну, що я тобі скажу про цей їхній Царгород? Досі його бачив лише з пристані Суда. Високі кам'яні ворота й стіни. Ну то й що? Київ чи Іскоростень захищені значно ліпше: глибокий рів і високий крутий вал, а на валу натрамбовані глиною городні — зруби з дубових вив'ялених колод. Од такої городні каміння з пороків одскакує, мов м'яч од стіни. Київ можна взяти тільки приступом або ж голодом.

Ну, а про сам Царгород я вже не кажу: куди там Києву! Глянеш у цей бік — хороми, хороми, хороми, глянеш у той бік — теж... Та все великі, та все на два або й три ряди.

Царя я так і не побачив. Царський логофет (це щось наче наш княжий огнищанин) повів усю челядь до довгої склепінчастої світлиці на обід, а мені згадалась київська гридниця. Покуштував це та те — можна їсти. Та чи варто було бити для того таку довгу путь?

А тоді нас удруге обдарували: по дві — по три векшиці

на ніс, а ярлам по куні чи ногатій, наче жебракам. А тоді кажуть: дибайте.

Отак ми погостювали в царя. Я по тому мовлю отцеві Григорієві:

— Пощо,— кажу,— грецький цар такий скупий? Чи, може, він просто бідний?

А наш пресвітер і рече:

— Не такий він скупий та бідний, як, мабуть, пихатий та лихий. Цього разу я добре роздивився.— Потім отець Григорій сказав ще: — Княгиня просила в царя єпископів та митрополита. Хотіла охрестити всю Русь. А цар каже — дам тільки єпископа.

— Чому? — кажу.

— Щоб Ольга була під царевою рукою.

— А чим же ліпший митрополит?

— Тим, що вищий: митрополит — це майже патріарх, єпископів же багато.

— Один,— кажу,— біс.

Григорій сердився, коли я називав чортами та бісами їхніх жерців, але цього разу тільки зблиснув очима й каже:

— Та то ще й не все. Ольга просила царське вбрання й царське очілля.

— Мало в неї своїх? — кажу.

А пресвітер Григорій каже:

— Свої не такі. Ольга просила митрополичого помазання! — Він розтлумачив, що то таке: — Хотіла, щоб цар звелів помазати її на царицю! А цар їй рече: «Бридко мені слухати! Такого ще не було, щоби грецький цар покладав корону на голову варварської княгині!»

— Й не дав? — кажу.

— Розсердився й вийшов. Тоді логофет і нам усім показав на поріг.

Отак-то стара «чоломкалася» з царем Костянтином. А мені цар припав до душі, хоч я його й не бачив. Думаю: ось як визволюся та народиться в мене син — назву його в ім'я царя Костянтина. За те, що так хвацько дав по носі старій кочерзі.

Ну, приїхали ми до Києва, а стара й справді через губу не плює: на всі боки бреше й пишається, нібито вчинила з царем Костянтином добрий уклад. А князі та ярли, що просиділи з нею майже чотири місяці в Суді, лише мовчать та хмуряться: ні пари з вуст.

А після того чутка пішла гуляти Києвом; сама себе виказала стара.

Після прибуття її з Царягорода в Києві стало тихо й смутно. Брати Олеговичі теж повішали носи, а нижчі князі тішились. Поки ми каталися туди й сюди, Свенельд ходив воювати на Волгу, бо тамтешні булгари перейняли в Києва мордву. Повернувся битий. А потім з Іскоростеня прийшов гонець: хтось убив князя Володислава Ігоревича, що сидів там посадником дев'ятий рік.

Може, стара злякалася, що те вбивство розбурхає деревлян, а може, й з іншої якоїсь причини, та коли я одного разу складав до підклітей радимицький урок, вона підкликала мене й каже:

— Я звеліла познімати Маломирові пута з рук і з ніг.

Батер мій дев'ять літ просидів у порубі закутий. Проти цього всі мої муки та поневіряння здавались нічим...

В літо 1410-е від нашестя Дарія, а по укняжінні Кия в Славутичігороді 416-е, а по вбивстві великого князя Оскола в Києві 16-е, а по уцарінні Леона й Олександра в Царігороді 11-е, а від народження грецького бога Христа 898-е. Тісно стало уличам і тиверцям за Богом і Дністром, і рекли старійшини та волохи: «Хай зберуться всі отроки та молоді мужі — метатимемо жереб». Метнули на отроків та на молодих мужів, і половина лишилась межи Дністром та Богом, друга ж половина пішла вгору Дністром. Перейшла гори Горватські й побачила орду й вежі угорські.

Була межи ними та уграми січа зла, а не змогли одні одних здолати. По Тисі ж та по Дунаєві сидів немногий горватський та горутанський люд. Сказали до феєделема горватські та горутанські бани: «Вам уличів і тиверців не змогти, а нас тіснять готські франки. Маємо землю й хліб, а ви маєте воїв і не маєте хліба. Переходьте до нас».

І сказав банам феєделем Алмош: «Не хочемо сидіти у чужій землі!»

Й була знову січа з уграми, й побили уличі й тиверці незчисла угорських мужів, і сказав Арпад батькові своєму Алмошу: «Буде нам смерть, якщо не підемо в землю горватів та горутанів. Веди нас на Тису та Дунай». Розлютився на сина феєделем Алмош і кинувся на нього з мечем, і була боротьба велика, й переміг син.

І пішли угри за феєделемом Арпадом, і стали сидіти з горватами й горутанами на одній землі, сукупно з фран-

ками ратячись. Уличі ж і тиверці сіли по той і по цей бік гір.

У літо 899-е став на прю Леон-цар з булгарами, намисливши потребити булгар, і послав Леон до угрів, щоби вдарив Арпад-феєделем Симеона в тил.

У літо 900-е. Симеон же був юний і нехитрий у битвах, і злякався великий князь Симеон Борисович та пішов до батька свого в монастир, так мовлячи Борисові: «Оце вже хоче йти на мене цар Леон. Що маю вдіяти?»

Й каже до нього отець його Борис: «Оце вже треба шукати спомоги проти Леона. Треба породичатися з князями передільних земель, але всі мої дщері давно віддані, ти також маєш молоду жону. Твій брат Владимир уже дванадесять літ сидить у порубі закутий — звели випустити брата свого. А й жона його Десислава померла. Знайди жону для брата свого».

В те ж літо. Народився Олегові другий син, і прозвав його Олег Свенельдом — в ім'я діда свого.

В літо 901-е. Не хотів одпускати брата Владимира Симеон, за свій стіл боячись великокняжий, але ще вячше боявся грецького царя. Й відпустив брата в порубу та посадив його в Плескові-городі, почавши шукати для нього жону.

Почув про те цар Леон і послав дари всім князям передільним, мовлячи до них так: «Не давайте дщерей своїх булгарам!» І ніхто не давав. Дійшли булгарські сли до Києва, й сказав їм Олег: «Не послухаю я Леона, віддам за вашого Владимира дщерь свою».

Й узяли булгари Олегову дочку Хельгу, й многе віпо дав за нею Олег. І сказали сли до Олега: «Рече тобі князь великий Симеон: «Маєш вічну любов з уграми, слухають угри слова твого. Скажи феєделему Арпадові, хай не звіщається з Леоном-царем. Якщо ж Арпад тебе не послухає — підп на нього сам!»

Уклав Олег мир з булгарами, булгари цілували хрест, клянучись, Олег же присягав своїм варязьким богом Туром.

Повезли булгари Олегову дщерь за Дунай, охрестили Хельгу й нарекли ім'ям Олена, й узяв її старший Симеонів брат, княжачи в Плескові, старому стольному городі булгарських князів.

РОКУ 985-ГО

Місяця січня в новорічну ніч

Велика княгиня Рогніда ще на перше Різдво приїхала в своє село Передславине, забравши з Києва й дітей, і це в Княжому дворі нарекли коромолою. Обох нових великих княгинь — царівну Іванку та її сестру Теодору — Володимир посадив у кам'яному хоромі біля Священного горба, зведеного на місці спаленої теремниці Теодора Ігоревича. Новий хором постав торік, він був найбільший серед усіх будівель Княжого двору — з різьбленими теремами на обох чолах, з двома гострими вежами на причілках.

Володимир днював і ночував у нових княгинь, і те примирення між Рогнідою та Марією, яке насторожило було Доброчина торішнього новорічного дня, за рік переросло в якусь хворобливу дружбу. Це стало особливо помітно після появи у великого князя відразу двох нових жінок.

Ще першого листопада, коли на вечірньому небі вперше зійшов Золотий Плуг, Марія сказала:

— Я ще зроду не бувала в селі... А то поїхала б світ за очі, щоб не бачити тієї «цариці» з бородавкою на губі.

В царівни Іванки на губі була чорненька мушка, яка не потворила її й зовсім не скидалась на бородавку.

Рогніда думала про це до самого Першого Різдва, а коли Золотий Плуг мав ось-ось упасти на землю, звеліла відвезти себе до Передславиного села. Хором у цім селі збудував ще Олег для своєї онуки Передслави, десь-то будував нашвидку, бо стіни в світлицях були погано вистругані, а вікна — вузькі й криві.

Різдво Дажбога-Сонця Рогніда зустріла разом з дітьми в Передславиному, Золотий Плуг упав на землю й не викликав струсу в жодній живій душі — Володимир так і не приїхав. Хоч Рогніда чекала саме його, а таки полегшено відітхнула, мовби скинувши з себе смертельно-важкий тягар.

Але ось настало Різдво Місяця, а Рогніда й досі сиділа в Передславиному селі. Вона вже нікого не ждала й ні на що не сподівалась. Щедрий вечір був безнадійний і нудний, і коли прийшов староста Борис із плугом, Рогніда на його запитання лише здвигнула плечем:

— Чини як знаєш...

Староста Борис, якому за ціле життя так і не пощастило викупитися з холопства, доживав віку в Передславиному селі. Він був хлялий і згорблений, з безліччю глибоких і дрібних зморшок на лобі та навколо очей, а ця жінка збуджувала в ньому давно замулені спогади, які стосувалися зовсім не її, бо її тоді ще не було на світі. Він сказав кудись убік:

— Нового року належить орати плугом... А свинку я вже заколов: так теж належить у Щедрий вечір... — Він повагався перед тим, що надумався був сказати, а потім таки сказав: — Не маєш тута мужа, а плуга повинен тримати муж.— Він і досі стискав у руках важкого незграбного плуга — такого ж незграбного, як і сам. Борис не знав причини Рогнідиної самотности, Передславине жило власними клопотами й не відало київських новин, але щось змусило Бориса насторожитись. Він тепер чекав, коли княгиня розсердиться, щоб із чистою совістю забрати свій плуг і піти геть, але Рогніда сказала зовсім не сердитим голосом:

— А ці хіба не мужі? Вже втримають плуга.— Вона кивнула на синів, а Борисові очі прикипіли до кривоногого

Ярослава. Хтось казав, нібито звалився в Києві з терема чи теремної лізниці.— Сини вараз уберуться й вийдуть надвір.

Борис виніс плуга й важко загупав теремною лізницею, а незабаром вийшли княжата й заходились качатися в снігу. Кривий Ярослав був дужчий і спритніший за старшого, Ізяслава, найменшенька ж, Перемислава, зазимкувато горнулась до материного подолу й владно покрикувала на братів:

— Ану беріть плуга!

Рогніду пойняв якийсь незрозумілий трем.

— Ізяславе, Ярле! — гукнула вона, а староста Борис перейнявся її хвилюванням, вирівняв плуга й з цікавістю дивився на Володимирових синів: хто з них візьметься за чепіги. Взявся Ярослав, якого княгиня назвала Ярлом. Ярл сильно кульгав. Борис і княгиня взяли плуг за війячко, Ізяслав же з Перемиславою не мали де притулитись і лише трималися за Ярославові рукава. Ярослав незграбно вихався й перехилявся, але чепіг не випускав, і Борис не без подиву озирнувсь на кульгавого княжича. Борозна серед глибокого снігу була теж глибока й пряма.

— Оце вже й народився, — раптом самими губами проказав Борис, обернувшись лицем до заходу. Над деревами й стріхами Передславиного щойно-щойно прорізався молодик. Борис уклонився йому до землі й так само тихо мовив: — Нехай щастить.

Небо було чорне й усипане ясними зорями, ледве проклюнутий серпочок місяця їм не заважав, і хоч над Передславиним стояла врочиста тиша, ніхто не почув рипіння снігу під княжими чобітьми. Приїхав Володимир: навіть кінь у гринджолах не форкнув і не заіржав.

— Трохи припізнився,— сказав князь, теж дивлячись не на княжат і на княгиню, а на священний Новорічний Молодик. — Хай щастить у Новому році, — сказав він.

— І тобі, княже, хай щастить... — Рогніда несміливо підійшла до Володимира. Діти теж почали одне за одним підходити й поставали біля них. — А Ярл держав чепіги, — сказала вона. Всі її дотеперішні жахи й паморочливі думки мовби розтанули в морозяному повітрі. Володимир не любив, коли вона називала молодшого сина Ярлом, але Рогніда навіть не чула власних слів. Тут був її муж Володимир, усе інше втратило вагу.

— А гостей у цьому домі частують на Щедрий вечір? — спитав князь, бо це не викликало сторонніх думок і здавалося найменш важливим.

Піднявши плуга на плече, староста пішов до повіток під стодолою, щоб не муляти великому князеві очей, а Володимир і Рогніда повели дітей до хорому.

Стіл у красній світлиці був накритий простим лляним полотном, як і належало Щедрого вечора, на скатертині стояло рівно дванадцять страв, посеред столу сяяли золотом і сріблом дванадцять пугарів з медами та винами, а на десь перед цим погашеному вогнищі лежало зрубиком дванадцять рівних вербових полін.

Рогніда піднесла Володимирові свічку. Він нахилився й підпалив жмутик житньої соломи та трісочок. Вогонь лизнув по соломі широким язиком і мовби завагався, але тріски вже зайнялись, полум'я пішло в поліна, й у красній світлиці почувся паморочливий дух верби — гілки священного Прадерева.

— Іди, Василе, на кутю, — проказав Володимир, звертаючись до новонародженого Місяця його таємним ім'ям. Щедрого вечора це волошебне ім'я можна було промовляти вголос. Володимир брав кутю з миси пучками й кидав у ще слабенький вогонь, який, проте, брався все вище й вище, зализуючи боки перших вербових полін. Василя прийняла потребу.

— Добрий знак,— сказав Володимир. Бути старшим Щедрого вечора йому випадало вперше в житті, й він з якоюсь гордістю глянув на дітей і Рогніду, підсовуючи стілець ближче до столу й набравши повну ложку медяної куті. Рогніда променіла тихим спокійним усміхом, і Володимир навіть пошкодував, що пізно виїхав з Києва. Міг би прибути й раніше на годину чи й дві.

Раптовий від'їзд Рогніди з дітьми до Передславиного його трохи збентежив, і Володимир відчував, що мусить примиритися з княгинею, яка була матір'ю трьох його дітей. Тепер він міг бути спокійний: примирення вже відбулось, про це свідчив усміх на вустах нелукавої Рогніди. На столі головувала кутя. Володимир разом із жоною та дітьми причащався до таємної вечері, водночас думаючи про те, що так далі тривати не може.

Але виходу він ще не бачив і вирішив одкласти ці думки та пошуки на найближчі наступні дні.

В хоромі була лише одна челядниця — стара Борисова жона, бо за всі роки Рогніда з'явилася тут уперше. Княгиня покликала челядницю й звеліла вкласти дітей, а сама поволі пішла до одрини, невладна вгамувати вогню в очах. Володимир помітив той вогонь і перейнявся спочуттями.

Свічка в одрині блимала тільки на божнику, але Володимир бачив, як тремтіли руки в жони, коли вона розстібувала гачки на сукні.

— Спо-мо-жи ж!..— розпачливо прошепотіла Рогніда, неспроможна впоратися з якимось гачком. Та поки Володимир підійшов до неї, почувся нетерплячий злий тріск: княгиня вирвала гачок із м'ясом...

Місяця того самого в четвертий день

Доброчин щойно повернувся з Вишагорода Деснянського, де вже другий рік сиділи Ольгерда та її сини, малолітні законні спадкоємці небіжчика Ільдеї-хана. До ханичів був приставлений вірний Києву Закур, і світлий князь повертався в гарному настрої. Цей сорокадворічний печеніг, який п'ятнадцять тому літ утік до Святослава, коли той після поразки за Дунаєм зимував у гирлі Дніпра, вісім років був Свенельдовим холопом. Волю йому дав Доброчин.

Закур знав свою справу. Після полоніння ханичі були схожі на хижих вовченят, тепер же вони разом з іншими вишегородськими отрочатами каталися з гори на гринджолах, уже добре навчилися говорити й не шкірились на полян. Але не забували й своєї рідної печенізької мови — про це теж подбав їхній пестун Закур.

Як виростуть, думав, їдучи, Доброчин, ще можуть стати в пригоді. Десь-то тепер кусає себе за лікті Булгак-хан.

Доброчин у супроводі дружинників їхав саньми серединою Дніпра й дивився на лівий берег, де здіймавсь піщаними пагорбами Чорторий, і думав про ще одного та́ля, про якого давно не чув: про синка вятицького князя Судки: піддасться чи не піддасться Судка на кови волзьких булгар?

Світлий князь уїхав до Подільських воріт саме перед обідом, одпустив супровідних дружинників і звелів покликати на страву всіх воєвод. Але щойно ввійшов до свого хорому й почав роззуватися, як у двері вхопився Ждан:

— Володимира зарізано!

Доброчин відчув, що терпне.

— Хто?.. Як?..— прохрипів він.

— Рогніда!.. Там надворі староста з Передславиного стоїть.

Сяк-так натягши чоботи, Доброчин вискочив за Жданом у двір. У старому чоловікові біля Володимирових гринджол він одразу впізнав Бориса, якого не бачив ще з холопських літ.

— Чую, наче щось кричить у княжій одрині, — розповів Борис. — Аж дивлюся — впоперек ліжка лежить князь, голова звісилась і ніж у спині...

— Він... живий?

— Дихав... — непевно сказав Борис. — Тоді ще дихав... Князь же за собою десятку привів, я збігав до десятника, гукнув його нагору й дав сувій полотна...

Поряд зі старостою Передславиного села стояли два дружинники з тієї десятки. Доброчин звелів сідлати коня, коня в гринджолах теж поміняли на свіжого, й за півгодини всі четверо понеслися навскаки. А вслід їм невдовзі вирушив Ждан з півсотнею дружини.

Доброчин не жалів коня. Він гнав попереду всіх і за всю дорогу навіть не озирнувся — встигають за ним ті троє чи ні. Мозок свердлила одна й та сама настирна думка: «Мій гріх... мій гріх...» І це не давало зосередитись.

Він дуже давно був у Передславиному й на роздоріжжі спинив коня. Й тоді вперше озирнувся. Позаду нікого не було. «Невже збився з дороги?» — подумав собі князь. Розвернувши конягу, він погнав його назад, але помітив одного з дружинників, який їхав поза деревами й щось до нього махав.

— Он отією треба, ці обидві ведуть у степ,— сказав потім дружинник, і Доброчин рушив стернищами за ним.

Передславине виникло зовсім несподівано для князя. Я все на світі забув, з якимось нежданим сумом подумав він і зострожив конягу. Кінь лише розпачливо заіржав, уже не спроможний бігти швидше. Вгледівши сільський княжий хором, Доброчин кинув коня й побіг до лізниці.

— Де? — спитав він у дружинника, що стояв на теремі й сколупував мечем натоптаний сніг.

— У красній світлиці,— відповів той, не перестаючи колупати, наче князь питав його про звичайну буденну річ. Доброчин не повірив і спробував заглянути в очі цьому вайлуватому дружинникові. Той перестав колупати сніг: — Та ти не бійся, княже!.. Красна світлиця в них он там. — Він одчинив сіни й показав на треті двері праворуч.

Перше, що побачив князь, переступивши поріг красної світлиці, був жмуток закривавленого полотна, ледь прикритого чистою пілкою. Володимир лежав на лаві під дальнім вікном, обличчя його було бліде й випнуте, як у мерця, але груди рівномірно здіймалися й опускались. Біля нього сиділа стара жона, яка обернулась на кроки й сказала:

— Оце тільки засне — й знов і знов прокидається.

Біля дверей стояло двоє Володимирових мужів, нижчий раз по раз переступав з ноги на ногу й рипів новими чобітьми та жовтим шкіряним чересом, а вищий нагадував нерухомий кам'яний стовп, убраний у свиту й чоботи. Світлий князь тільки зараз подумав про те, що прибіг сюди з голими руками: нічого й нікогісінько не взяв, а мав би прихопити Стана чи ще котрогось волоха, подумав він.

Володимир уривчасто зітхнув і розплющив очі. Тоді впізнав Доброчина й розтулив вуста, наче хотів щось поспитати, але роздумав і не спитав. Мав би привезти Стана чи котрогось іншого, знову подумав Доброчин, розгублено глянув на стару й раптом упізнав у ній Борисиху — тільки ймення згадати так і не зміг. Це йому ввесь час муляло.

В цю хвилину рипнули двері, й увійшов розпашілий од їзди Ждан. Світлий князь хотів був сказати головному воєводі, що потрібен волох або відьмак, і побачив старійшину київських волохів. Ждан сказав:

— Я подумав, якщо живий...

Ждан дивився на Володимира. Великий київський князь поринув у забуття, він так само рівномірно дихав, але Жданові не видно було від дверей. А Доброчинові все здавалось дуже дивним.

— Коли ж він устиг? — кивнув світлий князь на старійшину волохів.

— Дідо сам їхав у сідлі, — відповів головний воєвода. Стан відтрутив його й подибав до дальнього вікна, де лежав князь Володимир. — Дідо саме був у Княжому дворі, — тихо пояснював Доброчинові воєвода, — то я думаю: візьму...

Стан заглянув хворому під повіки, тоді схилився над ним, наче принюхувавсь, далі підсунув стільчик і сів, а Доброчин знову подумав, як цей майже дев'яносторіч-ний дідо витримав у сідлі. Стан кивнув до дружинників, але швидше підскочили Ждан і світлий князь, і вони втрьох перевернули Володимира горіспини. Тіло великого

князя було безвільне й важке, певно, він знепритомнів. Стан зняв завої й по довгій хвилі впевнено проказав:

— А куди він дінеться.

Це можна було зрозуміти тільки так, що Стан сподівається на видужання.

— Житиме? — спитав Доброчин.

— Умре, але не від цієї рани, — закучерявив свою відповідь Стан. — Чоловіка бог створив смертним, помремо всі, але Доля випряла кожному не однакову нитку. Як оце мені...

Він гукнув старостину жону й разом із нею вийшов. Доброчин подався був слідом за ним, але Стан його заспокоїв:

— Я нікуди не втечу. Подивлюсь тільки на старостишине зілля.

Доброчин раптом пригадав ім'я цієї жони, й, коли побачив біля лізниці старосту, зійшов до нього вниз.

Біля дверей під самим теремом стояв дружинник, Доброчин покинув Бориса й рушив туди. Дружинник відчинив перед ним двері.

— Свічку принесу,— сказав дружинник.

Доброчин кивнув. Кілька сходин збігало в глуху темряву, він розчинив двері навстіж і почав сходити вниз, не зразу розгледівши велику княгиню. Рогніда виглядала з-за трьох барил. Він хвилю-другу звикав до сутінків, які липнули до його щік, мов припала курявою павутина. Обличчя в Рогніди було бліде, й це здавалося світлому князеві несправедливим. Він спитав:

— За віщо?

Рогніда не відповіла, тоді він гримнув:

— За віщо на нього руку звела?

— Ти не жінка й не втямиш...

Доброчин стояв од неї на відстані випростаної руки, тепер він уже чітко бачив обличчя великої княгині, на яке падало світло з дверей.

— То неправда,— сказав світлий князь. То була не вся правда: це він бачив у її очах. Тепер Рогніда нагадувала здичавілу від люті доньку Ругвальда, ладну спопелити його вогнем хижих очей. Ніщо не пропадало безслідно, і Доброчин знову подумав про свій гріх, який виявився неспокутним. — Ти мстила за батька та братів!

— Мстила за ту вашу «царицю»! — просичала вона, й Доброчин удруге їй не повірив. Йому згадався торішній Новий рік, коли його здивувала була дружня бесіда між нею й Марією. Як він про це забув!

Вони так довго й пильно дивились одне одному в очі, аж поки Доброчин відчув, що іскри з її очей просто його спопеляють. Правиця сама потяглася до меча. Він із виском витяг його з піхов і боком замахнувся — від такого удару голова скочується з пліч, але в цю мить позаду пролунав голос:

— Оце суть його сини.

Доброчин стявся. В дверях стояв обільний холоп Борис, тримаючи за руки синів князя Володимира. На нижчій сходинці чипіла Перемислава з роззявленим ротеням. Доброчин щосили вдарив по барилі плазом меча, кинув руків'я з уламком додолу й вийшов.

— Пильно стережи! — сказав він до дружинника, який стояв осторонь від Бориса з погаслою свічкою в руці. Гнотик іще курівся.

Борис зійшов до підкліті й забрав обидві половини меча, княжата ж подалися вслід за Доброчином. Вони нічого не встигли розгледіти в пітьмі, але вже знали про подію нинішнього ранку, й менший, Ярослав, накульгуючи якось принизливо й запопадливо, заглядав Доброчинові в очі й намагався розчулити його.

Ця дитяча хитрість обурювала, але Доброчин знав, що діти не винні і їм тепер нема до кого прихилитись. Вони були ще однією карою за його давній гріх.

Над Либіддю Доброчин став і роззирнувся. Обгинаючи передславинські садки, Соляна дорога через річку тяглась на захід, позначена копичками кущів та вільшин. Коли ж це я був тута востаннє? — з припізнілим каяттям подумав князь. Версти за чотири звідсіль дорога відгалужувалась на Іскоростень. Він глянув на дітей. Перемислава хукала в померзлі пальчики, з носа в неї виглядав прозорий соплячок. Доброчин утер носа малій і взяв на руки, загорнувши краєм плаща.

— Хочу до мами, — сказала вона.

— В мами там холодно,— застеріг Ярослав. — Сиди в діда.

Доброчин не міг позбутися відчуття, що ця ображена богом дитина ввесь час перед ним запобігає. Він глянув на обох Володимирових синів. Тендітний мовчазний Ізяслав був найдужче схожий на батька. А на кого ж цей? Доброчинові здавалося, що він не раз уже бачив і цей трохи горбкуватий видовжений ніс, який згодом мав стати ще довшим, і цей лукавий погляд з-під прихмуреної товстої брови, й навіть ямку на підборідді...

Дурощі якісь, сказав собі Доброчин і мимоволі насупився, бо він згадав, що все те щодня бачить у зиркалі. То була звичайнісінька мана.

— Ходімте, — сказав він, ведучи дітей до Передславиного.

Місяця цвітня в тринадесятий день

Володимир видужував. Був ще слабовитий у колінах і жовтаво-блідий, але в перші по-справжньому весняні дні вже виходив на терем, коли сонце ставало над Княжими ворітьми. За все те він мав дякувати старійшині волохів Станові.

Велика княгиня Іванка не відходила від мужа ні на крок. Ця донька булгарського царя за неповний рік навчилася добре розмовляти, хоча й досі не могла подужати такого простого слова, як «сіль».

Але Володимира гнітила опіка булгарської царівни. Що ближче надходило тринадцяте число, то Володимир ставав дедалі замкнутіший. Він волів лишатися сам.

На тринадцяте було призначено боярський і княжий суд над Рогнідою.

Цей день настав, а Володимир так і не міг сказати, якого вироку бажає своїй другій жоні. Поки лежав у Передславиному, він просто мріяв на власні очі побачити останню хвилину її життя. Рогніда вдарила його ножем підло в спину, коли він поринув був у важкий сон. Такої підлости не можна було дарувати навіть жінці.

Свій злочин Рогніда готувала давно: вона сама зізналася, що хотіла вбити його ще позаторік і торік, кожного вечора тримаючи ніж під узголів'ям. Позаторік і торік. І коли Володимир знемагав од нападів болю, він присягався всіма жителями небес, що вб'є Рогніду власною рукою. Кілька разів йому навіть примарилось уві сні, як він її ріже; тоді він прокидався ввесь у холодному поту.

Та коли стало можливим перевезти його до Києва, те шалене озлоблення й жага крови мовби самі собою вляг-

лись. Неміч відступила. Йому стало байдуже до всіх на світі Рогнід. Ну, трапилось і минулося, міркував великий київський князь, дивлячись у заставлені слюдою вікна, в яких угадувалася вежа Подільських воріт. Трапилось і хай забудеться, з іншими траплялось і не таке, якось перемнеться й перемелеться.

Та з весною його почали навідувати дивні думки. Це було щось нове й несподіване, що змушувало його підводитись і непевним кроком іти до вікна, за яким відкривались неозорі Дніпрові далі.

Він уперше по-справжньому замислився про дітей. Він виріс без батька, якого, по суті, майже не пам'ятав, але в нього була мати, а рідного батера замінив вуй Доброчин. А що робитимуть його діти без матері? Й що вони скажуть йому, підрісши й вимужнівши?

Й що відповість їм він.

Я не любив вашої мамки, мене до шлюбу з нею примучив ваш дідо Доброчин, та я й сам знаю, що володареві слово «кохання» неприступне й чуже, князь мусить пам'ятати, що головне для нього — земля й стіл, а шлюб має лише зміцнювати ніжки столу. Ви теж незабаром почнете думати, як і я...

Володимир тепер був переконаний, що не зможе сказати цього своїм синам.

А що я скажу їм потім, коли вони виростуть і запитають мене, чи то правду кажуть кияни, ніби наша мати загородила вам у спину ніж?.. Вони й тепер про те знали, малі діти розуміють усе. А пам'ятати пам'ятають іще краще.

З кожним днем, який наближав його до тринадцятого цвітня, Володимир дедалі частіше відчував, що втрачає впевненість, неначе прокинувся серед ночі й ніяк не може налапати дверей.

Сьогодні вранці це відчуття особливо посилилось. Коли після снідання прийшов світлий князь, Володимир так і висловився:

— Не можу налапати дверей...

Доброчин з підозрою глянув на свого небожа, потім сів край столу й поклав руку на ріжок. Між бровами Володимира міцно залягла зморшка, схоже, що на все життя. Володимир стояв біля вікна й дивився в якусь лише йому видиму точку, а жовна раз по раз піднімались од щелепів до скронь. Доброчин помітив на правій скроні кілька срібних волосинок і раптом зрозумів свого небожа. Володимир учився думати сам.

— У тих дверей клята природа,— мовив сам собі Доброчин, але то було й відповіддю небожеві. — Спрежда попонабиваєш на лобі гуль...

Володимир вдячно глянув на вуйка.

— Вже пора,— сказав Доброчин і по-старечому важко звівся — зсутуленими плечима вперед.— Усі вже зібралися, ждуть нас.

Великий князь був убраний, мов на урочий пир, але це вбрання не додавало йому рішучости. Він поклав руку дядькові на плече. Це теж не дуже допомагало, але вони так і вийшли з нового хорому плечем до плеча.

В Думній же світлиці старого хорому зібралися старці.

Дідо Володимира й батько Доброчина сидів на покуті столу й був за старійшину думних старців.

Коли ввійшли Доброчин і Володимир, Думна світлиця стримано загула, й вони сіли обабіч Маломира Любечанина.

Думу почав Маломир — він був найстарший і за віком, і його слово багато важило. Маломир сказав:

— Рогніда звела руку на великого князя, а за діднім поконом, великий князь — Дажбожий син. Хай кожен рече своє слово, а я вже сказав своє,— ви про нього всі відаєте.

Маломирову думку знали всі, але старці притихли. Тишу порушив один з наймолодших серед них — сорокаоднорічний Ждан Будимирович, вірний Доброчинів муж, який був з ним у Новігороді й за морем Варязьким, а тепер очолював увесь київський великокняжий полк. Ждан Будимирович почав просто з вироку:

— Вовчиці — вовча смерть!

Це означало четвертування... В світлицях сиділи бувалі в бувальцях княжі мужі, які не раз зазирали в очі наглій і повільній смерті, власними руками вкоротили не одне життя,— і все-таки цей вирок їх збентежив.

Купець Мусій Хазарин сказав:

— Рогнідь — велика княгиня, не гоже велика княгиня — вовча смерть.

Ворухнувши могутніми плечима, Вадим Муромець вигукнув грубим отрочим голосом через увесь стіл:

— Убити просто-ою смертю! Рогніда все-таки жона-а...

Всі співчутливо обернулися до Муромця, а він несподівано знітився й потупив зір; малого дружинного воєводу раптом збентежила нова думка:

— Шкода тільки діте-ей...

Тепер уже запала мертва тиша. Ждан Будимирович спантеличено перепитав:

— Як ти кажеш?

— Та я хіба що-о?..— ще дужче знітився новий боярин.— Я ж тільки кажу-у...

— Це в ньому озвався хрестатий, я-бо добре знаю всю їхню сім'ю! — сказав Малюта-горóдник. — Його сестра Жирка ще відколи з хрестатим вишгородцем утекла! — Малюта не забув давньої образи.— Маємо свій дідній закон.

У Думній світлиці знявся справжній гармидер. Доброчин глянув на наймолодшого старця, якому навряд чи минуло двадцять шість або сім літ, а потім подивився на великого князя. Володимир був білий як стіна, а та зморшка між брів більше не розгладжувалася, глибока й різка. Доброчин остаточно утвердивсь на думці. А я й досі не можу налапати своїх дверей, сам собі з гіркотою проказав він і ще раз потай глянув на небожа.

Ждан Будимирович і досі гарячкував. Закид Малюти-городника здавався йому слушним, він кілька разів підхоплювався з лави й намагавсь умаловажити слово шестипалого богатиря, закидав йому навіть дружбу з отцем Григорієм. Наймолодший старець Муромець виправдовувався й тяг:

— Та хіба я зна-аю, як там у них! Мені Григорій нічого не розка-азував. Та він же тільки тро-охи мене охрести-ив...

І все-таки його слово потроху перемагало. Світлий князь Маломир Любечанин певний час мовчки спостерігав за пересваркою, яка закрутила майже всіх думних старців, а тоді погрюкав кулаком об стіл і почав опитувати за старшинством і порядністю.

Претич визначив людську смерть. Ждан Будимирович і далі наполягав на вовчій, іскоростенський посадник Зорич сказав:

— І про дітей не забуваймо.

Й тоді велика Думна світлиця мовби перекололася напополам, і ці дві половини заходились переважувати одна одну. Доброчин мовчав. Він мусив перевірити себе на інших. Якби захотів — міг би кинути своє слово на ту чи ту терезу, а слово його було важке. Але він сидів і тільки слухав, намагаючись не виказати себе навіть виразом свого обличчя. Його батько Маломир Любечанин вислухав

усіх і підвівся, тернувши старечими вузлуватими пальцями по лисій голові. Колишній велій жупан був схвильований.

— Хто згоден своїм мечем убити велику княгиню, хай виступить наперед.

Виступив Ждан Будимирович, а Маломир Любечанин знову сказав:

— Ти вірний муж великого князя, хвала тобі. Махати язиком легше.— Це вже було спрямоване на інших старців, жоден з яких не мав бажання закапостити собі руки жіночою кров'ю.— Тобі хвала, Ждане Будимировичу,— повів далі князь Маломир. — А цьому отрокові хвала тричі! — Він вийшов з-за столу й спинився біля його протилежного кінця, поклавши руку на плече Вадима Муромця, якого пресвітер перехрестив торік на Іллю.— То його діло — отой його хрест, хай він буде на його совісті. Декотрі мої опрічники також носять хрести.— Це вже ніби скидалось на захист грецької віри, Дума ж зібралась не про те, й він знову повернувся на своє місце. Доброчин не зводив з батька очей. Найголовнішого не було сказано, й колишній жупан землі Деревлянської сказав: — Одтяти голову чоловіка — раз і нема. Й не відчує. А діти відчуватимуть усе життє...

Запала нова довга тиша, аж згодом старці думні розгомонілись і почали хилитися вже в один бік. Тільки Претич та Ждан мовчали.

Доброчинів шуряк Зорич сказав, що треба виселити княгиню з Києва, лише не знав куди. Інші теж поволі пристали на думку іскоростенського посадника: послати злодійну княгиню в Полоцьк або Псков. Але Псков належав другому синові Володимира Брячеславові...

Тоді вперше за все звіщання підвівся Доброчин:

— Який там Полоцьк! Хочете вкинути гадюку до того ж кубла, звідки ми насилу викурили їхнє гаддя? — Доброчин і досі не міг налапати своїх дверей. Він теж хотів такого вироку — задля дітей, а тепер відчув образу.— Думайте! — сказав він, показуючи рукою на великого князя, на обличчі якого теж відбилися суперечливі почуття.— Вона зняла руку на нього. Дбаєте про княжат, а забули про її тáтьство!

Він вийшов з-за столу й попрямував до дверей, а вже після Думи Маломир Любечанин сказав синові:

— Ти хтів би все вирішувати сам... А Дума?

— Що поставила Дума? — похмуро запитав син.

— Посадити Рогніду з княжатами в Ізяславлі,— відповів іскоростенський жупан.— Є такий Ольжин погост ва Німаном.

Доброчин знав цей погост. Він лише зауважив:

— У Полоцькій-таки землі?

Але це вже не важило. Доброчинові одлягло, й він подумав, що не варто було відвойовувати землю у варязьких зайд, щоб усе знову лишати, як було за Щека та Щекових дітей. Тепер князі мусили зважати на княжу Думу.

Він зустрів біля стаєнь пресвітера й спитав:

— Чув про сьогоднішню Думу? — Отець Григорій кивнув.— І що на те скажеш?

— Кров породжує кров,— глянув на князя пресвітер,— а мста тягне за собою мсту. Чинящому же милосердя воздасться. Господь сам прощав і нам велів прощати гріхи.

Доброчин роздратовано засміявся:

— Про мсту так само казала ще стара!

— То було щось інше, княже, ти вже все позабував.

— Це так просто не забувається,— відповів князь.— Ольга дбала про себе та Щековичів, щоби ніхто з нас не мстився їм.

— То правда, княже. Але чинящому милосердя господь воздасть, а чинящому без зиску воздасть тричі.

Це чимось нагадувало Маломирові слова, й Доброчин здивувався: що спільного могло бути між християнським пресвітером і колишнім жупаном Деревньої землі? Однаковий вік ще ні про що не свідчив: обидва були люди протилежних доль.

Спільними могли бути тільки стареча мудрість і людяність.

Доброчин побачив коло стаєнь кількох не по-тутешньому вбраних людей.

— То челядь норманського королевича,— сказав старий. Він вочевидь хотів сказати ще щось і не зважився.

Доброчин кивнув пресвітерові й пішов. Поява Олафа викликала неприємний спогад про Сігурда, якого Доброчин чотири роки тому скарав на горло в Хрещатому яру. А виказав Сігурда його рідний небіж.

Місяця листопада в п'ятьнадесятий день

Доброчин слухав захоплену розповідь королевича Олафа Трігвассона, й душу йому неначе дряпали коти. Королевич розповідав про Царгород і Адріанополь, а Доброчин дивився на клинчик його рудої бороди, ще по-юначому рідкої й куценької, з-під якої вряди-годи зблискував золотий хрест. Це викликало опір.

Світлий князь недбало спитав:

— Коли ти чув про ту Ларису?

— Як їхати сюди.

Олаф щойно йому розповів про взяття грецького города Лариси Самуїлом. За ту Ларису булгари та греки вели багаторічну боротьбу, тепер Самуїл узяв гору, але це сталося ще навесні; Доброчин мав значно свіжіші вісті.

— В Царігороді говорити про якийсь київський полк: нібито битися на Самуїловому боці, але то брехня,— сказав королевич.

— Чого брехня?

— Претич і Ждан обидва сиділи в Київ.

Королевичеві й на думку на спадало про Яна Усмошевця. Доброчин кисло посміхнувся:

— Виджу на тобі хрест...

Олаф мовив, що жодна людина ще не поверталася без хреста, побувавши в Царігороді.

— Я колись був.

Королевич не повірив:

— Ти? Коли?.. Й так і повертатися поганим? Ну, дарма,— заспокоїв він світлого князя.— Колись і ти будеш чіпляти хрест.

Оце саме найбільше й дратувало, бо світлий князь відчував, що не може навіть заперечити цьому неприємному для нього молодикові. Олаф стояв і дивився на сидячого князя згори вниз. Цар Василій доручив Олафові набрати воїв. Для Доброчина це не була новина: він довідався про те ще в травні, коли королевич раптом виринув у новгородських городах. Цар Василій був у скруті й вирішив, що в такий спосіб зможе обминути київський стіл: мало кому спало на думку набирати воїв-русичів!

Шило само виткнулося з мішка. Якби цар особисто звернувся по допомогу, йому довелось би не тільки розплачуватися з київським столом, а й брати на себе обтяжливі зобов'язання. Олаф же ніхто. Доброчин тепер дивився на нього й думав, чи признається сам. Це була нагода остаточно порвати з тим королівським родом. Та Олаф побачив занесений над ним меч: певно, розгадав по Доброчинових очах і став каятися. Такий перехід од бадьорої самовпевненості до каяття й майже плазування змусив Доброчина замкнутись у собі, але все в світі мало межі; він не витримав і сказав:

— Не розпускай слину!

Олаф осів на стілець. Доброчин вирішив запитати, хоч усе знав і так:

— Для чого ти в це вплутався? — Олаф сопів у кулак.— Ти подумав, що ліпше мати справу з царем, бо той обіцяв спомогти тобі супроти твого діда? Жди, жди... Але я теж не дозволю стати в мене на дорозі. Ні тобі, ні Василієві-цареві! Й подякуй Володимирові, що закинув за тебе, дурня, слівце, а то слід було б узяти тебе й опустити в поруб... Іди геть!

Олаф виходив боком і намагався вгадати з виразу Доброчинового обличчя — є якісь надії чи це вже кінець. Доброчин одвернувся до нього спиною. У світлого князя був ще один неприємний обов'язок на цей день, він гукнув з терема гінця й звелів привести малого воєводу Муромця.

— Грецьке сольство щойно прибуло, світлий княже,— сказав гонець.

Доброчин повагався й звелів іти по Муромця, сам же знову пішов до Думної світлиці й заходився добирати слова, які мав сказати воєводі. Слова були всі до єдиного кострубаті й позбавлені ваги.

Муромець стояв у дверях якийсь розгублений, незграбний.

— Щось приключилося?

Доброчин з надією глянув на молодого богатиря, який то зчіплював, то розчіплював шестипалі долоні й хрущав суглобами, втупившись порожнім поглядом у ближнє вікно.

— Ратка, брата мого, потято,— нарешті сказав він, лише мигцем глянувши на світлого князя.

Доброчин з одчуттям мимовільного полегшення зітхнув. Це знімало з його плечей семипудову ношу: він мав повідомити Муромця саме про брата Ратка, який загинув у Булгарії,— в січі біля не відомих і Доброчинові Траянових воріт. Про це в Києві дізнались тільки вчора.

Слова, що плуталися в Доброчиновій голові, були так само легковиті й нікчемні, й він лише сказав:

— Отже, вже знаєш...

Муромець кивнув, але було видно, що його бентежить не тільки це. Крім туги за померлим братом, в очах його було й ще щось таке, що скаламучувало священну тугу. Доброчин відчував: Муромець і сам бореться, але не може здолати в собі тих недоречних думок, які потьмарюють його журбу за братом. Молодість урешті взяла в ньому гору, й він сказав:

— Батько кажуть брати Я-анку...

— Це... Раткова жона?

Давній закон велів прийняти на себе жону й дітей померлого брата.

— Жона-а ж,— кивнув Муромець.— А той не велить брати братньої жони...

Доброчин скинувся:

— Хто?

— Отець Григорій. Каже, на тім світі горітимеш в аду-у. По-нашому значить пе-екло...

Доброчинові пригадалась подія шестирічної давнини. Це, здається, теж було чи не в листопаді, подумав він. Тоді Володимир узяв жону свого брата Ярополка. Так звелів стародавній закон, і нікому й на думку не спадало його знехтувати. Тепер Маріїн син Святополк дивився на Володимира вовченям, а Марія сичала гадюкою.

Доброчин сказав:

— Мусиш вибирати між батьком і отцем Григорієм...

— Вибирати? — стрепенувся молодий богатир.— А ти що ви-ибрав би?

— Дивися сам...

Доброчин віддав Муромцеві право самотуж розплутувати несподіваний клубочок, не сказавши «так» або «ні». Я вже роблю як хрестатий, з невеселим усміхом подумав він, коли Муромець так і вийшов без відповіді, пригнічений горою нерозв'язних думок. Доброчин звелів гінцеві довідатися, хто прибув слом од грецького царя: клубок заплутувався дедалі дужче. Можна було б розрубати його й здобути відразу сто кінців, але Доброчин мусив терпляче розплутувати й далі. Мусив знайти єдино прийнятний кінець.

Сол виявився добре знайомий. Це був той самий архімандрит Грек Мудролюб, десь-то цар Василій пройнявся до нього повагою.

— З малим почетом нині прибув, пане базиліку архімандрите,— сказав світлий князь.

— Із товаром купця Люка Стопанича,— відповів грек через тлумача.— А цей твій боярин має добру сторожу. В нас тепер на ліку кожен меч...

Доброчин подумки повторив це відверте визнання грека, і коли вітальний пир уже доходив кінця, він глузливо мовив:

— Цар знову прислав тебе набрати полк!

— Звідки знаєш?

— Та ходять усілякі чутки...

Грек Мудролюб насторожено поцікавився:

— Про що?

— Ну, про Ларису,— сказав князь. Він знав значно більше.

— Взяв Ларису комітопул Самуїл... — Грек Мудролюб не заспокоювався. Ларису булгари здобули ще навесні, й тепер він намагався з'ясувати, що ще знає цей підступний київський архонт.

— І який же полк просить цього разу Василій?

— Тисяч на шість або сім...

— Тута їден варяг уже набрав дві тисячі,— сказав Доброчин.— Ти про це відаєш?

— Сол відає тільки про те, що йому доручено...

— Хай буде так. А чим цар платитеме нашим воям?

— Сріблом,— відповів Грек Мудролюб.

— Життя важить дорожче, ніж срібло царів, пане базиліку архімандрите,— зауважив Доброчин.— Срібло стирається вельми швидко.— Він дістав з-за череса старий арабський диргем.— І це кружалечко срібла було колись ногатою, а тепер на ньому не видко ні рук, ні ніг: стало просто куною... Коли чоловік оддає життя, він має знати, за що його віддає. Перекажи це своєму цареві Василію.

— Коли ж він оддасть за Володимира свою сестру? — несподівано сердито вигукнув Претич, який сидів по той бік великого князя й досі мовчав.— Чи Василій думає, що коли вона царева сестра, то й не гола під одіжжу?

Це викликало загальний сміх, але Претич і не думав сміятися, й усі очі поволі обернулись до грецького сла. Грек насупився:

— Негоже говорити так про доньку й сестру царя...

За столом панувала моторошна тиша, Доброчин прокашлявся й запитав:

— Пане архімандрите, коли збираєшся їхати назад?

Архімандрит розчаровано глянув на всемогутнього «скіфського архонта»:

— Коли даси відповідь цареві й дозволиш ти...

— Тоді взавтра,— вирішив Доброчин.— Цар прислав великому князеві оцю золочену братину. Невелика, та вже яка є. А ми передамо цареві меч харалужний із золотим уруччям і в золотих піхвах.

У тому віддарюванні був свій прихований знак.

Грек Мудролюб вирішив нагадати світлому князеві, що з таким малим почетом його може перестріти печенізька орда.

— Булгак-хан з нами не ратний,— заспокоїв сла князь.— Лише скажи печенігам, де був і куди йдеш, і цього досить: волосинка не впаде з твоєї голови! — Царський базилік був геть лисий, і це викликало глузливий смішок.— А якщо все-таки боїшся печеніга,— сказав Доброчин,— то дамо тобі в супровід королевича Олафа: в нього двотисячний новгородський і земгальський полк.

Архімандрит був приємно вражений:

— Спаси біг і за таке. Цар буде радий і цим двом тисячам.

Але Доброчин ще не все сказав — тепер він застережливо підняв руку:

— Цареві Василію ми шлемо золотий меч: він мусить захищати своє життя од «комітопула» Самуїла. Бо цей «комітопул» перед трьома місяцями часу вщент розтрощив царя...— Доброчин чемно перехилився до архімандрита: — Здається, коло Траянових воріт? А де вони, ці кляті ворота?

— На полудень од города Средця,— відповів базилік охриплим голосом.

Доброчин пояснив усім:

— Царський полк пропав під Траяновими воротами, цар сам-самотою заледве втік. Голий і безоружний. Отож ми й шлемо йому цей меч — хай борониться від «комітопула».— Він звів дух і доказав: — А цей двотисячний полк ми шлемо Самуїлові, бо хоч він і хрестатий цар, але віддав свою царівну за нашого Володимира.

Претич згідливо кивнув. Усе було обговорено ще до початку пиру.

Того самого вечора прибув інший сол — Карл фон Рюггенберген. Доброчин посадив їх в одному хоромі й вирішив дати змогу поспілкуватися день або два. Це могло принести несподівану користь, бо сли діяли один на одного як княже корзно на бугая.

Пізно вночі Доброчин звелів привести Олафа.

— Своїх охочих поведеш за Дунай. Передаси їх Янові Усмошевцеві,— сказав князь.— Чув про такого?

Олаф і гадки не мав про Усмошевця — він знав лише Претича й Ждана Будимировича: єдиних, на його думку, київських воєвод.

— Цей Ян... у Булгарія?

Доброчин кивнув.

— Але якщо заблукаєш і попадеш до Василія,— попередив він,— тоді нарікай на себе. Василієві з двох тисяч не многий зиск, а тобі — многий: бо тільки я можу повернути тобі твій стіл.

Королевич був на все згодний, його вже розібрало гірке каяття, що дав був себе підмовити грекам. Олаф остаточно збагнув, що може покладатись тільки на Київ.

Місяця грудня на Різдво

Яскравий сріблясто-золотий Плуг з'явився на небі першого листопада, з'явився незадовго до опівночі й стояв сторч. Жоден киянин не вгавив його появи. В кінці листопада Плуг виходив на небо відразу з кінцем дня, здіймався дуже високо й заходив аж над ранок, дедалі дужче й дужче схиляючись лемешем до землі, а кияни з завмиранням у серці чекали, коли він нарешті зовсім упаде. Це мало статися в двадцять і п'яте грудня.

Й ось нарешті цей день настав.

Волохи-коляднпки визначили, що Зоря-Зоряниця ввійшла в перші зорі могутнього Перуна: народилось Прадерево Світу — Молочна Путь і в серці її — Мати Земля. До того в світі не було анічогісінько.

Цього ж дня всесилий Сварог, володар Вогню Небесного, батько Сонця, Місяця та Зоряниці-Зорі, який перед цим навчив був людей жити сім'ями,— скинув їм з неба Золотий Плуг, навчив орати землю й кувати залізо.

То був день святого Різдва.

На Святвечір Плуг з'явився в небі разом з першими зірками, він стояв майже над заходом і хилився лемешем униз. Кияни висипали зустрічати Плуг до Священного пагорба, заполонивши всі навколишні вулиці й навіть Княжий двір.

Золотий Плуг ось-ось мав упасти.

Негадано Доброчин охоче пристав на запрошення Володимира та його двох молодих жінок: піти «на Плуга». Стояв не дуже сильний мороз, але після опівночі знявся вітер, і Доброчин звелів ключниці принести кожух. Це була гарна ведмежа одежина, оторочена смушком чорного песця, а на нижньому ріжку поли трьома скісними низками перлів — як у більшости князів та бояр.

На Володимирі кожух був лисячий, а широкий бобровий ковнір сягав до вух. Шапки на князях теж були не однакові: у світлого князя з того самого чорного песця, у великого ж князя — боброва, переламана угорі на правий бік.

Зате обидві княгині були вбрані досущ однаково: в підбиті білим соболем шуби та шапочки-боярки під платок, тільки шубка в царівни була оторочена по рукавах і на подолі білим, а в її двоюрідної сестри — чорним песцем. Обидві княгині ходили при надії, а відтак ще дужче нагадували коли не близнючок, то бодай рідних сестер.

Після вислання Рогніди Володимир мовби заспокоївся. По замахові минув цілий рік, рана на спині давно загоїлась, а разом з нею й рана в душі. Він не міг би сказати, що зненавидів свою другу жону: просто вона була далеко, й він про неї рідко згадував, як рідко згадують троюрідну або й ще дальшу сестру.

Тільки за дітьми в нього іноді млоїлося серце, й то для нього було неабияким відкриттям. Раніше, коли вони були з ним, він про них не думав, а тепер збагнув, що то лише зблизька так здається, ніби чоловік не думає про своїх дітей, як не думає й про власні руки та ноги. Але якщо їх утратить або вонп бодай заболять...

Володимир з якимось хворобливим нетерпінням чекав, коли в нього народяться нові діти.

Він скоса зиркнув на обох княгинь. Першою мала привести Іванка. Вчора її пойняв був страх; вона відчула легкі перейми й злякалася, щоб не привести дитину на Новий рік: новорічні — недовговічні... Але сьогодні вона забула про свої страхи й потягла його та Теодору «на Плуг». Теодорі було ще далеко до пологів: місяців чотири або й п'ять.

Княгині тихо перемовлялися між собою по-булгарському, остерігаючись не так обох князів, як бояр з боярипями та чорного люду, що виповнив увесь простір навколо Священного горба: вони ледве сюди протислись.

Володимира дивувала дружба цих двох нерідних сестер. Хоч вони були жінками одного мужа, це не відбилося на

ній взаємній приязні дитячих літ. Вони навіть спокійно домовлялися між собою, в чиїй одрині ночуватиме сьогодні муж.

Володимир глянув потайки на свого вуя. Нещодавно Ждан Будимирович казав, нібито Ліла-Софія породила в Ольжиному селі доньку, а він дав їй волю й подарував оте своє село. Це Доброчин міг собі дозволити, бо Ліла-Софія була єдина наложниця й він її любив. А в мене б і сіл не стачило, сам собі засміявся Володимир і почав пильніше дивитися на небесний Золотий Плуг.

Золотий Плуг майже помітно падав. Минулого Різдва княгині ще відчували себе чужими в Києві й не ходили «на Плуг», але сьогодні жваво перемовлялись і показували його одна одній довгими рукавами, які провисали мало не до землі. Булгари ще сто й двадцять тому літ прийняли християнство, й ці вісімнадцятирічні княгиньки жодної уяви не мали про справжнє Світове Різдво, бо церква вважала його «поганським» святом і твердила, нібито в цей день народився син божий Христос, хоча він народився перед 985-ма роками, а Різдво Світу людство відзначало багато тисячоріч.

Це Доброчин і намагався розтлумачити жінкам свого небожа.

— А коли Золотий Плуг упаде,— спитала царівна,— то ми почуємо грім?

— Не почуємо,— відповів Доброчин.— Це вельми далеко. Й це тільки такий... ну, небесний знак, чи що. Сварог ще перед тисячами років скинув той Плуг з неба.— Звичайно, то була казка для дорослих і дітей, певно, всього лише давня казка, але Доброчин відчував, що йому приємно в неї вірити, бо він знав її ще з малого й щоріздва, після тайної вечері з найтайнішими колядками, від яких його побивав мороз, він неодмінно йшов з батьком і матір'ю зустрічати Плуга: Дажбоже святище було далеченько за Красними іскоростенськими воротями. Доброчин хотів якось розповісти про все те юним християнкам, але в цю хвилину з-за Подільської брами вирнула юрба: то були довгосподівані волохи-колядники. Кожен перебрався в чужий кожух і свиту й мав личину на голові, щоб його ніхто не зміг упізнати, бо ще вчора ці люди махали молотами в кузні чи працювали на Княжому дворі, а сьогодні вони були колядниками — славили Світове Різдво:

Ой як було знащада Світу —
тоді не було Неба й Землі,
а но було синєє Море...

Доброчин знав цю колядку до кінця, але її потаємних слів не мав права вимовляти жоден людин і жоден князь чи боярин, навіть великий київський князь: це право мали лише волохи-колядники. Вони ще звечора закололи на Подільському требищі різдвяну свиню, поволошили на її нутрощах і передрікли людям усе зле й добре, а тепер уславляли небесний Золотий Плуг, який уже майже впав на землю.

Колядники підійшли й стали під Священним горбом: у трьох передніх були в руках смолоскипи, іскри з яких порскали на нетолочений сніг. Колядники стояли саме навпроти Дажбога й чекали знаку старійшого. Знак було подано, й над досвітнім Києвом понеслось:

Пане господарю!
На твоїм подвір'ї Верба стояла
тонка, висока,
листом широка...

Доброчин пошепки розтлумачив молодим жінкам:

— Верба — це Берегиня. Цебто Земля з Молочною путтю заразом.

Колядники співали далі, піднявши смолоскипи догори:

На тій Вербі Трійця горіла,
Три іскри впало —
три морі стало...

— Так Трійця ж і в нас є! — мовила царівна.— Бог Отець, бог Син і бог Дух Святий.

— Це співають не про ту трійцю,— відповів Доброчин.— Це вони про Сонце, Місяць і Зорю.

Колядка тривала, в ній ішлося про те, як Сварог узяв собі за жону Дану Лелю — богиню небесної Води, й вона породила йому на Різдво першого сина — ясноокого юнака:

Слава тобі, Леле,—
Син божий народився!..

— Син божий Христос? — перепитала царівна.

Доброчин з гідністю відповів:

— Дажбог Сварожич! А не якийсь там Христос... Через це взавтра дні почнуть довшати.

Хтось підійшов ззаду й торкнув Доброчина за плече:

— Не сподівався тебе тут увидіти...

Це був старійшина київських волохів Стан.

— Чому це ти не сподівався? — неприємно вражений, запитав князь.

Той приглянувся до нього старечими очима, тоді повернув голову на Володимира та його жінок, але спитав світлого князя:

— Чим ліпший за Джабога отой їхній Христос?

— Ніхто не каже, що ліпший! — відповів Доброчин.

— А ви чогось аж навколішки вклякаєте, та все ніяк не можете випросити хрестики в царя.

— Зроду не вклякав і ніколи не вклякну,— розсердився Доброчин.— Якщо й доведеться колись почіпляти хрести на гриви, то почепимо їх не як милостиню з царських рук, а як добуту в січі здобич. Як дань від царя!

Так рішуче Доброчин зроду ще не висловлювався. Його розібрала злість на вісімдесятишестирічного волоха й відьмака, який замість зілля поклав у розверзту рану дрібку соли. Що тямить у княжих справах цей волох? Він не бачить далі від Священного пагорба, з гіркотою подумав світлий князь, тоді згадав отця Григорія й подумки вилаявся. Ні Стан, ні пресвітер не вділи на тридцять літ уперед, хоч Григорій і торочив йому колись про час розкидати й час громадити каміння... Він раптом запитав сам себе: а я виджу? Я такий самісінький сліпень, як і вони...

Це зіпсувало йому настрій.

— Дивись: уже? — надміру схвильовано прошепотів Володимир, показуючи рукою понад голови людей. Він хотів розважити свого дядька. Княгині принишкли й завбачливо поклали руки на животи.

Колядники перестали грати й співати. Золотий Плуг уже торкався чепігами землі — тільки леміш іще виснув у небі. До знаменної події лишалася якась мить. Кияни затамували подих, Доброчин зціпив зуби й застиг, і раптом з двору по той бік Священного горба пролунала пісня. Голос був проникливий і сріблясто-дзвінкий. Співав півень.

Доброчин не зводив ока з західного пружка землі. У цей час Київ тисячоголосо вигукнув:

— Упа-а-ав...

Поза спиною Доброчинові побігли мурахи. На західному прузі непорушно лежав сорокацвітний Золотий Плуг.

Колятники знову заграли руками й ногами, сіючи іскрами смолоскипів на витолочений сніг.

Пане господарю!
Бери Плуга Золотого
за серебряні чепіги
та йди в поле орати,
орати, жито сіяти —

Золотим Плугом орати,
Святий Хліб сіяти,
діток годувати,
пане господарю-у!..

Півні галасували від Подільських до Красних воріт, їм відповідали когути Претичевого дідинця й колишнього Блудового двору, з Подолу й Ольжиного двору Вишагорода, що на Щековій горі, з Гончарів і Кожум'яків, а кияни стояли й захоплено слухали вісників першого різдвяного дня, до якого лишалося ще добрих дві години, бо не буває довшої за різдвяну ніч.

А потім почали купками розходитись. До світанку треба було ще внести в хату плуга й покласти під столом, де він лежатиме до Нового року — тобто до Другого Різдва — народження Дідьдуха-Місяця, коли першу борозну належить прокласти в незайманому снігу, бо кожне велике діло слід починати Щедрого вечора, як це робили діди-прадіди та їхні діди.

— А я теж не вірив, що ти прийдеш на Плуг,— сказав своєму вуєві Володимир, коли вони входили за княгинями до Княжих воріт.— Я був собі завдав урока: якщо не прийдеш зустрічати Плуг — значить, цього літа...

Він не доказав, а Доброчин не допитувався. Кого-кого, а небожа він розумів найліпше за всіх. Володимир ніколи не став би впоперек його дороги, Доброчин був упевнений у ньому як у собі, і все-таки його не полишало відчуття невиразної провини до небожа.

В одрині він нерухомо пролежав години півтори, втупившись у невидимий чорний сволок, а потім накинув кожуха й пішки подався на Поділ. Боричів узвіз був слизький і безлюдний, хоч у хижах попід горами курілися вже дими.

Доброчин увійшов до хвіртки першої хати на Гончарах. Ця хата, скільки він себе й пам'ятав, так і лишалась крайньою. А вікно було так само запнуте кабанячим міхуром. У вікні світилося. Доброчин після короткого вагання відчинив незамкнені двері й увійшов.

У хатині було свіжо й тепло, Стан сидів на дзиглику над скошеним столом, одна нога якого зламалась і була замінена жлуктом.

— Сідай, княже,— проказав Стан.— Це ти в мене вдруге гостюєш. Скільки ж то вже минуло літ?

Доброчин скинув кожуха й сів на ослоні.

На ріжку столу горіла свічка в мідяному поставці, й кінчик Станового носа яскраво сяяв, як і тоді. Це викликало спогади.

— Пишеш? — запитав князь.

Стан відсунув тоненьку липову дощечку, а гостре залізне писало встромив у поставець.

— Сам бачиш.

— Пишеш про цей день?

— Про все минуле літо, Добрине,— сказав Стан, назвавши світлого князя тим іменем, яким звав його ще за холопських літ,— кожного різдва пишу про всеньке літо минуле.

— Прочетай, коли не гріх.

Стан замислився. В давнину це й справді вважалося б тяжким гріхом — четати книги сторонньому чоловікові, але надходили такі часи, коли й Станові годі вже було визначити, де починається й де кінчається гріх.

— Прочетай ось цю книжку,— сказав князь, кивнувши на недописану дощечку.

Стан підсунув її трохи ближче й прочетав:

— «І послав цар сла до Києва, так мовлячи київським князям: «Негоже царському вухові слухати, яко просите за свого поганського князя царську дочку й сестру. Зродубо ще такого не було й повік не буде!» І сказав світлий князь Доброчин, так до сла промовляючи...»

Стан замовк, а Доброчин аж з ослону перехилився. Кожух ізсунувсь додолу і став схожий на захарчоване теля.

— Й що ж відповів той твій князь грецькому цареві? — спитав Доброчин.

— Там більше нема нічого напсаного,— сказав Стан.— Але се ти ліпше й од мене відаєш, Добрине.

Доброчин по хвилі спитав:

— А ти відаєш?

Стан одсунув дощечку на місце й кивнув. Якийсь час вони переважували один одного поглядами, й першим озвався гість:

— Усе це не так просто...

Старійшина київських волохів удруге кивнув, і в очах його промайнули біль і якась тиха безвихідь. Доброчина раптом охопило моторошне відчуття, ніби вони стоять удвох над розкритою могилою, в якій мало зникнути щось безмежно рідне й дороге обом, біль і сум не мали межі й берега. І все-таки живі мусили думати про живе.

Він так і збагнув оте мовчазне й змирене кивання.

Коли Доброчин вийшов потім надвір, над Дніпром щойно народжувалося сонце — мов немовлятко на невидимих Лелиних руках. Це небесне немовля нагадало йому про інше, й Доброчин відчув нагальну потребу поїхати до Ольжиного села.

А тридесятьма роками раніше...

З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри

Я вже не вперше бачився з цим волохом. Ще коли Людвік устрелив був затруєною стрілою твого стрия Вовчого Хвоста, я бігав на Гончарі до Стана, але в його хаті тоді не бував: Стан саме йшов Боричевим узвозом до города. Ну а потім якось мені таки довелося переступити його поріг.

То було також різдвяного ранку, але на Друге Різдво — Дідьдуха-Місяця. І знову в тому був замішаний Свенельдів Лют.

Лют перепився Щедрого вечора, а вранці звелів сідлати собі коня. Ну, коняга ж одчув хміль і схарапудився, Лют ухопив його за храпи й почав гамселити по морді колодочкою бича — геть-чисто закривавив бідолашного. Ну, а холоп конюший Борис, бачачи таке діло, не втримався й давай хапати Люта за бич. Лют кинув бити коня й насів на Бориса. Вдарив його колодочкою по голові, а колодочка з олив'яною булавицею, то Борис і впав. А цей почав копати його чобітьми в живіт і попід ребра — вб'є бідного холопа, й край!

Аж тут пагодився отець Григорій і давай умовляти: та це, та те, та хіба ж так можна. таж холоп — воно теж нібито чоловік. А той як обернеться та вперіщить пресвітера бичем межи очі — розпанахав йому всенький вид.

А мені саме треба було щось до стаєнь. Підходжу до цих двох, а Борис уже трохи очухався й розказує. Ну, думаю, Щекове гаденя!

Отець Григорій сидить на снігу і вмивається кривавицею, а кров з нього аж цебенить. Думаю, чи не витекло в Григорія око, бо бич геть розвернув йому щоку й чоло. Згадав я про Вовчого Хвоста й надумав іти до Стана. А кругом — ані тобі живої душі: всі злякались Люта й попринишкали, на всі стайні хоч би тобі їден робітник. Питаю Бориса, кажу, зможеш припомогти? Каже — зможу, а я дивлюсь — його аж хилитас: той злодюга ударив його в пах.

Думаю собі: нічого діяти, піддаю Григорія собі на плечі й несу, а кров з нього так і ллється. Добре, що хоч Бориче-

вим узвозом пішло вниз — якось допер на спині Григорія кладу його побіля купи дров, а сам заходжу в прочинені двері. Дивлюсь — коло вогнища скошений смішний столик, а за ним Стан. Йому тоді минав десь чи не п'ятдесят і шостий, а чуб уже геть висипався з його голови. На столі з лівої руки свічка, а від неї на носі блискітка блищить: отак запам'яталося...

Кажу Станові, так, мовляв, і так, Лют Свенельдич зле вдарив отця пресвітера. Каже: де він? Мовлю — надворі. Внесли ми Григорія до хати й поклали на ослоні коло вікна, Стан мене вельми вилаяв, каже, було б гукнути мене туди, а не перти на спині, бо геть кров'ю стік. Питаю: зачепив око?

Каже — добряче зачепив.

Ну, він довго волошив над отцем пресвітером, чимось обмив йому понівечену твар, а я щось там помагаю Станові, а сам вряди-годи зирк та й зирк на стіл. А там кілька тоненько струганих дощечок і швайка. Одна дощечка вимережана геть до кінця, одна до половини, питаю, що то за волошба? Стан каже: конйги.

В Іскоростені конигами називають добрих дорогих кобил, ну я знову давай розпитувати, а він розсердився й каже: гріх! На таке людинові гріх і дивитись, не те що розпитувати що та як.

Думаю: не можна — то й не можна.

Стан щось там зробив Григорієві й замотав йому голову стьожками полотна, тільки здорове око й рот зоставив, а Григорій підвівся й сів. Каже Станові:

— Пощо ж гріх дивитися на письмо? Все вчинене людсько рукою надається до обозріння. Навіть наше святе письмо.

Стан йому:

— То за вашим законом. А за нашим то є велій гріх.— І поприймав усі оті свої «кобилки» чи «коніги», а сам сів до столу й мовчить.

Бачу, Станові дуже не хтілося б мати справу з Григорієм, але він таки йому сказав:

— Зостанешся в мене.

Григорієві нічого діяти — сидить під вікном, сподівається врятувати око, а я не витримав і кажу:

— Це ж руку на тебе звів хрестатий!

— Господь,— каже,— велить прощати ближньому гріхи...— А око в нього таке невеселе...

Стан говорить у мій бік:

— Я також трохи знаю їхні закони. Це я нібито за їхнім законом учинив: подарував гріхи «ближньому».

Григорій бурчить:

— Я проти тебе гріха не маю.

— Як то не маєш гріха? Гребешся під нашу віру, а це, по-твоєму, що?

Григорій каже:

— Ні, не гріх, бо я проповідую істинну віру.

А Стан йому:

— Кожен так думає, Григорію. І все-таки гріх твій: ти прийшов підкопуватись під нашу віру, а не ми — під твою. То хто ж із нас грішник і хто вдерся до чужої хати?

Григорій же блимас оком і промовляє мовби сам собі:

— Я ладен згоріти у вогні за єдиного бога.

Стан аж ударив долонею по столі:

— Ваші хрестаті балакають, буцімто у вас один-єдиний бог, а в нас багато. А я оце колись перелічив — і що з того вийшло? Ми шануємо двадесять і трьох, а ваші вельми й вельми многі: і старий бог, і син божий, і святий дух, і самих архангелів четверо, а простим ангелам і числа нема, а ще ж безлік херувимів та серафимів, а божа мати та всі оті святі... Ти ж кажеш, нібито вірите в одного-єдиного бога.

Стан за кожним словом пристукував долонею по столі — аж вогник свічки шарпавсь, а на відкрите Григорієве око потроху наповзав туман: Григорій лиш удавав бадьорого. Стан це помітив і поклав його спати під вікном, ще й кожухом укутав, щоб не протягло.

Ото я так побував у його домі вперше.

Ну, про Людвіка Свенельдича не кажу: як був, так і лишився Щековичичем. І про те грецьке сольство я вже теж згадував колись. Воно прибуло водою — крига на Дніпрі й Почайні вже була зійшла, Костянтин же прислав просити в старої воїв, щоб відбити острів Кріт. Стара з тиждень продержала слів на Почайні — так і вирядила з нічим. Каже, хай ваш цар сам приїде та посидить у мене на Почайні стільки, як я висиділа у вашому Суді, от тоді й дам йому воїв.

Ну, а мене покликала перед Юром і велить:

— Будеш огнищанином у Вишігороді.

Тепер ми кажемо просто Ольжин двір, а стара називала тільки «Вишимгородом».

Оце, думаю собі, та-ак... Стара ж держала всю свою скітницю на тій Щековій горі: все срібло й золото! Ото як прийдуть уроки взимку та напровесні з усіх земель, то вона

піймє й поділить натроє: дві частки було роздасть ярлам та своїм братам, а третю велить ховати в тому самому Вишігороді, в своєму новому дворі.

Я лишався тим-таки холопом, безправним робітником, але тепер під рукою в мене мала бути ціла сотня гриднів, бо цекавицький огнищанин важив головою за княгинин скіт.

Ну, пішов я до того Вишагорода, а на душі мені наче коти шкребуть. Там же, думаю собі, могила Щека — батька старої та її двох братів: як я сидітиму в одному дворі з тим Щеком?

Піднімаюся на гору й стою. Там було колись кладовище, але стара звеліла позносити могили й ставити двір.

Заходжу я до брами й бачу: кам'яне горбище й на ньому зубатий бугай Тур — їхній бог варязький. Коли це дивлюсь — княжич з Асмусом, а трохи далі за ними Асмусів син Блуд. Він був тепер світлим князем у справжньому Вишігороді, але Асмус почав торік зводити для нього двір під гаєм Копиревого кінця, й Блуд одно товкся в Києві. Після тієї нашої сутички в Подільській брамі він якось наче обминав мене. Тепер теж не підходив. Асмус поманив мене пальцем і бубонить:

— Покажу тобі Вишгород, аби знав, де й що.— Говорив по-нашому.

Ну, думаю, па те мене й прислано сюди.

А твій батер одтрутив свого двоюрідного діда: каже — я сам.

Спрежда княжич на мене й не дивився: хіба мало холопів усіляких вештається в Княжому дворі? Але після того, як я був підсипав отрутного зілля в Людвікову братину з вином, княжич почав мене помічати. Ну, думаю, веди ти.

Княжич був, мабуть, нестримніший і за Свенельдового Людвіка, але не такий лихий, як той. І не підступний: Святослав навряд чи зміг би пустити в тебе затруєну стрілу. Ну заходився він мені показувати, що й де в тому Вишігороді стоїть і лежить, повів до гридьби та й каже сотенному воєводі:

— Слухай цього огнищанина, бо в'язи скручу!

І знаєш, хто був тим сотником? Зігберн Лідулфост!

Ну, як завів мене Святослав до скітниці — мені аж у голові загуло: такого там було срібла та золота! Й золоті та срібні мечі й щити, й сустуги на цілі груди, й булави та череси з десятками самоцвітних камінців, і такі самі княжі очілля, а ще зо дві сотні маленьких барилець та міш-

ків — повно-повнісінько гривних, а тоді ще більше новеньких ногатих та бувалих у бувальцях кун, що на них уже ні рук, ні ніг не видно, ну, а різані та вивірки були насипом насипані в кілька величезних скринь.

Святослав сміється, в тебе, каже, аж пальці деренчать. Тоді нагріб цілу жменю ногатих, каже:

— На.

Кажу: на чорта воно мені здалося.

А він:

— Як баба вмре і стану великим князем, я многі вої наберу собі за таку гору кун! Мене всі боятимуться!

А я озирнувся — чи немає кого поблизу — й кажу Святославові:

— Поки твоя баба вмре, од того золота й срібла лишаться самі висівки: Щековичі та Щековичичі розгребуть.

Тоді я йому розтлумачив, хто вони такі.

Тут він питає: тобі котрий минув уже рік?

Кажу: двадесять і перший.

Питає: знав жону?

Я тільки покрутив головою, він же рече:

— А я знав ще з тої осени. Тепер баба хоче висватати мені жону.

Я насторожився й допитуюсь, бо спали мені на думку давні Григорієва слова, думаю: невже правду казав пресвітер? А княжич рече:

— Сватає за мене княжну роденську.

А я, дурило, подумав був на свою сестру. Збрехав, думаю, бісів пресвітер. А тут княжич угледів на мому пересі меча:

— Вмієш боротися?

— Та трохи вмію,— кажу.

— А я,— мовить,— добре вмію. А Лідулфостову хитрість осягнув?

— Та,— кажу,— трохи.

— Давай,— мовить,— поборемося з тобою вдвох. Бо Лідулфост мені піддається.

Я не хотів і кажу княжичеві, мовляв, болить рука. Піддаватись не хотілося, норов не дозволяв, а змагати побоювався: кат його знає, що воно за один. А що норовистий та гордовитий — у тому я жодного сумніву не мав. Хоч йому минало тільки шістнадцяте літо.

Десь по тижні часу княжич зустрів мене й киває на хором:

— Хай-но ще трохи виросту — вони в мене ходитимуть по струні. А ні — то в мишачу нору позаганяю!

Я одразу вгадав, що він говорить про Щековичів та Щековичичів, і мовлю йому:

— Як довідаються, що це ти од мене почув таке,— мені годі хоч утікай з Києва. Я ж холоп.

А він розсердився, виймає меча й каже: боронись!

Ну, мене теж розібрало — витягаю меча. Спрежда я думав — хвастається, коли ж дивлюся — таки ні! Вже тоді був кріпкий у плечі твій батько. Одного разу як махне — мені аж руку по лікоть затрудило.

Насилу я таки вхитрився і вирвав у нього меч. Навряд чи Лідулфост йому піддавався.

Це ми боролися на голих мечах, а одного разу княжич підбив мене поборотись із щитами: ну, тут я вже легше його зміг. А потім стерігся. Княжич вельми-таки лютував, але не вчинив нічого лихого. Тільки частіше ходив боротися до гридьби.

Ну, а я надумав осягнути верхівські хитрощі, бо досі, вважай, ніколи не боровсь із сідла. Та й коні в мене тепер були під рукою.

Отож ми з твоїм батером часто змагалися в сідлі, і його не доводилось довго підбивати: вельми охочий був до меча.

Ну, а твоя мати того ж літа стала старою ключницею. Але ж я сидів тепер на Щековій горі, а вона в хоромі коло княгині, й ми бачилися тільки вряди-годи. Якось Малуша поскаржилася, ніби Свенельд докоряв своїй сестрі:

— Все з тими деревлянськими байстрюками панькаєшся. Попоплачемо ще колись!

Питаю Малушу:

— А стара що?

— Княгиня каже: «Можу віддати ключі Людвіковій жоні, а ключ од скітниці — Людвіку». А Свенельд кричить: «Хіба мої діти холопи, щоб носити за тобою ключі?»

Я в Малуші питаю:

— А тобі ті ключі вже не печуть?

— Уже,— каже,— звикла: стільки літ...

Тоді ж я й розповів твоїй мамці, що стара готується сватати за княжича роденську княжну. Малуша аж наче зраділа:

— Роденську княжну? Слава Дажбогу!

Кажу: хіба стара й досі накидає його тобі?

— Та вже,— каже,— вгамувалась.

Ну, я поглянув на неї, поглянув і нічого не сказав. Тільки бачу — мамка твоя вже геть стала дівкою. Їй же минав шістнадцятий рік, як і твому батькові Святославу, хоч

він ще був схожий на бичка-третячка: дівчата вилюднюються раніше.

Ото побалакали ми з твоєю мамкою та й розійшлись. Я подався до Щекової гори й стрів на узвозі отця пресвітера.

— А я,— каже,— шукав тебе.

Він мене частенько навідував. Досі ходив з перев'язаним лицем, а це дивлюсь — уже розповитий. Через усе чоло й праву щоку видко рубець — то так на все життє й лишилось йому від Свенельдича. Бачу — дивиться на мене якось не так.

Борода й вуса в нього давно не стрижені, бо досі ж півтвару було завинено полотном. Кажу: стара вже тебе бачила без перев'язу? Каже — вже. Стара нічого не зробила своєму небожеві — як і після тієї пригоди з Вовчим Хвостом, хоч Вовчий Хвіст доводився рідним братом твоєму батькові Святославу.

Дивлюся на пресвітера й не доберу — чого він мене так оглядає. Кажу: що таке? А він каже:

— Приїхав знову єпископ Адальберт. Стережися цього Адальберта.

— Чого б це,— кажу,— я мав його стерегтись? Яке йому до мене діло?

— А діло,— каже,— в нього таке: хоче тебе підбити єпископ, щоб ти втік з Києва й підняв деревлян, угорський же король та ляський князь Пяст ударять із заходу.

Мені аж дух перейняло. Таки ж згадав, думаю, про мене єпископ. Позаторік так хитренько відшив, що я певний час побоювався, аби не виказав мене старій. А він не виказав і все добре затямив. Мені тепер нічого не варто було втекти — міг би зробити це хоч сьогодні, але я глянув на пресвітера і прикусив язик: чого це папський жрець довірився грецькому жерцеві? Щось тут було не так. Питаю в Григорія:

— Як же це він одкрився тобі?

Той помітив мою підозру й каже:

— Не мені, а Претичеві. Приходь увечері до Претичевого дідинця.

Й подався вниз, а я поплентався на Щекавицю. Вся моя думка була тепер по той бік Ірпня, я вже себе бачив то в Іскоростені та Вручому, то по інших городах та селах своєї землі. Відчував у собі силу підняти деревлян супроти Ольги та Свенельда. Якщо, думаю, в ратінні я не хитрець, то найперше визволю батька свого з Любеча — хай веде на Київ деревлянські полки.

Отак я думав до самого вечора, а смерком вийшов з Ольжиного двору й подався через яр на дідинець. Питаю в Претича:

— Це тобі єпископ казав?

А Претич хмуриться:

— Не такий він дурний, щоб самому казати. Прислав свого робітника: такого маленького непоказного чоловічка, а по-нашому чеше як русин.

Претич був роздратований од мого запалу.

— Ти,— каже,— не йди на це. Ще хтозна, що з того вийде. Я думаю так: поки ми хапатимемося за горло з варягами, ті просто накладуть руку на Червенські городи. Їм і того зиску вистачить: вони вже давно дивляться в той бік. Почекаймо ще одне літо: вашому холопству буде саме десятий рік. Побачимо, що вчинить з вами Ольга. Щось вона крутить перед вами хвостом: тебе он наставила огнищанином — це не просто собі так. І твого батька звеліла розкувати, а сестрі твоїй оддала ключі... Пождімо ще одне літо. Бо якщо зірвемося тепер...

Зо три дні я ходив і лише брижив лоба, але зрештою все виходило на одне: правду каже Претич. Треба пересидіти ще рік...

Так ми й сказали тому франкові, що його підсилав до нас Адальберт.

Це було вже десь перед жнивами, а зразу після обжинків привезли до Києва оту роденську княжну — Данимиру Вишеславівну. Була білявенька й тоненька, як житній колосок, а звали її просто Дацка.

Претич каже мені:

— Княжна ж русинка! Ну й дивина...

Я ж ізгадав щось і кажу Претичеві:

— Яка ж це дивина? Запеклішого варяга, аніж Свенельд, світ не бачив, а й той узяв собі за другу жінку чернігівську княжну. Тепер Чернегів буде Местишиним городом. Стара відколи втовкмачує своїм родакам, щоби брали собі за жін русинок, деревлянок та сіверянок. А в князя роденського Вишеслава немає інших дітей, крім цієї Дацки. Та хоч би й мав.

Претич якось дивно на мене глянув і згодився.

Весілля справляли в Ольжиному дворі: у Вишігороді на Щекавиці. Ольга розіслала була сольства по всіх ближніх і дальших князях — припрошувала на весілля, але віншувальників прислав лише один варяг: норманський король Гакон, Олафів батько. Олафа тоді ще й на світі не було, бо Астрида спершу родила доньок.

Стара розсердилася на таку «шану» й аж сичить:

— Гидують «поганськими князями»! Ну, нехай, нехай... Вони ще в мене погарцюють...

Одержавши від грецького царя Костянтина доброго щигля, стара знову вдалася до папи та до конунга Оттона: охрестити Русь, а в Києві наставити митрополита чи бодай архієпископа. Але ті вимагали за це Червенські городи. Прислали того нікчемного єпископа Адальберта, й годі. Курям на сміх.

Стара ото сичить і нахваляється, а я думаю: гай-гай, куди вже тобі тягатися з царями та королями, якщо в тебе за плечима вже сімдесят і один рік! Краще дивися, думаю собі, щоб тебе не обскакав рідний братик найменшенький.

А стара мовби почула мої думки: наставила Святослава великим князем. Просто на весіллі й відбулось.

Може, скажеш: а як же до цього допустив Свенельд?

Свенельда на той час вона вирядила з Києва: послала зібрати полюддя у Вятицькій землі. Мовляв, хай буде тобі це полюддя, а весілля відкладемо до весни.

Та тільки Свенельд з полком за ворота — вона в Родню сватів.

Свенельд прибіг до Києва з першим снігом: щось не давало йому спокою й тягло назад — не пішов навіть у полюддя, хоч відколи вже гриз тими полюддями голову старій.

Повернувся — та в свинячий голос. Може, він би щось і вчинив, але стара теж не валом підперізувалась: у Києві стояв переяславльський полк Вовчого Хвоста. Такого Свенельд не сподівався. Він аж зубами заскреготав: як же це,— каже,— вийшло, ти ж відкладала весілля до весни!

А вона зітхає:

— Я й сама хотіла навесні, аж тут печенізький хан обступив був Родню: хотів спалити город і полонити княжну. Прислав до мене гінця роденський князь Вишата, ну, я й вирядила до нього Вовчого Хвоста. То вже мусила справити й весілля...

А Претич казав, що вона сама підмовила печенігів обстати Родню, щоб була причина завести до Києва переяславльський полк. Цей полк так і простояв у нас цілу зиму, аж поки Свенельд змирився і все вляглось. І коза була сита, й сіно ціле.

Отак Щеківна переплюнула Щековичів та їхніх Щеченят...

У літо 1414-е від нашестя Дарія, а від укняжіння Кия в Славутичі-городі 420-е, а від убивства великого князя київського Оскола 20-е, а від уцаріння Леона й Олександра в Царігороді 15-е, а від народження грецького бога Христа 902-е за ратились угри супроти булгар. Була січа межи ними, й побігли булгари, й почали угри толочити землю по той бік Дунаю-ріки. Зачинився великий князь булгарський Симеон у Преславі й послав до Олега, кажучи йому так: «Оддав єси свою дщерь за брата мого Владимира, а посагу за нею не даєш». Спитав Олег у князя Симеона, кажучи до його сла: «Який просиш посаг?» Сказав сол: «Найняв грецький цар проти нас угрів, а ти казав, що відговориш Арпада-фесделема воювати з нами. Пощо ж угри толочать наші ниви й палять села та городи?» Сказав Олег слам булгарським: «Не послухав мене угорський князь».

І повернув сол булгарський назад до Преслава стольного, й була межи уграми та булгарами друга рать, і побігли булгари, зачинившись у городах. Сказав Арпад Симеонові: «Дай дань мені — й вернуся в свою землю». Симеон же сказав: «Не дам». І вийшов із города стольного Преслава, й була межи ними третя рать. Почав Симеон долати угрів, але вийшов з Плескова-города засадний полк. Вивів своїх воїв старший син Бориса Владимир і вдарив на рідного брата Симеона. Й побіг з малою дружиною Симеон, і прислав до нього князь угорський: «Дай дань тепер!»

Сказав Симеон своїм князям та боярам: «Горе нам! Зрадив мене рідний брат Владимир. Неволя мені!» Й сказали йому князі та бояри булгарські: «Даймо Арпадові дань!»

І дали булгари уграм, і повернув Арпад за Дунай, Симеон же вийшов з Преслава та обстав полком Плесков-город, кажучи до свого брата Владимира так: «Не хоче наша земля вертатися до богів наших деревніх, будемо вірні істинному богові Христу. Маю більше полку, виходь з Плескова й поклади меча!»

Сказав старший брат Владимир до молодшого брата: «Я старший од тебе й первіше сидів на отчому столі. Відступись од Плескова — дам тобі новий город Преслав, будеш світлим князем преславським».

Симеон же сказав: «Не відступлюсь од Плескова. Угри повернули за Дунай — нема од кого тобі ждати спомоги. Кидай меча!» Не схотів кидати Владимир меча й знову

бився, та почав долати його брат Симеон. Сказав Владимир до своєї жони Олени, Олегової дочки: «Підбили ви мене з твоїм отцем Олегом супроти брата, шли тепер по спомогу до отця, здамся-бо Симеонові, а він уб'є і тебе й мене». Сказала Олена мужеві своєму: «Пошлю».

Й знову билися з города Владимир та його боїли й багаїни, і знову почав брати гору молодший брат, і заволав Владимир до Олени: «Пощо й досі не йде твій отець? Оце вже здамся братові Симеону!»

Сказала до Владимира його молода жона: «Хотіла я бачити тебе князем великим у Преславі, тож і вблагала свого батера Олега підбити угрів на спомогу тобі, а ти вельми старий і нікчемний!»

І каже Владимир до своєї жони: «Здамся братові своєму Симеонові доброю волею, він-бо мені рідний брат, не звелить потяти, а пожаліє».

І знову не давала йому Олена кидати меча, й знову йшов світлий князь плесковський і ратився, й ніяк не міг вийняти города Симеон. І подався Симеон до старого батера Бориса, й пішов до нього в монастир, так мовлячи батерові: «Не годен зборотн Владимира мечем — піди на брата мого Владимира!»

Й покинув Борис монастир удруге й сів на коня. Владимир же впізнав батька з городської стіни й вельми вбоявся. І сказав Владимир до молодої жони: «Оце вже прийшов мій батер. Покаюся йому в своєму гріху, може, обох нас помилує». Сказала йому жона: «Не ходи каятись, Борис-бо звелить потяти обох нас! Пождімо ще трохи — борзо надійде мій отець, уб'є твого брата й отця і посадить нас на столі преславському великокняжому!» Владимир же сказав: «Піду».

І забоялась Олена свекра свого Бориса, що, почувши все од Владимира, звелить потяти її першу мечем, і гукнула до свого вірного сторожа Веремуда: «Убий його!» Послухався Веремуд і підняв мужа її мечем під пазуху.

Борис же та Симеон, увійшовши до города й побачивши мертвого, спитали в його молодої жони: «Хто вбив нашого сина й брата?» Олена ж одказала до них: «Сам зняв на себе руки».

Сказав Борис-Михаїл: «Чоловік не може сам себе підняти мечем під пазуху. Це діло твоїх рук!» Одказала Олена: «Слаба рука моя для меча».

Не повірили Борис і Симеон Олені, й сказав Борис: «Візьміть цю недостойну жону й потніть мечами!»

Й схопили Хельгу-Олену й поволокли на городську сті-

ну, але вбоявся Борис-Михаїл Олега, йшов-бо Олег на спомогу Хельзі многим полком, і звелів Борис одпустити ковницю Хельгу, кажучи до неї так: «Замолоду я вбив рідного брата, не хотів-бо брат мій прийняти Христа. Тепер мав би вбити й сина свого старшого Владимира, але ти прийняла на себе цей гріх. Я вже старий і не встиг би цього гріха замолити, бо ледве замолив братову кров».

Було-бо святому Борисові-Михаїлу видіння, й з'явився йому ангел Христовий і так сказав: «Прощено тобі Христом смерть братову, вбив-бо брата во славу єдиного бога нашого й сина його Ісуса Христа. Говій — і сидітимеш одесную божого престолу, але іншого гріха не вчини, по чотирьох-бо літах забере тебе господь до себе — не встигнеш замолити нового гріха: кожен-бо смертний гріх п'ять літ замолюється». І, сказавши, одлетів на небеси.

Возрадувався Борис-Михаїл святий і воздарив благо грецькому богові. Й сказав до Хельги-Олени Борис-Михаїл: «Бери, що хочеш, і йди з миром!»

І взяла Хельга многе золото й серебло, й узяла монахи й пресвітери, й пішла за Дунай, так кажучи до Бориса й Симеона: «Начувайтеся, ще прийду до вас! Прийду з сином, і сяде син Владимирів на отчому столі!»

Була-бо Хельга непорожня й сподівалась сина.

Цей же старий князь, прозваний святим Борисом-Михаїлом, присилував-бо до грецької віри булгарський люд, одпустив Хельгу-Олену з миром, не вбоявшись її погроз

Місяця лютого в двадесятий день

Грек Мудролюб знову з'явився в Києві. Сольство прибуло напередодні М'ясниць, і Доброчин вельми здивувався, побачивши в сольстві знайомого дідка, який приїздив до Києва перед сімома роками, коли там ще сиділи Свенельд і Ярополк, а він з Володимиром обрилися були в Дорогожицькій пущі.

Архієпископ Димитрій ізсохся на тараню й ще дужче здрібнів, але медок сьорбав, як і раніше.

Найдужче дивувало те, що Димитрій був архієпископ, а сольство очолював архімандрит — значно нижчий саном.

Був серед греків і корсунський протоієрей Анастас — Муромців зять і син вишгородця Буданка Смоляковича. Доброчин хотів спочатку перемовитися з ним, а потім роздумав і гукнув старого пресвітера Григорія:

— Хто вищий — архієпископ чи архімандрит?

Григорій одразу все второпав і сказав світлому князеві:

— Найвищий той, іже очолює сольство. Архімандрит Грек Мудролюб. Хоча саном вищий архієпископ Димитрій.

Доброчин сказав:

— Розпитай у Муромцевого зятя, чого ці жерці приїхали вдвох. І чого нижчий стан вищим.

— Я вже розпитав,— одповів Григорій.— Архієпископ Димитрій клопочеться токмо про церковні діла, у світських не має чину й голосу, бо він — патріарший сол. Архімандрит же Грек Мудролюб — сол царя Василія. Має високий у царському дворі чин.

— Отже, коли що — питати з нього? — засміявся світлий князь. Він правильно оцінив обох греків, але вирішив перевірити себе. Отже, Василій проковтнув свою царську пиху.— Приходь увечері й ти на пир.

По обіді зібралася Княжа дума — на цьому наполягали Претич і Ждан, але старці не дійшли ніякої згоди. По суті ще ж ніхто нічого не знав. Склад сольства наводив на думку, що Василій так чи так мусив сказати щось нове. Але що саме? Претич неспокійно совався ліктями по столі:

— Що тут чинить цей сухоребрий архієпископ? Чи як його там...

Достеменно цього й Доброчин не відав. Світлий князь переказав Думі лише те, про що здогадувався сам і що чув од отця Григорія.

— Чи не хоче він стати «архієпископом Русі»? — совався Претич.— Одного разу в нас уже був архієпископ Адальберт. А гнати його звідси!

Доброчин теж волів би не бачити в Києві того дідка, схожого на пожовклу від довгого лежання тараньку. Він сказав:

— Якщо Василій думає одбутись архієпископом, то хай ще трохи пожде: може, знайде дурніших.

Претич підозріло глянув у його бік:

— Ніяких архієпископів нам не треба. Хай присилає свою сестру, й край!

Це було не те саме, про що мовив щойно світлий князь, і йому стало ясно, що Претич так говоритиме й на пиру для сла. Це був ще один непередбачений супротивець. Доброчин вирішив сказати Претичеві все тут, у цій світлиці, при всіх старцях: мав зрештою знати думку кожного.

— То для чого ж ми стільки років городимо цей тин, великий боярине? — спитав світлий князь.— Нащо морочимо голову собі й цареві?

— Заради його сестри! — відрубав Претич.— А хреста на свою гриву я ніколи не хотів і не прийму.

— Забуваєш, Претич,— тихо мовив Доброчин,— що візантійський імператор — то не ляський князь Мєшко. Він за так сестру не віддасть. Не скидай з ліку царської пихи. Цар навіть Оттонові не віддав сестри, хоч Оттон теж носить на голові імператорське очілля.— Й ще тихіше додав: — А тебе до хреста ніхто не примушує.

— А тебе? — підхопився Претич.

— Також і мене.— Доброчин глянув на Володимира, і йому стало шкода сина своєї сестри. Доброчин щойно повернувся з Новагорода — мав заручитись підтримкою новгородських бояр. Малуша з сумом у голосі запитала: «Дошукуєш Володькові царської сестри? Правду гомонять у Новігороді?.. А як же ми?..» Самі запитання. Особливо вжалило його оте «як же ми». Майже так само Доброчин подумав тепер про себе. А як же ми?.. Він сказав Претичеві: — Це опрічне діло кожного з нас. Мені також той хрест у горлянці кісткою. А що буде тоді на Русі? Знову, як давніше? В Києві сидітиме хрестатий князь, а ми будемо княжими ворогами?..

Він відчував, що й сам дедалі більше заплутується, й безпорадно глянув на думних бояр. Ті сиділи посхиливши голови. Доки справа не йшла далі балачок, усі сприймали це з більшою чи меншою легкістю, тепер же кожен несподівано збагнув, що справа від балачок перейшла до діла; попереду була глуха стіна: або мусили її подолати, або мали визнати свою легковажність і повернути назад, поки ще можна повернути без відчуття поразки й утраченої гідности.

Трохи надії вселив у всіх Ждан.

— Сидимо тута похнюпившись,— сказав він старцям,— а ще й гадки не маємо, з чим прийшов той сол. Самі здогади...

Це мовби вивело думних старців з глухого кута, й Доброчин удячно глянув на головного воєводу. Він не покладав на нього особливих надій, грецький бог не мав у Києві лютішого ворога, але Ждан Будимирович закликав спершу послухати сла, а такий перепочинок був конче необхідний.

Усі з полегшею зітхнули й розійшлись, удячні Жданові за відстрочку.

А коли ввечері зібралися за Володимировим довгим столом, раптом побачили Стана. Старійшина київських волохів сидів неподалік Доброчина й байдуже дивився

на думних бояр. Навскоси від нього мостивсь Григорій, але він здавався цілком доречним на цілуванні грецького сла, присутність же «поганського священика» просто дивувала. Доброчин послав по старійшину волохів в останню мить.

Після першого цілування та вечері нежданно з'ясувалося, що нудне сольське вшанування перетворилось у легкий жвавий пир, як і належало на М'ясниці, й ніхто нікого не хапав за язик.

Хтось мимохіть завів про бохмицьку, мусульманську віру, і йому відповів Грек Мудролюб:

— Це ще гірше від поганства! — Він аж зареготав.— Спочатку миють грішне тіло, а потім тією ж водою полощуть рот!

Над столом почулося бридливе гигикання, але Стан сказав:

— Кожному найкраща своя віра. Віра дідів. Не мислю, ніби бохмити аж такі нечисті й дурні, щоб з одного дзбана підмиватись і пити. Скотина дурна, але де ви бачили, щоб кінь чи корова їли свій кизяк?

Усі збагнули, чому на сольському цілуванні сидить Стан. Відчувалась рука Доброчина Маломировича. Грек Мудролюб запитав, хто цей дідо в простій не боярській свиті, й коли Доброчин повідав йому, сол мовби втішився. Пресвітер Григорій мовчав. Перед пиром він поцілував руки архієпископові й архімандриту й одержав од них благословення, хоч був ровесником Димитрія й років на п'ятнадцять старшим од царського сла. Ця принизлива чинність серед християнських жерців неприємно вразила Доброчина, він зрозумів, що не матиме з Григорія сподіваної користи, бо пресвітер не зводив з архієпископа зачарованих очей. Усе мало відбутись між царським слом і Станом.

Сол глянув на старійшого київського волоха й запитав:

— А чим ліпша для вас ваша віра?

— Хто ким був тут,— не вагаючись відповів старійшина волохів, показавши пальцем униз,— і там таким буде! — Тепер його вузлуватий палець піднявся догори.

Грек Мудролюб не сподівався такого невідпорного удару. Після певного вагання він звернувся до Настаса Корсунянина й щось йому сказав. Настас витлумачив:

— Не вижду утішіння страждущому. Убо рече істинний господь-бог: «Страждущому возмізділє за муки». А у вас — аще страждав єси на землі — будеш і на небесі страждущим.

Стан нетерпляче кинув у бік сла:

— Якщо ти невіголос і нікчема — така доля твоя! Якщо ж хочеш бути вільним на тому світі — скинь із себе ярмо на землі.— Стан показав пальцем на Доброчина: — Він тепер князь, а був обільним холопом. По-вашому ж мав би носити узи до кінця життя, щоб якнайбільше настраждатись і потрапити в царство господнє? А по-нашому він буде тепер князем і в раю. Ваша віра не спонукає чоловіка до волі: нащо ж скидати узи й хотіти щастя на землі, коли цим перегороджуєш собі путь до раю?

Доброчин нахилився до Григорія через стіл:

— Який сан у Муромцевого зятя?

— Протоієрей,— сказав Григорій.— Його преосвященство отець протоієрей!

— Це вище від пресвітера? — спитав знову світлий князь, маючи щось своє на думці.

Григорій з незрозумілою гордістю відповів:

— Много вище!

— А хто вищий: архімандрит чи протоієрей?

— То... різне.

— Як це так? Обидва християнські волохи.

Пресвітер запитав сам:

— А хто старший між конем і коровою?

— Ясно,— сказав Доброчин, знову прислухавшись до переважування між грецьким слом і Станом. Досі перемагав Стан, і Доброчин бачив, як сяють очі в Претича, Ждана та більшости бояр. І не без смутку думав, що це вельми нетривке торжество. Він мимоволі й сам захопився красною мовою старійшого волоха, забувши на якусь мить про те, що покликав його сюди зовсім для іншого. Приємно було дивитись на зніяковілого грецького сла.

Це торжество було тимчасове. Доброчин знав Грека Мудролюба не перший рік: архімандрит мав доста смальцю в голові й знаходив дірки й не в таких мережах. Доброчин струсив із себе оте несвідоме захоплення й став на бік сла. Це було нестерпно — боротися супроти своїх, але він не мав права бажати Станові перемоги.

Зараз грек згадає про холопів і про бояр, і Ждан та Претич ураз витверезіють, подумав Доброчин. Він міг би й сам розтлумачити це київським боярам, але переконливіше мусив сказати грек. Доброчин помилився. Царський базилік сказав через тлумача:

— Несть власті не од бога.

Цього ніхто, крім Доброчина й Григорія, не збагнув, бо Настас тлумачив мало зрозумілою мовою. Доброчин гукнув йому:

— Ану скажи по-людськи!

— Владу над народом дав боярам і князям бог. То є гріх смертний — не підкорятися князям та боярам,— пояснив Настас.

Виявилось майже те саме, чого спочатку сподівався від Мудролюба світлий князь. Він пам'ятав інше, що могло миттю прихилити бояр, змирити їх із чужою вірою: «Холопи, з тремом у серці слухайтеся володарів своїх!» Але Доброчин раптом побачив, що боярам досить було й тих кількох Настасових слів, у яких ішлося про владу. Яке їхнє діло до закупа чи робітника? — подумав Доброчин з несподіваною неприязню, відчувши, як у ньому прокидається колишній холоп. Першим похнюпив носа Ждан Будимирович. Головний воєвода й раніше міг чути ці слова, а лише тепер замислився над ними по-справжньому. Те саме можна було спостерігати й на обличчях інших бояр: Дюка Стопанича, Чурила Пленковича, Звенка Претича-молодшого. Й лише тисяцький воєвода Претич лишався чорний як ніч: боярин у його душі боровся з русином.

Пир закінчився з відчуттям ще більшої тривоги в боярських серцях. Після пиру Доброчин запросив греків на малий підвечірок: прийшли тільки архімандрит, архієпископ та протоієрей Настас. Доброчин умисне запросив і Настаса, хоча Грек Мудролюб волів би обійтися без тлумача. Це бажання грецького сла давало підстави для роздумів.

Доброчин насамперед запитав, що діється між обома Вардами. Варда Склір ще одинадцять років тому повстав проти Василія й оголосив себе царем. Після довгих вагань Василій випустив з монастирського порубу другого Варду — Фоку, який просидів у залізних путах зо п'ять літ. Він був близьким родаком царя Никифора Фоки, якого зарізав Іоанн Цімісхій; Варда хотів помститися за родака й скинути Цімісхія, але Цімісхій захопив його в полон. Василій побоювався й Варди Фоки, який теж міг зазіхнути на царський стіл, але обидва Варди були давніми запеклими ворогами. Вони вже ганялись один за одним по Анатолійських землях не один рік, а Доля була незмінно на боці Скліра. Та коли Доброчин запитав про «обох Вард», Грек Мудролюб несподівано повідомив, що Доля нарешті відвернулась од самозваного царя.

Варда Фока розбив ущент Варду Скліра на берегах Галісу, в цьому Фоці допоміг іверійський князь — куропалат Давид, данник царя Василія. Так сказав Грек Мудролюб. Але цю радісну новину він повідомив таким сумним голосом, аж Доброчин запитав:

— Ти наче не дуже радієш поразці Скліра?

— Фока почав каламутити анатолійських бояр.

Звістка була зовсім несподівана. Доброчин якийсь час мовчки дивився на обох архієреїв та їхнього тлумача. Настас ховав очі, й світлий князь олевський аж тепер збагнув, чому Грек Мудролюб не хотів брати його на цю бесіду.

А базилікові цар Василій дозволив розповідати все, інакше пан базилік так би не розпатякався, подумав Доброчин і зробив ще одне дуже важливе для себе відкриття: значить, справи Василія вельми кепські.

Він притих.

Належало чекати поступок. Восени минулого року цей же Грек Мудролюб відповів, що то небачене зухвальство — просити за скіфського архонта-язичника руку царевої сестри: багрянородної дочки й онуки багрянородних батька й діда. Доброчин запитав тепер навпростець, щоб перевірити власні здогади:

— Що рече Василій за свою сестру?

— Імператор віддаєть принцесу Анну за Володимира, якщо Володимир охреститься й охрестить увесь полянський народ,— відповів базилік без ані найменшого вагання. Минулої осени він говорив зовсім навпаки.— Й ще маєш прислати цареві Василію воїв,— докинув надміру суворим голосом грек, але ця суворість дуже нагадувала розпач. То була справжня новина.

І нараз Доброчин відчув щось подібне до розчарування. Плід дозрів і впав сам. Колись Доброчин намагався тільки так і діяти. Свого часу він узяв Новгород без меча: не проливши й краплини крові жодного свого воїна, взяв Київ і всі полянські, деревні та сіверські городи. Але то було зовсім інше.

Й ось тепер визрівав і сам падав йому до рук новий плід, але це не тішило Доброчина, хоч він виношував цю думку не один рік. З грецького царя нарешті злетіла пиха: він згодився віддати за Володимира свою багрянородну сестру, а ще ж не далі як торік відмовивсь оддати її за Оттона Третього. Й не через те, що Оттон — семирічний малюк. Він сказав сватам цього володаря Священної Римської імперії: «Негоже віддавати багрянородну за варварського царя!»

Тепер він її віддавав за варварського князя.

Василій опинився між двох вогнів: знизу йому загрожував Варда Фока, згори — булгарський цар, якому Доброчин дав загалом вісім тисяч воїв, розрахувавши події на кілька років уперед. А сам раптом завагався; плід визрів

і міг за першим бажанням упасти йому до рук, але чи варта чогось така легка перемога? Що вона дасть Русі?

Тоді світлий князь подумав, що причина цієї легкості і в Русь. Жодна земля тепер не могла з нею змагатися. Коли б Доброчин хотів — міг би піти й стати над Царемгородом: цей очманілий від багатовікової пихи город просто впав би йому до ніг, виснажений безперервною боротьбою за царський стіл і межисобицями.

А тепер виходило так, ніби цар робить їм величезну ласку, згодившись віддати за Володимира свою дорогоцінну сестру. Ласка богорівного імператора, за яку треба цілувати носаки його червоних царських чобіт. Це здавалось просто принизливим. Колись Доброчин був сказав: «Якщо й чіпляти того клятого хреста на гриву — то лише як дань з царя, а не як милостиню!»

Нині все втратило звабу й вагу й він не знав, що скаже взавтра на Княжій думі.

Місяця цвітня в десятий день

Коли Доброчин наступного дня поділився своїми сумнівами з думними старцями, Думу також посіли розчарування й сум. Плід здавався красним і солодким, поки лишавсь недосяжним для їхніх рук. Тепер він утратив усю привабу. Багатьох перестав спокушати навіть отой християнський закон, який міг обожествити княжу й боярську владу над холопами й ратаями, і Доброчин пошкодував за це. Про вороття назад не могло бути й мови.

Через два дні після тієї Думи у великої княгині Теодори народився син, пологи були важкі й тривали день і дві ночі. Володимир вирішив назвати цього сина прадавнім святим ім'ям Гліб. Доброчин пішов повіншувати небожа й застав там обох архієреїв. Грек Мудролюб тихо спитав:

— Це онук комітопула Самуїла?

— Онук царя Самуїла народився на Новий рік, пане архімандрите! — Доброчин умисне наголосив на слові «цар».— Царевого онука названо в ім'я великого князя Бориса, що охрестив булгар.

— Не доводилося чути про такого,— сказав архімандрит.

— Вельми дивно. Ваша церква назвала його «святим», а це ж наче щось подібне до маленького бога. Як же ти міг не чути про таке? — Доброчин звернувся до дідка-архієпископа: — Ти теж не чув?

Архієпископ Димитрій глянув на архімандрита, але згідливо закивав:

— Є в каноні. Святий первохреститель Борис-Михаїл.

До породіллі не можна було заходити. Велика княгиня Теодора лежала після пологів ледь жива, зате голос малого княжича чувся в усіх світлицях, і тоді Доброчин подумав про те, що все нове народжується в муках. Лише в муках мусила народитися й нова Русь, як і ця нова людина, що заявляла про своє народження на цілий світ.

...Відтоді сплинуло три тижні, а сьогодні Доброчин прямував до християнської божниці на Лисій горі, яку християни київські звали Хоривом. Ішов уперше в житті. Досі обминав її десятою дорогою, як щось смердюче й бридке, а тепер ішов доброхіть і лише вряди-годи озирався. Непокоїли сторожкі погляди численних киян, які вийшли пересвідчитися, чи князі й справді надумали приймати хрест.

Дума без ані найменшого захоплення постановила, щоб охрестився тільки великий київський князь: на менше грецькі сли не погоджувались. Було укладено звіщання на двох хартійних листах — по-грецьки й по-полянськи: «Ми, Василій і Костянтин, царі христолюбивії, богобоязні, навчені мудрістю бога нашого Ісуса Христа, віддамо сестру нашу багрянородну Анну за великого князя київського Володимира Святославовича, даючи йому корзно і стольничий жезл, аще увірує в Отця, і Сина, і Святого Духа...»

Далі перелічувались імена Володимира та інших київських князів і бояр, які присягаються виконати царські умови й надати цареві многий полк.

Було найбільше християнське свято Пасхи — воскресіння божого сина Христа, і сли грецького царя наполягали, щоб Володимир охрестився саме в цей день. Дума не вельми впиралась, оскільки вже дала згоду на головне, а Доброчинові теж було байдуже.

Він із Володимиром та боярами прийшов до божниці святого Іллі Пророка в той час, коли потреба, яка тривала цілу ніч, підходила до завершення.

Божниця стояла на найвищому місці Лисої гори, й хоч була зроблена з доброго дерева, але зовсім почорніла й уже трохи перехнябилася на лівий бік. І хрест над дверима почорнів і теж загрозливо нахилився. Доброчин з Володимиром стали коло самих дверей. Усередині було темно й за-

душно і смерділо гореним воском та ще чимось, од чого крутило в носі й щеміло в очах.

Доброчин угледів отця Григорія — він уперше бачив його в пресвітерському вбранні. Паволочне корзно на отцеві теж було потерте й вицвіле, як і все в цьому святищі грецького Перуна. Божницю стягла ще княгиня Ольга — незабаром після повернення з Булгарської землі, привівши з собою чорносвитих чинців та пресвітерів. Жодного з них давно на світі не було: сорок тому літ Доброчин застав самого тільки Григорія, якого Ігор привіз із Булгарії незадовго перед тим.

Григорій понад головами побачив Доброчина, але не підійшов, зайнятий божою потребою; натомість підійшов царський базилік Грек Мудролюб. Він теж був у тканій золотом і сріблом одежі.

— Княже місце біля олтар,— сказав архімандрит, але Доброчин рішуче відмовився йти вперед.

— Для першого цілування й цього досить,— буркнув він. Володимир та бояри так само ніяково тупцяли коло порога. Десь попереду співало кілька людей, пісня була тягуча й тужлива, мов плач по мерцю, й це викликало відразу. Бог помирав і воскресав. Що ж то за бог, коли він смертний? — думав світлий князь, і все-таки на душі йому було моторошно. Співи в жодне порівняння не ставали з колядками, щедрівками, веснянками чи радісними перегуками купальських почей, але оте відчуття моторошности все ж наводило на думку, що грецька віра здатна навіювати страх. Це в мене з незвички, спробував заспокоїти себе Доброчин, але побачив Муромцевого зятька Настаса.

Світлий князь аж тепер збагнув, що головним волохом на цій потребі є старий архієпископ Димитрій, а Настас та Григорій лише допомагають йому. Настас і Димитрій щось проказували по-грецькому, спочатку той, потім той, а Григорій відповів їм отією дивною мовою, якою іноді говорив на пирах Настас. Майже нічого не можна було зрозуміти навіть у Григорія, не кажучи вже про тих двох. Потім Настас кілька разів підряд повторив «Аллі лує!», й Доброчин узяв вуса в кулак. По-варязьки це було вельми непристойне слово, Доброчин глянув скоса на небожа та бояр — дехто з них теж осміхався: те слово було колись на вустах у гридьбй, яка відзначалась винятковою безсоромністю.

Це розважило Доброчина й змусило вільніше розглянутися навкруги. Під вузеньким вікном ліворуч стояв Муромець, якого тепер дедалі частіше звали просто боярином Ільком. Як же це я не помітив його зразу, здивувався світ-

лий князь, він же на дві голови звишається над іншими... Неподалік від Ілька Муромця тулився дрібненький бирич Мирослав, який лякливо зиркав на Доброчина, ховаючись поза могутньою спиною боярина Ілька. Отже ж і бирич, ревно відзначив світлий князь: бирич Мирослав теж виявився хрестатим. Обидва малі бояри іноді підносили правиці й тикали пучками в черево та лоб.

Не вгадали ми й прийшли надто рано, тоскно подумав Доброчин, не бачачи в требі нічого привабливого.

Коли відправа нарешті дійшла кінця, а християни заходились цмокати один одного, з'явився царський базилік і сказав, що можна приступати до хрещення.

— Хай спрежда вийдуть усі! — сказав Доброчин і похмуро розглянувся. — То не видовисько для торжка.

Християни й не думали виходити. Тоді пресвітер Григорій почав одного по одному підтручувати їх до дверей, і коли, крім греків та думних старців, у божниці не лишилося нікого, базилік узяв великого київського князя під руку й чемно повів до вівтаря, де вже стояла мідяна миса, повна води. Далі заходився знімати з Володимира черес із мечем та сустугу, а Доброчин насторожено запитав:

— Треба... голим?

— Не треба голим князь, голим хрестити прості люди,— заспокоїв його сол грецького царя.

Доброчин та бояри зітхнули: ця віра розрізняла простих і ліпших людей.

Ніяково посміхаючись до чужих доторків, князь Володимир одвів руку архімандрита й почав сам розстібати гаплики, й коли скинув синю свитку в золотих квітах, архімандрит сказав, що цього досить.

Нічого надзвичайного в обряді не було. Всі четверо Христових жерців стали навколо Володимира, архієпископ Димитрій щось проказував і співав, йому приголошував лише Настас Корсунянин, потім старий умочив якийсь віхтик у воду й покропив князя «хрестом». А потім усі вп'ятьох почали ходити вервечкою навколо миси, причому архієпископ кілька разів зупинявся й проказував якісь слова, архімандрит же, а також Григорій та Настас йому вторували. Потім дідок дав новонаверненому хрест.

Це збоку здавалося найнепримітнішим, але Володимир бадьоро посміхався до вуйка та бояр,— певно, теж чекав чогось незвичайнішого.

— А воно зовсім не болить,— пожартував князь Володимир, уже вдягшись і позастібавши свитку на всі гаплики. Архімандрит подав йому черес із мечем і сустугу нашийну.

Та коли потому вийшли надвір, старці зненацька збагнули, що все не так просто й Володимирові болить. Він бадьорився, Доброчин же відчував на ньому й на собі погляди сотень городських і посадських киян, які невідомо коли й зібралися круг божниці. В багатьох очах було співчуття, в деяких осуд і зневага, але ще більше поглядів виражали побоювання й страх. Кожон усвідомлював, що в життя Києва входить щось нове, та воно було таке невідоме й таємниче, що могло викликати лише невиразні передчуття. Це лякало.

Дума зібралась по обіді й говорила тільки про вранішню «христьбу». Майже ніхто досі не бував у грецькій божниці, яка ще з часів Ольжиної молодости стояла на Лисій горі, й хоч у самому обряді не було нічого відстрашливого, в багатьох лишилось одчуття, мовби сьорбнув скислого борщу або вліз голий у жабуриння. Про це нагадував золотий хрестик у Володимира на душі.

А Доброчина ввесь час непокоїло інше. Шеститисячний полк, який два тижні чекав у Хрещатому яру знаку рушати, сьогодні зранку нарешті вирушив у далеку путь. На чолі полку був син тисяцького воєводи Претича — великий боярин Звенко. А Доброчин сидів за столом і крутив між пальцями хартійний згорток, на шнурку якого висіла золота Василієва печать. Густо списаний різами жовтий лист непокоїв світлого князя. Він навіть не міг би сказати до пуття, що саме в тому листі його непокоїть,— які саме слова, але відчуття небезпеки не проходило.

Претич сидів замкнений на всі замки. Ждан із самого початку намагався його відімкнути, але старання головного воєводи сходили намарне. Тоді він підійшов і сів коло Доброчина. Світлий князь також мовчав, і в Жданові мовби щось уломилося — він зів'яв над стільницею й поклав голову на кулаки.

— Сидимо, як на похороні,— видихнув він.

У цих словах Доброчин раптом убачив якусь гірку правду. Йому згадався ранній ранок торішнього Різдва, й він подумав, що таке саме почуття охопило було його та Стана й тоді. Все в цьому світі повторювалось. Нове було тільки те, що світлий князь тепер усвідомив: це похорон богів... Але він спитав Ждана Будимировича, бо живі все-таки лишались живими й мусили дбати про живе:

— Четáти вмієш?

Ждан навіть не підвів голови:

— З якої речі! — Таких запитань йому ще ніхто зроду не задавав.

— Ні ти вмієш, ні я...— мовби сам собі проказав Доброчин і тоскно глянув уподовж столу.— Ніхто...

— Чого це ти ратуєш за четáння? — підвівся Ждан.— Дивно слухати. Що я, волох, чи що?

Доброчинові муляло одне слово. Це могло бути те, що посилювало в ньому відчуття непевности.

— Що то є «желз»? Чув ти таке слово? — спитав він.— Мовби тхне жовчю...

— Желз? — Ждан поплямкав, неначе теж відчув присмак жовчі на язиці.

— Треба вчитись книжної хитрости,— сказав світлий князь.— Дивлюсь, як те теля на нові ворота, й нічого в цих різах не доберу.— Він дедалі дужче тривожився й урешті звелів гукнути Стана, бо не хотів кликати писця, який писав цей уклад з царем Василієм.

Старійший київський волох був слабий, його привели попід руки двоє челядників, він розгорнув згорток хартійної книги й уголос перечитав уклад.

Ждан вигукнув до світлого князя:

— А ти казав «желз»! Думаю — що за дурне слово?..

— Ну, а що таке «жезл»? Теж не відаєш.

Вислухавши уклад з початку до кінця, Доброчин урешті знайшов слово; це був не просто якийсь там «жезл», а «жезл стольника», що його дарував Володимирові грецький цар.

— Оце так розщедрився! — вибухнув Доброчин, лютуючи на самого себе, що при складанні договору не звернув уваги на такі підступні слова.

Він послав десятку гінців услід за Звениславом Претичем-молодшим: увійти до Переяславля й стояти там.

А Муромцеві звелів підняти сотню молодшої дружини.

Цвітня ж у п'ятьнадесятий день

Почалась велика післяпасхальна п'ятниця, базилік архімандрит сидів як на голках, а полковий воєвода Звенко Претич і не думав залишати Переяславль. Минали дні. Він щось там торочив про перековування коней, але Грек Муд-

ролюб відчував, що причина зовсім не в конях, хоч і не бачив тієї десятки київських гінців, яка наздогнала полк майже під Переяславлем.

У городі чувся безпастанний клекіт ковальських молотків, але це не могло завести грецького сла в оману: не вирядив же Доброчин воїв на некованих конях у таку далину!

Й коли в п'ятницю прибув до Переяславля світлий князь із сотнею дружини, а з ним ще кілька значних бояр, Грек Мудролюб уже не мав жодних сумнівів. Причиною міг бути тільки уклад.

Царський базилік архімандрит вельми багато надій покладав на це останнє сольство, сподівавсь отримати за нього в патріарха Николая Хрисоверга архієпископський сан. Але якщо скіфські князі раптом почнуть заперечувати проти укладу, його сольство повернеться до Константинополя ні з чим: Василій суворо попереджав не поступатися скіфам.

До світлиці неквапом увійшов світлий князь, але ця розважлива некваплівість могла підманити кого завгодно, тільки не його: очі скіфського архонта лагідно посміхались, а Грек Мудролюб уже досконало вивчив кожну зморщечку біля цих лукавих очей. Найпідступнішим був саме той лагідний посміх.

Разом з Доброчином увійшло кілька бояр: Ждан Будимирович і Звенислав Претич, Ілля Муромець і Любомир Вовк.

Грек Мудролюб низько вклонився перший, хоча за статусом Костянтина Багрянородного базилік імператорський мав тільки кивнути на поклони варварських вождів. Доброчин стримано кивнув у відповідь. Усе вийшло навпаки, й це не провіщало нічого втішного. Доброчин сів до столу й витяг із-за череса хартійний сувій, тоді запросив грека сідати, й коли той теж обережно сів, князь двома пальцями підсунув сувій з печаттю ближче до нього. Тим часом з'явився викликаний кимось протоієрей Настас. Доброчин поманив його й мовив базилікові:

— Так вийшло, що не можемо дати цареві обіцяний полк: заратився з нами норманський король Ерік. Свої рани дужче болять. Ну, а цар хай пожде до того літа.

Базилік архімандрит, не знаходячи слів на відповідь, лише мовчав, але не квапився повертати грецької хартії укладу. Він ані слову не вірив про того Еріка Норманського: то був лише пристойний привід скасувати уклад. Грек Мудролюб ще сподівався якось уладнати справу.

Тим часом Доброчин, мовби між іншим, запитав у базилікового тлумача, що роблять у царевому хоромі стольники. Настас довго плутався в грецьких назвах і врешті безпорадно замовк, але в базиліка архімандрита розвіялись останні сумніви. Доброчин сказав:

— Це щось ніби чашник великого князя? Я був чашником княгині Ольги ще в свої холопські літа... Ти відаєш, пане архімандрите, — теж мовби між іншим звернувся він до грецького сла, — що я десять років був обільним холопом?

Базилік чудово знав про життя цього скіфського архонта й ствердно кивнув. Ці натяки теж не обіцяли нічого втішного, і все-таки Грек Мудролюб сказав через тлумача:

— Стольник — великий чоловік у Царігороді! Це було в дуже давню давнину, коли стольник подавав цареві чашу. Тепер стольник дбає про борошно для всіх імператорських тагм: і піших, і кінних, і ладійних... Це значний царський муж...

— Справедливо,— погодився світлий князь.— Це саме і я чинив обільним холопом. То для мене був вельми значний чин: жоден холоп не сягав ще так високо. Всі київські й переяславльські холопи заздрили мені.

Він старанно з усіх боків обсмоктав те кляте слово, мовби й справді забувся про двохартійний уклад, один із сувоїв якого лежав десь у скрині грецького сла, а другий Доброчин підсовував до нього все ближче й ближче, тим самим позбавляючи базиліка останніх надій.

Доброчин по-старечому важко підвівся й показав йому спину, змусивши старшого за себе базиліка схоплюватись і квапливо вклонятися йому вслід. У Грека Мудролюба це вийшло незграбно й смішно. То теж була одна з хитростей скіфського вождя. Колись в Ольжиному селі цей архонт змусив його дертись угору сипучим піщаним урвищем, роздягши перед цим догола, а сам стояв, схрестивши руки, на кручі, мов Геракл або Аполлон.

Грек Мудролюб цілий день тинявся Переяславлем, виходив на вали й аж за городський рів, сподіваючись «ненароком» зустріти скіфського архонта, але той наче провалився в тартар. А коли надвечір, зневірений, повернувсь до своєї світлиці, застав його там. Доброчин наче зумисне вирішив пригадати базилікові всі найпринизливіші в його житті випадки.

— А ми оце купалися в Трубежі, базиліку архімандрите,— сказав він.— Вода вже трохи прогрілась. Я послав був гукнути й тебе, але ніхто не міг розшукати.— Потім

він пояснив свою присутність отут: — Посадник боярин Вовк звелів мені спати в цій світлиці, а тобі постелять у ліпшій по той бік сіней. Мушу підкоритися: посадник — Володимирів братко, двоюрідний брат великого князя київського.

Базилік архімандрит ледве продирався крізь хащі напівзрозумілих слів, але останні слова він добре второпав. Це для нього була ще одна не вельми приємна новина, від якої теж не належало сподіватись нічого путнього. Грек Мудролюб знав лише те, що посадник переяславльський — син Претичевої сестри, але що він двоюрідний брат Володимира...

Базилік підозріливо глянув на скіфського вождя. Сам того не помітивши, він сів без запрошення в уже чужій світлиці й поклав обидві руки на стіл. У правиці в нього був прим'ятий сувій із золотою печаттю, яка глухо брязнула й привернула увагу обох. Грек Мудролюб зважився на відвертість:

— Стольник — недобре для київський княз? Нехай київський княз не буде стольник!

— А ким? — Доброчин прискалив око.

— Ніким! — сказав архімандрит.

Доброчин відверто засміявся:

— Е, ні-і!

— Викидати будемо з хартії «стольник»,— рішуче махнув рукою Грек Мудролюб.

— А що ж натомість напишемо? — ще глузливіше прискалився світлий князь.

— Ніщо не напишемо.

— Е, ні... Щось мусимо напсати,— сказав, більше не скалячись, Доброчин.

— Що напсати?

— «Цар»,— мовив Доброчин зовсім буденним голосом, від якого архімандрит зненацька змерз, хоч у світлиці було натоплено.

— «Цар»?

— Можна й «імператор»,— так само байдуже проказав Доброчин.

— Ім-пе-ра-тор...— Далі грекові забракло слів і сил.

Доброчин здавався задоволеним й охоче відпустив архімандрита. Завтра вранці з Переяславля рушав до Корсуня великий купецький товар, і він розпорядився, щоб купці прихопили з собою й грецьких слів. Полк Звенка Претича Доброчин вирішив поки що лишити в Переяславлі.

Місяця вересня в двадесять другий день

Після Володимирової «хрестьби» кияни ревно відзначали кожне свято. Сьогодні народився Світовіть — Дажбог осіннього рівнодення. Якщо Дажбога-Семиярила зображали волетнем із сімома мечами на чересі й восьмим у руці, бо літнє сонце семисильне, то Дажбогу-Світовітю каменярі чи дереводіли не вручали жодного меча. Бог нагадував тихого мудрого діда, який, проте, мав чотири обличчя на голові. Й двадцять другого вересня день дорівнював ночі. Це був уже сам по собі вельми знаменний день.

Старійшина київських волохів Стан літ тому з тридцять розповідав Добрині, мовбито в день Світовітя поляни й деревляни з сіверою відзначали Новий рік, але це було дуже давно й забулося.

Архімандрит Грек Мудролюб, велекратний базилік візантійського імператора, прибув до Києва саме в Світовіть-день: мовби зумисне поспішав до святкового пиру.

Але Доброчин знав, що пригнало грека. Тиждень тому прибули нарочиті від восводи Яна Усмошевця, чий полк уже два роки ратився під знаменом Володимирового тестя Самуїла, булгарського царя. Нарочитий повідомив, що Варда Склір, розбитий Фокою й кинутий арабським халіфом до порубу, якимось чином опинився на волі й збирається набрати для себе полк. Варда Фока простяг колишньому суперникові руку дружби, та коли Склір повірив і з'явився в Нікею для перемов, той звелів схопити його й кинути в поруб. А наприкінці липня зібрав усіх анатолійських динатів і воєвод, незадоволених Василієм, і вони проголосили його, Варду Фоку, царем. Це сталось у вірменському дворі грецького дината Еустафія Малеїна.

Це й мало бути головною причиною того, що Грек Мудролюб удруге за рік прибув до Києва. Архієпископа Димитрія з ним уже не було.

Доброчин не квапився вшановувати базиліка — час тепер працював на них. Він перед тижнем повернувся з Турова — останнього города Деревньої землі, в якому досі сидів Сфірька Глібович, онук Кунегунди Одноокої. Це був зовсім нікчемний князь, не здатний тримати лад навіть

у своєму городі; по селах розвелося безліч розбійних ватаг, які грабували в орачів худобу й усіляке борошно, нерідко вбивали й орачів та гостей, тому турівці скликали віче й уклали прогнати Сфірьку й просити собі посадника. Доброчин повіз їм малого новгород-сіверського боярина Войка Воїстюка, Сфірьці ж порадив їхати в Суздаль або Муром, де княжили його рідні брати Арфаст і Турьд: останні в руських землях варяги. В Арфаста й Турьда не було синів, і Доброчин сподівався з часом послати й туди своїх посадників, бо старшим братам Глібовичам було вже під і за шістдесят.

Мав Доброчин і інший клопіт. Його синові Коснятку минав уже двадцять другий рік, настав час посадити його в Олевську, на батьковому столі, але Коснятин як на посадника був надто молодий і запальний. Доброчин вирішив послати його до Путяти Кислиці в Новгород, хоча навесні Коснятко просився зі Звенком Претичем за Дунай.

Коли Звенків полк несподівано залишився в Переяславлі, Доброчин хотів був спорядити цих шість тисяч воїв на норманського короля, щоб нарешті віддати «борг» Олафові, про якого добре відгукнувся воєвода Ян Усмошвець. Але після нової гостини Грека Мудролюба з посиланням полку належало почекати.

Почувши про появу в Києві грецького сла, Доброчин зумисне звелів Муромцеві сідлати сотню: давно не бачив Лілу-Софію та дитину й вирішив день-другий посидіти в Ольжиному селі. Та не встиг подолати й трьох верст од Києва, як його наздогнав базилік архімандрит: підібравши довге чорне манаття, він щосили хльоскав неповоротку білу кобилку бичем, щось при тім голосно вигукуючи.

Доброчин мусив спинитись і прийняти вітання грецького сла. Він вирішив завернути його до Києва, хотілось побути самому в Ольжиному селі, але вигляд у грека був такий благальний, що Доброчин урешті махнув рукою й спитав:

— А без тлумача не важко буде?

— Без тлумача! — зрадів сол царя Василія.

Доброчин зострожив жеребця, та по часі мусив притримати, бо грек не встигав за ним.

Сотня на чолі з воєводою Муромцем ішла сажнів за двадцять п'ять позаду. Незвиклий до їзди верхи базилік почував себе незручно в бойовому сідлі, він горбився й тримавсь обіруч за луку, а стремена були задовгі й били конячку по животі — архімандрит ніяк не міг улучити ногами в стремена.

Це вже був якийсь лихий закон: базилік завжди опинявся при скіфському архонті в невигідному становищі. А скіф був наче молодий кентавр. Він запитав те саме, про що запитував і навесні:

— Як маються обидва Варди?

Архімандрит пішов на відвертість і розповів усе як є. Доброчин удавано здивувався:

— Фока помазав себе на царя сам?

— Єпископ Єпіфаній помазав,— сказав Грек Мудролюб.

— І що тепер буде? — спитав Доброчин.

Архімандрит обдумував відповідь, соваючи ногами кобилі по животі, та, нічого ліпшого не вигадавши, сказав навпрошки:

— Імператор просить воїв. Варда Фока хоче стояти на Босфор — треба рятувати імператор!

Діставши з-за пазухи сувій, грек простяг його Доброчинові. Князь підозріливо запитав:

— Що ти хочеш?

— Четай.

Доброчин узяв хартійний згорток, подивився на письмо й знову спитав:

— Твій цар теж сам четає хартії?

Архімандрит здвигнув плечем:

— Хоче — четає.

— А в Києві для цього є ларник, писець. Князеві не личить четати й пьсати,— сказав Доброчин, укотре за цей рік подумавши, що життя змінюється й треба якось устигати за ним.— А ти вмієш четати й пьсати? — спитав він.

— Я вмієш.

— Бо ти не боярин, ані князь... А важко навчитися? — ніяково примружився Доброчин.

— Не важко.

— Взимку позабираю в князів та бояр отрочат. У Києві лише троє вміють цієї хитрости: Стан, Григорій та княжий писець.

Грекові Мудролюбу це було зовсім не цікаво. Він заходився натужно переказувати скіфському архонтові те, про що йшлося в хартійному згортку, написаному в Царігороді з веління самого царя. Грек Мудролюб неначе качав полем каміння, й Доброчин урешті мусив перепитати про головне:

— То Володимир тепер не буде чашником у царя Василія?

— Володимир буде цар! — Грек аж підняв руку вгору,

щоб показати цьому неписьменному скіфському вождю, яким заввишки буде відтепер його небіж Володимир.

Доброчин недовірливо прискалився на грецького сла:

— Також й імператором буде? В хартійному укладі є про це?

Грек повторив останні слова скіфа:

— Є про це!

— То все добре.

Тим часом під'їхали до Ольжиного села. Назустріч їм ішов гурт оратаїв та княжої челяді, які вигравали руками й ногами і співали величальних пісень, а кілька гуло на гудках, дудках, дудах і густлях; один оратай ішов попереду й бив у бубон просто кулаком.

— Сьогодні перший день осени,— пояснив Доброчин.— Уславляють Дажбога.— Йому хотілось викликати грека на прю, але архімандрит волів за краще мовчати й лише стримано посміхався.

Ліла-Софія помітила дружину здалеку й вийшла до воріт, убрана мов бояриня, а за нею челядниця тримала на руках дитя, дев'ятимісячну Янку, яка впізнала Доброчина й показала четверо зубенят. Узявши незаконну доньку на руки, Доброчин оглянув Лілу-Софію з усіх боків.

— Маєш хреста на гриві,— засміявся він,— а вбралася по-святечному!

Ліла-Софія відповіла:

— Сьогодні день святого великомученика Іони.

Ще з минулого року знаючи цю жону, Грек Мудролюб незграбно зліз із сідла й шанобливо вклонився. Ліла-Софія хотіла поцілувати руку в святого отця, але глянула на Доброчина й завагалась. А Доброчин думав про те, що християни перебрали в них і це чудове свято. Він на мить уявив собі, що буде, коли вся Русь навернеться до хреста. Колись казав пресвітер Григорій, нібито церква через те й заполонила стільки землі, що не скасувала жодного поганського свята, а перейняла їх собі, лише деякі по-своєму перейменувавши. В сиву давнину, казав Григорій, кожне святкування язичницького бога церква вважала смертним гріхом, але тоді й християн була жменька. Коли ж дозволила шанувати всіх давніх богів та божків, лише давши їм нові наймення,— церква враз розрослась.

Кожен хитрує по-своєму, сказав сам собі Доброчин, несучи доньку лізницею до хорому. За ним ішли Ліла-Софія та базилік архімандрит. А в теремному дворі розташувалась дружина, хоча двір не міг дати притулку цілій сотні коней і сотні людей.

І в цій дружині не було тепер жодної потреби. Доброчин лише хотів поморити базиліка й день-другий перебути в Ольжиному селі, заразом навідавши й Лілу-Софію та Янку. Тепер усі ховання втратили смисл. Грек Мудролюб не знаходив собі місця, Доброчинові теж було совісно зволікати підписання укладу з грецьким царем: цар нарешті згодився з усіма його вимогами. Десь-то під ногами Василія справді горіла земля. Належало б сьогодні повернутись до Києва, і все ж таки Доброчин мусив бодай переночувати в Ольжиному селі. Не хотілось осмучувати Лілу-Софію, яка порядкувала челяддю й лаштувала в красній світлиці пишний обід. Він сидів з греком на теремі, оповитому вже трохи збляклим плющем, і з насолодою слухав її голос.

— Пообідаємо взавтра коло Дніпра? — на мить вигляну-ла Ліла-Софія на терем. Її щоки збуджено горіли ясним червецем, товста коса була перевита червоною дамаскин-кою.

Доброчин похмуро проказав:

— Іншим разом. Рано вирушаю назад. Нагальне діло...

Й зовсім недружелюбно глянув на сла. Завжди бракло часу для себе. Архімандрит квапився й квапив і його, ладен хоч цю мить сідати на коня й трястись до самого Києва. Але світлий князь вирішив не зважити й залишитись у селі: зрештою, того вимагала гідність.

Того-таки місяця в двадесять п'ятий день

Полк Звенка Претича стояв за валами Переяславля, готовий на перший знак вирушати в далеку путь. Трохи осторонь, брикаючись без сідел і поскубуючи вересневу траву, турмилися запасні коні, на злучині ж Трубежу й Альти горбатіли полкові вози.

Усміхаючись до воєводи Звенка Претича, світлий князь показував рукою на товар:

— Набрав чогось такого багато, наче зібрався в голодні краї.

Сорокадворічний син тисяцького був настроєний значно похмуріше. Він сказав:

— Домашня думка в дорогу не годиться, княже. Наші й гостьові купці речуть: у греках нині голод. Певніше мати власне борошно на возах.

— Та я й сам не думаю,— сказав Доброчин,— що мій «сват» вельми нинькі багатий. Десь-то душа в тілі ледь-ледь.

Він звелів Претичеві-молодшому, щоб той за кожної нагоди присилав до Києва гінця: Доброчин мусив знати, що діється з полком.

Усе було обумовлено й виважено. В сольській скрині царського базиліка лежав скріплений золотою Володимировою печаттю хартійний уклад, за який київські бояри та князі ходили на роту до Священного пагорба, клянучись перед своїми богами золотом і мечем, а Володимира архімандрит водив присягати ім'ям Христа до божниці пресвітера Григорія. Цього разу хартію писав не руський київський писець ларник або старійшина Стан, а той-таки пресвітер, бо Грек Мудролюб сказав, що руських різ у Царігороді тепер майже ніхто не вміє четати. Тож вирішили писати слов'янським буковним письмом, якого вмів і київський пресвітер Григорій. А він писав так:

«Пьсано при архімендриті Греці Філософі къ Василію й Костянтину, гречьскимъ царямъ, у граді Кыєві, місяця септембря, індикта въ 16, въ літо 6494. Азъ, Володимеръ, великий князь русьский, якоже кляхъся, й утверждаю на свіщаньї семь роту свою: прийму віру Христову, єдинаго Бога нашаго, й примучу до віри сеї русьский народъ. І ніколиже не помишлю обратнаго, аще же хто помислить, да будеть врагомъ моїмъ нині, і присно, і во віки віків. А пойму сестру речених царі Василія й Костянтина Анну царівну, дщі блаженно усопшаго царя гречьскаго Романа, сина Костянтиноваго, іже билъ єсть рожденъ у порфирі же, яко і сі Василій, Костянтинъ, Романъ, такоже Анна. І вдамъ Василію вої полком 6 тисящь, якоже і кляхъся въ церки святаго Ільї Кыївськаго, а со мною боляре і всяке княжьє русьске, іже кляхуться в Дажьбога й Волоса, скотьєго бога, в єго же вірують, аще же преступимъ, да будемъ золоті, яко золото, й своїмъ оружжямъ да іссечені будемъ. І да будеть миръ ветхый обновенъ межю нами, розорений отъ многъ літ ненавидящимъ добро й враждолюбцемъ діаволомъ, і да будеть вічная любовь межю Русію й Греки, допдеже сьяєть солнце і весь миръ стоїть. Се же імійте во істину, якоже сътворихомъ нині къ вамъ, і папсахомъ на харатьї сій і своєю печатью запечатахомъ».

Такий самий уклад, але вже грецькою мовою, привіз із Царгорода Грек Мудролюб. Це був перший випадок, коли уклад спочатку підписав цар. Олег, Ігор і Святослав завжди самі випрошували любов імператора,— навіть тоді, коли їхні мечі виявлялися щасливішими.

Сьогодні вічного миру й любови домагався гордий грецький цар — базилевс Василій Другий, Романів син і Костянтинів онук, правнук Леона й праправнук славетного Василія Македонянина, по смерті якого минуло рівно сто літ.

Доброчин сів на коня й повернувся до Переяславля, лишивши Звенкові долагоджувати полк: мав ще перед рушанням поговорити з греком. Усі бояри зібралися в хоромі Любомира Вовка на прощальний пир. П'ятеро допоміжників грецького сла почували себе вільно й розкуто, базилік жартував з усіма, й лише Доброчин помітив у його немолодих вирячкуватих очах пасторогу.

...Коли сонце підбилось ратищ на два, Переяславль висипав за вали виряджати полк Звенка Претича. За ці п'ять місяців у київських воїв з'явилося чимало наречених дівок, які дарували судженим хустки в чорний і червоний хрещик: червоне було на пам'ять і на злюб, а чорне — накрити очі, якщо суджений спіткає в чужій землі смерть.

Це викликало спогади. Доброчин дивився вслід Звенковому полкові й бачив іншу дружину й інших людей... Він ішов у свою першу в житті витягу, попереду полку їхав юний ще Святослав, Добриня був у нього сотником, а в полку за ними йшло три сотні юної гридьби. Коли вони виступили з Ольжиного двору, спускаючися Щекавицьким узвозом на Поділ, до нього підбігла Богуслава. Вона витягла з-за череса вишиту чорним і червоним хрещиком хустку й подала йому на коня...

Доброчинові здавило горло. Щоб упоратися з наскоком цього почуття, він почав натужно кашляти. Поряд стояв великий боярин Любомир Вовк, і Доброчин із засльозеними очима показав на дів переяславльських:

— На те літо, мабуть, недолічпися багатьох.

— Не буде діла, княже,— відповів боярин Любомир.— Хіба що ваші кияни попрпстають у прийми.

Боярин був дуже схожий на свого батька Вовчого Хвоста: таким Вовчий Хвіст був перед тридцятьма роками. Це теж навіювало спогади про давно минулі дні, й Доброчин перейшов на клопоти сьогоденні.

— А ти приймеш хреста, якщо доведеться? — спитав він.

— Якщо приймуть Претичі,— мовив боярин Любомир.— А ти приймеш?

Доброчин замовк. Це залежало від багатьох обставин. Він дивився на задні вози товару й думав про те, коли й з чим повернеться Звенислав Претич, коли належало чекати від нього першого гінця. Він спитав у боярина Любомира:

— Скільки в тебе синів? — Це мало безпосередній зв'язок з його думами.

— Три... Чого питаєш? — здивувався боярин Любомир.

— Пришлеш усіх трьох із першим снігом до Києва,— сказав світлий князь.

— Для чого?

— Вчитимуться четма й письма.

— Боярським синам це негоже,— суворо відповів Любомир Вовк.

Доброчин дістав уклад і простяг бояринові:

— Ану прочетай.

— Так це ж, мабути, по-грецькому...— повертівши сувій у руках, сказав боярин.

Доброчин одібрав у нього сувій:

— Якби було по-нашому?.. Отож-бо мовчи та диш.— Потім він згадав щось і докинув: — А цар Василій уміє четма й письма.

Любомир Вовк почав копати носаком траву край дороги.

— Все одно не дам,— сказав він уперто.

Світлий князь не наполягав — це було даремно: таким же впертим був Любомирів батько Вовчий Хвіст.

Переяславльці почали вертатись до города. На моріжку попад ровом лишився тільки гуртик дівок і дів, це, певно, були ті самі, що подавали воям хустки на коня. Серед найстарших Доброчин помітив невисоку чорняву дівку, й це знову повернуло його до старих думок. Дівка була дуже схожа на Богуславу. Доброчин підійшов і запитав, як її звати, й дівка забутим Богуславиним голосом відповіла:

— Славкою...

— Впала в око, то бери,— сказав переяславльський посадник, коли вони вже проминули дівчат.— Це дочка одного купецького закупа. За десять гривних купець, думаю, віддасть.

Доброчин навіть не глянув на великого боярина. Десь-то боярин відчував, що перед цим повівся з князем не дуже любо, й тепер хотів загладити свій грішок. Але Доброчин думав зовсім про інше. В неї навіть ім'я таке ж, згадав він молоду закупку. Це було якесь волошебство або знак. І голоси теж були однакові, й Доброчин сказав сам

собі, що в світі все повторюється: події, люди й людські голоси...

Він цілий день думав про Богуславу.

Кілька років тому Ліла-Софія несподівано ввійшла в його життя: ввійшла й мовби повернула йому молодість. А тепер Доброчин нараз відчув, що все його чоловіче життя зайняла Богуслава, не лишивши там місця для жодної іншої жони. Їх пов'язували не тільки спільна молодість і спільні діти, а й уся баюриста життєва путь, яку вони пройшли разом. Богуславі теж було п'ятдесят п'ять, як і йому. Вона втратила жіночу звабу, що усвідомлювала й сама, через те й привела до нього Лілу-Софію: щоб у ньому не занепадав муж. Але між ним і Богуславою лишилося щось набагато міцніше, ніж молодеча плотська любов.

А тридесятьма роками раніше...

З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри

Княгиня Дацка ось-ось мала породити, але твоєму батькові Святославу минав усього сімнадцятий рік: якого батерства можна чекати в такому віці? Він цілу осінь і зиму гасав по вловах і двічі виходив із Свенельдом у степ — за низовими городами з'явились були печеніги.

Тричі Святослав брав на влови й мене. Воно річ вельми цікава — ганятися за туром чи кабаном, але я був і лишався холопом, а холопові не до вловів та полювань. А цього батько твій не хотів утямити.

Одного разу він заходився підбивати мене при старій. Кажу: не можу. Каже — а це чого ж? А я набрався духу та й виказав:

— Хай як збудуся холопських уз!

На стару я й не глянув, а Святослав знову:

— Коли ж то буде? А звір у лісі не жде.

Кажу — спитай у своєї баби: вона полонила мене на десять літ.

— А скільки ще лишається?

— Та,— кажу,— вже якраз. Може, якийсь місяць.

Стара слухає, але мовчить, а твій батько як учепиться до старої: відпусти Добриню, і край! А якщо, каже, не відпустиш, то я сам відпущу.

Тоді стара так суворо на нього подивилася й каже:

— Хай точно виповниться десять літ.

Ну, я вже повірив і став чекати. Коли й Святославові слово дала — мусить уже дотримувати: сама ж бо наставила його князем ще восени, щоби перегородити дорогу Свенельдові та Свенельдичам.

Так мляво час іще зроду не йшов у моєму житті. Добре, що Святослав надумався вийти в поле. Заратився був трохи радимицький князьок — може, й не заративсь, але повозу не прислав, тож твій батько і каже:

— Піду примучу його!

Як стара не вговоряла — піду, й край. А Свенельд сам почав нашіптувати твому батерові: йди, княже, ти вже не мала дитина, щоб плентатися за старшими хвостом, ти єси князь київський!

Трохи ратного хліба твій батько вже був скуштував: ходив з осени та серед зими за Свенельдом, але що таке — ходити в чужому ряду? А тут йому заманулося піти самому.

Кинувся Святослав набирати полк — а ніхто не хоче. Ледве спромігся сукупити зо три сотні гридьби: самих лише отроків та підлітків. Узяв і мене. Каже, будеш сотенним воєводою. А я не те що сотником, а й у ряду не бував. Одне діло — боротися на Княжому дворі, де боїшся зачепити голим мечем свого супротивника, й зовсім інше — рать.

Трохи було моторошно. Десь-то, думаю, радимицький князьок Родя теж вигострив меча. Ну, та вже коли твій батько щось надумав, то хоч ти головою об стіну. Марна справа.

Почали ми з ним рядити дружину в Ольжиному дворі, а на Юрів день і витяглися. Сходимо Щековим узвозом повз Претичів дідинець до Гончарів, аж тута з десятеро дівок із хустками: подають гридням на коня. Дивлюсь — і до мене одна підбігає: таке чорнявеньке та дрібне, а в руці хустка вишита. Хто ж воно, думаю, таке? Коли це кажуть — Богуслава, молодшенька Зоричева сестра. Чого ж це я досі ніколи її не бачив? Бо, кажуть, сидить у своєму селі. Зорича я знав добре: цей молодий боярин також сидів у свому селі. Свенельд нахвалявся його вбити, якщо ступить у Княжий двір, хоч Зорич ходив з Ігорем до Царягорода. Але Зорич мав на Подолі старенький хором — тож іноді навідувався до Києва. Його я знав, але цієї сестри

зроду не бачив. То вона сама підійшла. Отак я вперше зустрів твою вуйну Богуславу.

Ну, взяв я од неї хустку й думаю собі: гай-гай.... Мені й на мислі не було злюблятися, яка там у холопа жіньба! Тут аби самому якось викрутитись.

Та як проминули Дорогожичі й вийшли до Дніпра, я дістав хустку з-за череса й прив'язав до луки. Так вона й була на сідлі, аж поки ми й вернулися до Києва. Ну, а про нашу першу рать — то не рать була, а сміх і сльози.

Щойно ми переступили через передільну річку Сож — як посядуть нас ті кляті радимичі та як візьмуть колошматити — хай їм чорт і біс! Сам Родя тоді ще був отроком, але мав десь-то добрих воєвод, і вони нас так почухали, що ми ледве втекли: повернулися до Києва в півтори сотні. Воно-то й Роді тому дісталось на горобці — вклали ми зо три сотні радимичів, але ж їх було вдвічі більше від нас. А твій батько перед тією витягою думав, що нажене їм страху самим бичем. Скрізь треба силу. Та ще й не просту, а з хитрістю.

А яка хитрість могла бути в сімнадцятилітнього юнака?

Але що ти думаєш? Не покаявся Святослав! Ходить побитий і радіє. Каже — я вже збагнув, як мав би діяти. Треба було, каже, ставати не в один ряд, а круга.

Хоч ти йому що!

Отож вертаємо ми сякі-такі шарпані до Києва, а навстріч нам клигає стара. Каже:

— Маєш сина Олега.

А він питає: хто це так назвав?

Стара каже:

— Я назвала в ім'я прадіда твого.

А він каже до баби:

— Буде Ярополк! Щоб перед ним кожне деремезало.

Стара туди-сюди, нічого діяти, каже, хай буде так. Так і став твій брат Ярополком.

Княгинька Дацка щось довгенько вилежала слаба, далі почала начебто й підводитись, а все, бувало, мовчить. Ба не вельми й розбалакаєшся, коли скрізь тільки й чуєш оте варязьке гер-дер, а вона ж по-їхньому не вміла ні слова. Чужа, й край. І стала Дацка знову хиріти, а тоді, кажуть, упала перед старою павколішки та в плач:

— Пусти погостювати до батька-матері!

Нічого діяти, каже — їдь.

Поїхала Дацка до своєї Родні й сина взяла; це було десь чи не перед жнивами, мала повернутися до першого Різдва, але знов занедужала, й, скажу тобі наперед, що

більше її так ніхто в Києві й не бачив: певно, не захотіла вертатися в чуже кубло. Тільки Ярополка прислала на друге літо, а ще літ за двоє чи троє найшла на Родню моровиця чи чума — тоді там пів-Родні вимерло: на втіху старій, бо не стало Дацки й усього роду князя Вишеслава, а Родню мав успадкувати Ярополк. Стара ж тільки до цього й прагнула.

Але це сталось через троє чи четверо літ, а того літа стара надумала висватати за твого батька другу жону з Новагорода Сіверського. А батькові твоєму що? Байдуже — хай буде ще одна жона.

Доньку новгород-сіверського князя Волода звали Ружею. Вона доводилась небогою Местишиній матері Красці й була старша за твого батька літ на два: здорова й кремезна діва, наче добрий отрок чи муж; бувало, як сходить па терем, то аж лізниця під нею рипить.

Я на тому весіллі не був і не знаю, як там воно було, а Малуша казала, буцім Ружа буркнула після розплітання коси: «В хоромі старої не сидітиму, поставлю собі повий стяг».

Новий хором справді зведено задля Ружі — там вона й просиділа аж до тієї зими, коли переїхала з сином в Іскоростень.

Святослав ціле літо не злазив із сідла. З Києвом ніхто не був ратний, після тієї нашої витяги й Родя прислав борг. Він хоч і переміг твого батька, але десь-то збагнув, що в Києві вприс пазуристий молодий пардус. Та ще страшніший для нього, певно, був Свенельд: Родя боявся, що Щекович одкине уроки й знову заходиться збирати дань, як бувало спрежда, ще за Ігоря.

Тож раті ніде близько не було, і твій батер полював і лісував до самої осени: спершу на кабанів, коли вони найсальніші, тоді на лебедів і журавлів, а вже під дощі й на турів.

А я поглядав скоса на твою прабабу Ольгу і ждав. До батька свого навіть за всеньке літо не з'їздив, щоб якось не наполохати стару.

Вже давно й строки минули, наше холопство пішло на одинадцятий рік, а вона ні кує ні меле. Мені вже почав уриватися терпець. То раніше твій батер тягав мене на влови, а це вже й він про мене забув. Хотів я йому нагадати ту нашу розмову з його бабою, але не зважився його втручати в це. Бува, стара ще розсердиться й передумає. А вона частенько нишком позирала в мій бік.

Розпитую Малушу, питаю:

— Стара мовчить?

— Мовчить,— каже.

Ну, думаю, мовчатиму і я. Побачимо, хто кого перемовчить.

Клопіт у старої був той самий, що й в усі ці попередні літа. Єпископ Адальберт знову товкся в Києві, мене він більше не підбивав на коромолу, а Претич казав, нібито Адальберт їздив до папи римського: мовляв, так чи так не зможемо виманити в них Червенські городи, давай згодимось охрестити задурно, хай, мовляв, у світі побільшає християн, земля-бо їхня велика й народу багато. А папа нібито сказав на це: Русь і так вельми многа, а якщо охрестимо її, тоді жодна земля не зможе з нею змагатися; треба відірвати од неї бодай Червенські городи, щоб стала слабшою, а ми дужчими.

Обіцяв, обіцяв Адальберт старій, але так з нічим і повернув до Києва, тоді стара знову заходилась миритися з Костянтином-царем.

Кажу пресвітерові Григорію:

— Як же це так? Ви ж наче аж уробляєтесь — аби тільки ще когось примусити до вашого Христа, а коли хтось іде до вас доброхіттю — ви задки, задки та в кущі: чините йому всілякі перепони.

Отець Григорій тільки сопе. Земні владики, мовляв, стали вельми зажерливі, дошукуються зиску й із святого хреста.

Ну, а Претич, бачу, радий: стара, каже, й довіку не сторгується за той бісів хрест! І щоразу допитується мене про мої справи: як, та що, та коли?

Кажу — ні кує ні мене.

А він і каже мені:

— Мабути, ми з тобою дали промаху...

— Коли?

— З отим,— каже,— єпископом Адальбертом. Вашому холопству вже пішов одинадцятий рік... Може, сказати Адальбертові, що ти згоден порушити деревлян?

А мені в голові засіла одна думка. Я зо два дні носився з нею, а тоді пішов до Претичевого дідинця й кажу:

— Піди мене викажи. Так, мовляв, і так, підбиває Адальберт холопа твого Добриню, щоб зрушив супроти Києва деревлян. А Добриня, мовляв, слухати не хоче.

Він помислив і каже: піди сам.

Кажу: стара відразу здогадається, до чого я це гну, й не повірить, а тобі повірить. Якщо не скине з мене холопських уз, то бодай прожене того єпископа.

Претич помислив, помислив та й пішов. І що ти думаєш? Хоч яка твоя прабаба хитрюга була, а спіймалася. Десь по тижні кличе мене:

— Це вже,— каже,— скінчився урок твого холопства. Як я казала твоєму батькові, так і вчиню. Скину з вас усіх узи холопства: будете моїми боярами й спомагатимете Святославові та мені. Ти ж сам бачиш: він зелений, а я стара — мушу мати на кого спертися...

Вона говорила про своїх братів та небожат, а далі почала нарікати на Свенельда — каже мені:

— Між нами й вами не повинно бути ріжниці, бо ви такі самі люди, як і ми, а мій молодший брат не хоче цього прийняти. Мусите мені спомогти.

Говорила зі мною як із рівнею, неначе я вже й справді їй не холоп, і мовби просила ради та допомоги. А я мовчу. Став такий потайний та обережний, що в мені вйстоявся якийсь життєвий наряд: ліпше змовчати, ніж сказати. Бо що таке слова? Їх створено для заплутування чоловіка чоловіком, цебто для ратної боротьби, а не для приязни та любови. Любов і приязнь видно й по очах. Як підходиш до жінки, то перше слухаєш не слова, а заглядаєш в очі.

Бачиш ти, куди я звернув...

Я ще перед цим був під Зоричевим хоромчиком. Отож я тобі казав, що причепив був хустку до сідельної луки, а як повернулися ми назад — розв'язав її і поклав у своїй кліті. А тоді воно якось само повело мене на Поділ. Богуслава вгледіла мене й вийшла, а я збагнув по її очах, що вона мене любить. Кажу — ти боярівна, а я холоп.

Каже — знаю. Але й наше боярство, каже, не мед.

А я їй:

— Ти вже не дівчина й не дівка, а діва в літах: не схочеш мене ждати.

Каже — пожду.

А це вже як стара сказала мені про волю, я знову подався до Богуслави на Поділ. Почула вона про це й зраділа.

— Не радій,— кажу,— бо не можу тебе брати.

— А я,— каже,— ще пожду.

Кажу, довго доведеться ждати. Якщо хто сватає — виходь.

Каже, ніхто не сватає. За чорного сама не піду, а бояр уже не стало: тільки Претич, та й той має жону. Чи йти за чужинця?

Кажу — не йди. Але якщо стара й справді, кажу їй, дасть мені волю, мені все одно буде не до жон.

— Чому? — питає.

— Бо маю змагатися за волю Деревньої землі, а це ж не рік і не двоє. Ліпше не жди.

— Скільки треба,— каже,— стільки й ждатиму.

Думаю собі: до чого ж довели зайди-чужинці навіть наших бояр — ходять по рідній землі, мов неприкаяні! Ярли викурювали їх із сіл. Ну, а з чорними людьми було ще гірше. Спрежда в кожному селі й городі був княжий чи боярський суд, за кожен гріх і перестуи була давня правда: за вбивство чоловіка — стільки-то кун, а ще й право мститися, за вбивство худобини чи за татьбу — стільки-то. За все свій наряд. А тепер кожен варяг став тобі суддею... Як тільки може, знущається гридьба над нашими людьми...

Кажу ввечері твоїй прабабі, так, мовляв, і так, а вона дивиться на мене, мов на якусь мару.

— Ти,— каже,— пильнуй свого діла. Я,— каже,— не сторож гридьбі. Ліпше дивися, щоб тобі ніхто не встромив перцю під хвіст.

Отака була твоя прабабуся, пухом їй земля.

Ну, а нас із Малушею вона обоярила в листопаді — щойно почав на небі з'являтися Золотий Плуг. Підвела нас до того їхнього бога Тура, що стояв у Княжому дворі, й каже до мене:

— Клянися й ходи на рóту!

Ну, золота на мені не було, я поклав лише меч під того Змія Горинича, проказую слова клятьби, що буду вірним боярином їй і Святославові, а сам думаю: гай-гай, ліпше візьму на душу смертний гріх, аніж служитиму тобі й твоїм братам Щековичам.

Твій батько подав мені бойового череса й харалужного меча, бо мій був старий і вже геть сточений, а сотник Зігберн Лідулфост підвів мені гнідого коня.

Отак я став боярином Святослава, хоч народився сином велійого жупана Деревньої землі.

А Малуші заплітали косу в хоромі. Стара дала їй шапочку з червоним дном, і мамка твоя стала Ольжиною боярівною.

До Любеча ми з Малушею поїхали на Третє Різдво. Велій жупан іскоростенський теж став боярином. Я його, вважай, і не впізнав — якийсь біленький, сивенький дідо. А йому ж заледве минав сорок другий рік...

А батер не впізнав Малушу. Він бачив її востаннє семилітнім дитям, а тепер твоя мамка стала дівкою.

Вона підійшла до нього й шепотить:

— Ба-атю...

Він аж затремтів. Та мені й самому в очах защеміло... Такого словами не передаси.

Це відтоді в твоєї мамки село Малушине — стара дала. Мені ж дала село під Путивлем, а твому дідові Маломиру коло Дністра. Щоб якнайдалі від Деревньої землі й Іскоростеня.

Отак-то було...

В літо 1415-е від нашестя Дарія, а від укняжіння Кия в Славутичі-городі 421-е, від убивства ж великого князя Оскола в Києві 21-е, а від уцаріння Леона й Олександра в Царігороді 16-е, а від різдва грецького бога Христа 903-е. Породила Хельга-Олена дщерь, і заплакала Хельга-Олена, кажучи до свого батера Олега так: «Не дав мені господь-бог сина, щоб посадити його на батеровому столі,— на столі його батька князя великого Владимира. Горе мені! Не маю тепер ні мужа, ні сина!»

Сказав до неї Олег: «Назву дщерь твою в ім'я города стольного болгарського Преслава — Преславою. Хай убоїться князь Симеон! А мужа я тобі дам іншого».

Спитала Хельга-Олена: «Кого?» Й підвів Олег сина Рюрикового Ігоря й мовив: «Ось він!» І заплакала Хельга-Олена, кажучи до свого батька так: «Кого даєш мені мужем? Оцього пікчемного безталанного сироту?»

Був-бо Ігор безвольним і заляканим мужем, а минало йому двадесять і восьмий рік, і ходив тінню за Олегом, і деремезно тремтів перед ним, боячись прийняти смерть од руки Олегової, вбив-бо Олег його батера та Рюрикових братів, і не смів Ігор слова супроти Олега мовити. Сказав Олег: «Оця буде тобі жоною!» Ігор же одказав: «Добре». Й пойняв Олегову дщерь.

У літо 904-е. Стяг Олег теремний хоромець на березі Либідь-ріки, й сказав Олег до Хельги-Олени: «Це буде Преславиним селом!» І росла в ньому Преслава, болгарська княжна, люди ж насміхалися й прозивали княжну Передславою, а село — Передславиним селом.

У літо 905-е. Прийшли до Ігоря сестри його — старша, Гертруда, й Кунегунда Одноока — й сказали йому: «Пощо слухаєш Олега й коришся татеві? Він убив батька нашого Рюрика та Рюрикових братів, а ти тремтиш перед ним усіма удами своїми. Підсип зілля труйного в його вино,

як він підсипав Рюрикові, Сіневсу й Труворові, помсти за нашого батера та наших дядьків, як личить ярлові й мужу!»

Сказав Ігор сестрам: «Боюсь!» А сестри мовлять до Ігоря: «Якщо боїшся отруїти його чи посікти мечем — прожени його дочку Хельгу!» Й знову сказав Ігор до сестер: «Також не важусь. Аще він отруїв батера нашого та його братів — то мене також отруїть. А має й двох синів-отрочат: Асмуса й Свенельда, цьому ж Асмусові минає тринадесятий рік. Олег отруїть мене й посадить Асмуса, сина старшого на Київському столі».

Спитали сестри Ігоря: «Як же маємо рятувати своє життя? Коли-бо Олег отруїть нашого брата, то не пожаліє і його сестер». Ігор же мовить: «Маю на думці вчинити так: не прожену дщерь Олегову. Поки Хельга буде мені за жону, Олег не зведе мене зо світу, коли-бо помре, його дщерь буде в Києві великою княгинею. По смерті ж Олеговій сини його будуть у моїх руках: усе може вчинитися з Ольговими синами Асмусом і Свенельдом. Я ж не матиму синів, досі-бо жодна моя наложна холопка не понесла в череві дитини».

Й сказали до Ігоря сестри його: «Горе родові Рюриковому! Немає месника за його кров!»

І ходив далі Ігор за Олегом, і чинив усе, як велить, і не мав зваги сказати слова спротиву. І все також чинив, як веліла жона його Хельга, іже поставила на Лисій горі вні Києва грецьку божницю дерев'яну святого Іллі. Був-бо Ігор слабий духом і удами, й ніколи не вмів звершити того, що намислював, і був тінню свого тестя й своєї жони.

РОКУ 987-ГО

Місяця лютого
в п'ятий
день

Цей рік з першого ж дня мав стати особливим: уранці першого січня на усході з'явилося троє сонць — двоє по боках і одне посередині, й ніхто не знав, котре з них щире. А першого лютого над Києвом прокотилася літня гроза: дощ був рясний і теплий, а з-за Либеді та Передславиного раз по раз били перуни, неначе в горобину ніч або на Купала.

Орачі з навколишніх сіл та кияни стурбувалися за врожай, Доброчинові та декому з бояр це здалося лихим знаком. Єдиним спокійним чоловіком у Києві був Стан, вісімдесятивосьмирічний старійшина волохів. Стан сказав:

— Нічого лихого цього літа не бійтесь. Буде тільки затяжна весна, а неврожай на мак та на вишню.

Й це миттю приспокоїло киян. Хай би мак не родив і сім років — голоду не було б: кожен знав цю приказку.

Другого ж лютого почалася справжня й звична зима, за три дні навалило по коліно снігу, м'якого, мов лебединий пух, яким бояриням і княжим жінкам набивають перини та узголів'я.

Доброчин прокинувся вдосвіта й вийшов протоптати стежку в незайманому снігу. Це ще з невільницьких літ завжди викликало в нього почуття якоїсь причетності до вічного й без кінця повторюваного світу. Він сам не розумів цього почуття, але на душі щоразу ставало вільно й просторо.

Доброчин пройшов цілиною до Володимирової кам'яниці й глянув на вкриту снігом вежу Подільських воріт, що здіймалась по той бік заборол Княжого двору, тоді озирнувся на тихе порипування снігу й побачив старого одновухого пса. Пес підійшов і мовчки став коло князя. Доброчин провів долонею по його набокуватій голові:

— Також маєш свої клопоти?

Пес по-людському важко зітхнув. У нього була геть сива морда й розумні очі, він так задумливо дивився на чорне небо й свіжий сніг, наче всвідомлював оту вічно повторювану безконечність, яка викликала в Доброчина невиразні й майже несвідомі відчуття.

— Й ти маєш душу,— теж зітхнув Доброчин, намагаючись запам'ятати мить отієї причетности, що охопила все його єство. Тоді він помітив коло дальніх стаєнь кількох людей, і його взяло легке розчарування. Доброчин усміхнувся й пішов своїм же слідом назад. Усе було не так просто, кожна думка й кожен порух мали свою межу, просторий Княжий двір теж почав здаватися тісним і суточним, і Доброчин з надією глянув у мерехтливі простори зір. Тільки там було безмежжя. Потім на причілку кам'яниці засвітилось вікно, й це повернуло князя на землю. Він мовби вдруге прокинувся й увійшов у коло звичних думок. Мав повідомити Володимира, що в нього позаторік народилося ще двоє синів. Рогніда розщедрилася близнюками, зачавши в ту ніч, коли була вирішила вбити мужа.

Доброчин поплентався на хозний двір. Він любив заходити до стаєнь раннього досвітку, коли ще не було конюших і сходилися перші робітники. Як дивно влаштовано чоловіка, подумав він, удихнувши різучих випарів сечі та свіжого гною. Це неодмінно повертало його до найтяжчих холопських літ, а йому було приємно. Мабути, це через те, подумалось князеві, що замолоду чоловік найживучіший і легко переносить біль. Навіть страждання тих років

здавалися не так стражданнями, як відчуттям подоланих мук. Молодість завжди перемагала.

Робітники й челядники вже позапалювали скіпки вздовж усієї стіни, дехто вигрібав гній і покрикував на коней. Якийсь молодий голос незлобиво вилаяв коня: «Повернись! А най би ся дно єму сквасило...» Доброчин пройшов уздовж стайні й побачив незнайомого вусатенького юнака, який лаявся муромцевими словами. Все замкнулось в один вузький нерозривний круг.

Доброчин підійшов до свого вороного. Кінь вигнув шию й заходився бити копитом у настил. У нього ще не було вичищено. Доброчин узяв у найближчого холопа вила й вигріб гній у рівчачок, а тоді приніс із кутка оберемок сіна. Холопи знали цю звичку князя й не дивувалися. Коли він вийшов із стаєнь у двір, уже розвиднялось. На кам'яному теремі стояв великий князь. Він побачив вуйка і збіг до нього, щоб побажати доброго дня. Звістку про близнюків Володимир Святославович сприйняв значно схвильованіше, ніж того сподівався Доброчин, але перепитав дуже стримано:

— Всеволод і Мстислав?

Усе знову було непросто. Двадцятисемирічний Володимир переживав останні юначі літа, коли отрок ще живе серцем, але в ньому вже визріває муж. Стриманість небожа втішала Доброчина.

Повз них промайнув гуртик десяти-п'ятнадцятирічних отрочат, серед них і Доброчинів син Вишата, який був найстаршим і, певно ж, верховодив над усіма.

— Бояться отця Григорія! — задоволено сказав Доброчин, дивлячись услід боярським та княжим дітям, які бігли до училища вчитися письма й четма. Училище було в Ольжиному дворі на Щекавиці, де сиділи отець Григорій та нешлюбні Володимирові жінки.

Доброчин потяг Володимира до свого хорому. Останнім часом він заходився дедалі наполегливіше прилучати його до княжих справ, бо чоловіче єство було далеко не вічне, а старість уже чатувала на Доброчина коли не за Почайною, то за Дніпром.

Поки Богуслава з челядницями лаштувала обом князям снідання, Доброчин знову згадав отрочат, що бігли до училища.

— А сина Любомира Вовка угледів чи ні? — засміявся Доброчин і вдоволено поторкав вуса.— Прислав синка Любомир, а спершу казав: негоже бояринові!

Перед різдвяними святами в Києві була справжня ко-

тора: бояри мало за мечі не хапались, коли Доброчин звелів, щоб усіх десяти-п'ятнадцятирічних боярчуків оддали в науку старому пресвітерові. Доброчин ледве вмовив бояр та інших княжих і нарочитих мужів, що письмо й четмо тепер перестало бути справою волохів, бо що то за боярин буде чи князь, який не вмітиме писати й четати, а в усьому муситиме довірятись непевним ларникам-писцям? І коли бояри нарешті повкладали мечі в піхва, заратилися боярські жони та жінки. Боярині вдались у крики й голосіння, страшніші за гарячкуваті боярські мечі, немов у кожному теремпому хоромі був наглий похорон. Жона Звенислава Претича — Борипка прибігала аж під Доброчинів хором, упала в сніг і заходилася скубти на собі волосся, як наче ховали її єдине дитя. Вона так і верещала:

— Ліпше живим його та в могилоньку покладіть, як ото знущатися та з боярського дитя-атка!..

Вона голосила й качалася в снігу, аж поки вийшов старий Претич та огрів Блудову дочку бичем межи плечі. Претич також не схвалював Доброчинових починань, але не міг дивитись на розтелесовану невістку.

Боярині перестали обсідати Княжий двір, але наглухо позачинялися з дітьми в хоромах, і тоді Доброчин сказав:

— Оддам пресвітерові Вишеслава!

Вишеславові минав двадцятий рік, його місце було швидше серед дружини, в такому віці боярчукам і княжичам належало вручати коня й меча, але Доброчин послав сина в училище.

Лише після цього київські боярині здались.

На снідання була холодна яловичина з хроном, бо вранці Доброчин ніколи не вживав гарячої страви та вина, а потім челядниця поставила князям лише по малому пугарику калинової браги. Доброчин сьорбав брагу й розповідав небожеві про те, що мала сьогодні вирішити Княжа дума: йти до Порогів чи аж на Лиман?

Торік з грецьким слом усе було домовлено: отримавши шеститисячний Звенків полк, цар Василій одразу почне готуватися до весілля. Анна прибуде до Корсуня своїм кораблем, а Володимир вийде їй назустріч до Порогів, узявши многий полк, щоб убезпечити від можливого наскоку печенігів, хоча Булгак-хан не був ратний з Києвом і кочував десь аж у низах Сіверського Дінця.

— Пересторога не зашкодить,— сказав Доброчин, коли старці зібрались у Думній світлиці.

Але куди йти? До Порогів чи таки до Лиману? Ждан Будимирович стояв за Лиман:

— Ми ж не будемо знати, де хан Булгак. Бува, котрась його орда докочує аж до Лиману? Треба йти на Лиман.

Йому несподівано заперечив малий воєвода:

— А якщо царівна рушить через Переко-оп?

— Кубарою? — засміявся Ждан.— Кубари по землі не плавають!

— Та хіба ж я що кажу-у? — збентежився Ілько Муромець.— То я тільки та-ак... А бува, думаю...

Претич сказав:

— Треба йти до Порогів. Бува й справді вирушать через Перекоп навпрошки до Дніпра? А ми ждатимемо на Лимані. Хоч і не ратний Булгак-хан, а все-таки... Береженого боги бережуть.

Він був за цей давно вимріяний і майже невірогідний шлюб Володимира з царівною, шлюб мав урешті взаконити силу й значимість Києва та Русі: такої честі ще нікому не таланило домогтись од Царягорода. Але він одразу хмурнів, щойно подумував про можливі наслідки цього казкового шлюбу. Тоді Претич замикався в собі на всі замки.

Малий воєвода Муромець мав слушність: вирішили йти до Порогів п'ятитисячним полком, щоб остерегтись від будь-яких несподіванок. Цар Василій мав лише одну сестру.

Володимир був жвавий і збуджено посміхався, зиркаючи на бояр, та коли Дума закінчила чиньбу й старці почали розходитись, він раптом притих.

— Не треба наперед журитися,— сказав Доброчин.— Я знаю, над чим сушиш голову.

Це вони вже обговорювали не раз: Володимирові жони... Оті вісімсот цаложниць в Ольжиному дворі, в Білгороді та в селі Берестовому не йшли в лік — то були невільниці, холопки. Але ж Володимир мав і п'ятьох законних жінок, а також десять синів і доньок. Минулого року Грек Мудролюб сказав:

— Християнський закон не дозволяє багатоженства. Тепер, коли Володимир прилучився до віри в єдиного бога та його сина Христа, поганські шлюби незаконні.

Перед цим Доброчин радився з отцем Григорієм і перепитав у сла:

— А Володимирові діти? Восьмеро їх!

Тоді ще ніхто не знав про близнюків опальної княгині Рогніди. Грек Мудролюб сказав:

— Діти незаконного шлюбу також не в законі.

Але Доброчин знав од Григорія про інший християнський закон, він сказав базилікові архімандриту:

— А якщо великий князь київський їх усиновить?

Грек Мудролюб засміявся. Обізнаність скіфського архонта на мить загнала його в глухий кут, але він знайшов безпечний для себе вихід:

— Це може вирішити патріарх Николай.

Тепер Доброчин намагався згадати кожне слово й кожен вираз очей Грека Мудролюба. Базилік архімандрит, певно, схитрував: так потім висловився і пресвітер Григорій. Усиновлення міг дозволити патріарх, але це міг дозволити також будь-який інший єпископ. Десь-то базилік просто змовчав про те.

— Коли царівна буде тута,— сказав Доброчин,— вони покрутяться, повертяться та й здадуться. Назад тієї Анни вже ніхто звідси не забере, коли вона побуває в руках «скіфського архонта», як рече пан базилік архімандрит. Не треба наперед журитися.

Журитись належало хіба що за жінок, але тут ніхто вже не міг нічого вдіяти. То була плата за руку багрянородної царевої сестри.

Ніхто не міг зрівнятися в силі з великим князем, він мав право на життя й смерть тисячі тисяч людей, не мав лише одного простого звичаєвого права: права на любов, яку боги дарували кожному смертному за життєві муки.

Це казав колись Доброчин, і це Володимир запам'ятав на все життя. А в зламні літа воно набувало особливої ваги й вирішального значення.

Тепер належало ступити останній крок, і вони обидва, кожен по-своєму, відчували, що в них паморочиться в голові. То був крок у повитий темрявою незнайомий простір.

Місяця червця в тридесятий день

Доброчин і Володимир ішли понад берегом Дніпра майже два тижні. Позаду лишилися Родня, Воїнь та всі інші низові городи. Десь на тому боці промайнуло вчора й гирло

передільної річки Ворскли, за якою починалися кочовища печенізької орди. Чотиритисячна комонна дружина йшла правим берегом, а тисяча піших пливла рівнобіжно з дружиною Дніпром, розтягшись на стрижні двадцятьма ладдями й дракарами.

Товару Доброчин цього разу не взяв: корм для коней та борошно для людей теж пливли ладдями. Два дні Доброчин та Володимир і самі сиділи на чільній ладді, якою тридцять і три роки тому Доброчин плив з Ольгою до Царгорода. Течія швидко несла їх униз — коні ледве встигали за ними берегом, на кормі чатував лише стерновий, а вої розморено смажились під пекучим полудневим сонцем, наставивши йому свої могутні тіла: весла мали знадобитись тільки на зворотній дорозі.

Ця лінькувата розмореність воїв наганяла клейкий сон, і на третій день Доброчин і Володимир покинули ладдю й сіли верхи, лише на ніч залазили в обкладену гексамитом кліть, коли дружинники стриножували коней і пускали пастись. Коней Доброчин звелів тримати на підножних кормах, і Володимир сердився на вуя, що не знати для чого береже овес. Але в Доброчинові прокинувся колишній Ольжин холоп і чашник, який мав усе передбачити на півроку вперед.

— Ладдям од вівса не важко,— жартував Доброчин.— А й коні собі йдуть ступою — досить з них і цієї трави.

Трава в степу ще не встигла пожухнути, але тирса вже відцвіла, й над степом літало шовкове ниття волоті.

Вчора вперше зустріли в степу орду — три невеликі отари овець і табун коней, яких печеніги швидко відігнали геть од Дніпра, вгледівши київську дружину. Володимир уперше був у степу. Його тут усе дивувало: куди не глянеш — ні города, ні бодай поганенького села, самі балки та пагорки. Й ніде ані живої душі. Так само пусто-порожньо було хіба що на полуночі, яку він устиг забути за останні дев'ять чи десять літ. Тільки на полуночі були нескінченні ліси та драговиння, а тут протканий тирсою безмежний степ.

Володимир поділився цією думкою з вуєм. Доброчин розглянувся й проказав:

— Не дурно ж тута сиділи тиверці й уличі. Звідсіля їх прогнав Олег... А в степу вельми ліпо! — з несподіваним тремом у голосі докинув світлий князь. Його розчулило це схвильоване зелене море. Він спробував дошукатися причини того розчулення й мовив сам собі: настав час громадити каміння.

Це мала бути найголовніша з усіх причин. Час визбирувати й громадити в купу...

Оте легке запаморочення голови, яке полонило було його ще взимку, не пройшло й дотепер, але зараз воно змішалося з передчуттями й побоюваннями, яких не можна було навіть визначити й назвати своїм ім'ям. Доброчин був переконаний, що людині не може щастити без угаву й кінця. Все в житті має межі та переділи, і якщо тобі надто довго щастить — спинись і подумай, де й що ти вчинив не так або не зовсім так. Бо щастя й нещастя відміряно людині порівно: гляди не перебери — потім усе життя розплачуватимешся.

І все-таки Доброчин не міг позбутися радісного почуття, й коли попереду зарябіли перші пороги, він пустив повідця й зострожив коня. Скучивши за волею й пружним вітром, вороний коняга радісно заіржав і взявся з ходу в скач. Пороги були розрізнені й між ними лишався широкий звивистий прохід, який, проте, швидко вужчав і звивався дедалі крутіше й крутіше. Жеребець угамував жагу вітру лише тоді, коли попереду сяйнула нешнрока річка. Він був увесь у милі й збуджено хропів. Йому тепер хотілося пити, але Доброчин зіскочив додолу й почав обтирати мило віхтем ковили. На мокрій чорній шерсті лишалось шовковисте ниття волоті.

Ця річка мала бути Сура́.

Поріг навпроти гирла Сури клекотав багатьма вирами, з води стирчали визубні жовтих і позеленілих скель. Коли прискакали Володимир та Ілько Муромець, Доброчин сказав:

— Сюди ладді ще можуть... А це Сура...— Йому було трохи ніяково за свій юнацький вибрик. Ілько Муромець розвернув коня й тихим клусом подався назад, і Доброчин мимоволі замилувався велетом. Коли на стрижні з'явились перші ладді, Муромець махав їм із високої кручі й показував, де можна найбезпечніше пропливти. Доброчин сказав до Володимира: — Справжнім воєводою став малий!.. А при Жданові й пікнути боїться.

Ладді одна по одній підходили до берега і вгризались чорними носами в ясний пісок, сонце хилилося до заходу, а Муромець і досі стояв на кручі й стежив за полком, який поволі розбивався сотнями й розсідлував коней. Доброчин час по час позирав у той бік. Муромець був схожий на давнього грецького бога, що його Доброчин бачив у Корсуні тридцять і трох тому літ. Велетенський молодий вершник сидів посеред города на здибленому коні й тримався

рукою за мідну гриву. Хоч кінь під Муромцем стояв сумирно й лише відмахувавсь од мух, враження було таке повне, що Доброчинові аж подих перейняло. Потім Ілько Муромець приклав долоню до очей і довго дивився понад Дніпровим берегом. Доброчин мимоволі глянув і собі, але нічого не побачив. Тим часом воєвода підкликав трьох отроків і послав через Суру — верхи з мечами та луками.

Доброчин сів у сідло й поїхав на той горб, де стояв воєвода молодшої дружини.

— Що там є?

— Якісь комонці...— сказав Муромець і показав на Суру. Доброчин аж тепер побачив купку вершників, які наближалися берегом Дніпра. За півгодини вони були разом з трьома посланими туди отроками.

Це були Звенкові гінці. Останній гонець прибув од Звенка на початку місяця беризіля, й відтоді Доброчин не знав, що діється в царя й Царігороді. Нинішнім гінцем виявився переяславльський сотник Покотило з десяткою отроків і конюхів.

— З чим прийшов із славного Царягорода? — спитав Доброчин. Гінці були голодні й виснажені, але він не помітив тривоги в їхніх очах.— З гарними чи поганими вістями?

— Варда Фока вибив царя Василія з Анатолійської землі,— сказав Покотило.

— А де ж царева сестра?

— Не відаю... Я її не наздогнав.

— І не боявся йти отак з десяткою?

Покотило відповів:

— Ми йшли разом з купецьким товаром. Один печеніжин сказав, що до Порогів іде київська дружина, то я сьогодні вранці й покинув купця. Його товар тягнеться волоком од Хортича.

Доброчин дав змогу Покотилові спочити й прийти до княжого шатра, коли дружина обляжеться.

З Дніпра тягло прохолодним вітерцем, зійшов повний, як хлібина, місяць, лютували комарі, а Доброчин ратився з комарями й слухав Покотила.

Розповідь переяславльського сотника була довга й нудна, але Доброчин слухав з великою цікавістю, раз по раз перепитуючи те й се. Кинувши торік до порубу свого найбільшого суперника Варду Скліра, Варда Фока сам оголосив себе царем: це було вже відомо Доброчинові. Фока насамперед спирався на іверійський полк, і Доброчин спитав Покотила:

— Чому?

— Фока посулив іверійцям волю: нібито після перемоги над Василієм матимуть свого царя,— сказав Покотило. Фока розділив рать і дружину на два полки: один оддав під руку свого брата Никифора та стратига Калокіра Дельфіни. Це був головний ударний кулак. Полк мав стати на Босфорі під городом Хрисополем, щоб нагнати жаху на царгородців та на царя.

Другий полк Фока послав під город Абідос на Дарданеллах. Цим полком орудував Лев Меліосен; він мусив перетяти всі дороги, якими до Царгорода досі йшов хліб.

— Хоче зморити Царгород голодом,— здогадався світлий князь.— А з Європи цар також нічого не візьме, бо там стоїть наш сват Самуїл.

Покотило докинув:

— І твій воєвода Ян Усмошвець.

Переяславльський сотник був добре обізнаний. Далі він розповів, що в Царігороді Василія вельми не люблять, а Василій усі свої надії покладає на київський полк.

— Звенко вже бився? — спитав Доброчин.

— Ще не було нагоди.

Доброчин розворушив пригаслий вогонь, бо комарі відчули волю й налітали цілими хмарами. З головешок заклубочився рятівний дим. Звенків полк був ще й не торканий. Доброчин розумів, що Василій береже киян для вирішальної січі, розумів і те, що цареві зараз непереливки, ніколи дбати про шлюб власної сестри; але разом з тим непокоїла думка, чому Звенко нічого не переказує про цареву сестру.

Василій мусив усвідомлювати, кому й за що зобов'язаний київським полком. Битва не повинна була стояти на перешкоді шлюбному укладові.

— Щось нічого не чую про свою наречену жону,— покрутив головою Володимир.— Ми вже прийшли, а царівни немає.

Це був жарт, але Доброчин уздрів у небожевих очах тривогу. До княжого шатра підбіг Доброчинів Вороний. Він розтриножився й міг наробити в стані шелесту. Доброчин звівся на ноги й почав пестити розгуляного жеребця, аж поки підійшов конюх з вуздечкою.

— Я краще його припну,— почав скаржитися конюх.— Бо йому що з путами, що без пут...

Світлий князь байдуже махнув рукою. Він знову розворушив головешки й кинув зверху жмуток трави. Трава засичала й взялась димом, ураз прогнавши набридливу ко-

машню. Доброчина теж бентежила невідомість. Але для тривоги не було жодних підстав. Світлий князь так і відповів своєму небожеві:

— Дорога неблизька. В нас попереду ціле літо, поспішати нема куди, великий княже Володимире. А маємо доволі борошна й вівса.

Він почав пояснювати Володимирові, що Анна має плисти кораблем, а це ж не так швидко й вельми складно: поки подолають море та ввійдуть у гирло Дніпра, тоді ще, гляди, заглянуть і до Корсуня.

Це й справді було так. Він спитав у сотника Покотила:

— Скільки днів ти добирався сюди?

— Місяць, княже.

— Отож бач? — мовив Доброчин Володимирові.— Місяць конем. А ти мислиш, коли ступив ногою на цей Сурський поріг, то царівна мусила дожидатись тебе тута?

І все-таки він і сам не вірив своїм словам.

Місяця жовтня в тридесяте

Передчуття не зрадили Доброчина.

Муромець проказав:

— Узавтра Золотий Плу-уг сходить.

Доброчин уже не сприйняв цього як натяк. Чекали рівно чотири місяці. В степу стало холодно й незатишно, і почалися дощі, вже давно належало зніматись і йти додому, але він поставив був перед собою й цей крайній переділ: день сходу Золотого Плуга. Узавтра ввечері Плуг мав зійти.

Вдягнені по-літньому дружинники мерзли й ремствували, а вздовж Дніпра та обох берегів Сури — скільки сягало око з найвищої могили — не видно було жодної осичини й верби: отроки все давно вирубали й попалили. Борошна ще трохи було, та коней доводилося ганяти на пашу за довгі версти, бо коні витолочили навколишній степ і луг.

Щось мало статися у Царігороді, але Доброчин не знав що. Він одразу ж повернув назад сотника Покотила, посадовивши ще п'ять сотень воїв на човни. Якщо Василій опинився в ще більшій скруті, думав Доброчин, п'ять зайвих сотень ніколи не завадять.

І все ж було щось таке, що змушувало його й Володимира не дивитись один одному в очі; в Доброчина це звалось «боятися слів». Якщо йому легше було признатись Муромцеві, то на самий вигляд Володимира в нього дерев'янів язик, а в горлі пересихало. Це тривало вже кілька днів підряд.

— Що, треба рушати? — спитав Володимир у ту мить, коли Доброчин теж нарешті був зважився. Доброчин полегшено зітхнув.

— Треба рушати,— сказав він.— Уже цього року не діждемося. Взавтра сходить Золотий Плуг...

Але вони й далі уникали дивитись один на одного. Доброчинові було шкода сина своєї сестри, почував себе винним. Він показав кудись у пониззя Дніпра:

— Ну що ми з тобою відаємо? Може, в нього під стопами земля горить... Як ото буває? Коли на столі лежить мрець — кому там до весілля?

Вони стояли на мокрій витолоченій косі, де Дніпро сходився з Сурою, й дивилися на гомінкий стан. Дружинники мовби попрокидались, хоч зараз готові йти назад, а дехто навіть поприводив коней. Один отрок очманіло вимахував над головою сідлом:

— Домів беремося-а!.. Цариця прийшла-а, взавтра весілля-а!..

Старий дружинник ляснув його по пиці й видер з рук сідло, кинувши в бік Доброчина й Володимира, які могли подумати казна-що. Муромець їздив між коней і людей і був схожий на втомленого велета, котрий не знає, що йому робити й куди йти. Князь Володимир увійшов до шатра й сів під заднім полотнищем, дивлячись у продухвину на розбурканий стан. Нікого не хотілось чути й бачити. Великий князь почував себе так, наче йому дали ляпаса, а він навіть не знає хто.

Він спробував уявити себе в Києві, в напханому хоромами та службами Княжому дворі, й це здавалося нестерпним. Володимир дуже добре відав наперед, хто як сприйме в Києві це його дивне сватання, лише не знав, хто яку машкару почепить на очі, а це здавалося тепер мало не головним. Лишався один можливий порятунок — надіслати до Києва гінця, щоб до їхнього повернення город перекипів і переказився.

Він ще з минулого літа відчув певне похолодання з боку киян. Мало хто схвалив його хрещення, яке вирило між ним і киянами глибокий рів, і тільки сватання до царе-

бої сестри всі сприйняли схвально: ця подія підносила Київ у власних очах. Досі вони вважали грецьких царів мало не богами, бо такими вважав їх цілий світ, а проти греків почували себе чорними людьми й зеленими отроками. Тепер київський князь мав порівнятися з царем.

Мав, та не порівнявся. Володимир сприйняв це як найбільшу в своєму житті ганьбу, він до половини витяг з піхов меча й поклявся, що зірве з себе той грецький хрест, якщо шлюб з Анною остаточно розладнається.

Володимир не міг бачити людей. Він підвівся й опустив завісу над входом, але тепер йому почали дошкуляти голоси. Князь чув кожне мовлене надворі слово, й хоч ті слова стосувались не його, але йому здавалося, що в кожному чаїться якийсь потаємний підступний зміст.

Це було ще нестерпніше. Володимир ліг на ложе й з головою закутався у ведмежий кожух, і коли голоси віддалились і мов почужіли, він з подивом побачив себе у Княжому дворі. Володимир не зразу второпав, що це сон, і намагався пояснити княгині Іванці, чому він так довго забарився в печенізьких степах. Іванка спитала: « А к'де ж вуйко Доброчин?» Голос видавався зовсім звичним, звичним було й оте ще булгарське Іванчине «к'де», але запитання про вуйка змусило Володимира прокинутись. Однак у вухах і досі бриніли Іванчині слова, і тепер Володимир відчув у них приголос їдкого докору, на який не звернув уваги ввісні. Потім Іванка спитала: «А як же Борис?» Борис теж стояв поряд з матір'ю й дивився на нього не по-дитячому проникливими очима, від синового погляду Володимир аж змерз, а княгиня Іванка сказала: «Він же народився на Новий рік...» Великому князеві стало ще морозніше. Він знав, що новорічні діти приречені, досі вони з Іванкою жодного разу не говорили про це, й князь здогадався, що знову спить.

Зусиллям волі він змусив себе прокинутись і побачив вуйка.

— Що буде з Борисом та всіма синами? — спитав молодий князь.

— Не клопочись марницями.

Володимир сказав:

— Мушу клопотатись, то моя кров.

— Не журися,— заспокоїв його Доброчин.— Покладись на мене. Я теж твоя кров.

Володимирові стало млосно — він шарпнувся й скинув із себе ведмедячий кожух.

— Усе сам чиниш за мене! — з раптовою злістю проказав він, і йому зробилося ще млосніше.— А як ти помреш?

— Мені з тим ще рано поспішати,— всміхнувся Доброчин.

— Ра-ано? — перепитав Володимир і побачив кров на вуєвій руці. Кров густою цівкою цідилась і всотувалася в килим.— А це що таке?

— Ра-ана...— Володимировим голосом відповів материн брат.— Але то дрібниця.

— З тебе скоро витече вся кров! — вигукнув Володимир,— а ти кажеш мені, начебто не збираєшся помирати. Ти геть ізжовк. Купаєшся в своїй власній крові й не бачиш. Глянь-но вниз!

— Чи не застудився, княже?

Стягши кожуха з голови, Володимир пильно глянув на вуйка. Руки в Доброчина були чисті й сухі. Килим теж був просто затоптаний, та й годі, й Володимир пробурмотів:

— Приверзлося...

Доброчин сів поряд на ліжку й поторкав руків'я свого меча.

— Я оце подумав,— сказав він,— для чого нам ждати завтрього...

Володимир і досі був під враженням лихого кількашарового сну, тож довго не міг збагнути, про що каже вуй. Згодом Володимир проказав:

— Рушаймо!

Кількатисячний стан піднявся враз. І коли витоптані береги Сури лишились позаду, коли не стало видно й Сурського порога та розкиданих на плесі зубатих скель, настрій Володимира поліпшився. Ганьба чотиримісячного виглядання царівни була вже не така страшна, як це здавалось біля Сурського порога. Люди й коні застоялися й знудились у голодному степу, їх манили дорога й далекий Київ.

Рівнобіжно з дружиною Дніпром пливло десять ладь — решту Доброчин віддав Покотилові. Й хоч коні йшли швидко й іноді навіть зривалися на клус, а ладді пливли супроти течії, вони встигали за комонним полком, бо кожен насад мав по двадцять і сорок весел, а сильний низовий вітер мало не рвав полотнища вітрил.

І все-таки коли полк спинився й почав готуватись до ночівлі, а Доброчинові й Володимирові поставили спільне шатро, київського князя знов обсіли важкі думи.

Йому не сиділося в шатрі. Він накинувся сукняним корзном і пішов до берега, порослого кущами верболозу

та вільхи. Листя ще не пообпадало, хоча вже й пойнялося жовтизною та червецем, і між кущами було тепло й затишно. Володимир сів на поваленому бобрами вільшиновому стовбурі й задивився на Дніпро. В піщаному березі шаруділа хвиля. Убутний місяць витяг золоту ряднину й прослав на воді, ряднина здавалася такою пружною й надійною, що нею вільно можна було перейти на той бік Дніпра. Вона тільки зрідка здригалась і починала підтавати, коли зі стану накочувались хвильки людських голосів.

Ці голоси вносили безлад у нічну злагоду й дратували Володимира. Він підвівся й піщаною стежкою зійшов між кущиками верболозу до води. Коло високої стрункої вільхи стояла людина, спершись на чорний стовбур плечем, і дивилась на воду. Володимир збочив і знову ввійшов у верболіз, та хоч як шукав повалений бобрами стовбур, так і не зміг знайти. Він прослав плащ і сів під кущем верболозу, але невдовзі звідусіль хлинули дружинники й почали рубати лозу — мечами й бойовими сокирами, готуючи паливо на холодну ніч. Кожен підходив і довго вдивлявсь у Володимира, потім упізнавав і пирскав у кулак, але князь навіть не міг підвестися й зійти в берег: там під вільхою стояв його вуйко Доброчин.

Володимирові не хотілося бачити вуя. Його знову посіли чари того випадкового вранішнього сну, дивного й невідчепного. Він підняв із землі корзно й поплентав між дружинниками до шатра.

Володимир скинув черес із мечем та чоботи й сів на ложе, і його раптом охопило химерне відчуття, нібито він і досі не прокинувсь, а все довкола тільки видимість і відбувається в тому неприємному сні. Відчуття й тоді не розсіялося, коли почулись легкі знайомі кроки й увійшов Доброчин.

— Чи ти не застудився, княже? — спитав вуй, а Володимир нерухомо сидів і не зважувався відповідати. Про це дядько запитував його й у тому сні. Доброчин вийшов і небавом повернувся з запаленою свічкою в пригорщах. Вогник осяяв йому знизу голене підборіддя, підбрів'я та ніс, чорні вуса ряхтіли золотом, і Доброчин був схожий на срібного золотовусого Перуна, що стояв на Священному пагорбі в Києві. Володимир простяг руку й для певности провів пальцями по піхвах меча. Золота скань під хрестовиною була шерхка й холодна, неначе він погладив проти «шерсти» ящірку або вужа, й враження сну остаточно розвіялося.

Доброчин сказав:

— Я бачив тебе в березі. Лише не кажи, ніби не впізнав рідного вуя.

Володимир і досі гладив золотий обклад. Вуйко допитувався, що з ним таке, а він і сам не міг би відповісти на те запитання. Думки сплутувалися з думками й породжували якісь нові й невиразні думки, котрих він не міг убрати в слово.

— Втомився ти,— озвався Доброчин і важко сів на своєму ложі.— Мене також чорти беруть, і мені теж часом не хочеться нікого видіти. Цими перегонами я втомив тебе й себе... А що маємо діяти? — схопився він, наче досі не сидів розслаблений на ложі. Тоді знову сів і мовби поринув у сон чи забуття.

Володимир з надією прислухався. Від багать долинали притамовані відстанню голоси, але тиша в наметі була оманлива. Доброчин підвівся й почав ходити від ліжка до дверей, мов посаджений у клітку пардус. Товстий недогарок свічки був приліплений до притичини головного стовпа, й коли світлий князь Олевський проходив повз нього, вогник хижо тягся за ним, наче голова отруйної змії-мідянки.

Володимир убачав в тому якийсь незрозумілий несприятливий знак, і коли вогник блимнув і захлинувся, він аж зітхнув.

— Коли від Звенка прийде гонець і я довідаюся, що цар Василій бавиться зі мною в хитрого зайчика й недолугого ловця, хай сам на себе нарікає,— сказав Доброчин, якому погаслий вогник мовби додав рішучости. А може, лише допоміг зосередитися й виснувати давно назрілі думки.

І все-таки темрява йому заважала, бо він раптом зовсім нерішучим голосом сказав сам собі:

— Але якби ж я був певен... Уже чотири місяці бодай сліпого гінця... Сидиш, як у темному порубі, й не знаєш, що діється нагорі...

Ці слова здалися йому знаменними, він дістав з-за череса трут і кресало й заходився видобувати вогонь, але трут був малий і не приймав іскру. Тоді Доброчин налапав поночі свічку й вийшов надвір.

— Даниле! — гукнув він.

Отрок з християнським ім'ям швидко підбіг і взяв свічку, а потім так само швидко вліз до шатра, тримаючи в руці на дні власної шапки, й теж нагадував срібнолицьо-

го Перуна, в якого ще не виросли золоті вуса. Він приліпив свічку на місце й мовчки зник, але світло не додало Доброчинові рішучости. Він сів на ліжку й озвався лише тоді, коли гнотик недогарка почав загрозливо нахилятися й тріщати.

— Немає путньої свічки, чи що? — сказав він мовби аж утішено, глянувши на розхитану тінь від стовпа, яка коливалася разом з вогником. Щоб вивести його з забуття, потрібна була бодай така зміна. Гнотик зашкварчав і погас. У шатрі стало зовсім темно, але це тривало тільки хвилину чи дві, потім полотно з лівого боку заясніло. Спершу Володимир побачив прямовисну смужку головного стовпа, потім розглядів друге ліжко й вуя на ньому. Доброчин скинув шапку і провів тилом долоні по тріскучій щоці, а Володимир подумав, що все те вже колись було: і темне шатро на березі, й зблиски вогню на парусині шатра, й двоє людей у півтемряві, яка бентежила їх обох... Відтоді минуло добрих десять років, але спогад так урізався в пам'ять і був такий чіткий, що князь не міг утриматися й нагадав про це вуєві.

Доброчин сприйняв слова небожа як гіркий докір і жорстокий натяк. То було за недружелюбним Варязьким морем, кругом чатували відверті й приховані вороги, життя й смерть ішли рука за руку, а вони могли здобути все і втратити все. Доброчин теж пригадав ту ніч на чужому скелястому острові.

Тоді він вимагав од юного Володимира клястися на мечі — то була страшна клятва. Відтоді спливло багато води, все докорінно змінилося, навіть десь на шиї у Володимира висів бісівський знак — золотий хрестик з п'ятьма камінцями. Цей хрест, виявилося, нічого не додав і нічого не відняв, ні Володимир, ні він сам, ні хтось інший не надавав йому значення. Все з часом могло забутися й перейти на старе, Київ знову міг повернутись до звичайних буднів.

І все-таки з'явилося щось нове, через віщо Доброчин не міг просто переступити. Він сказав слова, які сьогодні вже раз були сказані:

— Ці перегони натомили тебе й мене, але мусимо зціпити зуби й бігти, коли завдалися добігти до кінця.— Потім він нагадав інше: — Тої ночі на острові ти клявся мені на мечі. Думаєш, не пам'ятаю? Тепер я мав би поклястися тобі, але не можу: я вже клявся про це. Клявся твоєму дідові Маломиру.— Доброчин підійшов до Володимира й став над ним: — То була страшна клятва —

страшніша, ніж ото на мечах... Я їв землю! — моторошним шепотом проказав Доброчин.— Хто переступає через цю клятву — того по смерті не приймає Матір Земля.

Доброчин повернувся до свого ліжка, звідки Володимир почув:

— То було перед тридцятьма роками!..

Його самого наче здивувало це несподіване відкриття.

А перед тридесятьма роками...

З вечірніх оповідей Добрині синові своїй сестри

То був перший рік нашого боярування.

По правді скажу тобі: не вельми весело боярувалось. Але то був не тільки для мене важкий рік. Стара тепер ні на стопу не відпускала од себе Малушу. Поки твоя мама тягала на пересі ключі — ще могла вирватися й прибігти до мене: поскаржитись на життя-буття. Поки я був холопом, то мав клопіт лише в Ольжиному дворі.

А як став боярином, то став за того куди пошлють.

Спершу стара сказала настановити мене сотником. Я впирався й не хотів: який сотник з учорашнього холопа? Сотенного воєводу повинна слухатися гридьба. А хіба слухатимуть деревлянського бранця, чорного робітника, що тільки й умів вигрібати гній з-під копей?

Я так і сказав старій:

— Коли хочеш мене збутися — тоді так.

А вона мала на мене й Малушу якісь промисли — я це вже добре знав: од Претича та отця Григорія. Претич був сказав мені:

— Добре, що ти позаторік не піддався Адальбертові. Оце ти вже боярин і маєш коня. Побачимо, що з того вийде. Старій теж не з медом у Княжому дворі — боїться за себе та онука Святослава. Особливо ж тепер, як померла його матка.

Я знав про це. Твоя баба Передслава померла після Водосвяту. Стара як почула про доччину смерть — узяла Святослава й поїхала з ним до Переяславля; тихенько, щоб не знав і Свенельд, бо то ж його був город. Твій дідо

помер ще років за п'ять перед цим, він був чи не ровесником старої Ольги. Поки Ульвсванс жив, стара не боялася за себе та онука Святослава, бо Ульвсванс мав добрий опрічний полк, хоч був Свенельдовим посадником; та й Свенельдова переяславльська дружина ніколи б не стала супроти старого Вовчого Хвоста.

Навіть по його смерті стара була спокійна, бо Передслава вміла тримати пасинка в руках: нового посадника Вовчого Хвоста молодшого. Той навіть допоміг старій просватати за Святослава роденську княжну — Ярополкову матір Данимиру-Дацку: Свенельд лише зубами скреготав.

Але як поведеться Вовчий Хвіст молодший після смерти мачухи — оце непокоїло стару. Вона не боялася, що Вовчий Хвіст полюбить Свенельда й дасть падіти на себе вузду. Стара боялася іншого — Претича. Святославів старший брат Вовчий Хвіст був жонатий на Претичевій сестрі, то чи не знюхаються ці двоє свояків та вдарять на Київ?

Старої щось довгенько не було — чи не до самого Стрітення, дивлюся — начебто не вельми сумна, мов їздила на шлюб, а не на похорон доньки: Вовчий Хвіст упевнив стару, що стоятиме й далі за рідного брата Святослава. Претич усе відав і переказав мені.

Кажу Претичеві:

— То коли стара вже не боїться Вовчого Хвоста — що їй промисляти коло мене?

Каже — пождім. Думаю: каже — то знає. Він же старший од мене на п'ятнадцять літ, я його в усьому слухав. А стара знову мені:

— Йди сотником.

Ледве я її вговорив, щоб не сотним, а бодай десятним воєводою. Досі малим воєводою був Гліб — син Кунегунди Одноокої, але Свенельд з якоїсь притичини наставив Гліба головним, певно, ще не довіряв своєму синові Людвіку, скаженому, як чорт.

Зате Людвіка наставив малим воєводою. Думаю — хай. Малий воєвода вельми високо проти мене, а наді мною ще буде сотник Прастен Акун: ховатимуся за його спину. А той доводився Глібові Кунегундиному свояком.

Але Лют одразу ж сів на мене верхи. Там хто що чинить, а хто пі — Лют не зводить із мене ока. Ну, я на мечах уже добре вмів, твій батько Святослав навіть узяв був мене сотником, як ото ми ходили з ним на радимицького Родю-князька. Що з того вийшло?

Я міг би вчити отроків та дітеських на мечі, але ж не знав аніякісінької воєводської хитрости. Лют же Свенельдич

уже перебув десятником і сотником і все вмів. А на мені катався — та ще й не просто так, а поки в мене й холка милом візьметься...

Так от перші воєводські хитрощі мені дав отой зміюк. Не те щоб йому хотілося мене навчати — Лют Свенельдич лише хотів мені допекти, зганьбити в очах любих своїх гриднів. Та й хитрощі його були не бозна-які, він і по п'ятнадцяти літах товкся на тому самому, недаремно ж його розтрощили мій шуряк Зорич та твій брат Олег. Але попервах я й за Лютову науку дякував.

Згодом я вже всі його хитрощі зміг, але він і далі на мені їздив: аби допекти. А може, думав, що я не витримаю і втечу. Або кинуся з мечем на нього, а за напад на воєводу — смерть. Чорти його батера відають, чого він хотів. Просто ненавидів, та й годі.

Але ненавиділа мене й уся гридьба. Навіть оті вахлаки з моєї десятки — так, бувало, й стережуть, щоб десь підкусити чи поставити пастку, а тоді виставити на загальний глум. Одного ж разу хотіли вбити. Були ми в Дорогожицькій пущі на боротьбі, сотня Прастена Акуна йшла задньою, а моя десятка позаду всіх. Коли це мій кінь як здибиться! Думаю: що за чорт? Аж дивлюся — стріла в його ребрах! Коло самісінької моєї ноги. Я кинувся й виганяв усі хащі — який там біс! А мої з десятки тільки посміюються.

Кінь уночі здох: стріла виявилася затруєна. Свенельд сказав старій, що в мене стріляв якийсь розбишака. А тим розбишакою був якщо не його синок, то хтось ним підісланий. А то й сам Свенельд.

Бо незадовго перед цим мене зустрів Блуд Асмусович та й питає: то правда, що тітка хоче сватати за свого онука твою сестру?

Кажу — неправда. Питаю: хто тобі сказав таке?

Каже — сам чув од дядька Свенельда.

Я заходився розпитувати Асмусового сина, а він узяв та й вибовкав слово в слово: як до Ольжиного двору прийшов Свенельд, та про що говорив із братом Асмусом, та що йому відповів брат, а тоді Свенельд нібито каже: «Казав я ще відколи потребити отих трьох деревлянських свиней, а ти все зволікав та відтягував. Тепер Хельга хоче сватати за онука оту молоду деревлянську свиню!»

Вже й не відаю, для чого мені все це сказав Блуд,— певно, мав якесь лукавство на оці. Хоч він і не любив свого братка; ладен був позбутись Люта, щоб самому колись умоститись на Київському столі. Бо інакше незрозуміло.

А днів за п'ять після цього в мене пущено оту затруєну стрілу. Та ще чим затруєну: кашеним молоком! Од цієї отрути немає рятунку. Стап казав колись, що від кашеного молока він ще не врятував жодного чоловіка. То, вважай, нагла смерть.

Ну, а ще днів за п'ять кличе мене стара й каже:

— Хочу сватати за Святослава твою сестру. Як ти на це дивишся?

Кажу: а чого це ти питаєш мене? Малуша має живого батька.

А стара:

— Я-то скажу твоєму батькові, але боярин Маломир на мене лихий — може впертися. Піди скажи йому ти. Якщо ти сам згоден з нами посвоячитися.

Я давно вже думав про це, а сказав твоїй прабабі, що то річ непроста, мушу все спершу виважити.

Стара знову:

— Оддам твоїй сестрі всю вашу Деревню украíну.

Кажу: віддай її тому, в кого її забрала. Велій іскоростенський жупан живий.

Каже: про це марно говорити. Якщо поверну йому Іскоростенський стіл, усе почнеться спочатку.

— Тоді,— кажу,— віддай Деревню украíну мені. Я житиму з вами у вічному мирі.

А вона сміється й турчить:

— Поки всі землі не стануть однією землею, буде безконечна котора́. Один мусить бути князь на всю землю. Один в усій землі народ.

А я кажу до старої:

— Як же це один? Ви ж варяги, а в наших жилах тече інша кров.

А стара мені й каже:

— Всю Русь охрещу, тоді всі стануть одним народом.

Кажу, народ, може, й буде одним, але над народом сидітимуть варяги.

Вона ж знову за своє:

— Якщо видаси свою сестру за мого онука, то в їхніх дітях буде й ваша кров. Твоїм небожатам уже не доведеться ділити людей на варягів та не варягів. Подумай і приходь.

А я вже й без неї думав та передумував.

Мені був відомий задум тієї мудрої змії. Віддасть ніби-то Малуші Деревню землю — ось яка вона, мовляв, княгиня Ольга, добра до нас! А тоді пойме за Святослава деревлянську княжну разом із усею землею. Бо досі було

як? Досі Деревня земля була просто загарбана, а відтепер усе ввійде в закон: Малуша мовби сама віддасть Деревлянщину мужеві — як посаг на шлюб.

Так учинив Свенельд із Сіверською землею, так учинила й сама стара, взявши за Дацкою та Ружею Роденську й Новгород-Сіверську землі. Так вона хтіла вчинити й тепер.

Ми з Претичем це вельми добре знали.

Пішов я до старої днів за кілька та й кажу:

— Я згоден. Але наш батер Маломир Нискинич живий — проси Малушу в батера.

Стара аж сичить:

— Твій батько Малко чоловік поровистий! Поговори з ним ти — я вже тобі казала.

Ну, кажу, поговорю...

Поїхав я до батька в Любеч. Кажу йому, так, мовляв, і так, сватає стара Малушу за свого опука Святослава. А тепер уже батько кричить:

— Не буде того ніколи! Щоби дочка велійого жупана деревлянського стала варягові за жону? Та я швидше здохну!

І хоч ти йому що.

Сиджу в Любечі день і другий, а тоді знову кажу:

— Що ж вирішили чинити, батю?

Мовчить. Я вже й так, і так до нього — ані тобі пари з вуст.

Кажу, а чого не бриєте голови й запустили бороду? Колись носили тільки вуса та оселедець на голові...

Тоді він каже:

— Хай оддасть Деревню землю мені, як межи нас був уклад перед одинадцятьма роками, от тоді я, може, й оддам дочку за того її байстрюка.

Кажу батерові:

— Не оддасть. Марно балакати. Я вже і сам їй говорив про це.

Батько каже:

— Тоді хай оддасть тобі!

Кажу: й про це вже говорено — не віддає.

Більше батько ні про що не хотів слухати. Вернувся я до Києва й кажу старій:

— Не хоче бути сватом.

— Що сказав?

— Щоби ти оддала йому або мені Деревлянську землю.

Вона як закихкотить:

— А більше Мал нічого не хоче? Може, йому заодно

дати й Київський стіл? Він же колись до мене сватався! Скажи йому, що він дурний. Було б тоді брати Київ, коли твій тато повісив Ігоря й полонив увесь його полк. Ми всі думали, що нам уже настав кінець, а дурний Малко прислав не дружину, а старостів. Київ би й перед сотнею ваших бо́їв не вистояв!.. Отак поїдь і скажи: «Якщо Ольга буде в тебе бояринею, а ти — князем на Київському столі, тоді згадуй про якісь уклади. В чиїй руці меч — у того й правда». Так йому й скажи!

Не хотілося мені їхати, бо знав наперед, що скаже батько, та все ж поїхав. Прибув до Любеча днів через п'ять, заходився знову вмовляти, але марно: ні, й край. Кажу батерові:

— Забудьте ви про Іскоростенський стіл. Вороття назад немає й не буде. Що вчините голими руками проти такого меча? Злізьте на землю й протріть очі. Було б змагатися тоді, а не слати старостів до баби.

Батько на мене розсердився й аж кричить:

— Так усталила була Жупанська дума! Я до старців казав: «Треба спалити Щекове кубло й пустити попіл за вітром!» А старці речуть: «Ми не щеки й не варяги. Негоже на безборопного йти мечем. Учинімо все за діднім поконом: зашлімо старостів». А їй тільки того було й треба.

Я йому кажу:

— Нащо тепер згадувати, що було б, якби чогось не було? Тепер уже пізно. Давайме думати про те, як далі жити. А ваше раз по раз обертається на смерть.

— А мені,— каже сердито,— ліпше вмерти, аніж з власної волі йти на таку ганьбу!

Ну, тоді я й сам розсердився:

— Ви вже старий — нажилися на світі, а ми з сестрою ще молоді, нам помирати рано! Та й було б за що, а то ж таки задаремно. Не вельми намахаєшся голим кулаком.

Тепер як згадаю — самого сором бере, але тоді й мене чорти хапали.

Так ми ні до чого й не дійшли.

Повернувся я до Києва й кажу все Претичеві, а він мені:

— Може, піду я до старої? Сиди тут, а я навідаюсь до Княжого двору.

Цілий день висидів я в його дідинці, аж надвечір вертає. Каже:

— Боїться брата стара. Ледве я пробився до хорому, бо Свенельд на мене аж зубом скреготить. Посадить вас ста-

ра світлими князями: батькові твоєму дасть Любеч, а тобі — Олевськ. Ну, а сестрі — всю вашу Деревню землю.

Отож, думаю собі, світлий князь... То вже не малий боярин, світлий князь — таки ж князь. Виторгував Претич. Що то, думаю, старий чоловік!

А тому «старому» заледве тридцять і восьме чи сьоме літо.

Ну, поїхав я до батька втретє й кажу:

— Дає вам стара світлого князя Любецького.

А він мені:

— Хай вона вдавиться тим Любечем!

А я мовлю йому:

— А мені дає світлого князя Олевського. Ну, ви сидітимете тут, за Дніпром, а я ж буду в пашому-таки Олевську: це ж вам уже не ніщо. Я матиму деревлянський город, а там — що боги пошлють.

Батько каже:

— Відвернувся Дажбог од деревлян.

Кажу: то ще надвоє баба волошила.

Але батько й думати не хотів про це. Отак ми з ним знову розлучились.

А стара в Києві як почула та як заверещить:

— Хай Малко вибирає: або те, що я даю, або поруб! Обридло мені панькатися з тим смердючим кабаном!

Оце вже й вона вивернулась.

Пішов я до Претича, кажу:

— Неволя мені з батером. Ні на що не пристає.

Каже: давай поїдемо вдвох.

Поїхали з ним уже вдвох до Любеча. Батько побачив Претича й аж паче зрадів, хоч вони досі зроду не бачилися. Претич йому розказує за Київ та за нещасних полянських бояр, що їх понищено або позагаляно в ховрашини, попринишкали й сидять, бо ближчі села та городи варяги давно позабирали. Згадав і про боярина Зорича та його сестру — твою дядину Богуславу: Свенельд саме був одібрав і їхнє село Мутижи́р.

Претич мовить твому дідові:

— Тепер черга моя. Вже нікого не позосталося. Хіба що швагер Вовчий Хвіст захистить...

Батько слухає та сумно покивує головою. Коли ж Претич перейшов на Малушин шлюб, мій батер знову вперся. Претич каже йому:

— Не позосталося жодного боярина, оце тілько я доживаю своє. Заберуть мій дідинець і витурять у потилицю. А ще певніше — вб'ють. Хто ж довго терпітиме русина,

вважай, у самому Києві? Уб'ють, та й край. А ти ще думаєш — брати тобі світлого князя чи ні. Бери й не думай, а там — що боги дадуть. Усе ж наших стане більше: ти, та твій син, та я...

Марно.

Тоді Претич рече:

— А чи ти відаєш, Маломире, з чим прислала нас до тебе стара? Сказала: або шлюб — або ж по́руб!

Батько мій аж наче зрадів:

— Ліпше поруб. Радше в порубі догнию, аніж узаконю доброхіть волость находників! Коли все й справді так, як кажеш, бодай своєї руки не докладу до того паскудства...

Я бачив у його очах, що батька вже нічим не здвижиш. Мене розібрав жаль. Але чим я міг би спомогти свому батерові? Оцим нужденним мечем? А кому від того стане легше? Батькові чи мені? Тільки воргам нашим.

І я зважився на своє. Це я був уже давно промислив.

Підходжу до батька й кажу:

— Батю! Послухайте мене! Так уже нам з вами на роду писано, щоб не бути веліїм жупаном ні вам, ні мені — вашому єдиному синові. Я знаю — вам це болить. Але я піду вам на яку завгодно роту, найстрашнішим присягнусь: ваш онук буде великим князем, господарем усіх земель, про які нам з вами й не снилося. Буде царем усієї Русі. Та що там царем: хаканом!

Я довго обмислював ці слова. А тепер виказав і дивлюся, що скаже твій дідо. Він до-овго мовчав, тоді глянув на Претича й на мене та й каже:

— Поклянешся на Землі?

— Присягну,— кажу,— чим хочете. Мені немає іншого життя.

Каже:

— Їж Землю.

Від його моторошного зору мені аж мороз поза спиною пробіг.

Ото була та присяга, що я тобі про неї казав. Я тоді їв Землю. А це можна робити лише раз, бо немає страшнішої роти, як ота земляна...

Вертаємо з Претичем до Києва, аж там переляк: друга жона твого батька породила враз чотирьох отроків, але один був неживий, другий помер за тиждень, а третій по ньому днів за п'ять. Четвертий також видавався кволим, сама кірочка та кісточки, але потроху вичухався. То був твій середульший брат Олег.

Твоїй мамці я все сказав тільки після цього приїзду, а вона каже мені:

— Наче я й сама не знаю!

— Хто тобі,— питаю,— сказав?

Каже — княгиня.

Питаю: ну то як ти на це?

А Малуша тільки тепер заплакала. Тоді втерлася та й рече:

— Якщо ти та батя приневолите, то не матиму чого діяти й піду.

Кажу: треба.

Одмовляє — піду.

Питаю: а ти його любиш?

Каже — ні.

Питаю: любиш когось іншого?

Каже — тебе. Й не сміється! Кажу: я тобі рідний брат!

— А я,— каже,— тобі рідна сестра. Рідніщого за тебе не маю.

Отак-то було...

В літо 1418-е від нашестя Дарія, а від укняжіння Кия в Славутичі-городі 424-е, а від убивства великого князя Оскола в Києві 24-е, а від уцаріння Леона й Олександра в Царігороді 19-е, а від різдва грецького бога Христа 906-е. Прислав король франкський сла, так Олегові промовляючи: «Єдина в нас урманська говірка й кров одна. Піди на великоморавського князя, не хоче-бо визнати нашу зверхність і наш закон. А роду він того-таки, словінського, іже суть і твої вороги!»

Сказав Олег королеві франкському: «Піду!»

Та не сам пішов Олег на моравського князя, а послав до угрів на Дунай, кажучи Арпадові: «Ти перед чотирма літами не послухав мене — створив мир з князем булгарським Симеоном. Послухай тепер. Піди на моравського князя, пойпявши всі череди, стада й табуни. Але ж не послухаєш, піду на тебе з моравським князем і франкським королем!»

І вбоявсь Арпад-феєделем Олега, послухав його. Пішли угри на моравського князя, й витолочили ниви, та попалили села й городи, й хотіли населити землі Моравську й Словенську. Але сказав Арпадові Олег: «Ці землі будуть франкському королеві, ти ж вертайся за Дунай».

І повернули угри, землі ж моравського князя посів король.

У літо 907-е. Послав Олег до франкського короля, так до нього мовлячи: «Потребив я землю Моравську копитами угорських орд, населив ти землю Моравську. Нині споможи мені: вдар на грецького царя Леона в Італії, я ж прийду до Царягорода й обстану кораблями Суд».

Послухався король і вдарив на грецького царя в Італії, давно-бо хотів підкорити цей полудневий край. І послав цар Леон усі кораблі до Італії, ратячись із королем.

Олег же з дружиною й двомастами кораблів пішов на Царгород. І виступив супроти Олега цар Леон, і була межи ними січа дужа, й побіг Леон, незможний битися зразу з ним і з франками. Й многе вбивство творив Олег, палячи села й твердині під Царемгородом, великий беручи на греках полон, і тих велів кидати в море, тих сікти мечем, а тих мучити й розстрілювати.

Сказав Леон боярам своїм і князям: зачинив Олег море кораблями, переймаючи наші товари з борошном і вином, а сулицями підпирає стіни з берега, обставши суходіл. Буде голод і моровиця, неволя нам. Удамся в дань дикому варварові!

Сказали бояри грецькі та всі князі: «Віддавайся!» Й послав пар, і сказали сли до варяга: «Хочемо віддатися тобі в дань, не можемо битись, убо далеко наші ладді й кораблі, борошна ж не маємо». Сказав слам царським Олег, так до них промовляючи: «Добре, йдіть!» І послав до царя воєвод своїх Карла, Фарлафа, Вермуда, Рувала й Стеміда, так мовлячи до царя: «Дай на ключ і коня по п'ять гривнях». Прийшов-бо до Царягорода в двоюсот кораблів, а в комуждо кораблі ключів чотиридесять, а комонних чотири тисячі мужів.

І дав Леон по п'ять гривних на мужа, й вернувся Олег усп'ять, і стали потому ходити купці до Царягорода, водячи товари шкір, меду, воску й мечів, як було за великого київського князя Оскола Юровича, мав-бо Оскол з царями вічну любов.

У літо 908-е. Заратився Нискин, велій жупан іскоростенський, і зачинився в городах своїх, і була битва мала межи деревлянами й варягами, сказав-бо Нискин: «Ходили ми з вами на греків, дав Леон многу дань — по п'ять гривних на мужа, деревлянам же ти дав по одній».

І дав Олег ще по чотири, як укладено з грецьким царем.

У літо 909-е. Пішов Олег на деревлян, так кажучи до Нискина: «Віддайся мені в дань, як було спрежда!» Й не віддався Нискин, і зачинилися деревляни, варяги ж попалили села над Ужем та за передільним Ірпнем.

У літо 910-е. Пішов на варягів Нискин, і взяв Нискин сіверський город Любеч, і ратився по Десні.

Послав Нискин до князя чернегівського Бориславa, кажучи до нього так: «Настав час прогнати варягів, зачинись у своєму городі Чернеговому й не пускай!»

І каже Бориславлів Нискинові: «Неволя нам. У городі сидить многа засада варязька, а я вже вельми старий, не годен ратитися з Олегом».

І знову була рать, і вийшли варяги чернегівські, Нискин же пішов назад за Дніпро.

В літо 911-е. З'явилася на заході зоря велика в образі суличнім, ратище було на всхід, а рожен на захід, і убоявся Щек, і сказав до своїх варягів: «Осе вже нам погибель од Нискинових деревлян!» І вдруге сказав Олег варягам: «Готуймо багато дорогих дарів!» Узяв дари та послав до Іскоростеня, так промовляючи до деревлян: «Многу кров пролляли ми в січах ратних, а пі ти мене зміг, ні я тебе примусив до дані. Хай будуть межи нами вічна любов і мир. Оце по Дніпро й Ірпінь буде моя волость, а по той бік буде твоя!»

Й зраділи деревляни, й клялися Дажбогом на мечі, ходячи на роту варягам, а варяги клялися Тором на своїх мечах.

Зоря ж повернулася ратищем до Києва, й заплакав Олег Щек, так мовлячи до варягів: «Неволя мені! Злякався я був того знаку небесного, показував-бо рожном на нас, а це обернув на Іскоростень. Пощо ходили на роту до деревлян, клянучись мечами та богом Тором? Неволя мені».

В літо 912-е. Заратився Олег, не було-бо такого літа, щоби не воював він, і падумався на деревлян і їхнього жупана, щоби примусити їх у дань.

І почули деревляни, що йде Щек на Іскоростень многим полком, і послав Нискин до Олега, так йому мовлячи: «Ходив єси до нас у роту й присягався Тором своїм і на мечі. Пощо ж хочеш тепер зламати роту?»

Сказав деревлянам Олег, так до жупана їхнього мовлячи: «Убоявся був того літа небесного копія, показувалобо рожном на Київ. Але оберпулося на вас. Хочуть наші боги варязькі, щоб я примусив вас у дань!»

І заплакали деревляни, й пішли до Іскоростеня назад, так мовлячи велійому жупанові: «Йде на тебе Щек».

Заплакав велій жупан іскоростенський, кажучи старцям думним і веліїм та малим панам: «Оце вже наша погибель! Стоїть Щек на Ірпні, ми ж повірили його клятьбі й розпустили воїв. Зможе Щек деревляп!»

І сказали думні старці Нискинові: «Переступив Щек свого бога й свій меч — негоже битися з переступником і татем. Учинімо над варязьким татем божий суд: якщо скажуть боги помилувати — помилуємо, скажуть же погубити — хай умре яко тать!»

І створили суд божий Олегові, скликавши на віче всіх іскоростенських мужів: вічове-бо слово — то слово Дажбоже. Й сказали мужі вічові, творячи суд божий над находником: «Щекові — щекова ж смерть!» І гукнули юного кричника, іменем йому було Здан, і говорили до Здана: «Викуй смертну стрілу, нею ж будемо требити татя, такбо уклав божий суд».

І викував Здан-кричник, удавшися до спомоги всіх небесних сил, і було жало стріли тонше від голки, й затруїли жало квашеним молоком, узятим з гулої корови, од нього же спасу нема.

Сказали старці Нискинові: «Оце тобі смертна стріла, жалить лютіше за зміїне жало, на гадюку-бо ніхто не йде з мечем — гадюці роздавлюють голову. Шли требника в Щеків стан».

І послав Нискин требника, давши йому смертну стрілу, й знайшов требник Щека в його стані, переступив-бо був Щек Ірпінь, палячи деревлянські села, й пустив требник смертну стрілу. Закричав Щек до своїх варягів, стоячи над Ірпінем: «Оце вже моя погибіль! Не розпізнав-бо я знаку тої торішньої зорі, показувала-бо на Київ, знакуючи мою смерть, а тоді показала на Іскоростень, звідкіль мусила прийти моя смерть. А я не розпізнав того знаку. Горе мені!»

Й зачав Щек сутужитись, і перевезли його ладдею через Ірпінь, і віддав Щек чортові душу. Схоронили ж його під Києвом на горі, й прозвав народ гору ту Щековою горою, переставши класти там своїх мерців. Було там давнє київське кладовище, кияни ж прокляли те місце й зачали ховати на Лисій горі.

В літо 913-е. Плакала по Олегові вся гридьба: «Де знайдемо ліпшого воєводу, при ньому же мали ми многе золото й сріблó, й уся земля тут була наша. Горе нам!» І плакали сини Олегові й Ольгова дщерь Хельга. Й сказали до Хельги брати Асмус і дітеський Свенельд: «Оце вже нас потребить Ігор!»

Сказала Хельга братам своїм: «Не бійтесь Ігоря, чинить-бо Ігор усе по-моєму й на мій лад: не вдам вас Ігореві».

Й знову плакали Хельга та її молодші брати, Ігор же радувався: не боявся-бо більше за своє життя.

У те ж літо зачинилися деревляни, ставши на передільному Ірпні, й сказав Нискин Житомирович, так мовлячи малим жупанам та панам: «Убиймо Рюриковича й Щековичів, а їхній город візьмім собі. Неспроможні битися з нами».

У літо 914-е. Убоявся Ігор деревлян, і заплакав Ігор за Олегом, іже вбив його батька та дядьків, і сказав Ігор до жони своєї: «Горе нам! Не слухають мене ярли й гридні, деревляни ж прийдуть і візьмуть нас у полон. Утікаймо за море Варязьке!»

Сказала Ігореві жона: «Слухай мене й не побивайся. Приведи печенігів на деревлян, яко вдіяв би і мій батер».

І вчинив Ігор так.

У літо 915-е. Прийшла з Либедії велика печенізька орда й чинила татьбу на землях полянських і сіверських, Ігор же нічого не чинив орді.

Сказав Ігор хапам печенізьким: «Оце вам передільна ріка Ірпінь — толочіть і землю Деревлянську!»

Й переступив печеніжин передільну ріку, й почав палити та витолочувати пиви деревлянські, й ратився з ним Нискин, і не міг подолати, втікали-бо печеніги перед його полком. І вдруге бився Нискин Житомирович, а печеніжин знову втікав, і так було до першого снігу.

Пішли печеніги за передільний Ірпінь, а Нискин Житомирович гнався за ними, поки зустрівся з варязьким полком. І сказав Ігор до Нискина, як повчала була його жона: «Витолочили печеніги всю вашу землю, попалено ваші села й городки, буде в Деревній землі голод. Якщо ж не віддасися мені в дань, прийде хан і на те літо. А моя дружина многа й також хоче йти на вас, твоя ж дружина вельми посічена печенігом. Іди до мене в легку дань!»

І не міг битися Нискин Житомирович, і віддався Ігореві в дань.

У літо 916-е. Був у Деревній землі голод.

У літо 917-е. Ратився з греками великий князь булгарський Симеон, і побігли греки до Ахелою-річки, й гнався за ними Симеон, обставши Царгород, і дав Леон Симеонові велику дань, і вернувся Симеон у свій город, і став межи ними вічний мир і любов.

У літо 918-е. Не було нічого.

В літо 919-е. Нічого же.

В літо 920-е. Мав цар Левон любого мужа при собі, патрикія Романа Лакапина. Й добув Роман ножа з-за чере-

са й протнув ним Левона-царя. Й сів на столі Левоновому, сказавши: «Буду тепер я царем».

У літо 921-е. Столкувалися сини Левонові, Костянтин і Степан, і хотіли потребити Романа Лакапина, сказавши до нього так: «Ти не єси роду царського, а ми царі, а ти вбив нашого батера». Сказав Роман: «Не єсьм роду царського, а став царем. І царюватиму до смерти». Але забоявся потребити Левопових синів, інші-бо вельможі не любили Романа, Роман же боявся й цих.

У літо 922-е. Змовилися Костянтин і Степан, і сказав Костянтин князеві Симеону булгарському: «Візьмг город наш, хочемо-бо потребити Романа, щоби сісти на отньому столі».

В літо 923-е. Почав нарубувати многі вої Симеон, хотячи йти на Царгород. І пішов на Царгород Симеон, великий князь булгарський, взявши Андріян-город та інші грецькі городи, й прийшов під Царгород та обстав його з моря й берега, й вийшов до Симеона патріарх, так йому промовляючи: «Візьми яку хочеш дань!»

І сказав Симеоп у гордості: «Дайте купу золота й дві купи срібла. Й віддайте за мого сина Петра вашу царівну!»

Знявся в греках великий плач, але мусили дати. Віддав Романп онуку свою за княжича Петра, хоч не була вона роду царського, бо дід її також не був. І вернувся Симеон у ще більшій гордості, бо досі такого пе було.

В літо 924-е. Назвав себе Симеон царем, досі-бо прозивався князем, і поставив патріарха в Булгарській землі. В те ж літо ратився з сербами й підкорив сербів.

У літо 925-е. Нічого не було.

В літо 926-е. Також нічого.

В літо 927-е. Також, як і торік.

У літо 928-е. Помер цар Симеон Борисович, сів на столі отньому його син, Петро Симеонович, а сини його — Борис і молодший, Роман. Був Петро-цар муж тихий і пе любив ратитись, як його батер Симеон, і молився богові по церквах і соборах, і була в нього з царем грецьким вічна любов.

У літо 929-е. Сказала Хельга мужеві свому Ігорю: «Піди па булгарського царя!» Й сказав Ігор: «Боюся». Ратився-бо на печенігах і побіденний був. І сказала вдруге Олена-Хельга: «Нашли печенігів за Дунай. Витолочать землю печеніги, ти ж підеш і візьмеш землю булгар». Сказав Ігор: «Не можу дати ради своїй землі — як же піду шукати чужої?» Сказала жона: «Не чужа мені Булгарія, то моя

поконна земля, я була великою княгинею булгарською, а моя дочка Преслава велика княжна. Вбий Симеонового сина, невіголоса Петра, мій-бо муж Владимир був старший од його батера, маю вячше право на їхній стіл. Найми печеніга — хай потолочить землю булгар, як потолочив Деревню землю!»

Сказав Ігор до своєї жони: «Не переможу царя булгарського, Романового Лакапинового свояка, бо заодно суть». Але послав до печенізького хана, хан же сказав: «Не хочу бути псом варязького князя».

Сказала до Ігоря жона: «Найми угрів. Якщо ж не послухає тебе угорський князь — найми на нього короля франків».

Не хотіли угри за Дунай, але убоявся їхній князь франків і варягів, і пішов на булгарського царя Петра, й воював його землю, толочачи ниви й палячи села та городи. Й настав за Дунаєм голод і велика розруха.

В літо 930-е. Забрали угри землю на полуніч од Дунаюріки, й сказала Хельга-Олена Ігореві: «Тепер іди».

Пішов Ігор і вернувся побитим, не здолавши великою дружиною малу дружину Петра-царя, й сказала Хельга: «Нашли тепер угрів на грецького царя».

Й наслав Ігор угрів, і змогли угри Романа-царя, й вернулися з великою данию. Ігор же не зміг.

У літо 931-е. Були на Русі пруги.

В літо 932-е. Сиділа дщерь Хельги Передслава в своєму селі, й сватали її ярли й воєводи, Хельга ж не віддала. Й коли Передславі минуло двадцять і сьомий рік, сказала Хельга мужеві Ігорю: «Кого посадиш у своє місце на Київському столі? Старий уже ти й не маєш сина». Минав-бо Ігореві 57-й рік. І сказала Хельга вдруге: «Оце ж має Петро Симеонович двох синів — Романа й старшого, Бориса. Хай просватає Преславу Петро».

Послав Ігор до царя булгарського, й сказав Ігореві Петро: «Сини мої ще вельми дітеські — одному 10, а другому 7. Та й негоже сватати поганську княжну за боговірного царевича». Й не віддав.

У літо 933-е. Знову сказала Хельга найняти угрів на Петра, й полонили угри булгарські землі полунічні, й поступився Петро. Сказала Хельга Ігореві: «Йди тепер ти за Дунай, прихили до Києва стіл Булгарський, посади Преславу на Преславському столі, немає-бо іншого достойного князя, іже би міг стати мужем дщері моїй».

Пішов Ігор за Дунай і вдруге вернувся побіденним, покликав-бо Петро Симеонович на спомогу грецького царя.

Й сказала Хельга Ігореві: «Поцли угрів на грецького царя!»

В літо 934-е. Послухався князь угорський і знову перейшов Дунай, і дав Ігор уграм вельми много срібло та золото, й бойові комоні та харалужні мечі, й полонив князь угорський Тракію й Адріянь-город, і гукнув Роман Лакапин зятя свого Петра, але здолали угри й стали під Царемгородом. Запекло бився з города Роман, не мали-бо угри ладь і насадів, щоб обстати город з води.

Сказав князь угорський Романові: «Віддайся мені в дань, якщо ж не віддасися, то стоятиму під городом хоч і за троє літ!»

І не вмів далі ратитися цар і схилився перед уграми. Й поклали межи себе вічну любов і мир, і вернувся за Дунай князь угорський, везучи в товарах багато золота, срібла й паволок.

У літа 935-е сказала Хельга мужеві своєму Ігореві: «Оце вже зможеш булгарського Петра. Далі мені несила ждати з Преславою!»

Минало-бо Передславі тридесять і перший рік.

Ходив Ігор на Дунай многою раттю, воєводами ж у нього були Асмус і Свенельд, і зустрів Ігоря в гирлі Петрів боярин-чиргубіля Мостич, і була межи ними кріпка рать, і переміг Ігоря чиргубіля Мостич, знову-бо дав Петрові спомогу Роман-цар.

У літо 936-е сказав Асмус і сестра його Хельга: «Коли хочемо змогти Петра, маємо спрежда змогти Романа, суть-бо обидва хрестаті й свояки. Нарубай вої многі, насади й ладді, рекомі дракарами, іже мають для устрашіння щекові голови на носах, і дошукуйся толковинів.

Сказав Ігор Асмусові та своїй жоні: «Не хочу ратитися, ліпше збиратиму на полюддях дань, мені-бо минає шістдесят і перше літо, а боги досі в жодній битві не спомогли мені».

Сказали Асмус і Свенельд Ігореві: «Коли не спомагали боги тобі — нам споможуть!»

І почали набирати воїв і ладити ладді, Ігор же вбоявся й також спомагав Щековичам.

В літо 937-е. Нічого не було.

В літо 938-е. Нічого же.

В літо 939-е. Заплакала Передслава-княжна, так кажучи до матері своєї Хельги: «Горе мені! Сулила мені великих княжичів і царевичів — а де вони? Мені ж минає тридесять і шосте літо. Оце сватається до мене ярл Ульвсванс — віддай мене Ульвсвансові!» Сказала Хельга дщері

своїй: «Ульвсванс простий боярин — не віддам йому». Сказала Передслава: «Аще не віддаси — повішусь або потнусь мечем!»

І не віддавала Хельга. Сказав же до Хельги молодший брат Свенельд: «Віддай дщерь за ярла Ульвсванса — буде добрим мужем дщері твоїй». Був-бо Ульвсванс переяславльським посадником Свенельда, й хотів Свенельд видіти Передславу в боярських руках, а не в царських а чи великокняжих. А мав же сина Свенельд — хотів сам сісти в Києві, сина ж Люта посадовити на Булгарському столі.

Послухала брата Хельга й віддала Передславу боярині Ульвсвансу, прозваному Вовчим Хвостом, і стала Передслава бояриною-посадницею в рідного вуя.

В літо 940-е. Звеліла Хельга найняти угрів і послати на Романа-царя. Й перемогли угри, попаливши й полонячи села та городи, й удався Роман князеві угорському, й вернувся князь о многому сріблі й золоті за Дунай.

У те ж літо вродився син Вовчому Хвостові й Передславі, й дали ім'я йому Святослав.

У літо 941-е. Кликнувши з-за моря многу дружину варязьку, набравши воїв серед вятичів і полян, серед словін і кривичів, найняв Ігор печенігів і пішов за Дунай-ріку, ведучи водою двісті ладь і насадів. А коли переступив Дунай, послав Петро булгарський до Романа: «Йде на вас руський полк!» І зачинився Роман у Царігороді, й послав Роман до Петра, мовив же Петро дідові своєї жони, кажучи: «Неспроможні тобі спомогти, ратні з нами угри». Угрів-бо Ігор найняв супроти булгар.

Варяги ж почали воювати Вітінську землю, полонячи Понтійський берег аж до Гераклеї та Патлагонської землі, й усю волость Никомедійську полонили, а Суд спалили дотла. Кого ж у полон брано, тих або розіп'ято на хрестах, або ставлено сторонню[1] й розстрілювано, або вбивано їм залізне гвіздя в лоби.

Многі церкви попалили варяги, многі монастирі й села пустили з вогнем, гарбаючи й беручи робітників на сьому й на тому березі Суду.

Й прийшов доместик Пантіл з многим полком, і патрикій Тока з македонянами, тракіян же привів Теодор-стратилат. Обстали вопи варягів, і була межи ними люта рать, і надвечір стали долати греки.

Побігли варяги до ладь і човнів, хотячи втекти до моря

[1] Сторонь — мішень.

Руського, в гирлі ж Суду перестрів їх понтіарх Теопан, пускаючи трубами грецький вогонь на кораблі варязькі. Поймало полум'я дракари та човни, й увергалися варяги в море, рятуючи життя, і мало хто порятувався.

Вернувсь Ігор до Києва малим полком, і сказала Хельга Ігореві: «Горе мені! Мій батер Олег зміг Левона Мудрого, тебе ж переміг невіголос Роман. Не муж єси, але жона з бородою! Не зможеш перейняти булгарський стіл, оддай дружину братам моїм Асмусові й Свенельду. Вони-бо суть мужі!»

В літо 942-е. Стали ратні печеніги. Була рать, і ледве втік Ігор до Києва, лишивши ханові увесь обвізний товар.

В літо 943-е. Заратились деревляни, й зачинився Нискин Житомирович у городах своїх, і послав стати на Ірпні сина свого Маломира, сам бувши для раті вельми старий.

Ігор же був ратний з греками, й каже Ігор до Хельги та Олегових синів: «Як піду воювати землю Деревську? Ану скаже корсунянам Роман-цар: «Підіть на Київ, ратиться-бо Ігор у Деревській землі»?

Сказав Асмус Олегович і Хельга: «Гукни варягів з-за моря й набери многий полк. І піди полком до Царягорода, цареві кажи так: «Оце я прийшов мститися, нарубавши новий полк. Глянь на моїх воїв. Давай вийдемо в поле й схрестимо мечі — або ж зачиняйся й борись із города, я ж обстану тебе з суходолу й з води, а там — хто дужчий! Але хто може знати божу волю наперед? Послухай же мого слова: хочу мати з тобою вічний мир і звершену любов!»

У літо 944-е. Послухався Ігор жони та Олеговичів, і набрав великий полк, прикликавши варягів з-за моря, й зладив ладді й дракари та пішов за Дунай. І зустрів його в гирлі чиргубіля Мостич, і спитав Мостич Ігоря: «На кого йдеш?»

І сказав Ігор Мостичеві: «На Романа-царя. Хочу миритися, створивши з греками вічну звершену любов». Сказав чиргубіля Мостич: «Коли хочеш творити мир, пощо йдеш такою витягою?»

Вбоявсь Ігор булгар, і послав Ігор до царя Романа, не зважившись переступити через Дунай, і сказали Турберн і Руальд цареві Роману, як було сказано перед цим, і вчинив цар уклад з Ігоревими слами, порвавши старий Олегів уклад.

І зрадів Ігор, що замирився з царем, хоч був уклад вельми збитковий і соромний, і повернувсь Ігор усп'ять, наславши печенігів на землю Булгарську, так-бо звеліли

йому Олегові сини — Асмус і Свенельд і їхня сестра Хельга, хотячи на друге літо знову йти на булгар.

І вернувся старий Рюрикович Ігор до Києва, й зачав Ігор з Олеговичами строїтися на деревлян.

У те ж літо Перунового дня вбили царевичі Костянтин і Степан Романа Лакапина, що вбив був їхнього батера Левона й сів на його стіл. І стали царювати сини Левонові. Псав Корота Велéсь.

А п'ятьнадесятьма роками пізніше...

З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри

Те літо було для всіх нас найважче.

Почалося з Передславиних роковин. Стара перед цим начеб нічого й не казала, а тут звеліла твоєму батькові й мені, щоб готували сотню Прастена Акуна. Каже до нас обох:

— Самі поведете сотню. Хай Прастен посидить у дворі: старому ні до чого трястись по такій дорозі.

А їй самій минав уже сімдесять четвертий рік.

Ну, про Акуна вона без нас урядила. Як на те глянув Свенельд — я того не відаю. тільки навряд чи обійшлося тихцем, бо Свенельд усі дні дививсь на мене вовцюрою. Ну, та вже було, як було. Зібралися ми й поїхали. Стара їхала критим візком, а ми за нею верхи. Твій батько був веселий і раз по раз вискакував наперед, хоч дорога була грузька й уся в калюжах, а стара одно погукувала на Святослава:

— Куди так біжиш? Не на весілля їдемо...

А вже далеко за переправою каже мені:

— Зумів хитрощі десятницькі? — Я мовчу.— Світлому князеві не личить бути десятником. Це тобі вже котрий рік?

Кажу: двадцять четвертий.

Каже:

— Отож! Скажу Свенельдові, хай сотню дасть. Швагрові великого князя не личить бути десятником. Після шлюбу й скажу.

Вона це мовила таким голосом, що я одразу збагнув, як вона остерігається брата й нетія Людвіка.

Твій батер каже старій:

— Нащо аж після шлюбу? Оце вже хай на сотні й сидить!

А стара якось кволо похитує головою.

До Переяславля їхали ми цілих три дні, бо їхали ж тільки ступою — через стару. Я ще зроду не бував у Переяславлі, припала мені до вподоби ця земля, а стара й собі каже:

— Добру землю придбав брат.

Їй цей Переяславль був наче більмо на оці. Ну, та помисли сам: тут сиділа й тута померла її дочка Передслава, а господином України був Свенельд, бо Передславин муж був тільки Свенельдовпм посадником. Сміхота, й край.

Ну, була річниця на могилі твоєї баби Передслави, після того — помінальна страва в хоромі та кутя, а я сидів за столом і дивився на Вовчого Хвоста й твого батька. Одразу було видно, що це рідні брати, хоч батько твій був молодший на цілих двадцять п'ять років: такі самі очі, лоби й носи, тільки Вовчий Хвіст із вусами та бородою, а в твого батера лише вусенята на верхній губі.

Тоді мені в голову запала думка, і я сказав старій:

— На весіллі Святослава треба оббрити.

Вона скинулася: як це так?

— По-деревлянському,— кажу,— як брився велій жупан іскоростенський: тільки вуса та оселедець на голові.

Замислилася, згодом каже до Святослава:

— Маєш повернути собі булгарський стіл. Твоя мати була донька великого князя Владимира — не забувай про це. Ігор не вмів одвоювати, а ти відвоюй.

Коли ми вернулися з Царягорода, Григорій-пресвітер мені казав, нібито стара говорила про свої права на булгарський стіл з царем Костянтином, але Костянтина брали чорти, тільки-но хто заводив про Булгарію.

А стара, поки й жива була, одно торочила твоєму батькові, щоб пішов та зайняв булгарський стіл. І таки свого доторочилася. Коби ти лише бачив стару, яка вона була щаслива, коли Святослав за два роки перед її смертю сів на Булгарському столі!

Ну, та до того ще було вісім років, а в Переяславлі я ще й думки не мав про те, що це колись буде й станеться. Й що батько твій накладе гарячою головою саме через той стіл. Хоч Щековичі ціле життя пнулися до Булгарії. А головне Свенельд. Претич же одговоряв твого батера.

Ну, а в Переяславлі я не зводив із старої очей. Вона провела поминки з добрим зиском для себе: разів з десять

балакала око до ока з Вовчим Хвостом, братом Святослава. Врядилася вона з Вовчим Хвостом.

Уже перед Києвом сміється до Святослава:

— То коли ж думаєш засилати сватів?

Батько твій не озвався. Та й сам розсуди: Святославові в голові влови та раті, а стара торочить йому ще про один злюб. Та й мені теж на душі було не з медом: шкода стало сестри. Не любили вони одне одного.

Хто ж тоді знав, що так злюбляться! Батер твій і після того думав тільки про копія та мечі, але якби не твоя мамка, а моя рідна сестра, він би літував і зимував у полі: така ратна душа була! То здолав хазарського хакана, то долучив до Києва Тмуторокань, то пішов на ясів та касогів, то підібгав під себе вятицького князька, то за Дунай ходив п'ять лід зряду: одно рать і рать. Ну, та вже як з'явиться було в Києві — зразу ж до вашої сім'ї: причаклувала його твоя мамка. Він любив і тих двох дітей, але Ярополкова мати сиділа в Родні, а тоді швидко й одійшла, а до хорому княгині Ружі він і не навідувався.

Але ж хто це міг відати наперед! Отож я і вболівав за сестричку.

А стара й досі не призначала дня. Думаю, чого вона зволікає?

Претич каже мені:

— Щось отой Щекович куйовдиться. Мав послати дружину в Смоленськ — а це вже передумав? Ти,— каже,— розпитай стару.

Стару я не хтів розпитувати, сестра ж відала стільки, як і я. Спитаю, думаю, у Святослава. Святослав подивився, подивився та й каже мені:

— Ходімо до баби.

Кажу — йди сам. Бо наче я набиваюсь із сестрою.

Подався Святослав сам, тоді назавтра мені й каже: так, мовляв, і так, баба боїться, що Свенельд обступить нас у Княжому дворі. А дружина слухається Свенельда.

Оце-то, думаю собі, сім'я! Не сімеєчка, а щековине кубло, ладні одні одним горлянки поперегризати.

— А що ж,— кажу твому батерові,— думає чинити стара?

Він тільки плечима знизує. Я до нього кажу:

— Хто тута великий князь київський? Ти чи Свенельд?

Каже: я ще не доріс літами.

Кажу: якщо не доріс, то для чого тобі аж три жінки?

Каже: баба велить.

А ти, кажу, сам не хочеш?

Батер же твій помислив і каже мені:

— Який же князь не хотів би зайвої волості? Та ще такої, як Деревня земля!

Все тямив у свої дев'ятнадцять років. Пішли ми з ним до старої, і я кажу:

— Треба трохи розтринькати дружину.

Стара рече: як? Але мою думку вона втямила. Кажу: Святослав уже ж великий князь — хай візьме зо дві, зо три сотні, виведе їх і зоставить у Переяславлі братові.

Стара помислила, помислила й рече:

— І для Вовчого Хвоста буде діло — не займайте Вовчого Хвоста. Ведіть у Новгород Сіверський.

Кинувся Святослав збирати охочу гридьбу, але Свенельд щось, певно, внюшив, бо почав сам вести дружину на Смоленськ.

Виходило начебто ще ліпше, але Щекович не пішов на Смоленськ, а лише переправився через Дніпро і став на Переяславльській дорозі: десь-то розчолопав промисли старої на Вовчого Хвоста.

У Києві ж лишив сина Люта. Правда, Лют без гридьби ніщо, але він мав пильні очі й вуха. Тоді стара покликала мене й бубнить:

— Можеш вибратися серед ночі з Києва? Але щоб тебе Лют не підстеріг.

Кажу, можу.

— Тоді,— каже,— поїдь до Вовчого Хвоста. Нехай обмине Свенельда й переправиться під Вишимгородом Деснянським.

Налаштував я собі конягу з дня — Борис-холоп вивів і поставив у себе на Кожум'яках, а вночі я тихо вибрався з Подільських воріт, мавши там вірного чоловіка, й гайнув понад Дніпром униз.

На другий день над обід я був уже в Переяславлі. Вовчий Хвіст зорить на мене та на мого коня, але нічого не питає, твій дядько був небалакучий муж; ба він і так про все здогадався, лише спитав:

— Уже виходити?

Кажу, вже. Я йому повідав, де на нього чатує Ольжин брат, і що стара звеліла обминути його й переправитись під Вишимгородом Деснянським. А він прикладає пальця до губів:

— Свенельд має в Переяславлі послухів. Підемо вниз.

Вовчий Хвіст узяв лише своїх опрічників — посадської дружини не брав, і подалися ми вниз до Родні, щоб збити послухам слід, а тоді звернули до Зарубської переправи.

Дорога сюдою була довша на цілий день, але це не спантеличило Свенельда. Його стежі нас вистежили тільки тоді, як ми були вже навпроти його стану. Але він ще мусив переправлятися через Дніпро, а ми йшли правим берегом, якраз на Берестове.

Підходимо до Києва через Хрещатик, аж брама на замку, а сторожа не хоче відчиняти, каже — світлий князь Лют не велить, звелів ждати за воротами до ранку. А до ранку міг досніти Свенельд, у нього ж дружина втричі більша, ніж у Вовчого Хвоста.

Пробрався я Подільськими воротами, мавши там своїх людей,— і до старої. Стара видибала до Красних воріт, а там уже її нетій Людвік, вона як засичить на того зміюка:

— Не впускаєш брата великого князя?

Аж тицяє межи очі йому ціпком. Дивлюся — Лют вагається, а тут і Святослав підбіг: бере й сам одсовує засуви. Забоявся Лют — у нього ж була тільки одна сотня, у Вовчого Хвоста — п'ять.

Ну, а вже на мене так зиркнув, що коли б я був молоком — скиснув би.

А вранці підійшов і Свенельд. Пізно. Переяславльська опрічна дружина засіла вже була ввесь Княжий двір. Стара йому так любенько каже:

— Маємо вже й перших весільних гостей.

А ті «гості» стоять у боронях та шоломах. Свенельд покрутився та й пішов геть. Хоч його дружина була втричі більша, зате Вовчий Хвіст укріпився в Княжому дворі, а на таку валку Свенельд не зважився.

Я після цього достеменно збагнув, що Свенельд аж ніякий не воєвода: інакше не чатував би Вовчого Хвоста за Дніпром, а стояв би в Києві. Такого ж маху він дав і тоді, коли стара привела до Києва Ярополкову матір Дацку.

Ну, коли до Києва вступив твій дядько Вовчий Хвіст, можна було готуватися й до шлюбу.

Твоя мамка також звиклася до цієї думки й уже не квасила щік, а Святослав нетерпеливився, казав старій:

— Доки ви тут мньохатиметеся з тим шлюбом? Я вже досі мав бути в степу!

Він уперше хтів піти на печеніга. Нишпорив тоді по лтавських і голтавських низовнх селах Кочу-бей — двоюрідний брат Курі-хана, що потім пив із Святославового лоба вино. Коли б тоді знав твій батько, що доведеться прийняти од нього смерть, ганявся б не за Кочу-беєм...

Врешті діждалися ми й шлюбного дня. З Любеча приїхав мій батер Маломир Любечанин — головний сват.

Він ще зроду не бував у Києві, тож ходив і скоса зирив на все й на всіх. А я ходив за ним пазирці, тримаючи жменю на руків'ї меча, щоб бува не трапився йому на дорозі Свенельд або Лют Свенельдич. Або ще якийсь гад, бо він же не одному залив сала за шкуру: всю Ігореву дружину перебив був і пойняв у полон.

Але Щековичі і Щековичич принишкли. У Княжому дворі сидів з опрічниками Вовчий Хвіст, а Свенельдова дружина турмилася в Ольжиному дворі на Щекавиці. Бо стара так ласка-авенько сказала була:

— Негоже ж виганяти гостя за город. А ти вже якось перебудь у мосму дворі.

Коли стара говорила так солодко — аж змії вискакували в неї з очей.

Потім я ще змагався із своїм батером: попервах і слухати не хтів, щоб стригти Святослава «по-жупанському». Насилу вмовив його. Кажу: Святослав окромі від усіх Щековичів, хай ліпше буде він, аніж би став Свенельд а чи Свенельдич. А про синів Малушиних я вже подбаю сам.

Згодився.

Малушу до шлюбу було вбрано так, як убиралися колись доньки жупанів: сукня з тонкого червоного сукна, поцяткована золотими бляшками,— ввесь перед золотий, а ще ж кругом по рукавах та подолі, а рукави заковрашами сягають колін, а з-під подолу червоні ж чобітки на ринах, а підбори та уріз також золоті, а поверх сукні біле корзно в срібну бляшечку, а на шиї важка широка сустуга золота ж, а на голові золоте-таки очілля, а з-під нього дві отакенні чорні коси — Малуша все поправляла їх на грудях... Попросту тобі скажу: такої красної дівки я зроду не бачив, побий мене Перун!

Твій батько також мов уперше побачив наречену, хоч росли в одному-таки Княжому дворі: аж очі йому горять од пихи!

Ну, а тоді почалося головне: підійшов мій батько й заходився постригати твого батера: на це мав право тільки велій іскоростенський жупан. Попоскуб же мій батер твого батька: тягав уже його за кучму й так, і сяк, аж поки на маківці лишився тільки вузький довгий оселедець.

А затим прийшов Стан. Він уже тоді був старійшиною київських волохів. Заходився брити голову Святослава священним бричем. Батько твій був з виду засмаглий, а поголене тім'я здавалося білішим за сніг.

Отак твій батер став веліїм жупаном деревлянським. Йому минав дев'ятнадцятий рік.

Я глянув на свого батька, й мене взяло на жаль. Вигляд у нього був якийсь змертвілий. Це ж було не жартома, це ж Маломир навіки втрачав своє жупанство. А також і мос.

Та я намагався про це не думати. Попереду ще був шлюбний обряд — усе малося бути за деревлянським поконом. З Іскоростеня, Вручого та мого тепер Олевська приїхало кілька малих панів, тих, що позоставалися живими, й вони привезли дванадцятьох деревлянських дівчат, що мали нести корзно пареченої. Це теж був наш обрядовий покон.

Я дивився то на Малушу, то на стару, то на Свенельда та Свенельдича, то на весільних гостей, то на свого батька та Святослава. Це був Малушин день. Вона переносила на собі всі оті сотні поглядів, та я відчував, як їй моторошно, але й щасливішою вона досі зроду не була. Стара наче спала, проте насторожено позиркувала на Свенельда та його зміюка. Свенельд намагався посміхатись, неначе сам хотів цього шлюбу й тепер радів, але той його усміх більше нагадував хиже скірення. Ну, а Людвік і не приховував своєї зненависти до всіх нас. Асмус був байдужий, Блуд Асмусович весело підморгував до свого лютого братка, в самого ж око було хитре й нещире, бо він хтів знати одне: скільки йому збитків і скільки вигоди в цьому шлюбі. Вовчий Хвіст поглядав на Святослава так, як дивиться рідний старший брат на молодшого: все на виду.

Й одначе ж той день був днем старої. Я збагнув це на весільному пиру, а ще достеменніше після того, як старий Щекович вирішив увечері виходити на Смоленськ. Він здався. Старій мовби хто скинув берковця з пліч. Вона враз випросталася й помолодшала, і я збагнув, що стара йшла до цього дня важко й сутужно, продиралася крізь непевнощі й страхи цілих чотирнадцять літ, щоб віддати всі землі бодай онукові, коли Христос не дав їй синів. І що врешті їй пощастило узаконити свою кров на столі великокняжому, бо досі варяги й самі почувалися зайдами в нашій землі, а Святослав ставав законним князем, повівши найродовитішу тутешню княжну, настольницю найдеревнішої держави.

Вона дбала не про полян чи там деревлян — дбала про своїх же таки суплемінців, що мали нібито стати вічними володарями «тутешніх свиней». Але вона й на думку собі не покладала, що я теж маю свої промисли до цих справ. І що я їв Землю перед рідним батьком.

Місяця цвітня в сьомий день

Цей київський день почався звичайними клопотами. Після зими з буйними хурделицями весна була рання й провіщала врожай, на дніпрових косах з'явилася перша паша, бо повінь швидко зійшла, й кияни вже підпасали худобу. Княжих коней теж вивели в луг, коней цього року в стайнях було багато, й вони заполонили всі гони між Почайною та Дніпром.

Після холодної зими коні мусили якнайшвидше обвітритись — на цьому наполягав Доброчин.

Він сам їздив по обіді в плавні й дивився, чи жирують жеребці, а також чи багато кобилиць готові прийняти сім'я, щоб дати на друге літо новий приплід.

Додому князь повертався втомлений і задоволений. Усе складалося на гаразд, княжий табун вийшов із зими бадьорим і життєздатним, урожай мав бути добрим і на лошат.

Вечеряв Доброчин у старого тисяцького воєводи, в якого були ще Володимир і Ждан. Претич падміру бадьорився, та світлий князь відчував, що той лише приховує журбу за сином: од Звенислава Претича вже понад півроку не було вістей. Доброчин сказав тисяцькому воєводі:

— Але ж немає жодних вістей: і лихих також.

— Людина не піщина, щоб канути в воду — й нема,— докинув Ждан Будимирович.

Володимир мовчав, а Претич мовби вперше подумав про сина з такого боку. Це додало старому воєводі сил, він заспокоївся й почав куняти: його зморив білий мед, і розмову підтримували тільки Доброчин та Ждан Будимирович — Володимир докладав слово лише вряди-годи.

Й коли Претич урешті накунявся, знадвору почулися схвильовані голоси.

— Чи хтось до твого дідинця лізе проломом? — пожартував з господарем Доброчин, а Володимир і Ждан похапали мечі й вискочили на терем. Знадвору вже чулося завивання пса.

Володимир повернувся до світлиці схвильований:

— На небі вогняний стовп!

Претич та Доброчин теж повиходили на терем, але боярська челядь юрмилася серед двору й дивилась на хоромний димар.

Вогняний стовп стояв на полунічному боці неба й ледь похитувався. Місяця не було, небо ряхтіло чистими весняними зорями, а між ними стримів той стовп. Унизу він був блідіший і ширший, а вгору вужчав і закінчувався червоним вершком. Доброчин хотів сказати про це Володимирові, та стовпів раптом стало три: ті два виникли обабіч першого так несподівано, що світлому князеві аж подих перейняло. Він сутужно зітхнув і розгублено сам собі посміхнувся. Стовпи похитувались і хвилювались, а червона хвилька раз по раз перебігала ними з низу до вершка.

Потім обабіч них поволі проясніли ще два стовпчики. Челядь Претича юрмилася посеред двору дідинця, люди шепталися і робили різні здогади, а господар упав у німоту й замкнувся на всі замки.

Потім Ждан та обидва князі обережно спускались поночі до Подолу — після вранішнього дощику Боричів узвіз був слизький. Віконце в першій хаті Гончарів світилося, дідо Стан стояв коло хвіртки й дивився на стовпи, що грали ліворуч од Вишегорода Деснянського. Доброчин запитав, зіскочивши з сідла й привітавшись:

— Як мислиш — до чого цей знак?

— До раті,— сказав старий.

Доброчин зневажливо засміявся:

— Ратей щороку буває по дві й по три.

— Такий стовп востаннє бачили, коли мені минав дванадцятий рік.

Дідів голос незвично здригнувся, й Доброчин спитав:

— І що воно тоді знакувало?

Дідо врочисто ткнув пальцем у небесні стовпи:

— Знакувало смерть Олега.

Ждан Будимирович почав розпитувати Стана про його вік.

— Пішов дев'яностий,— сказав старий, а тоді знову пригадав давно минулу подію: — Стовп схожий був на сулицю або рожен. Цей рожен спершу показував на Київ, і Олег злякався й пішов з твоїм дідом Нискином на любов, а тоді рожен обернувся до Іскоростеня. Олег зрадів і переступив Ірпінь. Не втямив знаку.

Доброчин запитав:

— А ці куди показують?

— Ти хіба сліпий? — обурився старійшина волохів.

Доброчин не був сліпим, він перепитав просто для певности. Старий теж знав усе. Ці велетенські сулиці шукали рожнами полудень, і на кінчиках рожнів їхніх закипала кров.

Але гінця від Звенислава Претича не було вже більше як півроку — відколи Доброчин вирядив Покотила з п'ятьма сотнями в десятьох човнах.

Уже в Княжому дворі Доброчин сказав Ждапові й Володимирові:

— Узавтра ж треба слати гінця.— Він глянув на стовпи над Вишимгородом. Стовпи горіли мерехтливим жовточервоним вогнем. Він не міг не піти до старійшини волохів, щоб почути його тлумачення стовпів, але слова Стана про давніший стовп його збентежили. Він був уже готовий витягатись у далеку путь, а після розмови зі Станом вирішив почекати, чи не перевернуться небесні сулиці ратищами догори, як сталося за часів Олега. Поки що Доброчин вирішив обмежитися гінцем.

Коли прощались перед Доброчиновим хоромом, світлого князя вразив несподівано дужий потиск небожевої руки. Небесний знак додав надії й Володимирові. Небіж важко пережив торішнє марне чекання царської сестри, лише з приходом весни мовби змирився з думкою, що все за-

лишиться так, як було досі, й Доброчин боявся завдати йому нових розчарувань. Він лише відповів на його міцний потиск, а вже в одрині з надією розчинив навстіж вікно.

Стовпи похитувались й вигравали, показуючи вершками так само на Пониззя Дніпра.

Треба було чекати. Доброчин лише собі нагадав, що має взавтра ж вислати гінця до Звенка Претича.

Місяця травня в перший день

Вогняні стовпи стояли до дванадцятого, так і не перекинувшись рожнами вниз, і Доброчин вирішив негайно витягатись.

— Чи правда то, чи ні,— сказав він на Княжій думі,— але так воно веселіш, коли гарний знак на небі.

Витяга йшла правим берегом Дніпра, але за Порогами Доброчин вирішив переступити на лівий, бо далі переправ не було. Він спочатку думав пустити ладді своїм ходом, а самому йти до Перекопу степами навпрошки, але згодом передумав. Довелося б узяти чималий запас води, бо далі не передбачалося жодної річки, а навряд чи пощастило б дістатися Перекопу за два дні.

Літо просто летіло назустріч, а Доброчин мимоволі пригадував минулий рік, коли вони тремтіли в літніх строях, а назустріч їм нестримно неслася зима: на Почайні вже стояли перші ламкі забереги. Торік дружина півмісяця тяглася від Києва до Сури, тепер же за півмісяця дійшли до Гирла.

Це було друге диво цієї весни.

Торік дружинники вельми мляво й неохоче йшли зустрічати цареву сестру. Великий князь охрестився й став мовби чужий киянам, ще чужішим він мав стати після злюбу з сестрою грецького царя. Кияни ледве спекалися варягів, одчувши себе господарями в своєму городі й на своїй землі, а до Києва знову збиралися нові зайди, які потопчуть їхні усталені віками звичаї й закони дідів.

Кияни спершу навіть зраділи, що Володимир повернувся без грецької жони, й потай та відверто глузували з нього

та з Доброчина, які погнались невідь за чим. Але потім вони усвідомили найголовніше: що це ганьба й для всіх них. Найзапальніші галасували на торгах та на вулицях, збираючи навколо себе юрмища людей:

— То вона гребує нашим князем? Хто він такий, отой цар Василій? Плюгавий грек! Мало їх товчеться щодня на Подолі? Самі вирячкуваті очі та ніс — більше з них ніякого зиску. І Василій такий же, як ці.

Кияни дуже швидко забули, що ще рік тому мали Василія за небесне й геть неприступне божество: грецький цар — і цим усе сказано. Та коли пішли чутки, що цар оддає свою сестру за Володимира, кияни притихли й тільки неприязно косували на Княжий двір. Доброчин і Володимир виявились такими самими ненажерами, якими були й дотеперішні варяги Ігор, Ольга та Свенельд,— лише доморослими. Хіба ж п'ять років тому не Доброчин казав, що подарує борги закупним рядовичам? А борги як були, так і досі є.

І кияни раділи з невдачі цього колишнього Ольжиного холопа.

Так тривало до кінця зими, а навесні з киянами мовби щось учинили. Галасії вигукували на торжках:

— Цар нами гребує? Коли не хоче добром — заберемо його сестру силою!

Це було те, про що Доброчин боявся й мріяти. Йому самому здавалось бридко випрошувати в царя Василія сестру. Він колись навіть казав старійшині Станові: коли вже брати на шию того хреста — то не як милостиню, а як виборену в раті дань.

І навесні він уже сам був радий і задоволений, що торік Василій не прислав сестру.

Доброчин скликав на Подолі віче й сказав киянам:

— Хто цього літа піде за мною на царя — матиме вдвічі проти звичайного. А закупам буде подаровано всі давні борги.

Од охочих ратників не було відбою, а Доброчин дозволив брати до полку навіть холопів-робітників, обіцяючи волю їм і їхнім сім'ям. І п'ятнадцятого квітня з Києва витягся двадцятитисячний полк: такого полку не доводилось нарубувати ще жодному київському князеві.

Дружина княжа налічувала лише півтори тисячі мечів. Ладдями й насадами плинуло дві з половиною тисячі воїв, а шістнадцять тисяч тяглось пішки понад берегом Дніпра, пустивши попереду себе нескінченний товар полкового об-

возу. Кожен так поспішав схрестити меч або коп'я з грецьким царем, що до самого гирла Дніпра полк дійшов за півмісяця.

В гирлі на них чекали гінці. Тут був і переяславльський посадник Любомир Вовк, якого Доброчин послав був ще восьмого квітня до Царягорода, й переяславльський же сотник Покотило з двома десятками челяді й сторожів.

— Я стрів Покотила вже на Дунаї,— сказав посадник Вовк, двоюрідний брат по батькові Володимира, а по матері — Звенка.

— А ти знову з малою сторожею? — сказав до Покотила світлий князь.

— Була цього разу сотня,— відповів той.— А це що від сотні лишилося.

— Хто це вас так?..

Праве передпліччя в Покотила було товсто обмотане. Він сказав:

— Греки...— й подивовано здвигнув здоровим плечем.

— Греки...— задумливо повторив за ним Доброчин. Тоді кивнув пораненому сісти.— Розкажи все.

Покотило заходився розповідати докладно, як і торік, коли Доброчин стояв з полком по той бік Порогів.

— Про сестру цареву нічого не скажу. Ми ратимося в Анатолії й нічого не відаємо про Царгород. Але щось там наче не все так...

Разом з тими п'ятьма сотнями, що їх торік дав Покотилові Доброчин, Звенків полк налічував шість тисяч п'ятсот воїв. Це була головна ударна сила царя.

Варда Фока розподілив своє військо на дві частини. Один полк під проводом свого брата Никифора та Калокіра Дельфіни він поставив по той бік Суда — на пагорбах біля города Хрисополя, щоб нагнати жаху на царгородців та царя.

Другий, менший полк Варда Фока послав до Абідоса на Дарданеллах, щоб перейняти всі товари з хлібом, олією та вином, у цей спосіб заморивши Царгород голодом. Про це Доброчин уже знав.

Полк Звенка Претича стояв у Царігороді. 17 берізіля цього літа Звенко посадовив своїх воїв на ладді й переправив через Суд. Кияни висадилися ще попочі, коли вої Варди Фоки додивлялись останні сни. Вони не чекали нападу, кияни легко проникли до стану й розтрощили його вщент, лише небагатьом пощастило врятуватись, хоча з царських насадів їх поливали «грецьким вогнем». Звенко захопив

у полон Калокіра Дельфіну та Никифора вкупі з малими воєводами. Полонених забрав цар, піддавши їх потім страшним тортурам.

Почувши про поразку під Хрисополем головних своїх воєвод, Варда Фока не занепав духом: почав нарубувати в Нікеї новий полк. Пойнявши піших іберійських ратників, яким пообіцяв волю після перемоги над царем, він повів їх до Абідоса, де й досі стояв з частиною його раті Лев Меліосен, щоб захопити Абідос і задавити Царгород голодом.

Василій також розділив свою рать на два полки. Головною його силою лишався полк Звенка Претича, до якого він прилучив решткн своїх дружинних таги [1].

Другу, меншу частину раті Василій доручив братові Костянтину, звелівши йому в разі потреби переправитися на анатолійський берег і вийти Варді Фоці в тил.

Кияни разом з греками переправилися й стали навпроти Варди Фоки, впершись тилом у городок Лампсак, у той час як Фока тримався неподалік Абідоса. Ввечері вперше з'явились вогняні стовпи, й ніхто з супротивників не наважувався вийти зі свого стану, хоча стовпи дивились рожнами на Фочин полк.

Одного ж вечора стовпи раптом погасли. Настала тиша й моторошна пітьма, але Звенко вже був готовий і витягся зі стану, тим часом гетерія [2] «безсмертних» зачала палити ворожі човни. Прибічники Фоки розгубились, кияни й царські сотні зламали їхній опір і захопили стан — Фоці ледве пощастило дати якийсь лад поколошканим сотням. Він повів їх просто на київський полк, але його несподівано схопила трясця: Фока впав з коня й помер. Ця смерть кинула в жах коромольників, кожен почав рятуватися як міг, а кого не порятували ноги, той упав під ударами київських мечів...

Доброчин слухав і намагався пригадати, що він думав у ту мить, коли вогняні стовпи над Вишимгородом Деснянським раптом погасли. Тоді він просто радів, що стовпи так і згасли, дивлячись рожнами на Понизя Дніпра. Ні про що інше й не думав.

І все-таки в тому знаменні щось було. Цареві ті стовпи показували на Фоку, а йому, Доброчинові,— на царя.

— Скільки лишилося в полку Звенка Претича? — запитав він.

[1] Тагма — частина, в широкому розумінні — полк *(гр.)*.
[2] Гетерія — особливе військове з'єднання *(гр.)*.

— Шість тисяч; п'ятсот полягло,— відказав переяславльський сотник.

— Узавтра поведеш тисячний полк,— сказав світлий князь посадникові Вовкові.— Й разом із Звенком Претичем перейдете до булгар. А ти полишишся коло мене — з такою рукою тобі зараз не до меча, боярине Покотило,— сказав він, хитро посміхаючись.

Побите віспою обличчя сотника нап'ялось.

— Я не боярин, світлий княже,— подеревілим голосом сказав він, аби пересвідчитися.

Доброчин чітко повторив:

— Малий боярине Покотило, я тобі кажу, що ти не годен тримати меч потятою рукою!

Подзьобане обличчя сотника розслабилося й зайнялось червецем.

Доброчин звелів скликати воєвод на думу. В Покотиловій розповіді він уловив ще одну вельми цікаву для себе річ. Позаторік Варда Фока заманив до Нікеї Варду Скліра й кинув його в поруб. Але вже тепер, почувши про загибель свого мужа, вдова Фоки випустила Скліра й віддала йому меч.

Доброчин повідомив про це думу, й Ждан сказав:

— Перекажи Звенкові, хай перекинеться на його бік.

— А чи не ліпше,— заперечив світлий князь,— передати полк Самуїлові? Чи великий нам з того буде зиск, якщо Склір зможе Василія?

— Один чорт,— озвався головний воєвода.— Що Василій, що Склір...

Думку Доброчина першим зумів Ілько Муромець.

— Та на ді-ідька нам той Склір? — звичаєм прогудів малий воєвода.— Ми ж хочемо цареву сестру? А той Варда Склір хіба царського роду? Якби ми хотіли потребити царя — ми б могли й са-амі взяти Ца-аргород...

Голос у тридцятирічного богатиря був такий дужий і густий, що Доброчинові аж засвербіло у вухах. Він засміявся й підохотив інших воєвод, але всі вже схилились до його та Муромцевої думки. Він сказав:

— А заїдно споможемо й нашим родичам.

Після думи Доброчин затримав Любомира Вовка й сказав, щоб той домовився з царем Самуїлом, у який спосіб ударити на грецького царя.

— Самуїл ніяк не може взяти тої македонської Верріï,— сказав світлий князь.— Тож хай тепер одразу обстає Веррію, а ми в це ж верем'я підемо за Перекоп. Так і речи моєму сватові Самуїлу. А про наше домагання грецької

царівни кажи так: «Коли вже ми надумали хреститися — треба бодай збити пиху з грецьких царів: царської доці ще не щастило взяти до рук жодному «варварові». Може, хоч великому київському князеві пощастить. Ну, а Самуїлів онук Борис був і лишиться законним Володимировим сином». Скажеш сватові так: «Доброчин клявся на мечі й ходив на роту!»

Доброчин витяг меча з піхов і поклав до ніг.

— І його дочки та небоги також не зобидимо,— сказав він.— Як врече Самуїл — так і вчинимо з Іванкою й Теодорою.— Також іду на роту й присягаюся мечем!

Того ж травня вдвадесять п'яте

Вирядивши Любомира Вовка з тисячею воїв за Дунай, Доброчин повів решту, дев'ятнадцять тисяч, понад морським берегом до Перекопу. Цього занедбаного рову з валом греки майже не стерегли — тут стояла лише сотенна засада, яка розбіглася на всі чотири вітри, вгледівши незліченну київську витягу.

Давній вал осунувся й майже засипав рів, геть поріслий бур'яном та колючими кущами, й Доброчин з несподіваною тривогою подумав про Змійові вали, які теж пообсувалися й позаростали хащами. Досі руки не доходили до Змійових валів, але Доброчин сам собі поклявся, навіть торкнув пальцями руків'я меча, що коли в Корсуні все скінчиться щасливо, всі свої сили кине на Змійові вали: спочатку понад Россю та Сулою, щоб убезпечити Київ од наскоків орди. В княжій скітниці було досить срібла й золота, аби урядити кілька тисяч рядовичів та холопів на поновлення бодай крайніх валів. Бо їх востаннє поновлювали, певно, ще князь Оскол та жупан Житомир.

Від Перекопу дороги лишалося днів на два, але після першого поприща Доброчин спинив полк і не велів далі рушати. Ждана Будимировича мало не хапали чорти.

— Коли йдуть обставати город,— на диво стриманим голосом сказав він,— то не чухаються в дорозі, як, приміром, оце ми.

Воїни купались у річечці й купали коней, дехто прав ногавиці та сорочки, й Доброчин показав рукою:

— Бачиш оно? Хай себе народ обпере й покупає коней, ідемо ж свататися до царя. А то що собі цар подумає? Скаже — варварська орда, негоже вдавати багрянородну за варварина.

Вираз у світлого князя був такий, що Ждан мимоволі замислився.

— Чи ти не ждеш, поки всі грецькі орачі збіжаться до Корсуня? — спитав він.

— Чим більше в городі юрмовище,— кивнув світлий князь,— тим городу важче боротись.

До Корсуня приступили тільки через чотири дні. Доброчин звелів обстати город з моря й суходолу, «сухі» та морські ворота стояли на замках, стіни були кам'яні й високі, а біля кожних воріт і на згинах здіймалася пара веж. Між визубнями заборол на вежах і стінах зблискували люди в колонтарях і шоломах — кругліших за київські й без шпичаків. Такі шоломи не витримували удару мечем зверху: розколювались напополам. Але тепер зверху були греки, кияни ж ходили на перестріл од городського рову й здалеку придивлялися до стін.

— Оце нам і перше лихо,— сказав після старанного огляду світлий князь.— Не маємо баранів і пороків. Давно не виймали городів — позабували про найпростіше.

Доброчин звинувачував самого себе. Колись, іще безвусим юнаком, він придивлявся до стін Царягорода, стіни були вищі від корсунських і теж кам'яні, але проти київських вони здавалися йому беззахисними. Те саме Доброчин міг би сказати й тепер, однак якби мав зо два десятки баранів та пороків.

— Барани можна зладнати й тут,— сказав Ждан Будимирович.— А от порока здатен зробити лише хитрець.

— Непроста виграшка,— згодився Доброчин. Він пригадав оборону Іскоростеня. В Свенельда теж були пороки та барани, потім кричник Здан і собі зладнав кілька пороків, а проте це нічого нікому не дало. Деревлянські пороки боролися з варязькими, та й годі.

Але цього разу перевагу мали захисники: на кожній вежі стояло по малому пороку, певно, для каміння та для сулиць.

Приступ вирішили почати наступного ранку.

Вже після сходу сонця в задніх лавах почався якийсь рух. Биричі доповіли Доброчинові, що прибули світлий князь тмутороканський Воїжир та його корчівський по-

садник Дудко — міцнющий сімдесятирічний дідище. Вони привели двотисячний полк, до того ж могли при потребі підвозити з Корчева й Тмутороканя борошно.

Знаючи обложні хитрості посадника Дудка, Доброчин одразу ж запропонував йому взяти приступ у свої руки.

Для приступу посадник вивів свій полк; дробини були наготовані ще вчора — сотня довжелезних і загрозливо хистких дробин, які вгиналась під власною вагою.

Але спочатку треба було поперегачувати рів. Корчівський посадник одібрав з раті п'ять тисяч лучників, лучники підійшли до рову й повгороджували в землю щити, з-за яких мали стріляти. Греки на стінах захвилювалися й теж узялись виставляти стрільців.

Почалося напружене змагання. Лучники сиділи надто близько до стін, їх не вражали грецькі скорпіони та каробалісти — легкі пороки для метання голяків і сулиць, а проти такої тьми лучників греки не могли вистояти й попринишкали.

Тоді корчівський посадник заходився перегачувати рів. Поки лучники тримали корсунян у покорі, вої кидали в рів усе, що траплялося під руки: каміння, дерева, гілля, ратники підходили хвиля за хвилею, одні до рову, інші назад, і рів поволі заповнювався. Дудко розпорядився зносити найдовші стовбури, завчасно складені стосами. Стовбури з плюскотом падали на загатки й утворювали кострубаті мости, якими вже можна було сяк-так перескочити на той бік заповненого водою рову.

Греки схаменулися й почали обстрілювати гатників із скорпіонів та каробаліст. Почулись крики перших уражених, і Дудко наказав лучникам не шкодувати стріл. Крики стало чути й на стінах та вежах, а гатники продовжували гатити рів.

Лучникам піднесли важкі стріли з просмоленим клоччям, і незабаром на надбрамній вежі зайнявся скорпіон. Кияни побачили вогонь і привітали його буйним галасом, і коли на другій вежі зайнялися каробаліста й ще один скорпіон, Дудко кинув через рів тисячу воїв з дробинами.

Поки вої приставляли дробини до стіни, взявшись по десятеро за кожну, лучники обсипали заборола хмарами стріл. Греки не могли вистромити носа між визубнями. Та коли перші корчівці й тмутороканці підлізли до самих заборол, лучники вже не могли вільно стріляти. Греки стямились і наїжачилися вістрями сулиць. Уражені падали, конаючи просто на валу, лише найживучіші намагалися доповзти до рову. В одному місці грекам пощастило підва-

жити дробину баграми й разом з десятком воїв турнути в рів. Обвішана тілами дробина падала повільно, а приречені судомно трималися за смертельно зрадливі щаблі. Ніхто з тієї десятки й не ворухнувся після падіння.

Дудко кинув на приступ ще кількох сотенних воєвод, вої один за одним дерлися й дерлись щаблями вгору, й кожна дробина нагадувала бджолиний рій, що вилетів з борті й обсів першу-ліпшу гілляку. Ліворуч од надбрамної вежі між визубнями заборола зчинилася боротьба: кільком тмутороканцям пощастило вчепитись у стіну й поперти оборонців, але це тривало коротку мить. Греки піднесли гарячі котли й почали обливати приступників окропом та смолою.

Під стінами знялося дике виття. Дудко пересвідчився в марноті своїх спроб і звелів густи в роги. Тмутороканці швидко відкотилися назад.

— Так не вийде,— сказав Доброчинові Дудко.

Під стінами та в рову лежало зо три сотні воїв, дехто був ще живий, і Дудко знову поставив лучників, щоб можна було позабирати зранених та мерців. Доброчин спитав у старого корчівського посадника:

— А як?

— Надоба в баранах та пороках,— пошкріб сиву щітку на підборідді старий.

— Це я й сам відаю...

Увечері Доброчин скликав на думу тисячних і деяких сотенних воєвод.

— Що маємо чинити далі? — спитав він.

Думок було безліч. Ілько Муромець прогув:

— Го-олодом...

Доброчин з самого початку схилявся до тривалої облоги й співчутливо кивнув. Город був переповнений: Доброчин не даремно дав змогу збігтися до Корсуня навколишнім орачам. І все-таки облога загрожувала великими клопотами. Треба було насамперед прогодувати таку тьму людей, а він не хотів розграбовувати грецькі села. Та й рать була настроєна зовсім не на те, щоб смагнути на пісках догори черевом: двадцять тисяч людей і невольників прийшли сюди боротися з грецьким царем, довести йому свою силу й зверхність; силою вирвати в нього те, чого він не хотів оддати охотою.

Доброчин сказав:

— Пошлемо до них удруге. Скажемо топархові[1] так:

[1] Топарх — городський посадник *(гр.)*.

«Не попалили ми ваші села, прийшли не по ваші животи, лише по цей город. Здайтеся нам без боротьби, й ми нічого лихого вам не вчинимо: лише посидимо до осени й підемо вп'ять. Хочемо примучити вашого царя шанувати уклади. Він клявсь нам на хресті, а це враз охабився свого вароку».

З таким словом Доброчин уже звертався до корсунського топарха Іраклія першого ж дня. Топарх відмовився, він заявив: «Що скажу потім своєму цареві? Мене Василій повісить на церковному хресті».

Доброчин вирішив послати до нього вдруге. Сольство пішло вранці й швидко вернуло назад.

— Не хоче й слухати,— сказав головний сол Ждан.— Після вчорашньої боротьби ще дужче занишався.— Ждан додав: — А народу в городі тьма-тьмуща...

Доброчин утретє вирядив сла:

— Скажи тому топархові, що стоятиму тут хоч хай трое літ — а таки візьму Корсунь.

Але третє сольство теж нічого не дало.

Того ж дня Доброчин пішов на новий приступ. Тепер приступом водив Ждан, виладнавши воїв у «черепахи». Десятеро дружинників ставало під стіною в ряд, укривши спини щитами, дев'ятеро інших ставало їм на щити, на цих дев'ятьох здиралося восьмеро й так далі — аж до самісіньких заборол. Ця півсотня воїв здалеку справді нагадувала черепаху, вкриту боронею турячих щитів. Греки поливали «черепах» окропом і смолою, але це збігало по щільно стулених щитах і не так дошкуляло. Однак черепахи були надто хисткі, греки завалювали їх баграми й коп'ями.

Боротьбу на заборолах пощастило зав'язати в дев'ятьох чи десятьох місцях, але не пощастило закріпитися. Й хоч уражених було втричі менше від попереднього дня, проте й такий лад не віщував змоги киянам. Потрібні були пороки та барани, щоб виставити ворота й покришити стіни. Баранів же й пороків не було.

Тоді воєводська дума вирішила підсипати приспу.

Рів з боку «сухої» брами засипали неповний день, потім узялися до стін і підсипали майже два тижні, вигрібши збоку від города п'ять глибоких широченних ям. Робота спершу йшла споро, приспа підіймалася на очах, бо землю возили й тягали на собі понад п'ятнадцять тисяч воїв, а по той бік города греків щоденно шарпали по дві й три тисячі мужів, одвертаючи увагу від приспи. Насип швидко піднявся мало не до півстіни.

А потім сталося дивне — аж не хотілось вірити власним очам: насипане вдень за ніч осідало...

Ждан сказав:

— Було б випустити воду з рову. Це все вода. Можна було спустити її в ці наші ями, бо так не засиплемо й до зими...

Доброчин сумнівався. Хоч би скільки було в ровах тієї води, досі мала б уже наїстись глини.

— А може, їм помагає їхній бог? Це теж діло життєве,— висловив припущення старий корчівський посадник Дудко.— Як Святослав хотів вийняти мечем хазарську Білу Вежу, кожного ранку починалася гроза. Я й кажу Святославові: «Давай приступимо вночі!» Так Біла Вежа й удалась при місяці, бо вдень хазарам спомагав їхній бог Яхва-хан.

Доброчин кисло засміявся:

— Ти ліпше скажи щось мені, бо Святослава давно вже немає.

Приспа не сягала й до середини стіни, Доброчинові не хотілося йти на приступ, який вимагатиме великих жертв, і він шукав іншого виходу. Виходу не було: Дудко порадив йому те саме, що знав і Доброчин.

— Цієї стіни ми зроду не підсиплемо,— сказав старий,— якщо їхній бог і далі їм спомагатиме. А голодом їх не викуриш аж до весни. Маємо приступити. Стіна трохи понижчала, й рову нема... — Він теж раптом завагався й почав шкребти білу щіть на підборідді.— Ото тільки що багато живота пропаде...

Сьогодні вранці Доброчин вирішив востаннє попередити корсунського топарха Іраклія:

— Якщо приневолений буду брати город сокирою й мечем — нарікайте на себе: многі голови ваші попадають з-під мечів і сокир. Ліпше вдайся любовно, тоді нічого тобі й твоєму городові не вчиню. Інакше завтра з сонцем приступимо.

Ждан повернувся лихий:

— Цей топарх не пустив мене далі брами. Хай же взавтра нарікає на ся...

— Не хоче вдаватися? — вже зловісним голосом перепитав світлий князь.— Тоді взавтра приступимо. Вели зладнати більше дробин. Цього разу можна куціші й ширші. Сам поведеш?

— Хай лише бог споможе!

Це було в першій половині дня, по обіді ж до Доброчина прийшов головний воєвода ратників Муромець, затис-

нувши в шестипалій правиці невеличку стрілу, оперену вороном.

— Ось, на,— сказав тридцятирічний воєвода.

— Це що? — Доброчин узяв стрілу й покрутив між пальцями. З оперіння розмоталася смужечка тонкого копринного полотна. Він ковзнув по смужечці очима й непорозуміло глянув на воєводу:

— Де ти його взяв?

— Та припіс один ра-атник,— протягло загудів той.

— А по-чиєму тут написано?

Муромець знову протяг:

— Мабуть, по-грецькому. Бо по-чиє-ему ж іще? З города ж прилетіла.

— Коли?

Муромець розчепірив усі дванадцять пальців:

— Мабуть, уночі... Бо ратник зналіз її вже перед сходом со-онця.

На стьожечці було написано кілька рядків, які нічого не промовляли. Знавці грецької говірки в стані були, але Доброчин зовсім не був певен, що вони вміють грецького четма й письма.

— Не видів мого Вишати? — спитав він.

Муромець кивнув собі за спину:

— У Володимировому шатрі-і сидя-ать...

Доброчин подався до Володимирового шатра й застав сина й небожа; Володимир щось пояснював браткові й чертив пальцем по полотні. Доброчин запитав у сина:

— Хто з купецьких уміє грецького письма й четма?

— Воротилович,— подумавши, відповів син.— По-грецькому вміє хіба Воротилович. Яна Усмошевця брат.

— Зналіз і приведи до мене!

Незабаром до шатра світлого князя ввійшов п'ятдесятирічний чоловік, схожий на Яна й на давно померлого старосту Вороту з Бортничів. Доброчин знав його ще отрочам. Воротилович покрутив стрілку й повернув її світлому князеві:

— Цього не доберу. Це не по-грецькому.

— Ану ж? — вихопив з його рук стрілку Вишата, а потім несподівано для всіх прочитав по складах: «Кла-дя-зи, я-же суть за то-бо-ю отъ въсто-ка... исъ то-го во-да и-деть по трубѣ... ко-павъ, пе-ре-и-ми».

Доброчин звелів синові прочитати написане ще й ще раз, аж поки второпав, бо слова були начебто й свої, але мовби з повикручуваними руками та ногами. Він звелів негайно скликати головних воєвод.

«Колодязь», про який було написано на стрілі, виявився ставком посеред самого стану. Води з того ставка ніхто не пив, бо пішла чутка, нібито корсунці затруїли ставок; воду брали з річки, що впадала в море по той бік Чорної коси.

Двісті охочих мужів почали обкопувати ставок з боку города, лише надвечір докопалися до товстих череп'яних труб, занурених на два сажні в землю. З розбитих труб линув потужний струмінь чистісінької води.

А корсунці висипали між заборола стін і похмуро дивилися на варварів.

Доброчин удоволено потирав руки й казав:

— Тій добрій душі мало й боярина!

Місяця червця в п'ятий день

Корсунь був не набагато більший од Києва, але, як висловився Доброчин,— на півголови вищий. Город уже третій день був у його руках, а він тільки сьогодні вирішив подивитися, що подарував йому на прощання дідній бог.

Головна вулиця тяглася через увесь Корсунь: од Сухих до Морських воріт, і Доброчин першим ділом виліз на надбрамну вежу. Звідси було видно далеко навкруги. Стіни починались од Чорної коси й тяглися звивисто вгору, де розташувався київський стан. Світлий князь навіть упізнав своє шатро під гіллям ріденького дерева. Майже поряд стояло червоне великокняже шатро, а кругом них видніли шатра тисячників. Далі стіна ламалась і знову сходила до Чорної коси, замикаючись Морською брамою. Ввесь город звідси нагадував кривобокий грецький золотник, витянутий у бік моря. Посеред города ж височіла ясножовта гора, мов хто насипав на городському торговищі куну глини.

— Оце і є та гора? — спитав Доброчин у Ждана Будимировича.

— Оце вона! — Ждан зареготав і поляпав по крутому плечі старого корчівського посадника.— Ото так твоїм грекам спомагав Христос!

Про ту гору серед корсунського торжка Доброчинові розповіли ще вчора. Кияни тягали на собі землю й підсипали стіну, а греки поробили в стіні проломи й уночі крали глину з приспи, зносячи її на торжок.

— Хай їм буде на спомин! — засміявся і світлий князь. Тепер це його тільки розважало.

Корсуняни тиждень знемагали без води, на восьмий же день одчинили брами перед киянами. Доброчин нахвалявся сокирою та мечем, але коли почув рипіння брамних завісів, уся його злість пройшла. Він велів не завдавати шкоди городянам і городові, лише знеоружив корсунський полк.

— Що то буде за весілля,— сказав він до воєвод,— якщо натопчемо городський рів трупом!

Брами лишались одчиненими цілий день, а на ніч до города входила київська сторожа. Корсуняни ще позавчора отямилися й повилазили з хоромів і хиж. Уся київська рать лишалася в стані, Доброчин лише сьогодні дозволив упустити до города спочатку тисячних та сотенних воєвод, а потім і десятників, щоб могли побувати на славетному корсунському торжку, посеред якого височіла стрімка гора свіжої глини. Воєводи товклися здебільшого круг цієї гори. Тепер їм було смішно, вони підходили й копали кучугуру чобітьми. Корсунь обійшовся їм сімомастами полеглих, однак живі споконвіку думали про живе. Малі й великі воєводи походжали торжком і гордовито споглядали на греків, які намагались продати їм бодай щось.

Одні купували, інші тільки бридливо морщили носи, мовляв, ото небачене диво! В нас у Києві можна купити й не таке. Онде торік Мусій Хазарин продавав синього птаха, й коли хтось підходив і тицяв йому дулю під ніс, птах казав по-людському: «Варвáрр!.. Варвáрр!..»

Взагалі, Доброчин радів з легкого взяття города. Він узяв би його так чи так, хоча це обійшлося б значно дорожче. Зрештою, греки не могли красти глину з приспи до безкінця — рано чи пізно в них би почалю крутити в попереку, і все-таки легка перемога тішила його.

Хоча десь у глибині душі зачаївся неприємний осадок. Цей осадок щез лише тоді, коли до нього привели протоієрея Настаса, рудобородого Муромцевого зятька. Привів його швагер Ілько Муромець.

— То це він пустив оту стрілу? — спитав Доброчин у малого боярина, мовби Настаса тут і не було. Велетень щасливо посміхався.

Настас потупив очі й скромно проказав:

— Сан мой не дозволяєть носити оруж'є. Лі єси виділ священика з луком в руцѣ?

Доброчина сьогодні тішили навіть слова з повикручуваними руками й ногами.

— То хто ж пустив стрілу?

Муромець охоче пояснив замість Настаса:

— Один Све-енельдів му-ж. Та ти його зна-аєш! Лідулфо-ост! Настас пішов і сказав Лідулфо-остові, пусти оцю стрілу-у, бо як не пу-устиш, Добриня вийме город і першого вб'є тебе-е...

— Це правда? — перепитав Доброчин.

Настас чемно кивнув нахиленою головою, яка вже мало не сягнула до колін.

— Будеш боярином,— сказав світлий князь, але раптом нахмарився.— Хоч ти й зрадив своїх.

Тридцятичотирирічний протоієрей настовбурчився:

— Пощо «своїх»? Аз єсмь роду й коліна полянського. Не єсмь гречин. І сділах аз се дьля вячшее слави господнѣ: да увиждю хрещену Русь... Но аз не хощю болярина. Аз не держах с отрочества оружія в руцѣ, світлий княже.

— Тоді звелю дати тобі многе золото й срібло,— сказав князь і ніяково глянув на чоловіка в чорній одежі.

— Не надоба мні злата й сребра.

— Чим же тобі віддячу?

Настас глянув на нього впрост:

— Вірою в Отця, і Сина і Святаго Духа. Но аз, грішний, мислію живу, що ти о мні воспомниш, аще же прийдуть к тобі греческиї єпископи й попи.

Доброчин обережно запитав:

— Ти єпископ?

— Протоієрей.

— А це вище чи нижче?

— Єпископами греки єще ніколиже не покладахуть полян. Ми єсьми для грек варвари.

Тепер Доброчин уже достеменно знав, про що мовить Настас Корсунянин. У Корсуні вирішувалася доля не тільки Володимира та царевої сестри. Цей шлюб мав потягти за собою й інше: хрещення всієї Русі, а «сонцеликий Царгород», не вміючи тримати в руці меча, надолужуватиме божим словом. Доброчин пам'ятав, яку ціну правили за хрест Рим і Царгород, коли світлої пам'яті Свенельд, а перед ним його сестра Ольга домагалися від них митрополита. За митрополію Рим і Кведлінбург правили Червенські городи, а грецький цар та патріарх — нескінченні полки руських воїв.

Звелівши осідлати коня, Доброчин поїхав з боярами оглянути город. Коли не враховувати кучугури на корсунському торжку, перетоптаному греками й киянами, все тут лишалося так, як було й за часів його юности: навіть отой бог верхи на здибленому коні, такий схожий з Муромцевим сином. Доброчин поцікавився в тлумача:

— Як ім'я цього бога?

— Аполлон! — сказав корсунянин.— Але це тепер не бог. Ми віруємо в єдиного бога, Аполлон же тепер біс. Його невіголоси називали «богом Сонця».

Доброчин збагнув, чому його так розхвилював цей бог-вершник. То був Дажбог. Мусив якось умаловажити це несподіване хвилювання, тож Доброчин сказав до тлумача, кивнувши разом з тим на Ілька Муромця:

— В нас у Києві теж є такий, тільки... з вусами.

Жарту ніхто не сприйняв, а Доброчин хотів був докинути, що на шиї в київського Аполлона висить хрест, якого він старанно ховає в пазусі, до того ж ніколи не ходить голяка. Виходила нісенітниця, але в ній було щось таке, що змусило Доброчина здригнутись. Він пошкодував про свій жарт.

По обіді на думі, що зібралася в стані біля його шатра, він вряди-годи спогадував того молодого бога, який божим промислом тримався на спині неосідланого здибленого жеребця.

Дума була одностайна — до царя має поїхати ще один гонець, і хай то буде останнім попередженням.

— Хай тоді нарікає сам на себе! — заявив Ждан Будимирович.

Вирішили послати й хартійний уклад. Світлий князь гукнув свого сина Вишеслава, але буквиці в того виходили такі кострубаті й криві, що довелось гукнути Настаса Корсунянина. Вмочивши стиль у каламар, протоієрей писав чорним смоляним тетраменом:

«Се грядъ вашъ славный взяхъ. Да аще не съблюсте стараго съвѣщанія, тако же й вашему Царюграду сътворю, яко же сътворихъ сему граду».

Буквиці в Настаса виходили м'язисті й важкі, як і самі слова укладу. Доброчин удоволено подивився на цупкий лист хартії сказав:

— Лише наладнаємо баранів та пороків — і хай Василій виглядає гостей! Це передаси словами,— звернувся він до майбутнього сла — світлого князя тмутороканського Воїжира, який мав і свою тяжбу з царем: батько Василія Роман звелів корсунському котопанові вбити Воїжирового

батька Брячислава.— Але вречеш йому так, щоби повірив і не мав більше мислі взаду.

Коли дума скінчилася й воєводи розбрелись по полках, Доброчин з Володимиром подались вирядити в путь тмутороканського князя. Воїжир збирався йти до Царягорода з тисячним полком, а Володимир його розраджував:

— Клопіт матимеш з многим полком. Тесть Самуїл з нами не ратний, а ще ж там і Ян Усмошвець, і Звенко Претич, і братко Любомир Вовк. Не бери більше сотні. Бо ще вчепишся з царем у рать — захочеш мститися за свого батера. Будь, княже, лише слом. Грек тепер і духу нашого мусить жахатися.

Стоячи віддалік, Доброчин слухав розпорядження небожа, вбрані в легкі ненабридливі слова, й був задоволений, що Володимир струсив із себе павутину байдужого півзабуття, яка обснувала була його минулої осени. Два дні тому Володимир йому сказав: «А я тепер і радий, що Василій торік не прислав сестру...»

Це не тільки тебе тішить, відповів тоді світлий князь, маючи в думці киян та всіх інших ратників, серед яких найбільше мусили радіти закупи та робітники. До почуття гордости, яке охопило сливінь усіх, долучилося ще сильніше почуття обіцяної волі. З розмов із Григорієм та іншими малими й великими священиками Доброчин знав, що християнська віра — проти холопства. Це його дивувало, й він питав попервах: «Але ж у вас десь там сказано, щоб холопам слухатися князів та бояр»? Архімандрит Грек Мудролюб витлумачив, що в писанні говорено не про обільних робітників, а про закупів та рядовичів, бо холоп робить з-під бича, закуп же та рядович самі себе підганяють до роботи, бо князь візьме за свою землю тільки певний урок, а решта лишиться рядовичеві й закупу. Над ними не треба стояти з батогом.

Але це розуміли далеко не всі князі та бояри. Бо як і справді відпустити на волю робітника, коли йому ще не вийшов строк і за нього можуть дати добрих п'ять гривних? Кожен дбав про сьогоднішній день. І Доброчин вирішив скористатися з цього. Якщо взавтра доведеться прийняти хрест, а пресвітери мулятимуть очі тим холопством, то чи не ліпше дати волю холопам тепер, до того ж власною рукою? Бо церква потім усі заслуги привласнить собі.

А з цим Доброчин ніяк не міг погодитися. Може, й доведеться визнати того їхнього Христа, але про рідних богів у людей має залишитися тільки добра пам'ять.

Дружинна челядь розбирала його шатро. Світлий князь вирішив переселитися з Володимиром у город, головним над станом залишався Ждан, а тмутороканського князя доводилося чекати назад щонайменше місяць. Греки не повинні були забувати про те, що кияни взяли їхній город силою.

Для князів приготували старий царський хором, зведений ще задовго до Василія Першого Македонянина. Світлиці були напівпорожні й лункі, вистелені барвистими килимами, а по кутках і на стінах висіло безліч ікон. Іншим разом Доброчин нізащо не згодився б сидіти в таких світлицях, але він зумисне вказав на царський хором. Царівна по приїзді мусила сісти бодай у трохи гіршому: хай цим сушить собі голову корсунський топарх, який цілий місяць не хотів здавати города. Це не була дріб'язкова мста.

Коли Доброчин і Володимир увійшли до царського хорому, в широченних сінях на них уже чекало повно людей. Київські князі проминули їх і пішли далі, а тлумач-корсунянин сказав:

— Просять ласки митрополит Артем і топарх Іраклій.

Доброчин повернувся до сіней:

— А хто інші?

— Усілякий дрібніший чин, світлий княже.

Топарха й митрополита Доброчин вирізнив ураз, але увагу його привернув невисокий немолодий воїн, який не зводив з нього очей.

— Це ти, Зігберне? — спитав Доброчин, упізнаючи й не впізнаючи Свенельдового сотника Лідулфоста.

— Я...— Зігберн Лідулфост покосував на тлумача й звернувся до світлого князя по-варязькому, прохаючи вислухати його.

Доброчин сказав тлумачеві:

— Впусти.

— А митрополита й топарха?

— Митрополита й топарха взавтра. Чи якогось іншого дня.— Доброчин завагався: — Що хоче топарх?

— Щоб ти дозволив торгувати з твоїми воями.

Доброчин сказав:

— Хай торгують, але в стані.

— А митрополит Артем...

— З ним узавтра. Впустиш тільки його.— Світлий князь показав на Лідулфоста.

Зігберн Лідулфост на старість іще дужче здрібнів, але був і досі міцним і жилавим, наче круто посолений огірок;

уже геть посивіла борода його росла десь аж із шиї, бо вуса й підборіддя Лідулфост, як і замолоду, за варязьким звичаєм, голив. Це викликало і приємні, й неприємні спогади, й Доброчин спитав, що має сказати йому цей колишній Свенельдів сотник, який колись не мав собі рівного в мечній боротьбі.

Лідулфост нагадав князеві про ту стрілу й просив забрати з собою до Києва.

— Потягло на старі місця?

— Мене вб'ють корсунці,— відповів Лідулфост.

Доброчин спробував його заспокоїти:

— Хто ж знає про ту стрілу?

— Колись та довідаються...

Доброчин знав: Настас примусив цього старого варяга хитрістю, і все-таки не міг позбутися бридливого відчуття. Цей збрид виникав у нього кожного разу, коли Доброчинові доводилося стикатись із людьми, які доброхіть чи навіть під примусом пішли на зраду.

— Маєш семню, дітей?

Старий покрутив бородою. Це було те, що змушувало Доброчина завагатися. Тепер він твердо відповів:

— Не можу взяти тебе до Києва. Чув, як погинули Рюар і Карн? — Лідулфост удруге покрутив бородою.— Кияни спалили їх разом із хоромом у Перунь-день,— сказав князь.— Не просись до Києва, бо кияни потреблять і тебе. Їдь ліпше за Варязьке море. Мені якось мовив один розумний чоловік: печенігові любо жити серед печенігів. Отак і тобі. Якщо поїдеш, звідкіль прийшов, цебто за своє Варязьке море,— можеш дійти до Києва з моїм полком. А в Київ тобі не треба.

Ввійшов великий київський князь, який досі оглядав світлиці царського хорому.

— Скрізь темно й чимось тхне... наче церквою святого Іллі в Києві,— сказав він. Потім вийшов до сіней і повернувся з головним воєводою.— Оце Ждан рече, ніби братко Любомир приїхав.

Ждан потвердив Володимирові слова, Доброчин гукнув тлумачеві випустити Лідулфоста, потім спитав:

— З чим приїхав?

— Мовчить,— стенув плечима Ждан Будимирович.

— Давай боярина Вовка сюди.

Згодом увійшов Любомир Вовк і розглянувся. Певно, царські світлиці й Любомирові не припали до смаку, бо він тільки хмикнув. Ждан Будимирович і Володимир стояли обабіч нього як вартові.

— З чим приїхав? — порушив мовчанку Доброчин.

— З голими руками,— відповів Любомир Вовк, навіть задля переконливости простяг вивернуті догори долоні.— Цар Василій рече, що наш полк більше йому не в надобі.

— А про ту «багрянорідну» що він рече?

— А нічого! Сказав лише про полк. Мовляв, коромольного Фоку переможено,— йдіть під три чорти.

Доброчин почав міряти світлицю кроками, тоді наче натомився й став коло вікна, заскленого різнокольорними скельцями. Він думав знову про те, що людині не може без кінця щастити. Свою міру Доля відмірює дуже скупо й рідко подає двічі вряд. Світлий князь хотів побути сам і вийшов. За порогом його огорнула тиша безлюдного двірця, засадженого рожевими й жовтими трояндами, які вже почали цвісти. Це нагадало світлому князеві, що сьогодні велике свято Трійці й до оселі треба вносити зелене гілля й траву. За мурованими парканами двірця гомонів Корсунь, який не визнавав цих варварських свят, і в Доброчиновій душі збурювалась хвиля, ладна поглинути город і городян.

Пізнього вечора, коли небо всипали зорі й стало виразно чути морський прибій, що гуркотів з трьох сторін Корсуня, світлий князь слухав докладну розповідь свого гінця.

— Чи не намагався цар чинити кови тобі й Звенкові Претичеві?

— Чим би він їх учинив!

— А Звенко Претич сказав цареві, куди йде?

— Цар думав, що полк вертається на Русь. А Претич вийшов на Траянову путь і звернув до Самуїла в Македонію.

— Василій уже знав, що Самуїл обступив город Веррію?

— Увесь Царгород знав. Але вони позбулися Фоки й радіють.

— Коли Претич звернув на ту Траянову путь?

— У двадцять п'ятий день травня місяця,— сказав переяславльський посадник Любомир Вовк.

Доброчин здивовано глянув на переяславльця. В двадцять п'ятий день травня Лідулфост пустив оту Настасову стрілу. Доброчин нагадав про це Жданові й Володимирові, які мовчки слухали розповідь сина Вовчого Хвоста, але й пагадування не підняло загального настрою.

Доля була заздрісна й ревно чергувала на своїй нитї вузлики щасть і нещасть.

Місяця серпня на Маковія

Надійшли вісті від Яна Усмошевця, й Доброчин убачав у тому божу руку. Ян повідомляв, що Звенко Претич прибув зі своїм полком у 31-й день місяця травня, а за два дні по тому Веррію вийняли мечем.

— Так це ж якраз у другий день червця! — з раптовим хвилюванням вигукнув великий князь.

У цій події Доброчин і вбачав божий промисел. Це ніяк не могло бути звичайним збігом подій. Звенко Претич вийшов на Траянову путь у 25-й день травня, коли Доброчин одержав звістку від Настаса й перекопав корсунський водогін. Веррію Усмошвець і Претич разом з болгарами вийняли у 2-й день червця. Топарх Ираклій прислав сольство того самого дня:

— Знемогли ми водною жажею. Якщо скажеш Василієві-царю, що ми боролися з вами до останку, вдамся тобі.

Й того ж дня відчинились корсунські ворота.

Це не обійшлося без божого промислу й божої руки.

А ось чого належало чекати далі — того Доброчин не знав. У 27-й день червця на небі з'явилося нове знамення: велика яскрава зірка з довгим хвостом, який поволі обертався,— ввечері показував на всхід, а над ранок вивихнувся на захід.

Ніхто в стані не зміг витлумачити знаку опахатої зорі.

Це вселяло в душу Доброчина відчуття тривоги й непевности. Старійшина київських волохів колись одразу розтлумачив йому значення вогняних стовпів, що майже тиждень простояли в цвітні над Вишимгородом Деснянським. Сталося все так, як і передбачав старійшина: за півтора місяця Корсунь удався на ласку киян.

А що знакувала хвостата зірка?

Доброчин знав — цареві Василію зараз однаково вельми сутужно. Варду Фоку Василій переміг, скориставшись воями Звенка Претича, але залишився Варда Склір. То був не менш досвідчений і небезпечний ворог, який ще раніше від Фоки оголосив себе царем. А з переходом Претича до Самуїла Василій не тільки позбувсь київського полку, але й лишився беззахисним перед булгарським царем: булгари взяли Веррію й могли так само взяти Со́лунь.

У кінці травня Василій легко розпрощався з київським полком, але він тоді ще й не підозрював, що Доброчин звелів Звенкові Претичу перейти на бік булгар. Василій десь-то тільки тепер збагнув усю скрутність свого становища.

Гінців же від Василія не було.

Ця непевність тривала до кінця червця місяця. А того дня, коли хвостата зоря нарешті зникла, до Корсуня прибув корабель — велика дирема о двох рядах весел з кожного боку. Рівнобіжно берегом ішов невеликий полк — сторожова сотня тмутороканського князя Воїжира, Доброчинового сла.

Доброчин спершу зустрівся з Воїжиром. Тмутороканський князь був стомлений і злий, бо греки, крім весел, нап'яли вітрила, й сотня вершників ледве встигала звивистим берегом за кораблем.

— З чим вертаєшся? — спитав Доброчин, силкуючись розгадати по стомлених очах Воїжира, з якими вістями він прибув од царя.

— Не знаю,— відповів тмутороканський князь.— Переляк там вельми великий, але грецька пиха також не має меж... Я сказав цареві все чисто, як ти велів. Я собі мислив, що він одразу ж пошле з нами свою сестру, а він послав якихось у чорних корзнах...

— Ну й хто ж там на кораблі?

Воїжир скривився:

— Він рече, що вже не раз бував у Києві...

— Архімандрит Грек Мудролюб?

— Він ще по-нашому сяк-так тямить...

— Мабуть, він.

Грека Мудролюба Доброчин вітав у Корсуні — але вже наступного дня. Й те, й те справило на базиліка належне враження. З архімандритом прибуло зо п'ять десятків людей, убраних переважно в чорне, в чорному були навіть челядники та тлумачі. Але Доброчин звелів увести тільки архімандрита. Грек переказав од імені царя Василія доброго здоров'я й довгих літ, а потім застиг із нахиленою до правого плеча головою. Третім у світлиці був Настас. Доброчин більше нікого не запрошував — перші слова грека він волів почути сам. Архімандрит чемно чекав дозволу говорити, й коли світлий князь кивнув, той почав з давно знайомого:

— Богом поставлені імператори Василій і Костянтин кажуть: «Негоже вдавати багряпородну за варвара, іже не знає закону бога нашого Ісуса Христа, убо недостойно ромейського імператора...»

Доброчин роздратовано махнув рукою й перебив його:

— Теревені!

— Цар Василій...— почав був знову архімандрит, але Доброчин не дав йому договорити.

— Більше нічого не переказував твій цар? — спитав він нетерпляче.— Бо оте про варварів я вже чув — і не раз. Коли не маєш чого більше сказати, для чого було пливти аж сюди?

Архімандрит скористався з хвилини тиші:

— Імператор Василій каже: «Віддам сестру Анну багрянородну, якщо перед цим приймете в душу закон Христа».

Доброчинові це було смішно слухати. Василій знову заговорив так, наче вдавав милостиню. Світлого князя почала знову поймати злість. Він сказав зумисне до протоієрея Настаса Корсунянина:

— Скажеш йому, щоб прийшов увечері.

Архімандрит усе зрозумів сам, але Доброчин уже підвівся й вийшов, лишивши їх у світлиці вдвох.

Пізніше він скликав малу думу — лише князів та тисячних воєвод, і повідомив думників, що звелів переказати їм грецький цар.

Володимир озвався першим, і це був знак, що терпець урвався навіть стриманому Святославовичу:

— Василій заговорив так, наче не ми взяли їхній город, а вони — наш!

Дума схвально загомоніла, потім Ждан сказав:

— Хай присилає свою сестру й не торгується. Якщо ж не пришле — хай зустрічає на ту весну гостей під Царемгородом!

Після думи Доброчин звелів привести всіх грецьких слів — до останнього челядника. Він аж тепер збагнув промисел царя: той наслав стількох чорносвитників, щоб чіпляти хрести.

Переказавши рішення думи, Доброчин дозволив слам вертатися назад, але наступного дня з подивом довідався, що Грек Мудролюб і досі сидить. Певно, мав указівки торгуватись. Надвечір він і справді попросився через Настаса Корсунянина на розмову, але почав якось надто здалеку. Тлумачив Настас:

— Аще царь прислеть сестру Анну, чьто вчинеши ти?

Доброчин вирішив докопатися до причини, яка змусила грека не поспішати назад.

— Поверну вам цей город,— сказав він.— Якщо ж не хоче — хай нікого не винить. Це ти вже чув на думі.

Це, певно, було те, що найдужче непокоїло базиліка. Доброчин сказав:

— А ти перекажи Василієві...— й почав загинати пальці на лівій руці: —...щоб не забув прислати вінець імператорський — такий же, як носить сам; щоб прислав імператорську одіж; імператорську державну булаву; щоби прислав на Русь митрополита, бо архієпископа не візьму; щоб висвятив на єпископа тих пресвітерів, на котрих укажемо ми.— Він кивнув на протоієрея Настаса: — також і його! І ще кількох корсунських пресвітерів нашої крови.— Потім почав загинати пальці правої руки: — Щоби прислав книжників булгарського роду; щоби не стромляв носа в наші вірські діла: самі собі дамо раду; щоб не чинив перепони булгарським учителям, наш-бо люд не знає грецької мови, а булгарську сяк-так розбере.

Це дужче нагадувало суд переможця над переможеним, аніж уклінне послання варвара до богорівного грецького царя, й сол за кожним новим вироком дедалі дужче блід і нітився.

— Такого ще зроду не було,— проказав він хрипким од хвилювання голосом. Бажання цього вусатого архонта зростали мало не день у день, і грек вважав обов'язком нагадати, що все в світі має межі й переділ. Але після власних слів сам злякався, коли б у наступну хвилю світлий князь не сказав, що роздумав повертати Корсунь.

Сольство затрималося в городі ще на цілих три дні, й протягом цих трьох днів Настас тричі підходив до світлого князя:

— Імість к тобі поползновеніє отець архімандрит. Хощеть рещи дві слові...

— Од себе чи від царя? — зумисне перепитував Доброчин кожного разу.

Й щоразу Настас відповідав:

— От себе.

— Тоді скажи йому, щоб швидше їхав до Царягорода.

Якщо все буде гаразд, якщо цар переступить через власну пиху і виконає всі його уклади й умови, Доброчин вирішив повернути цареві Звенків полк. Але це мало бути великодушною щедрою милостинею. Архімандрит заявив, ніби такого зроду не бувало. Доброчин і сам знав. І все-таки це мало статися: час розкидати каміння минув; надійшов час громадити каміння.

Так думав Доброчин, стоячи на скелі Чорної коси й дивлячись услід грецькій диремі, яка поволі танула в ранко-

вій імлі. Весла диреми, розташовані одні над одними в два ряди, кволо занурювались у зеленкувату воду, тягучу й важку. В тому була якась безнадія й приреченість.

А тепер, на Маковія, Доброчин знову стояв на тій самій скелі Чорної коси. Після відплиття базиліка архімандрита минуло півтора місяця, та вони здавалися довшими за рік. Володимир, князі та бояри стояли купкою поряд, а рать і дружина юрмилися й на Чорній косі, й уздовж усього берега до самого Корсуня, а на березі попід східною стіною города рябіли юрмища корсунян.

Усі погляди й двадцятитисячного київського полку, й тридцятитисячного населення були звернені в один бік: на спалений серпневим сонцем виступ у морі; з-за цього виступу кожної хвилини могла з'явитися валка царських кубáр.

Ще три дні тому гінці повідомили Доброчина, що царівна проминула гирло Дніпра, всі сподівалися гостей уранці, але навіть полудень уже давно минув, а Володимирова наречена жона й досі була десь у морі.

А над городом і всім Корсунським півостровом не втихав передзвін. У церквах та соборах правились єпископські молебні за здравіє та многая літа імператорської сім'ї: багрянородних Василія, Костянтина й Анни, й гомін мідяних дзвонів то втихав, то знов підіймався над півостровом і затоками. Корсунь ще зроду не бачив у своїх стінах члена імператорської сім'ї. В корсунян було небачене свято.

Доброчина ж охопило таке відчуття, ніби він присутній на похороні.

Це відчуття було йому знайоме з давніших часів. Доброчин дивився через вузьку затоку на корсунян і думав про Київ. Під Морськими воротами Корсуня стояла купка в чорних та строкатих плащах — то була челядь митрополита Артема й топарха Іраклія, які теж стояли десь там. Щойно перед цим до стану киян приходили обидва корсунські зверхники, топарх Іраклій казав, що Доброчинові й Володимиру теж личило б зустрічати Анну на березі, але Доброчин відповів:

— Хочу в цей урочистий час бути серед раті.

Володимир та бояри теж відмовилися йти до Морських воріт.

Враження похорону охопило багатьох бояр і воїв, і Доброчин уже достеменно знав природу того дивного пекучого відчуття. Це був похорон усього звичного й рідного, на чому трималася дідня й прадідня земля.

На виступі, з-за якого виглядали царські кораблі, настало пожвавлення. Найдопитливіші й найнетерплячіші стояли там: вони першими й помітили царгородські кубари. Над Корсунем знову розлігся мідяний передзвін, і Доброчинові та іншим киянам було видно, що в гурті під Морськими воротами замайоріли хоругви й наперед вийшли топарх і митрополит. А з-поза виступу з'явилися велика трієра й дві диреми. На парусі кожної видніли темні лики Христа, обведені золотими сонцями. Це був знайомий багатьом киянам імператорський знак.

Далі місити куряву на Чорній косі не було жодного глузду, й Доброчин сказав до Володимира та інших князів і бояр:

— То клопіт митрополита й топарха. Ми зустрінемо Анну коло брамп дідинця, цебто царського акрополя.

Ждан насторожено пробурчав:

— Що то воно ще за Анна... Може, якесь таке, що тільки тьху...

Коли під'їздили до брами акрополя, де був і царський хором, Доброчин підвів голову й мимоволі здригнувся. По той бік вулиці під скісним промінням сонця сидів на здибленому конязі сонячний бог, схожий на Іллю Муромця.

— Цього з собою заберем,— сказав Доброчин Володимирові. Заклопотаний своїми клопотами великий князь непорозуміло кивнув, а Доброчин так і не пояснив йому причину цього свого дивного рішення.

До акрополя за ними в'їхало зо дві сотні князів і велпких та малих бояр, які один по одному висідали біля брамки царського хорому. Навпроти був інший хором, у якому сидів топарх Іраклій. Топарх три дні тому вивільнив його для царевої сестри. Хором був значно менший від царського й присадкуватий, до того ж не мав двірця.

— Так і чекатимемо посеред двору? — спитав Ждан, позираючи на численних челядників, які гарячково готувалися до зустрічі імператорової сестри.

— Заходьмо до хорому,— байдуже махнув рукою світлий князь.— Як треба буде, покличуть.

Грецька челядь принесла руським архонтам вина, князі та бояри сьорбали вино в просторих світлицях і слухали. В павстіж розчинені вікна було чути все. Кияни майже напевно знали, коли царівна вийшла на берег коло Морських воріт, коли вступила на городські вулиці, коли проминула торжок агорй. Над вулицями стояв передзвін і линула тягуча пісня, яка поволі наближалася до царського

дідинця. Наближався й паркий серпневий вечір, а в вікна хорому було видно осяяні сонцем верхи й полонини високої Таврської гори.

Нарешті ввійшов тлумач і повідомив, що прийшов Грек Мудролюб. Доброчин звелів упустити. Базилік увійшов і чемно спинився коло дверей.

— Сідай, пане архімандрите,— запросив його Доброчин.— Чи, може, ти вже став митрополитом? Бо вбраний по-іншому й маєш ліпшого хреста...

Одразу стільки слів грек не міг збагнути — перекладав протоієрей Настас, якого Доброчин не відпускав од себе після взяття Корсуня.

Грек Мудролюб скромно відповів:

— Удостоєний єсмь архієпископського сану.— А тоді перелякано глянув на князів: — Царівну вже ось-ось унесуть до акрополя! Треба йти, світлий княже...

— Це від нас не втече...— Доброчин загнув мізинця лівої руки й спитав у новоспеченого архієпископа: — Імператорське очілля привіз?

— Й очілля-корону, і вбрання істинно імператорське,— врочисто відповів грек.

— А хто вінчатиме Володимира й Анну?

— Сам патріарх Николай Хрисоверг.

— Дасть нам патріарх митрополита?

— Дасть.

— А висвятить киян єпископами?

Грек ще врочистіше відповів:

— Істинно!

— А цього нашого земляка? — Доброчин кивнув на Настаса Корсунянина.

— Його теж,— без особливого захвату відповів архієпископ.

— А ти хотів би бути митрополитом Руської землі?

— Я хотів би,— відповів грек,— але це у волі патріаршій... і в твоїй.

Доброчин уже не мав про що запитувати, хіба що про булгарських книжників та вчителів, але це вже було зовсім малою дрібницею, яку належало вирішувати з булгарським царем.

А цар Василій повністю виконав умови укладу. Можна було з чистим сумлінням зустрічати його сестру. Доброчин з двома сотнями князів та бояр вийшов саме на ту хвилину, коли шестя наближалося до воріт.

Царівна Анна сиділа в позолочених ношах, які несло четверо напівголих муринів з кільцями в широких сплющених

носах. Мурини побачили киян і самовільно поставили ноші. Їм ніхто нічого не сказав.

Запала мертва тиша. Царівна дивилася на варварських вождів, одного з яких їй судилося стати жоною, й не вставала з нош. А варвари так само нерухомо стояли й дивилися на царівну. Ждан тихо прожебонів:

— Ану ж хто кого перетривае?..

За царівною в брамі й на вулиці стояло безліч царгородських і корсунських сановників та чинців, патріарх Николай вирізнявся своїм убранням серед єпископів і митрополитів, і кожен з них чекав, що кияни підбіжать і попадають ниць перед багрянорідною. Того вимагав царгородський імператорський уклад.

А кияни чекали, що царівна врешті підведеться й першою вклониться київським князям.

Царівна нишком глянула на сивобородого патріарха, але той похмуро й розгублено мовчав.

Тоді вона подивилась на киян і дуже швидко збагнула, котрий з них її майбутній муж. У нього були довгі майже чорні вуса, а з голеного тім'я звисав поза вухо в'юнистий вуж коси.

Цю ознаку скіфських царів у Константинополі дуже добре знали.

В тих двох старших такої ознаки не було.

Царівна ще дужче розхвилювалася. Потім її охопив жах. Вона відчула, що переступила якусь незнану, не дозволену їй межу, хутенько підвелася з нош і вперше в житті глибоко вклонилася. Тоді з надією глянула на Володимира та на тих двох. Цупкий Володимирів погляд змушував її схилятися. То був погляд наймогутнішого й найстрашнішого в світі царя, перед яким схилився навіть Константинополь.

Потім царівна глянула ще раз і не повірила сама собі. Жорстокість в очах її нового повелителя поволі танула, натомість зродився усміх на вустах. Тепер це був юний добрий велетень. Царівна відчула в собі приплив нових надій і нових сил. Це здавалося незбагненним.

Вона щиро подивилася в очі всім трьом. Ті стримано відповіли на глибокий уклін царівни, Ждан же знову ледь чутно прожебонів:

— Добра ознака. Пихата Візантія вклонилась Русі.

Царівну ввели у хором топарха, де вона мала витати до того дня, коли патріарх Николай обвінчає її з Володимиром і помаже Володимира імператором.

Ждан сказав:

— Думав побачити якесь опудало, а воно ще й нівроку дівка вдалась.

Сьогодні за всіх висловлювався Ждан Будимирович.

Пізнього вечора прибув Звенко Претич зі своїм полком.

Доброчин звелів йому після злюбу та коронації вертатися до Царягорода. Київ домігся свого — Київ міг бути великодушним і щедрим.

Та ледь після півночі Доброчин залишився сам, у нього знову з'явилось оте відчуття похорону, що посіло було його сьогодні на Чорній косі, коли погляди п'ятдесяти тисяч людей були спрямовані в море. Завтра чи позавтра мав нарешті відбутися так довго виборюваний шлюб. Уперше варварський архонт родичався з піднебесним імператорським домом: київський князь ставав рівним з грецьким царем.

А за це довелося сплатити дорогу ціну. Після шлюбу та вінчання Володимира на імператорство відбудеться найстрашніше: хрещення Русі. Похорон усього дотеперішнього, чим жили земля й люди протягом багатьох-багатьох віків, а може, й не одне тисячоліття, від батька до сина передаючи дідній уклад і закон. У раптовому пориванні Доброчин поклав руку на руків'я меча й моторошним шепотом, од якого по спині пробіг мороз, урочисто поклявся, що зробить усе-все, аби те перероджения відбулось якнайлегше й найбезболісніше, щоб деревляни й поляни ніколи не забули й своїх давніх богів.

Боги живуть тисячами років, думав Доброчин, і все-таки ніщо в світі не буває вічним, усьому рано чи пізно має прийти кінець, навіть безсмертю небожителів. Колись постаріється й помре і цей грецький бог, який тепер лише входив у силу. А зараз відбувався похорон старих богів.

У літо 1500-е від нашестя Дарія, а від укняжіння Кия в Києві 506-е, а від нашестя варягів 106-е, а від вигнання варягів 8-е, а від вінчання Володимира царем-імператором усієї Русі 1-е, а від народження грецького бога Христа 988-е хрестилася Руська земля. Заплакав многий люд київський, говорячи: «Настав кінець світу й кінець нашим богам!» І ходили кияни городом і Подолом і ревно голосили. Которі ж хрещені з давніх літ — ці співали й веселилися, ка-

жучи: «Попалимо й поскіпаємо бо̀гів поганських на Священному горбі!»

Я ж убоявся гніву невіголосів, викопав Дажбога золотого вночі, й пропустили мене через Подільську браму вірні люди, котрі шанували дідній закон, і поніс я Дажбога до Хрещатого яру, й вирив яму глибоку під кручами, й схоронив там, нема-бо нічого вічного під небом і на небі. Я дійшов цієї думки за довгий свій вік, і я також стомився. Віддамсь увечері хвилям священного Дніпра, сина великої Словути.

Пьсав Стан Велéсь.

1975—1985 рр.

ЗМІСТ

РОКУ 974-го

Місяця грудня в п'ятий день 3
Місяця грудня в шостий день 17
А тридесятьма роками раніше...
З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри 26

РОКУ 975-го

Місяця січня в шостий день 31
Місяця січня в осьмий день 38
Січня у дев'яте 40
Січня-таки в десятий день 43
А перед тридесятьма роками...
З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри 52

РОКУ 976-го

Місяця беризіля в третій день 64
Того-таки беризіля в четвертий день 68
Того-таки місяця в п'ятий день 75
Місяця цвітня в двадесять другий день 78
Цвітня ж місяця в Юрів день 79
Місяця того-таки в той самий день 84
А перед тридесятьма роками...
З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри 86

РОКУ 977-го

Місяця липня в третій день 95
Місяця того-таки в четвертий день 101
Того ж таки липня у восьме 107
Липня ж місяця в дев'яте 108
...і в десяте 114
Місяця серпня в третій день 117
Місяця вересня в дев'ятий день 118
Місяця вересня в десятий день 122
Місяця вересня-таки в п'ятьнадесятий день 126
Того ж місяця у вісімнадесятий день 127
Того-таки вересня в двадесять перший день 131
Вересня ж у двадесять п'яте 133
А десятьма роками раніше... 142
А ще на двадесять років раніше...
З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри 143

РОКУ 978-го

Місяця липня в четвертий день 162
Місяця липня в двонадесятий день 166
Місяця того-таки в сімнадесятий день 168
Місяця того-таки в дев'ятьнадесятий день 171

Того-таки липня в двадесятий день 175
Липня ж у двадесять перше 178
Того ж липня в двадесять друге 181
Того-таки місяця в той самий день 185
А перед тридесятьма роками...
З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри 191

РОКУ 979-го

Місяця беризіля в двадесять другий день 200
Місяця беризіля в двадесять п'ятий день 205
Місяця того-таки в тридесять перший день 208
Місяця цвітня в десятий день 211
Того-таки місяця в двонадесятий день 214
Того-таки цвітня в наступний день 218
Місяця червця в перший день 220
А тридесятьма роками раніше...
З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри 225

РОКУ 980-го

Місяця червця в одинадесятий день 237
Місяця червця в дванадесятий день 242
Місяця того-таки в сімнадесятий день 246
Червця ж таки в дев'ятьнадесятий день 252
Того самого місяця в наступний день 258
Перед десятьма роками... 263
А ще двадесятьма роками раніше...
З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри 264

РОКУ 981-го

Місяця беризіля в двадесять перший день 273
Місяця червця в сьомий день 275
Місяця червця в десятий день 280
Червця-таки в одинадесятий день 283
Місяця серпня в дев'ятий день 291
Того-таки місяця в той самий день 294
А перед дев'ятьма роками... 297
А ще на двадесять років раніше...
З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри 298

РОКУ 982-го

Місяця січня у другий день 308
Місяця січня в п'ятий день 313
Місяця беризіля в двадесять другий день 314
Місяця липня в двадесятий день 320
Місяця липня ж у двадесять перший день 325
Місяця вересня в перший день 333
А тридесятьма роками раніше...
З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри 336

РОКУ 983-го

Місяця цвітня в двадесятий день 345
Місяця цвітня в двадесять сьомий день 352
Місяця липня в десятий день 360

Того-таки липня в двадесятий день 367
А тридесятьма роками раніше...
З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри 371

РОКУ 984-го

Місяця січня в перший день 384
Місяця цвітня у вісімнадесятий день 392
Місяця цвітня ж у Юрів день 395
Місяця червця в тридесятий день 403
Місяця липня в перший день 409
А тридесятьма роками раніше...
З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри 414

РОКУ 985-го

Місяця січня в новорічну ніч 425
Місяця того самого в четвертий день 429
Місяця цвітня в тринадесятий день 434
Місяця листопада в п'ятьнадесятий день 440
Місяця грудня на Різдво 445
А тридесятьма роками раніше...
З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри 452

РОКУ 986-го

Місяця лютого в двадесятий день 464
Місяця цвітня в десятий день 471
Цвітня ж у п'ятьнадесятий день 476
Місяця вересня в двадесять другий день 480
Того-таки місяця в двадесять п'ятий день 484
А тридесятьма роками раніше...
З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри 488

РОКУ 987-го

Місяця лютого в п'ятий день 497
Місяця червця в тридесятий день 502
Місяця жовтня в тридесяте 507
А перед тридесятьма роками...
З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри 514
А п'ятьнадесятьма роками пізніше...
З вечірніх оповідей Добрині синові своєї сестри 532

РОКУ 988-го

Місяця цвітня у сьомий день 539
Місяця травня в перший день 542
Того ж травня в двадесять п'яте 547
Місяця червця в п'ятий день 554
Місяця серпня на Маковія 562

Иван Иванович
Билык

ПОХОРОНЫ БОГОВ

Роман

Киев, «Радянський пысьмэнныk», 1986

(На украинском языке).

Редактор М. Я. Ратушний
Художник Ю. І. Бондаренко
Художній редактор В. С. Соловйов
Технічні редактори
А. В. Джафарова, Л. Д. Макарчук
Коректор А. М. Голик

Інформ. бланк № 2255

Здано на виробництво 11.02.86.
Підписано до друку 10.06.86. БФ 33304.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура звичайна нова. Високий друк.
30,24 ум.-друк. арк., 30,66 ум. фарб.-відб.,
32,47 обл.-вид. арк.
Тираж 65 000 пр. Зам. 6-76.
Ціна в оправі 2 крб. 40 к.

Видавництво
«Радянський письменник»,
252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Харківська книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе,
310057, Харків-57,
вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Білик І. І.

Б61 Похорон богів: Роман.— К.: Рад. письменник, 1986.— 574 с.

Роман відображає історичні події періоду становлення й зміцнення давньоруської Київської держави. В ньому яскраво, образно, в оригінальній формі відбито обставини, в яких діяли київські князі Святослав, Володимир, Ярополк, оспівані в билинах Добриня й Муромець; детально описано бойові походи, мужність і героїзм русичів у їхній справедливій боротьбі за свободу й незалежність. Перед читачем постає складний і суперечливий світ взаємин і взаємин між представниками різних верств суспільства.

Б 4702590200-095 / М223(04)-86 Б3.41.22.85

84У4-44

